

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ

2021. №1.

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО

УНИВЕРСИТЕТА

Серия социально-экономических и общественных наук

2021. №1.

BULLETIN

OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

Series of economic and social sciences

2021. No.1.

МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2021

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИЧТИМОЙ-ИҚТИСОДИ ВА ЧАМЪИЯТИ

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.
Дар як сол 10 шумора нашр мегардад.

САРМУҲАРИР:

Хушвахтзода Қобилҷон Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Хушвахт

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

Сафармамадов Сафармамад Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муборакшоевич

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

Исмонов Кароматулло Номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

08.00.00 – иқтисод

Ганиев Таварали	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Бобоевич	
Давлатзода	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Қудрат Қамбар	
Чая Владимир Тигранович	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Федератсияи Россия)
Иброҳимзода Илҳомуддин	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Рачабали	
Исайнов	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Ҳисайн Раҳимович	
Исраилов Мукаш	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор (Ҷумҳурии Қирғизистон)
Исраилов	
Калемуллоев Мунир	Номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсент
Воҳидович	
Кодирзода Диловар	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Баҳриддин	
Низомов Самариддин	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Фахриевич	
Низомова	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Тухфамо Давлатовна	
Одинаев Ҳаёт	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Абдулҳақович	
Умаров Ҳочимухаммад	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Файзуллоев Машраб	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Қурбоналиевич	
Шамсов Илс Сафарович	Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
12.00.00 – ҳуқуқшиносӣ	
Азиззода Убайдулло	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Абдулло	
Ғаюров Шукрулло	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Кароматуллоевич	
Диноршоев Азиз	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Мусоевич	
Муртазозода Чамшад	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Сайдали	
Насриддинзода	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ
Эмомалӣ Сайфиддин	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Раҳмон Дилшод Сафарбек	
23.00.00 – сиёсатиносӣ	
Сотиволдиев	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Рустам Шарофович	
Шарипов Тақдиршо	Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Шарифович	
Зокиров Гулмаҳмад	Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор
Нозимович	
Қурбон Абдурахмон	Доктори илмҳои фалсафа, профессор
Шерович	
Маҳмадизода Нозим	Доктори илмҳои фалсафа, профессор
Давлатмурод	
Мухаммад	Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ
Абдурахмон Наврӯз	Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор
Нуриддинов	
Раймалихон Шаҳбозович	
Потселуев Сергей	Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор (Федератсияи Россия)
Петрович	
Сафарализода Хучамурод	Номзоди илмҳои сиёсӣ, дотсент
Қуддусӣ	
Сафранчук Иван	Номзоди илмҳои сиёсӣ (Федератсияи Россия)
Алексеевич	

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илми тақризиавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Маҷалла мақолаҳои илми соҳаҳои зерини илмро барои ҷоп қабул менамояд:

Дар соҳаи илмҳои иқтисодӣ: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

Дар соҳаи илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

Дар соҳаи илмҳои сиёсӣ: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илми Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Матни муқаммалӣ маводи ҷопӣ дар сомонии расмӣ маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Бахши илмҳои ичтимой-иқтисодӣ

ва ҷамъиятӣ

– 2021. – №1.

ISSN 2413-5151

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №181/МҶ-97 от 19.02.2021 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сомонаи маҷалла: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

Журнал основан в 2012 г. Выходит 10 раз в год.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон *Доктор экономических наук, профессор, ректор Таджикского национального университета*
Хушвахт

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад *Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*
Муборакшоевич

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло *Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

08.00.00 – Экономика

Ганиев Таварали Бобоевич *Доктор экономических наук, профессор*

Давлатзода *Доктор экономических наук, профессор*

Кудрат Камбар

Иброхимзода Илхомуддин *Доктор экономических наук, профессор*

Раджабали

Исайнов Хисайн Рахимович *Доктор экономических наук, профессор*

Исраилов Мукаш *Доктор экономических наук, профессор*

Исраилович *(Кыргызская Республика)*

Калемуллоев Мунир *Кандидат экономических наук, доцент*

Вохидович

Кодирзода Диловар *Доктор экономических наук, профессор*

Бахриддин

Низомов Самариддин *Доктор экономических наук, профессор*

Фахриевич

Низомова Тухфамо *Доктор экономических наук, профессор*

Давлатовна

Одинаев Хаёт *Доктор экономических наук, профессор*

Абдулхакович

Умаров Ходжимухаммад *Доктор экономических наук, профессор*

Файзуллоев Машраб *Доктор экономических наук, профессор*

Курбоналиевич

Чая Владимир Тигранович *Доктор экономических наук, профессор*

(Российская Федерация)

Шамсов Илёс Сафарович *Доктор экономических наук, профессор*

12.00.00 – Юриспруденция

Азиззода Убайдулло *Доктор юридических наук, профессор*

Абдулло

Гаюров Шукрудло *Доктор юридических наук, профессор*

Кароматуллоевич

Диноршоев Азиз Мусоевич *Доктор юридических наук, профессор*

Муртазозода Джамшед *Доктор юридических наук, профессор*

Сайдали

Насриддинзода *Доктор юридических наук, профессор,*

член-корр. НАНТ

Рахмон Дилшод Сафарбек *Доктор юридических наук, профессор*

Сотиволдиев *Доктор юридических наук, профессор*

Рустам Шарофович

Шарипов Такдиршо *Доктор юридических наук, профессор*

Шарифович

23.00.00 – Политология

Зокиров Гулмахмад *Доктор политических наук, профессор*

Нозимович

Курбонов Абдурахмон *Доктор философских наук, профессор*

Шерович *Доктор политических наук, профессор,*

член-корр. АН РТ

Махмадизода Нозим

Давлатмурод

Муҳаммад

Абдурахмон Навруз

Нуриддинов *Доктор политических наук, профессор*

Раймалихон Шахбозович

Поцелуев Сергей Петрович *Доктор политических наук, профессор*

(Российская Федерация)

Сафарализода Худжамурод *Кандидат политических наук, доцент*

Куддуси

Сафранчук Иван *Кандидат политических наук*

Алексеевич *(Российская Федерация)*

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016.

Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:

В области экономических наук: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

В области юридических наук: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

В области политических наук: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.

Серия социально-экономических и общественных наук.

– 2021. – №1.

ISSN 2413-5151

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство №181/ЖР-97 от 19.02.2021 г.

Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

Series of economic and social sciences

Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

The journal is established in 2012. Issued 10 times a year.

CHIEF EDITOR:

**Khushvakhtzoda
Kobildzhon Khushvakht**

Doctor of Economic Sciences, Professor, Rector of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

**Safarmamadov
Safarmamad
Muborakshoevich**

Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo

Candidate of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

08.00.00 - Economy

**Ganiev Tavarali Boboevich
Davlatzoda**

Doctor of Economic Sciences, Professor

Kudrat Kambar

Doctor of Economic Sciences, Professor

Chaya Vladimir

*Doctor of Economic Sciences, Professor
(Russian Federation)*

Tigranovich

Doctor of Economic Sciences, Professor

Ibrohimzoda Ilhomuddin

Rajabali

Doctor of Economic Sciences, Professor

Isainov Khisain

Rakhimovich

Israilov Mukash Israilovich

*Doctor of Economic Sciences, Professor
(Kyrgyz Republic)*

Kalemulloev Munir

Vohidovich

*Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor*

Kodirzoda Dilovar

Doctor of Economic Sciences, Professor

Bahriddin

Doctor of Economic Sciences, Professor

Nizomov Samariddin

Fakhrievich

Doctor of Economic Sciences, Professor

Nizomova

Tuhfamo Davlatovna

Odinaev Hayot

Doctor of Economic Sciences, Professor

Abdukhakovich

Faizulloev Mashrab

Doctor of Economic Sciences, Professor

Kurbonalievich

Shamsov Ilyos Safarovich

Doctor of Economic Sciences, Professor

Umarov Khojamuhammad

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo

Doctor of Law, Professor

Abdullo

Gayurov Shukrullo

Doctor of Law, Professor

Karomatulloevich

Dinorshoev Aziz Musoevich

Doctor of Law, Professor

Murtazozoda Jamshed

Saidali

Doctor of Law, Professor

Nasriddinzoda Emomali

*Doctor of Law, Professor, Corresponding
Member of the National Academy of
Sciences of Tajikistan (NAST)*

Saifiddin

Doctor of Law, Professor

Rahmon Dilshod Safarbek

Sotivoldiev Rustam

Sharofovich

Doctor of Law, Professor

Sharipov Taqdirsho

Doctor of Law, Professor

Sharifovich

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad

Doctor of Political Sciences, Professor,

Nozimovich

Kurbonov Abdurakhmon

Doctor of Philosophy, Professor

Sherovich

Doctor of Philosophy, Professor

Mahmadizoda Nozim

Davlatmurod

Doctor of Political Sciences, Professor,

Muhammad

Corresponding Member of the NAST

Abdurahmon Navruz

Nuriddinov

Doctor of Political Sciences, Professor

Raimalikhon Shahbozovich

Potceluev Sergey Petrovich

*Doctor of Political Sciences, Professor
(Russian Federation)*

Safaralizoda Khujamurod

Quddusi

Candidate of Political Sciences

Safranchuk Ivan

*Candidate of Political Sciences,
Associate Professor (Russian Federation)*

Alekseevich

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016.

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

In the field of economic sciences: 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

In the field of jurisprudence: 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

In the field of political sciences: 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal

(www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University.

Series of economic and social sciences

– 2021. – №1.

ISSN 2413-5151

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:

17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025,

Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Tel.: (+992 37) 227-74-41

Хушвахтзода К.Х., Гойбназарзода С.М.

Таджикский национальный университет,

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Теоретический фундамент учения о рынке труда заложили представители классической экономической научной школы и в основе концепции данной школы лежат идеи шотландского экономиста Адама Смита (1723-1790), который считал важным и основополагающим теорию о свободной конкуренции как условие оптимального использования материально-финансовых и человеческих ресурсов. Он утверждал, что объем занятости населения в экономике страны зависит от размера предварительной ставки заработной платы одного работника. Если эта ставка растет, то обеспечить занятость будет сложнее, а если растет предложение труда, то, в свою очередь, может привести к снижению заработной платы [10]. Другой мыслитель - французский экономист Жан Батист Сэй (1762-1832) сформулировал рыночный закон взаимодействия спроса и предложения и достижения на этой основе равновесной цены на предмет купли-продажи, в частности труд [11].

В конце XIX века и в первой половине XX века теоретические аспекты и концепции рынка труда рассматривались в научных трудах таких исследователей, как А. Маршалл (1842-1924), Дж.М. Кейнс (1883-1946), Пол А. Самуэльсон (1915-2009). При определении понятия «рынок труда» много внимания эти ученые уделяют тому, что сфера рынка труда играет важную роль в системе общественного производства, и именно в ней проходят процессы купли-продажи товара [9]. По их мнению, существует два подхода к определению рынка труда: диалектический и функциональный. С точки зрения диалектического подхода, рынок труда рассматривают как сущность отношений между людьми относительно воспроизводства рабочей силы, что указывает на тесную и неразрывную взаимосвязь между производственными отношениями и уровнем развития производительных сил всего общества.

Функциональный подход, прежде всего, свойственен западной экономической теории, и при анализе сущность рынка труда базируется на функционально-экономических взаимосвязях и «технологии» движения рабочей силы в условиях рынка. При таком подходе рынок труда считают средством воспроизведения трудового потенциала, формой функционирования личного фактора воспроизводства и формой развития человеческого капитала.

Органично дополняя друг друга, оба подхода дают возможность разносторонне проанализировать сущность рынка труда как экономическую форму функционирования рабочей силы в рыночной экономике и рассматривать рынок труда как совокупность социально-экономических отношений между людьми по их подготовке, переподготовке, повышению квалификации и их включению в производство. В отличие от распространенного взгляда, согласно которому рынок труда, прежде всего, сфера проявления интересов работников и соблюдения их прав и интересов. Мы считаем, что рынок труда - это совокупность социально-экономических отношений, под влиянием которых сочетаются интересы, с одной стороны, наемных работников по получению рабочего места и оплаты своего труда согласно квалификации и соответствующих требований, с другой стороны, работодателей на обеспечения потребностей производства в рабочей силе и оплате его труда согласно установленным и действующим правилам, с учетом спроса на произведенные товары и ее предложения.

Следует особо отметить, что рынок труда отличается от других рынков тем, что объект купли-продажи на нем рассматривается как право на использование рабочей силы или право на применение способностей человека в отношении определенной трудовой деятельности [13; 7].

При этом предметом торга может выступать не только определенный вид способности, но и продолжительность использования конкретных способностей к труду. В таком порядке рынок труда формируется на основе товарной формы рабочей силы и способности человека к трудовой деятельности, и все это представлено как многоплановая сфера экономической и социально-политической жизни всего общества, где оценивается стоимость рабочей силы, определяются условия ее найма, в том числе размер заработной платы. Рынок труда функционирует на четко регламентированных законодательством основах производственных отношений между работодателем и работником, их взаимных прав и обязанностей, и данный процесс как специфический рынок состоит из трех частей: потенциального рынка труда, циркулирующего рынка труда и внутрифирменного рынка труда. Именно эти три составляющие части рынка труда тесно связаны с двумя основными и популярными, наряду с этим более глобальными типами рынка труда: как внутренний и внешний типы.

Одновременно рынок труда является органическим звеном рыночной системы современного общества и при этом может эффективно функционировать только во взаимосвязи с другими разновидностями рынка: рынок товаров, рынок услуг, рынок ценных бумаг, рынок финансовых ресурсов и рынок жилья. Такой взаимосвязанный процесс чутко может реагировать на ситуацию, складывающуюся в экономике, и поэтому определенные сложности и перебои на любом из вышеназванных рынков цепочкой могут передаваться на все остальные рынки. В этой связи рынок труда как составляющая целой цепи рыночной системы подчинен закономерностям функционирования данной системы и на него могут безаговорочно распространяться принципы организации и функционирования, присущие всей системе рынков. Именно поэтому можно сделать такой вывод, что степень развитости рынка труда тесно связана с критериями, характеризующими уровень развития рыночных отношений в современном обществе.

Здесь необходимо отметить, что рынок труда выполняет распределительную, ценообразующую, посредническую, стимулирующую, регулирующую, информационную, социальную функции в процессе экономики труда, приносящие для всей экономической системы значимую пользу. Вышеназванные семь функций рынка труда мы можем вкратце рассмотреть, проанализировать и привести интерпретацию основных их особенностей в отдельной таблице:

№ п/п	Название функций	Интерпретация
1	Распределительная	Рынок труда разграничивает наемного работника и работодателя, распределяет наемных работников по профессиям и квалификации, отраслям производства и регионам.
2	Ценообразующая	Это основная функция рынка труда, формирует равновесие между спросом на рабочую силу и ее предложением. Только на рынке труда оцениваются затраты труда на воспроизводство товара «рабочая сила» и определяется «стоимость рабочей силы».
3	Информационная	Рынок труда дает участникам процесса купли-продажи рабочей силы информацию об условиях найма, уровне зарплаты, предложениях рабочих мест, качестве рабочей силы, а также бонусы и льготы.
4	Посредническая	Рынок труда устанавливает связь между работодателем и наемными работниками, которые выходят на рынок труда для претворения взаимных интересов и потребностей.
5	Стимулирующая	Благодаря механизму конкуренции рынок труда стимулирует эффективное использование трудовых ресурсов для повышения прибыльности производства, а также поощряет наемных работников, которые повышают свой профессионально-квалификационный уровень.
6	Социальная	Благодаря конкуренции производство освобождается от экономически слабых, нежизнеспособных предприятий и рынок труда предпочитает в конкурентной борьбе работников с самыми высокими качественными показателями рабочей силы. Именно рынок создает

		такую мотивацию труда, которая, с одной стороны, заставляет работников держаться за рабочее место в условиях острой конкуренции, а с другой стороны, стимулирует их инициативность, компетентность, квалификацию.
7	Регулирующая	В определенной степени рынок влияет на формирование пропорций общественного производства, развитие регионов, способствуя переоснащению помещений, движению рабочей силы из одного пространства или региона и отраслей в другие и в более эффективные для них сектора.

Таким образом, рынок труда регулирует излишки трудовых ресурсов, обеспечивает их оптимальное размещение, а следовательно, и эффективное использование данных ресурсов.

Указанные функции тесно взаимосвязаны и переплетены между собой и дополняют друг друга, и эти функции свойственны всем видам рынка труда.

Как показывают проведенные исследования, в Республике Таджикистан рынок труда еще в полной мере не выполняет все свойственные рынку труда функции, поскольку находится еще в стадии формирования и поступательного развития [9; 7]. При этом, нельзя рассматривать рынок труда изолированно, не принимая во внимания тип и разновидности экономической системы, с учетом совокупности всех экономических процессов и явлений, которые происходят в обществе на основе действующих имущественных отношений и организационных форм социальных отношений. Следовательно, рынок труда рассматривается как производный компонент от общественной и экономической модели, а его регуляторами являются органическая составляющая системы хозяйствования. Особенность рынка труда заключается в том, что данный рынок охватывает не только сферу обращения товара «рабочая сила», но и сферу производства, где работает наемный работник. Отношения, которые при этом возникают, затрагивают важные социально-экономические проблемы, а потому требуют особого внимания со стороны государства. Учитывая это экономике как переходного, так и рыночного периода соответствует адекватный рынок труда, который в значительной мере воплощает элементы созданной экономической модели в той или иной стране.

Как видно из вышеприведенной таблицы, структура рынка труда очень разветвленная и достаточно сложная. Наряду с этим данный рынок как элемент рыночной системы можно интерпретировать и классифицировать по различным признакам и функциональным особенностям. Такое положение дел направляет ученых на то, чтобы изучать и исследовать такие разновидности рынка труда, следовательно, в научно-обоснованном порядке провести окончательную и достаточно рациональную классификацию как данного сложного понятия, так и процесса.

Такая научно-обоснованная классификация позволяет определить и дифференцировать основную суть и важную особенность в совокупности по различным признакам, так как в определенной степени рынок труда представляет сложную систему и совокупность системных понятий и групп факторов. Например, если обратить внимание на структурные особенности, то структурными признаками классификации рынка труда могут быть территориальный, социальный и профессиональный подходы, секторы общественного производства, количественное и статистическое соотношение покупателей и продавцов такого товара, как «рабочая сила», условия и правила конкуренции, соотношение спроса на рабочую силу и соответственно ее предложение на рынке труда.

Одним из важных признаков для классификации рынка труда является территориальный признак, по которому можно определить особенности рыночной доли по региональному или внутреннему или же местному, а также национальному в пределах определенной страны и международному или мировому признакам. Территориальный признак также можно называть географическим признаком и, в целом, данный признак указывает на дифференциацию рынка труда на три уровня, как уже было отмечено, местный, национальный и международный. Основное отличие внутреннего и национального рынков от международного рынка труда заключается в том, что на международном рынке процесс

купли-продажи регламентирован законами и нормативными актами Международной организации труда, как об этом указано в миссии данной организации, что как «единственное трехстороннее агентство ООН, МОТ объединяет правительства, работодателей и работников из 187 государств-членов устанавливать стандарты труда, формулировать политику и разрабатывать программы, способствующие достойной работе для всех, женщин и мужчин» [4].

Государство, субъекты которого участвуют в международном рынке труда, несет ответственность за соблюдение принятых конвенций и рекомендаций, а также двусторонних или многосторонних договоров о трудоустройстве граждан той или иной страны.

Наряду с этим в последние годы стало весьма заметным влияние Международной организации труда, основная цель которой заключается в обеспечении прав и свобод трудового класса общества и улучшении трудовых отношений как на международном, так и на национальном уровнях. Наряду с этим демонополизация экономики, соответственно рынка труда, содействует в обеспечении нормативно-правовой среды на рынке труда, содействию в обеспечении взаимосвязи спроса на труд и предложения на рынке труда, содействию в регулировании влияния демографических сложностей на рынок труда. В последнее время в литературе называют и третьего субъекта – посредника рынка труда и, соответственно, своеобразных трудовых отношений на комиссионных началах. Как мы видим, посредник может относиться не к субъектам рынка труда, а к элементам инфраструктуры рынка труда и к системе институционального обеспечения рынка труда. По своей экономической сущности региональный рынок труда - это совокупность социально-экономических отношений с учетом специфических территориальных особенностей, при помощи которых формируются спрос на рабочую силу и ее предложение в пределах региона или территории. Он представляет собой совокупность высоколокализованных социально-экономических процессов и отношений в сфере купли-продажи рабочей силы, которые формируются под влиянием особенностей спроса и предложения каждого территориально-административного образования с учетом адекватных методов регулирования рынка и процессов принятия управленческих решений. Региональные рынки неоднородны и по территориальному и организационному признаку сферы обращения можно выделить локальные, например, поселковые рынки в населенных пунктах сельской местности, городские, областные, межрегиональные.

Общеизвестно, что каждому виду рынка присущи соответствующие инфраструктурные особенности с учетом размещения, развития и функционирования, а также емкости рынка труда с учетом специфики решения проблем трудоустройства и именно такой подход в том или ином регионе или территориальном пространстве способствует улучшению объема как спроса, так и предложения на современном рынке труда. В настоящее время рынок труда выступает в роли системообразующего фактора общественной жизни, как об этом отмечает таджикский ученый-экономист Т.Д. Усманова, что «социально-экономическое содержание способностей к труду делает их объектом экономических отношений и придает им особое свойство - выступать в условиях рыночной экономики системообразующим элементом рынка труда, определяющим "системную природу" всех его элементов и придающим рынку труда статус рынка "особого рода" [13,с.293]. При этом, большое значение для эффективного функционирования и развития рынков имеет налаженная система обслуживания населения. Национальный рынок также имеет некоторые свойства регионального, особенно это касается его составляющей - циркулирующего рынка, с охватом всех видов безработицы, которые имеют место в тот или иной период. Наряду с этим, национальный рынок труда по признаку структуры хозяйства делится на рынок труда отдельных регионов, отраслей экономики, отдельных видов деятельности и групп предприятий с различными формами собственности.

В таком порядке, следует особо отметить, что современный рынок труда также можно классифицировать **по массиву или по объему труда**, о котором мы уже вкратце упоминали. Такая классификация указывает на то, каков объем спроса и предложения на рынке труда как в отдельно взятой стране, так и на уровне международного рынка труда. Учитывая звено общественного производства можно выделять такие рынки труда с учетом объема труда, как

внутрифирменный, то есть рынок труда предприятия, фирмы, учреждения, организации. Другим признаком классификации по объему труда является отраслевой признак, который также может включать внутрифирменные рынки труда. Региональный признак в свою очередь включает внутрифирменные и отраслевые рынки труда. Далее по объему труда можно учитывать национальный признак, включающий региональные рынки труда, которые представляют определенный объем выполняемого труда. Следует особо отметить, что этот тип рынка труда совпадает с национальным по территориальному (географическому) признаку. Географический признак и признак по объему рынка труда тесно взаимосвязаны друг с другом и многие составляющие данных признаков взаимосоплетены. Например, безработица как добровольная, так и вынужденная, безработица циклическая или скрытая, безработица застойная или хроническая, связанные с региональными или географическими особенностями, непосредственно влияют на формирование объема рынка труда, главными показателями которого являются спрос и предложение на рынке труда.

Другим признаком современного рынка труда является **количественный признак**, и этот признак включает количество работодателей (производителей) и собственников рабочей силы, то есть участников торговых сделок рынка труда. В зависимости от количественного соотношения покупателей и продавцов товара «рабочая сила», рынок труда, подобно товарному, может иметь различные формы: монополия, монополия, олигополия, полиполия, односторонняя, двусторонняя, ограниченная и другие атрибуты количественного характера учитываются при определении количественного признака рынка труда. Наряду с этим количественный признак тесно связан с уровнем конкуренции. До недавнего времени в условиях административно-командной экономики в бывшем Советском Союзе рынок труда в основном имел форму монополии, при которой всем работникам противостоял в сущности один покупатель – государство. В рамках государственных признаков рынка труда естественно государство диктовало и определяло условия найма. Современному рынку труда свойственна полиполная рыночная и свободная форма. Такой рынок возникает тогда, когда на нем действует множество продавцов и покупателей, поэтому доля каждого субъекта рынка ничтожно мала для того, чтобы влиять на общую ситуацию. Согласно экономической теории в зависимости от уровня конкуренции различают четыре типа рынков: рынок чистой конкуренции, монополия конкуренции, олигополистический и рынок чистой монополии. Следует особо отметить, что каждый из них имеет свои специфические черты, которые в совокупности определяют количественный признак рынка труда.

Из вышеупомянутых атрибутов количественного признака с учетом современных рыночных отношений наиболее значимым атрибутом является рынок чистой конкуренции. Необходимо отметить, что *рынок чистой конкуренции* представляет совокупность множества разнообразных продавцов и покупателей одной и той же разновидности труда. Продавец рабочей силы не в состоянии править цену выше рыночной, поскольку покупатели могут свободно приобрести нужную рабочую силу по рыночной цене в соответствии со своими возможностями. Проблемы установления цены для работодателя фактически не существует в условиях рынка чистой конкуренции. «Чисто конкурентный рынок труда характеризуют три признака: – с одной стороны, имеется большое число фирм, которые конкурируют друг с другом при найме конкурентного вида труда; – с другой стороны, свой труд предлагают независимо друг от друга многочисленные работники, имеющие равную квалификацию; – в силу первых двух обстоятельств ни фирмы, ни работники не могут контролировать и диктовать ставки заработной платы» [4,с.96].

Наряду с этим полная противоположность рынка чистой конкуренции можно рассмотреть в *рынке монополия конкуренции*, который также может представить множество покупателей и продавцов, совершающих сделки не по единой цене, а в широком диапазоне цен. Это объясняется тем, что владельцы рабочей силы предлагают покупателям рабочей силы различные варианты применения своих способностей. Покупатели готовы платить разные цены, потому что видят различия в рабочей силе. Такая конкуренция настраивает продавцов рабочей силы как можно быстрее найти работу и при этом иметь

возможность лично представить свои способности и знания, дипломы и практические навыки.

Олигопольный рынок состоит из небольшого количества продавцов, которые очень чувствительны к ценам своих конкурентов. Олигополист никогда не может быть уверенным, что достигнет какого-то долговременного результата за счет снижения цены, в том числе и на рабочую силу, так как конкуренты сразу же пойдут за ним. Разворачивается борьба за лидерство рынка труда и в целом рынка, что отражается на качестве товаров и услуг. При этом в любом случае максимальный уровень цены товара "рабочая сила" зависит от спроса, а минимальный - от затрат на рабочую силу. Цена должна полностью покрывать все расходы на рабочую силу.

Общеизвестно, что рынок и конкуренция как два антипода монополизма, и в течение многих лет это единственная реальная сила, препятствует тотальной монополизации современной экономики. В зависимости от условий конкуренции можно различать еще такие рынки труда, как неограниченной конкуренции или полной конкуренции рынка труда и другой рынок - это рынок ограниченной конкуренции или неполной конкуренции. Наряду с этим в зависимости от спроса на рабочую силу и ее предложения также можно выделить трудodefицитные и трудоизбыточные рынки труда. В этом плане каждой классификации рынков присущ своеобразный механизм определения цены на рабочую силу, в зависимости от соотношения спроса и предложения. В определенный период времени также функционируют собственные графики спроса на рабочую силу и ее предложение.

Другим немаловажным признаком современного рынка труда является **организационный признак**. В соответствии с данным признаком современные рынки труда делятся на организованные и неорганизованные рынки труда. Хорошим примером организованного рынка труда является биржи труда, вакансии и ярмарки профессий, регулируемые четкими, заранее установленными нормами. Если такие нормы отсутствуют в рынках труда, такие рынки являются неорганизованными или разбросанными и стихийными. В роли таких рынков могут выступать фирмы и другие площадки спроса и предложения рабочей силы, что с помощью телефонной или компьютерной связи занимаются поиском работы или спроса на труд и услуги, работу для клиента [7].

Другим интересным признаком, который является наиболее известным для современной экономической науки, является **признак цвета**. Часто рынок независимо от его субъектов и объектов рассматривают в трех плоскостях: "белой", "серой" или "черной". Именно так классифицируют рынки, которые существенно отличаются, но все же достаточно сильно связаны между собой.

"Белым" рынком называют обычный рынок, к услугам которого чаще всего обращаются как юридические, так и физические лица. Такой рынок привлекает гарантией и умеренной, усредненной ценой на рабочую силу, которая сложилась в определенном пространстве.

Так называемый "серый" рынок классифицируют как рынок дефицитных профессий, на котором предлагают вакансии с зарплатами, которые выше официальной, определенной государственными органами или крупными фондами, а также соглашениями между работодателем и посреднической фирмой. В Республике Таджикистан "серый" рынок получил определенное развитие в первом десятилетии XXI века.

Другой рынок труда, который по признаку цвета определяется в современной среде трудовых отношений известен под названием "черный" рынок, и данный рынок указывает на нелегальный рынок труда. "Черный" рынок труда в настоящее время очень распространен в мире и характеризуется высокими заработными платами и большими возможностями привлечения огромного массива рабочей силы. Таким образом, хотя «черный» рынок рассматривается как противоречивый сегмент рынка труда и весьма жестко конкурирует с "серым" рынком труда, но его охват несравнимо обширнее, и наряду с этим «черный» рынок труда очень гибкий, мобильный и быстро адаптируется ко всем изменениям общественной жизни как на уровне отдельной страны, так и на уровне огромного региона и всего мира.

В современном рынке труда также выявляется так называемый **профессионально-квалификационный признак, или признак специализации**. Данный признак указывает на такой рынок труда, где разделяют на рынки по профессиям, специальностям, а также по уровням образования. По нашему мнению, данный признак в ближайшем будущем, скорее всего, будет одним из главных признаков современного рынка труда. Наряду с этим профессионально-квалификационные данные работника во всех разновидностях современного рынка труда являются важными показателями привлечения работника к работе. Высшие учебные заведения по всему миру и во всех странах современного мира, начиная со среднеспециального учебного заведения до разного рода высших учебных заведений, отраслевых академий занимаются подготовкой специалистов по спросу рынка труда, обучают их самым разным специальностям с учетом требований рынка. Ежегодно сотни миллионов молодых людей получают свои дипломы и выходят на мировой рынок труда в поиске работы, представляя свой профессионально-квалификационный уровень.

Признак открытости и фиксированности современного рынка труда также является важным и значимым признаком не только классификации, но и умеренной жизнедеятельности рынка труда. Общеизвестно, что на *открытом* рынке представлены трудовые отношения всех трудоспособных людей и все это реализуется прежде всего организовано. Официальной, законной частью рынка является население, которое находится на учете в службах занятости, то есть безработные, а также выпускники среднеспециальных и высших учебных заведений. Здесь мы видим официально фиксированную часть населения, которая вовлечена в трудовой процесс. Наряду с этим также существует вторая, неофициальная, часть населения и граждан, которые пытаются устроиться на работу с помощью прямых контактов с предприятиями или другими структурами трудоустройства. Признак открытости и фиксированности также имеет определенные оттенки скрытости и такое определение связано с непредвиденными факторами, которые могут возникать внезапно и непреднамеренно. «Следует учесть, что рынок труда является открытой системой, и потому на результативность его функционирования оказывают влияние многие факторы, которые можно свести в две группы: внешние и внутренние. Причем внешние факторы воздействуют на создание объективных условий для функционирования рынка труда. Тогда как внутренние факторы, обеспечивают систему самонастройки и саморегулирования рынка труда» [3,с.37].

Однако скрытый признак рынка труда, прежде всего связан с внешними факторами и не является прямым последствием рыночных отношений или рыночных факторов. Поэтому к **скрытому признаку рынка** труда относится такой сегмент рынка, охватывающий работников, занятых на предприятиях и в организациях, однако с большой вероятностью могут остаться без работы из-за снижения темпов развития производства, его конверсии, ликвидации прежних экономических и производственных взаимосвязей. С этим признаком тесно связано деление рынка труда на внешний и внутренний.

Внешний рынок охватывает отношения между продавцами и покупателями рабочей силы в масштабах страны, региона, области, города, района. Поэтому внешний рынок ориентируется на географическое или профессиональное перемещение рабочей силы. Они возникают по поводу найма работников соответствующей профессии или специальности. На внешнем рынке действуют отраслевые профсоюзы, объединяющие работников отдельных отраслей, а также тех, которые объединяют работников по профессиям. Внешний рынок характеризуется умеренным передвижением кадров, то есть можно свободно переходить с одного места работы на другое.

На внутреннем рынке также происходит движение кадров, но это движение, прежде всего по горизонтали, и это указывает на переход на другое рабочее место без изменения квалификации, а движение по вертикали указывает на переход на другое рабочее место с повышением в должности или на работу, для которой требуется более высокая квалификация. Развитие внутреннего рынка способствует уменьшению текучести кадров, и занятость на внутреннем рынке труда гарантированно большей степени, чем на внешнем, что, в свою очередь, способствует повышению эффективности использования трудового

потенциала. Внешний и внутренний рынки труда тесно связаны между собой, и в странах с развитой экономикой они сбалансированы и умеренны.

Несомненно одним из самых атрибутивных признаков любого рынка и в том числе рынка труда, особенно в современных условиях, является **признак гибкости**. Несмотря на такой важный атрибут и сегодня различают жесткий и гибкий рынок труда. Первый признак, так называемый жесткий рынок присущ административно-командным системам управления, где присутствуют спрос и предложения рабочей силы и труда, второй - переходному периоду и периоду начального развития рыночных отношений и их формирования.

Структурная перестройка экономической системы Республики Таджикистан, особенно после гражданской войны в стране и в условиях жесткого регламентного рынка сопровождалась определенными сложностями и скачкообразными кризисными явлениями в производстве, наряду с этим все это сопровождалось ростом безработицы по всей стране. Постепенно после решения определенных сложностей и проблем, наша страна пришла к формированию гибкого рынка труда, который можно охарактеризовать как постепенной структурной перестройки в социальной и экономической жизни общества. Все этому способствовали принятые своевременные меры Правительством Республики Таджикистан и особенно в последние годы успешно реализованы стратегические государственные программы на уровне как всей страны, так и на уровне районов и областей республики. Для примера можно привести выводы таджикского ученого А.Х. Рузиева по вопросам развития рынка труда в аграрном секторе, что «экономические преобразования проводились весьма последовательно, и постепенно. Некоторые этапы реформирования продолжаются и в настоящее время. За время реформирования произошла окончательная либерализация внутренней и внешней торговли района утвердился принцип работы предприятий и других форм хозяйствования, преимущественно на внутренний и внешний рынок, их ориентация на зарабатывание иностранной валюты с помощью экспорта и оказания разных услуг в других странах СНГ и внутри республики» [8,с.51].

Таким образом, понятие гибкого рынка труда возникло с развитием глобализации мировой экономики и углублением разделения труда. Данный признак рынка труда стал результатом опережающего роста численности рабочей силы, по сравнению со все большим количеством рабочих мест и существенным повышением производительности, хотя в свою очередь все это постепенно увеличивает безработицу в мире со всеми ее негативными последствиями. Поиск способов решения данной проблемы и обусловил возникновение понятия "гибкий рынок труда". Хотя такой рынок не стал альтернативой безработице, однако позволил смягчить ситуацию на рынке, создать благоприятные условия для тех слоев населения, которые не были конкурентоспособными на рынке труда. Гибкий рынок всегда настаивает на мобильности, подвижности и на постоянном поиске, предлагает стандартные и гибкие формы занятости. В таком порядке гибкость рынка труда имеет следующие составляющие:

-оперативное реагирование на умеренное изменение рынка труда, на изменение спроса, предложения и цен;

-содействие в изменении объема, структуры, качества и цены рабочей силы; ареальная, территориальная и профессиональная мобильность работников;

-гибкость предприятия, оказывается в гибком регулировании объемов производимой продукции, в применении новых форм организации производства и труда, управления кадрами;

-гибкость дифференциации заработной платы;

-гибкость в регулировании расходов на рабочую силу;

-гибкость режимов работы и распределения рабочего времени;

-разнообразии форм найма и увольнения;

-разнообразии форм профессиональной переподготовки;

-разнообразии методов и форм социальной помощи;

-разнообразии методов и форм занятости.

Здесь необходимо отметить, что на предприятиях, учреждениях следуют указанным требованиям, в частности, негулирования режима неполного рабочего времени или сокращенного рабочего дня, надомного труда, работы по вызовам и гибкие режимы рабочего времени, а также нанимают временных работников.

Наряду с такими важными и заметными признаками и атрибутами рынка труда также можно говорить и о других признаках данного типа рынков, как например, **признак регистрации**. Подобного рода признаки еще перечислить можно, но данный признак указывает на проблемы формальности и неформальности рынка труда в определенной среде, и временами данный признак является первоначальным признаком рынка, так как именно от этого признака зависит способ функционирования рынка. По признаку регистрации рынок труда разделяют на зарегистрированный и незарегистрированный рынки. Наряду с этим некоторые другие признаки могут исходить от того, что рынок труда зарегистрированный или нет и, например, если рынок зарегистрированный, то можно определенно сказать о признаках «цвета» относительно данного рынка.

Другим таким признаком рынка труда является **признак занятости**. При определении признака занятости рынки труда разделяют на первичный и вторичный рынок. Общеизвестно, что вопрос занятости тесно связан с проблемами рынка труда, и поэтому некоторые особенности данного признака рынка труда мы будем рассматривать при анализе проблем занятости. Первичному рынку труда характерны такие атрибуты, как стабильный уровень занятости, высокий уровень заработной платы, устойчивая система управления, возможность профессионального продвижения, прогрессивная технология. Вторичному рынку труда характерны такие показатели, как большая текучесть кадров, нестабильная занятость, низкий уровень заработной платы, отсутствие профессионального продвижения, рост квалификации, наличие отсталой техники и отсутствие профсоюзов. Выделение первичного и вторичного рынков труда прежде всего обусловлено различием в квалификации сотрудников, в также отличительными чертами технического и организационного уровня учреждений.

Таким образом, все типы рынков труда можно рассматривать условно и изолированно, хотя все они тесно взаимосвязаны друг с другом и в определенной степени взаимозависимы и взаимопереплетены, временами дополняют и развивают друг друга.

**Рецензент: кандидат экономических наук,
доцент Восиев ф.М.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдусаматов Г.С. Закономерности становления и развития рыночных отношений в Республике Таджикистан / Г.С. Абдусаматов. - Душанбе: Ирфон, 1995. – 175 с.
2. Барфиев К.Х., Мирзохонов С.О. Управленческий учет оплаты труда в сельском хозяйстве//Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. -2016. №2(14). –С.9-12.
3. Былков В.Г. Рынок труда и развитие занятости населения : учеб. пособие / В.Г. Былков. – Иркутск: Изд-во БГУ, 2017. – 248 с.
4. Международная организация труда. <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>
5. Мухитдинова, Ш.С. Формирование и развитие национального рынка труда в условиях глобализации (на материалах Республики Таджикистан): дисс... канд. эконом. наук: 08.00.05– Экономика и управление народным хозяйством (экономика труда) / Шоирахон Саидсусуфова Мухитдинова. – Худжанд, 2017. – 145 с.
6. Низамова Т.Д. Реструктуризация промышленных предприятий Таджикистана в условиях переходной экономики: автореф. дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05/ Низамова Тухфа Давлатовна. – Душанбе, 2007. – 49 с.
7. Рошин, С.Ю., Разумова, Т.О. Теория рынка труда: Учеб.-метод. пособие. 2-е изд., испр. / С.Ю. Рошин, Т.О. Разумова. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 1999. - 192 с.
8. Рузиев А.Х. Организационно-экономические аспекты развития круглогодичного сельского хозяйства (на материалах Республики Таджикистан): дисс... канд. эконом. наук: 08.00.05; 08.00.14 / Акрам Хамрокулович Рузиев. -М., 2015. -150 с.
9. Рязанцев, С.В., Ткаченко, М.Ф. Мировой рынок труда и международная миграция. – М., 2010. – 303 с.
10. Смит, Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит. - М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. - 655 с.
11. Сэй, Жан-Батист. Трактат по политической экономии / Жан-Батист Сэй. – М., 2000. – 232 с.

12. Умаров Х.У. Повышение уровня занятости как фактор ускорения динамики и эффективности национальной экономики / Х.У. Умаров // Проблемы трудовых отношений и социального развития Таджикистана. Мат. Респ. науч.-практ. конференции. Душанбе: «То Рус», 2008. – С.19.
13. Усманова, Т.Дж. Теоретические вопросы функционирования и особенности рынка труда в условиях переходной экономики: на примере Республики Таджикистан: дис. док. эконом. наук: 08.00.01 / Туфа Джумаевна Усманова. - Душанбе, 2006. - 318 с.
14. Юдина М.А. Структурные сдвиги и их влияние на развитие российской экономики / М.А. Юдина // Вопросы экономической теории. Макроэкономика. – 2014.– № 4. – С. 132-136.

МОҲИЯТИ БОЗОРИ МЕХНАТ ВА ВИЖАГИҲОИ ТАСНИФОТИ ОН

Мақолаи мазкур дар бораи хусусиятҳои бозори меҳнати муосир сухан меравад, зеро бозори меҳнат пайванди ҷудонопазири системаи бозори ҷомеаи муосир мебошад ва танҳо дар якҷоягӣ бо дигар намудҳои бозор, ба монанди бозори молҳо, бозори хидматрасонӣ, бозори қоғазҳои қиматнок, бозори захираҳои молиявӣ ва бозори манзил самаранок фаъолият карда метавонад. Чунин раванди ба ҳам алоқаманд метавонад ба вазъи дар иқтисодиёт ташаккули ҳассос бошад ва аз ин рӯ мушқилот ва ихтилолотӣ муайян дар ҳама гуна бозорҳои дар боло номбаршударо ба занҷир ба ҳамаи бозорҳои дигар интиқол додан мумкин аст. Дар робита ба ин, бозори меҳнат ҳамчун ҷузъи тамоми занҷири системаи бозор ба қонунҳои фаъолияти ин система тобеъ аст ва принципҳои ташкил ва фаъолияти ҳоси тамоми системаи бозорҳо метавонанд ба он татбиқ карда шаванд. Аз ин рӯ метавон хулоса кард, ки дараҷаи рушди бозори меҳнат бо меъёрҳои, ки сатҳи рушди муносибатҳои бозориро дар ҷомеаи муосир тавсиф мекунад, зич алоқаманд аст. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки бозори меҳнат чунин вазифаҳоеро ба монанди тақсимот, кафксозӣ, миёнаравӣ, ҳавасмандгардонӣ, танзимкунанда, иттилоотӣ, иҷтимоӣ дар ҷараёни тамоми иқтисоди меҳнат ва самаранокӣ назаррас ба тамоми системаи иқтисодиро иҷро мекунад. Ба гуфтаи муаллифони мақола, бозори меҳнатро бидуни ба назар гирифтани намуд ва навъҳои низоми иқтисодӣ, бо дарназардошти маҷмӯи ҳама равандҳо ва падидаҳои иқтисодӣ, ки дар ҷомеа дар заминаи замин рух медиҳанд, алоҳида баррасӣ кардан ғайриимкон аст. Муносибатҳои мавҷудаи моликият ва шаклҳои ташкилии муносибатҳои иҷтимоӣ. Бозори меҳнат ҳамчун ҷузъи ҳосилшудаи модели иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳисобида мешавад ва танзимгарони он ҷузъи органикии системаи иқтисодӣ мебошанд. Хусусияти бозори меҳнат дар он аст, ки ин бозор на танҳо доираи гардиши маҳсулоти «қувваи корӣ», балки соҳаи истеҳсолотро низ дар бар мегирад, ки қораманд дар он қор мекунад. Муносибатҳои, ки дар ин ҳолат ба миён меоянд, ба мушқилоти муҳими иҷтимоӣ иқтисодӣ дахл мекунад ва аз ин рӯ таваҷҷуҳи махсуси давлатро тақозо мекунад. Ҳамин тариқ, консепсияи бозори қобили меҳнат бо рушди ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ ва амиқтар шудани тақсмоти меҳнат ба миён омад. Ин аломати бозори меҳнат натиҷаи афзоиши назарраси қувваи корӣ дар муқоиса бо афзоиши шумораи ҷойҳои корӣ ва афзоиши назарраси ҳосилноки буд, гарчанде ки ин ҳама бекориро дар ҷаҳон тадриҷан афзоиш медиҳад ва ба тамоми оқибатҳои манфии он. Ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли ин масъала боиси пайдоиши мафҳуми «бозори меҳнати фасон» гардид. Гарчанде чунин бозор алтернатива ба бекорӣ нагардидааст, ин имкон дод, ки вазъ дар бозор мулоим карда, барои он қишрҳои аҳоли, ки дар бозори меҳнат рақобатпазир нестанд, шароити мусоид фароҳам оварда шавад. Бозори чандир ҳамеша ба ҳаракат, чандирӣ ва ҷустуҷӯи доимӣ исроҳ меварзад, шаклҳои стандартӣ ва муназзами шуғлро пешниҳод мекунад.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, қоғазҳои қиматнок, бозори меҳнати фасон, қувваи корӣ, таснифот.

СУЩНОСТЬ РЫНКА ТРУДА И ОСОБЕННОСТИ ЕГО КЛАССИФИКАЦИИ

В данной статье речь идет об особенностях современного рынка труда, так как рынок труда является органическим звеном рыночной системы современного общества и может эффективно функционировать только во взаимосвязи с другими разновидностями рынка, такими как рынок товаров, рынок услуг, рынок ценных бумаг, рынок финансовых ресурсов и рынок жилья. Такой взаимосвязанный процесс чутко может реагировать на ситуацию, складывающуюся в экономике, и поэтому определенные сложности и перебои на любом из вышеназванных рынков цепочкой могут передаваться на все остальные рынки. В этой связи рынок труда как составляющая целой цепи рыночной системы подчинен закономерностям функционирования данной системы и на него могут распространяться принципы организации и функционирования, присущие всей системе рынков. Именно поэтому можно сделать такой вывод, что степень развитости рынка труда тесно связана с критериями, характеризующими уровень развития рыночных отношений в современном обществе. Здесь необходимо отметить, что рынок труда выполняет такие функции, как распределительную, ценообразующую, посредническую, стимулирующую, регулирующую, информационную, социальную функции в процессе целой экономики труда и приносящую для всей экономической системы значимую эффективность. По мнению авторов статьи, нельзя рассматривать рынок труда изолированно, не принимая во внимания тип и разновидности экономической системы, с учетом совокупности всех экономических процессов и явлений, которые происходят в обществе на основе действующих имущественных отношений и организационных форм социальных отношений. Рынок труда рассматривается как производный компонент от общественной и экономической модели, а его регуляторами являются органическая составляющая системы хозяйствования. Особенность рынка труда заключается в том, что данный рынок охватывает не только сферу обращения товара «рабочая сила», но и сферу производства, где работает наемный работник. Отношения, которые при этом возникают, затрагивают важные социально-экономические проблемы, а потому требуют особого внимания со стороны государства. Таким образом, понятие гибкого рынка труда возникло с развитием глобализации

мировой экономики и углублением разделения труда. Данный признак рынка труда стал результатом опережающего роста численности рабочей силы, по сравнению со все большим количеством рабочих мест и существенным повышением производительности, хотя в свою очередь все это постепенно увеличивает безработицу в мире со всеми его негативными последствиями. Поиск способов решения данной проблемы и обусловил возникновение понятия "гибкий рынок труда". Хотя такой рынок не стал альтернативой безработице, однако позволил смягчить ситуацию на рынке, создать благоприятные условия для тех слоев населения, которые не были конкурентоспособными на рынке труда. Гибкий рынок всегда настраивает на мобильность, подвижность и на постоянный поиск, предлагает стандартные и гибкие формы занятости.

Ключевые слова: рынок труда, ценных бумаг, гибкий рынок труда, рабочая сила, классификация.

THE ESSENCE OF THE LABOR MARKET AND FEATURES OF ITS CLASSIFICATION

This article deals with the features of the modern labor market, since the labor market is an organic link in the market system of modern society and can only function effectively in conjunction with other types of the market such as the market for goods, the service market, the securities market, the financial resources market and the housing market. ... Such an interconnected process can be sensitive to the situation developing in the economy, and therefore certain difficulties and disruptions in any of the above-mentioned markets can be transferred in a chain to all other markets. In this regard, the labor market as a component of the whole chain of the market system is subject to the laws of the functioning of this system and the principles of organization and functioning inherent in the entire system of markets can apply to it. That is why it can be concluded that the degree of development of the labor market is closely related to the criteria that characterize the level of development of market relations in modern society. It should be noted here that the labor market performs such functions as distribution, foam-forming, intermediary, stimulating, regulatory, informational, social functions in the process of the whole labor economy and bringing significant efficiency to the entire economic system. According to the author of the article, it is impossible to consider the labor market in isolation, without taking into account the type and varieties of the economic system, taking into account the totality of all economic processes and phenomena that occur in society on the basis of existing property relations and organizational forms of social relations. The labor market is viewed as a derived component of the social and economic model, and its regulators are the organic component of the economic system. The peculiarity of the labor market lies in the fact that this market covers not only the sphere of circulation of the "labor force" product, but also the sphere of production where the employee works. The relations that arise in this case touch upon important socio-economic problems, and therefore require special attention from the state. Thus, the concept of a flexible labor market arose with the development of globalization of the world economy and the deepening of the division of labor. This sign of the labor market was the result of the outstripping growth in the labor force compared with the increasing number of jobs and a significant increase in productivity, although in turn all this gradually increases unemployment in the world with all its negative consequences. The search for ways to solve this problem led to the emergence of the concept of "flexible labor market". Although such a market did not become an alternative to unemployment, it made it possible to soften the situation in the market and create favorable conditions for those strata of the population that were not competitive in the labor market. A flexible market always insists on mobility, flexibility and constant search, offers standard and flexible forms of employment.

Keywords: labor market, securities, flexible labor market, labor force, classification.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хушвахтзода Қобилҷон Хушвахт* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ректор. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. E-mail: kobil_barfiiev@mail.ru. Телефон: **(+992) 919-16-98-64**

Ғоибназарзода Саид Муҳаммадназар – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, докторант. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. E-mail: sssaid1985@mail.ru. Телефон: **(+992) 988-20-45-45**

Сведения об авторах: *Хушвахтзода Кобилдҷон Хушвахт* – Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор, ректор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: kobil_barfiiev@mail.ru. Телефон: **(+992) 919-16-98-64**

Ғоибназарзода Саид Муҳаммадназар – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, докторант. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Носира, 33. E-mail: sssaid1985@mail.ru. Телефон: **(+992) 988-20-45-45**

Information about the authors: *Khushvakhtzoda Qobiljon Khushvakht* - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor, Rector. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: kobil_barfiiev@mail.ru. Phone: **(+992) 919-16-98-64**

Goibnazarzoda Said Muhammadnazar - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, doctoral student. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosira street, 33. E-mail: sssaid1985@mail.ru. Phone: **(+992) 988-20-45-45**

**ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ РЫНКА***Давлатзода Д.А., Сахибов Е.Н.***Российско-Таджикский (Славянский) университет**

Участие государства наиболее заметно в развивающейся экономике, где планирование развития туризма и продвижение, как правило, контролируется непосредственно государством. Государственные учреждения берут на себя большую часть функций, выделение средств и времени на сотрудничество в проектах, и играют жизненно важную роль в планировании, развитии и управлении “устойчивого развития” в туризме.

Факторы, которые способствовали изменениям в государстве, включают в себя такие подходы, как осознание важности туризма, как глобальной, национальной и региональной социально-экономической движущей силы; потенциал туризма в плане содействия управлению окружающей средой и ее улучшению; к сфере туризма относятся как к инструменту международного развития; рост лоббирования со стороны промышленности. Государство заинтересовано в том, чтобы играть неотъемлемую и совместную роль в планировании и управлении сферой туризма, а частный сектор нуждается в государственной поддержке, в обеспечении “устойчивого развития” туризма.

Инициативы, связанные с “устойчивым развитием” туризма, находятся в центре внимания правительств разных стран мира, так как они контролируют широкий спектр особенностей, влияющих на максимальную выгоду от туризма, вследствие этого, могут оказывать помощь отрасли.

Государства могут поддерживать туризм посредством маркетинга, информационных услуг, образования и консультирования в рамках государственно-частного сотрудничества. Они играют определенную роль в управлении и развитии молодежи, которая стремится работать в индустрии туризма. Роль государства в сфере туризма - эта политика развития и планирования. Роль регулируется в зависимости от важности туризма как сектора национальной и местной экономики, которая лежит в основе экономической и социальной политики. Государство стремится облегчить координацию между министерствами и работает в партнерстве с неправительственными организациями, частным сектором, с профессиональными и общественными группами для реализации стратегических инициатив в области туризма. Все местные или правительственные органы должны иметь стратегические планы в области политики развития туризма.

Государству необходимо определить суть туристической политики, связь с частной инициативой общества, в целом, в целях укрепления развития туризма должна значительно измениться. Она помогает формировать экономические рамки для индустрии туризма, хотя международные экономические факторы, касающиеся курсов валют, процентных ставок и доверия инвесторов становятся всё более важными, помогая обеспечить инфраструктурные и образовательные требования к туризму, устанавливая нормативно-правовую базу, в которой работает бизнес и принимает активное участие в продвижении и маркетинга. Государственные финансовые учреждения открыли специальные кредитные программы для предприятия частного сектора туризма. Национальный план в области туризма был бы необходим для достижения более сбалансированной, справедливой и выгодной модели для туристической деятельности и развития инфраструктуры для пребывания туристов и местных сообществ.

В целях продвижения регионального туризма надо улучшать туристические места и рекламировать региональный туризм на Родине и за рубежом. Местные органы должны рассматривать туризм как способ развития экономики.

Одним из стимулирующих и перспективных сегментов туризма в современном мире является экотуризм. Многие страны мира строят свою экономику за счет продвижения и использования этого вида туризма. Экотуризм возник под рубрикой «устойчивого туризма»,

как одно из решений для защиты экологических и культурных ресурсов туристических объектов, предоставляя местные экономические возможности и давая путешественникам больше экологического сознания. Экотуризм может включать в себя элементы "природы", "приключений", "альтернативности" или "зеленый" туризм. Общество экотуризма определило экотуризм как "ответственное путешествие в природные зоны, которые оберегают окружающую среду и улучшают благосостояние местного общества" [1,с.12].

Экотуризм состоит из следующих компонентов:

- природоохранные территории;
- природно-рекреационные ресурсы;
- установление экономических и социальных льгот для развития экотуризма.

Экотуризм должен приносить пользу за счёт сохранения и улучшения управления посещаемых природных территорий.

Основные заповеди экотуризма – это:

- сохранение природы и культуры наследия;
- расширение прав и возможностей,
- предоставление финансовых выгодных средств для местного населения;
- минимальные экологические воздействия;
- экологическое и культурное образование, уважение к туристам [14,с.19].

Государство должно на всех уровнях взять на себя большую ответственность в планировании туристических маршрутов для "устойчивого развития". Оно должно принимать более широкий подход к туризму, по сравнению с другими секторами услуг. Первоначально это было связано с особым интересом к экономической доходности туризма, и это было оправданным с точки зрения извлечения прибыли из уплаченных налогов предприятия от посетителей и возможности занятости местного населения. Безусловно, участие правительства в направлении достижения целей устойчивого развития широко поддерживается в контексте туристического направления. Кроме того, были подняты вопросы, эффективности государственного интегрирования принципов и практики "устойчивого развития" в рамках политики и процессов планирования развития туризма.

А главная проблема для местного управления, как сегодня, так и в ближайшие десятилетия, состоит в руководстве внешними факторами, глобальными силами по локальному развитию. В городах, поселках и в сельской местности главная ответственность по развитию туризма возлагается на институт местного самоуправления и на его разнообразные местные органы власти. "Устойчивое развитие" в последнее время стало одним из ключевых вопросов программы развития индустрии туризма во многих развивающихся странах. Итак, в связи с вышеизложенным утверждением и руководствуясь несколькими целями в сфере туризма, местные органы власти должны успешно обеспечивать развитие программы расширения прав и возможностей местных жителей посредством развития "устойчивого туризма". Одна из целей исследования – установить проблемы, с которыми сталкиваются многие государства, пытаясь привлечь местных жителей для работы в туризме для "устойчивого развития".

Значительную роль в этом контексте играет формирование экологического мировоззрения как для населения рекреационных регионов, так и туристов. Прежде всего, осознание рекреационной привлекательности природного ландшафта, его эколого-эстетической ценности может принести экономическую выгоду, а потому и потребность охраны и бережного отношения к рекреационным ресурсам [4,с.127].

Исходя из международного опыта развития устойчивого туризма, можно выделить две важные предпосылки для устойчивости туризма:

1. Наличие надлежащих условий для успешной туристской деятельности, которым должны соответствовать предприятия туризма и дестинации: надежность и безопасность; качество средств обслуживания и оказываемых услуг; надежность информации для туристов и заинтересованных сторон, занятых в туризме; контакт с потребителем; благоприятная деловая среда.

2. Способность предвидеть перемены и не отставать от них. Стратегии и действия нужно осуществлять и корректировать в соответствии со свежей, актуальной информацией и прогнозами [8,с.7-8].

“Устойчивое развитие” в туризме могут иметь различные определения, в зависимости от рассматриваемой единицы анализа и аспекта, выделенные из множества измерений, вовлеченных в эту концепцию. “Устойчивое развитие” туризма не является отдельной или особой формой туризма, но многие формы туризма должны стремиться к концепции “устойчивого развития”. Концепция “устойчивого развития” стала широко признанным путем к лучшему будущему для специалистов-практиков в области планирования, беспокойности лиц, ответственных за разработку политики в области растущих научных интересов среди ученых. В исследованиях, с точки зрения научной литературы, огромный вклад в распространение информации должны обеспечить местные органы власти, которые должны продвигать политику “устойчивого развития” в туризме. Информация должна отражать символические идеи, касающиеся принципов “устойчивого развития”, которые были бы приняты во внимание, чтобы его цели были гарантированы и достигнуты. Она должна показать роль местных органов власти в содействии ведущей роли в развитии туризма для “устойчивого развития”, особенно в развивающихся странах. В большинстве случаев, правительства, как правило, имеют многочисленные перспективные стратегии и планы в отношении “устойчивого развития” туризма, которые, к сожалению, не дают хороших результатов из-за недостатков в исполнении и реализации.

1. Роль государства в реализации концепции “устойчивого развития” туризма предполагает, что желание содействовать развитию устойчивого туризма, с большей вероятностью, будет успешным, когда есть эффективная деятельность правительства и имеется наличие хороших механизмов для координации коллективных действий. Но на практике существуют значительные трудности, которые могут помешать эффективному управлению для устойчивого туризма. Одной из причин по вопросам исследований в управлении в сфере туризма, необходимо понять трудности, а также немаловажно найти потенциальные пути для того, чтобы преодолеть их. Одна из трудностей для управления устойчивым развитием в туризме заключается в том, что её деятельность пронизывает все сектора экономики и охватывает различные направления в области планирования, транспорта, изменения климата, занятости населения и регионального развития.

Необходимо интегрировать политику устойчивого развития в туризме с более широкими, экономическими, социальными и экологическими соображениями, в рамках общего устойчивого развития. Политика, влияющая на устойчивый туризм, заключается в следующем: очень часто мы обращаем внимание на другие области политики, кроме туризма, часто относимся с недостаточным вниманием к последствиям развития туризма. Эти характеристики управления устойчивым развитием в туризме означает, что очень трудно обеспечить скоординированный подход. Есть также препятствие на пути обеспечения координации в рамках самого туристического сектора. Предполагается, что институциональной основой политики в области туризма является особенно слабая промышленность и слабое представление заинтересованных групп в области туризма.

2. Мало внимания было уделено целенаправленному исследованию роли и ответственности местных органов в решении проблем устойчивого развития туризма. Тем не менее, местные органы играют важнейшую роль в создании контекста и стимулирующих действий для обеспечения более развитого и устойчивого развития в туризме для расширения прав и возможностей жителей.

Местное самоуправление стало важной ареной для обсуждения и осуществления “устойчивого развития”. Конечно, местные органы власти должны играть определенную роль в стратегическом развитии туризма.

Территориальные местные органы власти, которые принимают главную ответственность за планирование на местном уровне, а для разработчиков стратегий развития “устойчивого развития” туризма - местные органы являются важнейшим элементом в планировании стратегических программ развития туризма. Роль местных органов нужна

для того, чтобы реализовывать программы “устойчивого развития ” в туризме в пределах региональных территорий. Правительство должно обеспечить условия, которые позволяют и поощряют частный сектор, местные сообщества, туристов и других заинтересованные стороны для реализации концепции “устойчивого развития” в туризме. Это может быть лучшим фактором достижения правительства целей “устойчивого развития” в туризме в регионах. Местное самоуправление несет ответственность за планирование землепользования, разработку предложений, связанных с туризмом видов землепользования и предоставление местных инфраструктур, общественных удобств [5,с.34]. Действительно, обеспечение и обслуживание инфраструктур и объектов местных органов власти могут оказывать значительное влияние на имидж и привлекательность места пребывания туристов, разнообразие имеющегося продукта, и, в конечном счете, ознакомлением туристов в направлении развития туризма в местах их пребывания.

3. Влияние местных органов власти на программы, связанные с “устойчивым развитием” туризма. Влияние местных органов власти должно быть движущей силой концепции “устойчивого развития” в туризме на территории пребывания туристов, обозначив её как стратегическое направление. На практике, местные органы власти часто работают в рамках национальной стратегии “устойчивого развития” в туризме, и это зачастую оказывает первостепенное влияние на органы местного управления. Это важная причина, поэтому необходимо проводить исследование роли и деятельности местных органов власти, которые имеют полномочия для реализации концепции “устойчивого развития” в туризме. Без вмешательства государства в реализацию концепции “устойчивого развития” в туризме могут последовать добровольные действия или саморегулирование в отрасли туризма. Поэтому невозможно будет достигнуть положительного эффекта концепции “устойчивого развития”, так как субъекты туристической отрасли могут не реагировать на добровольные инициативы из-за незаинтересованности, возражая против инициатив, связанных с концепцией в туризме или с принятием необходимых мер для реализации этой концепции, которые влекут за собой различные расходы.

Многие исследователи полагают, что за последние 30 лет государство имело огромное влияние на развитие концепции “устойчивого развития” в туризме. Помощь государства все чаще осуществляется через взаимодействие субъектов туристической отрасли. Постоянное внимание государства может влиять, например, на управление приоритетами деятельности новых учреждений в индустрии туризма с целью достижения “устойчивого развития” в туризме. Вид такого управления государства, может быть, достигнут за счет контрактов, финансирования сферы туризма, аудита и информационной деятельности.

4. Правительство также должно разрешать местным органам власти участвовать и разрабатывать конкретные планы и положения, на основе национальных стратегий, которые касаются развития “устойчивого развития” туризма в регионе. Конечно, имеются сложности по “устойчивому развитию” туризма на сегодняшний день у заинтересованных сторон, которые были определены в научной литературе как проблематичные.

Возможно, государство является существенным катализатором для развития концепции “устойчивого развития” в туризме, и вопрос важен для большинства систематических будущих исследований. Принятие решений по развитию туризма, по своей сути, представляется, как политическая идеология власти, с потребностями, требованиями, ценностями, интересами, взаимодействием и формированием процесса принятия решений, вкладом в обеспечение “устойчивого развития”.

5. Роль государства в содействии процесса развития концепции “устойчивого развития” туризма подкрепляется международным сотрудничеством. С глобализацией проблем управления, стоящих перед государствами в различных частях мира, стали более схожими, выходя за рамки национальных, политических и экономических систем, на которые опираются различные сообщества. Общие проблемы управления спровоцировали государства на создание проектов на основе международного сотрудничества и активного участия в международных организациях. Государство отвечает за управление и контроль над процессом развития концепции “устойчивого развития” в туризме. Международное

сотрудничество получило широкую поддержку, которое предусматривает законодательную базу. Предыдущие исследования показали, что, государство, как правило, взаимодействует с целью включения в процессы планирования “устойчивого развития” в туризме общественность. Поэтому понятие сотрудничества и вовлеченности может быть поддержано в программных документах и стратегиях, связанных с “устойчивым развитием”. Это может способствовать, в некоторой степени, устранению недостатков в области применения на практике концепции “устойчивого развития” туризма.

6. Роль местного населения в “устойчивом развитии” туризма. Один из принципов устойчивого туризма гласит, что туризм может быть устойчивым, только если местное сообщество будет вовлекаться в планирование и управление туризмом [2,с.40]. Причины и проблемы, связанные с местным участием и направлением деятельности правительства в решении проблемы целей устойчивого развития в контексте туристического направления многочисленны. Например, на уровне местного сообщества, где отрицательное влияние туризма, как правило, ощущается наиболее остро. Действия (или бездействие) местных органов власти может сыграть большую роль в обеспечении явного ухудшения состояния окружающей среды, предотвращая и сведя к минимуму негативные последствия для общества.

Природоохранный характер туризма заключается в обязательности сохранения биоразнообразия рекреационных территорий и центров. Для этого используют природоохранные технологии, практические наработки, рекомендации фундаментальных и прикладных наук [7,с.126]. Значительную роль в этом контексте играет формирование экологического мировоззрения, как населения рекреационных регионов, так и туристов [7,с.127].

Местные органы власти сталкиваются с комплексом проблем, препятствующих эффективному планированию и управлению туризмом на уровне их полномочий. Наиболее распространенной проблемой является интеграция управления туризмом с другими функциями и деятельностью местных органов власти. Государство на всех уровнях, несомненно, занимает центральное место в управлении, или, по меньшей мере, поддерживает концепцию “устойчивого развития” туризма.

В результате, в глобальном масштабе количество политических заявлений, стратегий, руководящих принципов и инициатив национальных, региональных и местных органов власти, опирающихся на устойчивое развитие туризма, растут в геометрической прогрессии. В то же время, на законодательном уровне подкрепляется политика в области туризма с основными целями устойчивого развития.

Задача для государства на всех уровнях поощрять и развивать туризм, как средство экономического развития и роста, и поэтому, проводимая политика более всего соответствует интересам экономики, коммерческого сектора туристической отрасли, общества. Местные органы власти должны играть также важную роль в содействии концепции “устойчивого развития” туризма.

7. Планирование концепции “устойчивого развития” в туризме. Концепция “устойчивого развития” в туризме требует процесса планирования и управления, которая бы объединяла интересы и проблемы различных групп заинтересованных сторон в “устойчивом развитии” на стратегическом уровне. Государство на всех уровнях и заинтересованные стороны в секторе туризма должны нести ответственность за обеспечение развития долгосрочного процветания туризма и качества жизни для будущих поколений, не подвергая риску принципы “устойчивого развития” в туризме. Сложность “устойчивого развития” в туризме требует такого подхода к планированию, которое имело бы многоаспектный и целенаправленный интегрированный план в индустрии туризма. Во время планирования концепции “устойчивого развития” в туризме требуется понимание значения “устойчивого развития” и руководящие ценности для продвижения данной концепции.

Стоит отметить, что развитие туризма – это своеобразное искусство, при котором нужно найти четкую, продуманную концепцию того, как основные направления реализации принципов устойчивого развития в туризме грамотно впишутся в уникальный природный

ландшафт, при этом учитывая интересы местных жителей и туристов, государства и бизнеса [6,с.349].

В заключении стоит отметить, что факторы, которые появились как вызов устойчивому развитию туризма, связаны с приоритетами национальной экономической политики, структуры государственного управления и экологических вопросов над коммерциализацией, а также структурой международной туристической системы.

Успешное развитие принципов устойчивого развития в туризме, их реализация - это чрезвычайно трудная задача, которую предстоит решить в связи с тем, что преобладают социально-экономические и политические условия в развивающемся мире [3,с.11]. Следовательно, принципы устойчивого развития туризма обуславливают необходимость политического и экономического выбора, и их решения основаны на сложных социально-экономических и экологических факторах. Более того, выполнение этих непростых решений невозможно, если международные организации не будут поощрять сотрудничество с государствами развивающихся стран для реализации принципов “устойчивого развития” в туризме. Аргументы, в отношении концепции “устойчивого развития”, были подняты с целью продвижения туризма в развивающихся странах. В процессе развития страны государство может столкнуться с высоким уровнем безработицы, быстрым ростом полуквалифицированного и неквалифицированного трудоспособного населения и высоким уровнем инфляции. В краткосрочной перспективе многие развивающиеся страны не имеют альтернативы туризму для поиска источников валютных поступлений и создают рабочие места для быстрорастущего населения [4,с.117]. Таким образом, в развивающихся странах возникает необходимость поддерживать развитие туризма.

На данный момент имеется множество научных трудов об устойчивом развитии туризма, но трудно приспособить их на практике. Кроме того, не все заинтересованные стороны имеют хорошее представление о том, что требуется для развития данной концепции. Государство взяло на себя ответственность за управление устойчивым развитием путем разработки стратегии развития туризма. Но роли и обязанности местных органов власти в работе по обеспечению устойчивого развития туризма не были четко определены. Часто они проводят политику, ориентированную на экономический рост, повышение экономического благосостояния жителей, создание рабочих мест и улучшение инфраструктуры, не включая экологических аспектов.

**Рецензент: кандидат экономических наук,
доцент Ёров Дж.Н.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Альмухамедова О.А. Роль экотуризма в устойчивом развитии рекреации. //Известия ЮФУ. Технические науки Раздел I. Гуманитарные технологии 2013 С.1-13
2. Действия по более устойчивому европейскому туризму. Заключительный отчет Группы по устойчивому развитию туризма, 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://ec.europa.eu/growth/content/final-report-tourism-sustainability-group-has-been-published-0_nn (дата обращения 15.12.2020)
3. Как сделать туризм более устойчивым - Руководство для политиков. -Мадрид: ЮНВТО, 2005. 210 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/8741> (дата обращения 15.12.2020)
4. Концепция перехода РФ на модель устойчивого развития Экологическая безопасность России. М.: Юрид. лит., 1996. Вып. 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://partner-unitwin.net/wp-content/uploads/2016/06/Концепция-перехода-РФ-к-УР-1.pdf> (дата обращения 15.12.2020)
5. Кукушкина А.В Концепция устойчивого развития(международно-правовые аспекты) // Вестник Томского государственного университета. Право. 2017. № 23. С.29-39
6. Максарова Е.М. Основные направления реализации принципов устойчивого развития в туризме // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. -№ 85. -С. 345-350
7. Российские регионы рекреационно-туристской специализации: состояние, проблемы, перспективы развития / Белозерова М.В., Волков А.В. и др.; под. ред. О.О. Рыбака, А.В. Волкова. – Сочи: типография «Оптима», 2019. – 420 с.

8. Устойчивое развитие туризма: руководство для местных специалистов по планированию. ВТО. -Мадрид, 1993. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL <https://portals.iucn.org/library/node/21872> (дата обращения 15.12.2020)
9. Цыбко К. Устойчивое развитие и экономический рост // ЭКОС-информ. - 2008. - N 3. - С.16-17.
10. Черданцев В.А. Современные концепции устойчивого развития / В.А.Черданцев, Б.В.Робинсон // Вестн. НГУЭУ. - 2009. - N 2. - С.14-24.
11. Чибилев А.А. О ресурсах и условиях устойчивого развития регионов России // География и природ. ресурсы. - 2015. - N 3. - С.203-204.
12. Чирков Е. Кормопроизводство: к стратегии устойчивого развития / Е.Чирков, Н.Ларетин // Экономист. - 2012. - N 12. - С.37-45.
13. Шанцев В.П. Устойчивое региональное развитие: синергетический сплав экономики и управления, человеческих ресурсов и традиции // Вопросы философии. - 2013. - N 1. - С.17-23.
14. Шимов О.С Устойчивый туризм. Учебное пособия / МИНСК. РИПО - 2014. С.158
15. Щербина Е.В. Устойчивое развитие сельских поселений: значение экологических факторов / Е.В.Щербина, А.С.Маршалкович, Е.А.Зотова // Экология урбанизированных территорий. - 2018. - N 2. - С.78-83

ШАКЛҶОИ АСОСӢ ВА СИСТЕМАҶОИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТӢ БАРОИ РУШДИ УСТУВОРИ СОҶАИ САӢӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Дар мақолаи мазкур механизмҳои дастгирии давлатии рушди устувори соҳаи сайёҳӣ дар шароити бозор дида баромада шудааст. Зарурати "рушди устувор"-и сайёҳӣ маълум аст: манфиатҳои, ки сайёҳӣ ба шахсоне алоҳида меорад ва бешубҳа манфиати иқтисодӣ барои давлат ва минтақаҳо низ меоварад. Аммо сайёҳӣ аз дигар бахшҳои иқтисодиёт хеле фарқ мекунад, ин хеле соҳаи мураккаб мебошад. Нақши давлат дар консепсияи рушди устувор дар соҳаи сайёҳӣ омӯхта шудааст. Ҷамҷунин ҳамкориҳои Ҳукумат ва баҳши хусусӣ баррасӣ шудааст, зеро ин як қисми нақшаи идора ва рушди ҷавононе, ки дар соҳаи сайёҳӣ хоҳиши фаъолият кардан доранд. Дар масъалаҳои зерин нақши давлат таҳлил карда шудааст:

- а) дар татбиқи консепсияи "рушди устувор";
- б) масъулияти мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар ҳалли масъалаҳои рушди устувори сайёҳӣ;
- в) таъсири мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ ба барномаҳои вобаста ба "рушди устувор" сайёҳӣ;
- г) ҳамкориҳои давлат ва мақомоти маҳаллии ҳокимият ва иштироки онҳо дар таҳияи нақшаҳои мушаххас ва муқаррарот дар асоси стратегияҳои миллӣ, ки марбут ба инкишофи "рушди устувор" сайёҳӣ дар минтақа;
- д) нақши давлат дар пешбурди раванди рушди консепсияи "рушди устувор" дар ҳамкориҳои байналмилалӣ;
- е) нақши аҳолии маҳаллӣ дар танзими консепсияи "рушди устувор"-и сайёҳӣ.

Дар бораи нақши консепсияи рушди устувори кишварҳои рӯ ба инкишоф, дар бораи хусусиятҳои консепсияи рушди устувор дар сайёҳӣ, дар бораи афзалиятҳо ва норасоӣҳои ин консепсия, дар бораи нақши калидии давлат дар рушди консепсияи мазкур хулоса бароварда шудааст.

Ҷамҷунин нақш ва вазифаҳои мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар қори таъмини рушди устувори сайёҳӣ дида баромада шудааст.

Калидвожаҳо: консепсияи "рушди устувор", сайёҳӣ, давлат, мақомоти маҳаллии ҳокимият, сайёҳии экологӣ, бақакшагирӣ, бозор.

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ РЫНКА

В статье рассматриваются механизмы государственной поддержки устойчивого развития сферы туризма в условиях рынка. Необходимость "устойчивого развития" туризма чрезвычайно очевидна: преимущества, которые он приносит как отдельным лицам, так и экономике государств и целых регионов, не вызывают сомнений. Однако туризм сильно отличается от других секторов экономики: это очень сложный сектор. Рассмотрена и изучена роль государства в развитии концепции устойчивого развития в сфере туризма. Также рассмотрено государственно-частное сотрудничество, так как это играет определенную роль в управлении и развитии молодежи, которая стремится работать в индустрии туризма. Проанализирована роль государства:

- а) в реализации концепции "устойчивого развития";
- б) ответственность местных органов власти в решении проблем устойчивого развития туризма;
- в) влияние местных органов власти на программы, связанные с "устойчивым развитием" туризма;
- г) взаимодействие государства и местных органов власти в участии и разработке конкретных планов и положений на основе национальных стратегий, которые касаются "устойчивого развития" туризма в регионе;
- д) роль государства в содействии процесса развития концепции "устойчивого развития" в международном сотрудничестве;
- е) роль местного населения в планировании концепции "устойчивого развития" туризма.

Сделан вывод о роли концепции устойчивого развития в развивающихся странах, об особенностях концепции устойчивого развития в туризме, о преимуществах и недостатках этой концепции, о ключевой роли государства в развитии данной концепции. А также роли и обязанности местных органов власти в работе по обеспечению устойчивого развития туризма.

Ключевые слова: концепция “устойчивого развития”, туризм, государства, местные органы власти, экотуризм, планирование, рынок.

THE MAIN FORMS AND SYSTEMS OF STATE SUPPORT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN A MARKET ENVIRONMENT

The article considers mechanisms of state support for sustainable development of tourism under market conditions. The need for "sustainable development" of tourism is extremely obvious: the benefits it brings to both individuals and the economies of states and entire regions are beyond doubt. However, tourism is very different from other sectors of the economy: it is a very complex sector. The role of the state in the development of the sustainable development concept in the sphere of tourism is considered and studied. Also, public-private cooperation is considered, as it plays a certain role in the management and development of young people, who aspire to work in the tourism industry. The role of the state was analyzed:

- a) In implementing the concept of "sustainable development";
- b) The responsibility of local authorities in solving the problems of sustainable tourism development;
- c) The influence of local authorities on programs related to "sustainable development" of tourism;
- d) the interaction of the state and local authorities in the participation and development of specific plans and regulations based on national strategies that relate to the development "sustainable development" of tourism in the region;
- (e) The role of the state in facilitating the process of developing the concept "sustainable development" in international cooperation;

(e) The role of the local population in planning the concept "sustainable development" of tourism.

About the role of the concept “sustainable development” in developing countries, the features of the concept “sustainable development” in tourism, the advantages and disadvantages of this concept, the key role of the state in the development of this concept concluded. Also, a role and duties of local authorities in process on maintenance of steady development of tourism concluded.

Keywords: the concept "sustainable development", tourism, states, local governments, ecotourism, planning, market.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатзода Дилмурод Ашурбек* - Донишгоҳи Россия-Тоҷикистон (Славян), номзади илмҳои иқтисодӣ, доцент кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи М.Турсунзода, 30. Телефон: **(+992) 933-45-01-01**. E-mail: **d.a.davlatov@mail.ru**

Саҳибов Евгений Нуруллоевич - Донишгоҳи Россия-Тоҷикистон (Славянӣ), доктараба бахши менеҷмент ва маркетинг. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи М.Турсунзода, 30. Телефон: **(+992) 917-26-66-17**. E-mail: **esakhbov@mail.ru**

Сведения об авторах: *Давлатзода Дилмурод Ашурбек* – Российско-Таджикский (Славянский) университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица М. Турсунзаде, д. 30. Телефон: **933-45-01-01**. E-mail: **d.a.davlatov@mail.ru**

Саҳибов Евгений Нуруллоевич - Российско-Таджикский (Славянский) университет, соискатель кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица М. Турсунзаде, д. 30. Телефон: **(+992) 917-26-66-17**. E-mail: **esakhbov@mail.ru**

Information about the authors: *Davlatzoda Dilmurod Ashurbek* - Russian-Tajik (Slavonic) University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management and Marketing. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, M. Tursunzade street, 30. Phone: **(+992) 933-45-01-01**. E-mail: **d.a.davlatov@mail.ru**

Sakhbov Evgeniy Nurulloevich - Russian-Tajik (Slavonic) University, applicant for the Department of Management and Marketing. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, M. Tursunzade street, 30. Phone: **(+992) 917-26-66-17**. E-mail: **esakhbov@mail.ru**

УДК 338.2

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ТЕОРИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Зияева М.Д.

Таджикский национальный университет

В условиях рыночной экономики становление и эффективное развитие предпринимательской деятельности бесспорно и вполне заслужено занимает если не первоочередное, то очень важное место в решении проблем обеспечения стабильного экономического роста. Будучи одним из основных институциональных элементов рыночной

экономики, предпринимательство также несет в себе потенциал для реализации социальных программ развития общества.

Предпринимательство в своей активной, естественной и бурно-развивающейся фазе неразрывно связано с конкуренцией, что не может не повлечь за собой множественные мультипликативные эффекты, которые затронут не только экономический, но и социальный аспекты. В этой связи, вполне логичным и обоснованным является столь пристальное внимание к вопросам создания социально-экономических и нормативно-правовых условий и предпосылок для поступательного развития предпринимательской деятельности и, соответственно, научный интерес к теории предпринимательства, рассмотрение его различных аспектов на различных этапах развития экономики и общества не теряет своей актуальности и не будет лишним.

Следует отметить, что именно практика направила мировую экономическую мысль на анализ, обобщение и создание экономической теории предпринимательства. Последняя не может, естественно, рассматриваться как статичная система. Экономические реалии второй половины XX века и начала XXI со сложнейшими внутривнутрихозяйственными и межгосударственными отношениями значительно усложнили практику организации предпринимательской деятельности. В ее развитии возникли новые тенденции и установлены ряд закономерностей, что требует постоянного углубления и совершенствования соответствующей теории. В свою очередь, эти же ранее установленные закономерности и принципы в силу изменяющихся научно-практических реалий также перманентно претерпевают различные изменения и дополнения.

Эволюция взглядов на предпринимательскую деятельность теоретиков прошлого даёт возможность проследить изменение ее характера и направленности на протяжении нескольких столетий.

Первым теоретиком бизнеса многие учёные считают Кантильона, определявшего предпринимателя как человека, который за определённую цену приобретает средства производства, чтобы произвести определённую продукцию и продать её в целях получения доходов и который, принимая на себя обязательства по издержкам, не знает, по каким ценам может осуществиться реализация [4,с.25]. Именно ему принадлежит заслуга формулирования тезиса о рискованности предпринимательской деятельности, согласно которому предприниматель определяется как субъект, действующий в условиях риска и неопределенности. Кроме того, именно он впервые назвал этих субъектов рынка предпринимателями.

Классик рыночной экономики, А.Смит, под предпринимателем понимал собственника предприятия и соответственно трактовал основную цель предпринимательской деятельности - получение предпринимательского дохода [10]. Его пример с булочником лег в учебники как классический образец, выражающий сущность предпринимательства.

Ж.Б. Сэй делал акцент на различении дохода на капитал и предпринимательского дохода. Он считал, что функции предпринимателя заключаются в умении соединять, комбинировать факторы производства [12,с.19]. Целью и результатом такой деятельности является предпринимательский доход. В отличие от представителей классической школы политической экономии, отличительной характеристикой предпринимателя он считал не способность извлечения прибавочной стоимости (прибыли), а умение организовать и управлять хозяйственной деятельностью.

В отличие от других исследователей, Й. Шумпетер рассматривал предпринимательскую деятельность как хозяйственную деятельность субъектов рынка, ориентированную на поиск новых форм и решений. Он отмечал положительное влияние предпринимательства на развитие экономики, именно учитывая его новаторскую составляющую. В своей книге «Теория экономического развития», вышедшей еще в 1911г., он отказался от традиционной экономики и утверждал, что «нормой» здоровой экономики, главной реальностью экономической теории и практики является не равновесие или оптимизация, а динамическое неравновесие, вызванное деятельностью предпринимателя-новатора. Общая же схема экономического развития общества, по его мнению, выглядит

следующим образом: “равновесие” экономики – нарушение “равновесия” экономики в результате введения новшества – стремление экономики к восстановлению “равновесия” на более высоком уровне [14].

В развитии теории предпринимательской деятельности нельзя не отметить вклад Л. Мизеса, Ф.Хайека и особенно И.Кирцнера, которые инициировали новую волну исследований теории и практики предпринимательской деятельности. В соответствии с их взглядами предприниматель – своеобразный социально-психологический тип хозяйственника, который в условиях неограниченности и конкурентной среды, стремится достичь эффективного сочетания своих уникальных знаний и реализует новаторские идеи, используя многообразные рыночные возможности [13,с.8]. В своих исследованиях они опираются на ментальную составляющую образа предпринимателя, т.е. предприниматель – это субъект с врожденными предпринимательскими талантами.

Таким образом, можно отметить, что каждый из перечисленных ученых справедливо отмечал отдельные грани такого широкого понятия, как предпринимательство, в силу сложившихся на тот момент особенностей и этапа развития. При этом их всех объединяет главная цель предпринимательства, которую на всех этапах развития признают как получение дохода.

В современной отечественной экономической науке вопросы формирования и развития предпринимательства также получили большую популярность в связи с переходом к рыночным принципам хозяйствования. Как было отмечено выше, предпринимательство, будучи атрибутом рыночной экономики, вызвало естественный импульс к исследованию его природы и содержания среди отечественных ученых.

С.Дж. Комилов и Н.Х. Забиров, определяют «предпринимательство есть организацию собственной экономической деятельности, направленной на получение прибыли, и как динамический процесс, характеризующий предпринимательской способностью, которую можно определить как один из экономических ресурсов, влияющих на темпы экономического роста, инновационной и инвестиционной активности» [5,с.5]. С.Дж. Комилов уточняет, что в этом смысле предпринимательство следует рассматривать как умение организовать эффективное использование ресурсов и достаточно успешно осуществить функции, связанные с удовлетворением определенных конкретных рыночных потребностей [6,с.9]. В свою очередь Т.Д. Низомова определяет, что «предпринимателем может быть только человек широкой культуры, ясного интеллекта и выдающихся волевых качеств. Часть этих качеств являются врожденными, либо воспитываются в раннем детстве, но культуру предпринимательства можно обрести в ходе соответствующей подготовки» [7,с.18].

В законе Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» от 26 июля 2014, №1107 отмечается, что «предпринимательство – деятельность, осуществляемая самостоятельно на свой страх и риск лицами, зарегистрированными в этом качестве в установленном законом порядке, направленная на регулярное получение прибыли от использования имущества, производства, реализации товаров, выполнения работ и оказания услуг» [1,с.1].

В современных условиях дать конкретное определение предпринимательству, которое бы отражало все его исторически сформулированные грани практически невозможно. Современный бизнес на практике не всегда соответствует теоретически обоснованным признакам предпринимательства, однако это не умаляет его значимости и роли в условиях рыночной экономики, а подтверждает динамичный характер не только практики предпринимательства, но и его теории.

Тем не менее, незыблемым остается главный признак предпринимательства, его исходная цель – получение прибыли. Исходя из этого, мы можем дать следующее определение предпринимательству, которое наиболее близко отражает его современное практическое содержание:

предпринимательство – это хозяйственная деятельность физических и юридических лиц, осуществляемая в рамках закона, всегда направленная на получение прибыли и зависящая от множества внешних и внутренних факторов.

Согласно данному определению, мы приписываем предпринимательству только то, что:

во-первых, это деятельность людей, связанная с организацией какого-либо хозяйства, т.е. наличие проекта, замысла, который несет в себе определенную капиталоемкость, трудоемкость, логическую последовательность и т.д. Независимо от вида (коммерческое, производственное, финансовое, консультативное), масштабов (малое, среднее, крупное) и структуры бизнеса (индивидуальный, коллективный) от предпринимателя требуются идея и план по ее реализации, определенная функциональная парадигма, которая несет в себе хозяйственно-имущественную логическую последовательность.

Во-вторых, это деятельность не должна противоречить закону и должна быть регулируемой соответствующим законодательством. В цивилизованном правовом обществе статус предпринимателя и право заниматься предпринимательством возникает с момента государственной регистрации в этом качестве, а не по характерным признакам деятельности хозяйствующего субъекта. В результате разрешительной процедуры со стороны законодательных органов субъекту дается официальное право именоваться, получать предпринимательскую прибыль и пользоваться льготами и возможностями для развития своего дела.

В-третьих, предпринимательская деятельность всегда направлена на удовлетворение личного материального интереса организатора этой деятельности, именно этот интерес и инициирует возникновение бизнеса, поддерживает его дальнейшее осуществление и стимулирует его потенциальный рост. Естественно, что этот личный мотив не может быть достигнут в полной мере без обеспечения интересов сопутствующих участников предпринимательской деятельности (работников, партнеров, государства), однако, именно желание получить прибыль является отправной точкой для запуска механизма по реализации бизнес-идеи.

Данное выше определение не охватывает таких понятий, как частная собственность, рискованность, неопределенность, инновация, исходя из следующих соображений.

Включая в определение предпринимательства такое условие, как частная собственность, мы априори отвергаем возможность существования государственного предпринимательства и государственного сектора в экономике, что является не только неэффективным, но и посягает на экономическую безопасность любого государства. Несмотря на принципиальные противоречия, понятие «государственное предпринимательство» заняло свое место в понятийном аппарате теории предпринимательства и достаточно активно циркулирует в современной экономической среде. В настоящее время существует множество подходов к определению понятия «государственное предпринимательство». Так, одни авторы определяют его как «работу государственных предприятий, которые выпускают продукцию и осуществляют услуги, необходимые для национальной экономики. Они действуют как рыночные субъекты. Государственное предпринимательство осуществляется на коммерческой основе. Государственные предприятия имеют равные возможности наряду с другими формами предпринимательства» [11,с.493].

Говорить о риске как отличительном признаке предпринимательской деятельности, на наш взгляд, уместно в том случае, когда речь идет о деятельности, противоречащей закону. В противном случае, предпринимательство, как отмечалось выше, - это замысел, проект, который возник с учетом и изучением всех влияющих факторов и предприниматель идет на осуществление этого замысла в случае его максимальной уверенности в положительном исходе данного проекта. Более того, риск – это явление, присущее всякому действию, соответственно, выделять его как особенность предпринимательства не должно носить обязательный характер. Поэтому мы не отрицаем присутствие определенной доли риска и неопределенности в процессе предпринимательской деятельности, а рассматриваем эти

понятия и явления как перманентные составляющие любых динамичных процессов. Кроме того, в развитых странах на современном этапе развития, в условиях сформировавшейся и устоявшейся рыночной экономики на смену интуитивному бизнесу, которому присуща высокая доля риска, идет процедурный, рациональный бизнес. Этот вид предпринимательской активности основан на функциональной парадигме бизнеса, которая в свою очередь представляет модель ведения предпринимательской деятельности, подчиненной определенным правилам и законам, при которых риск и неопределенность можно расценивать скорее как просчет предпринимателя, чем неотъемлемое условие предпринимательской деятельности. Соответственно, можно заключить, что по мере становления и развития рыночных институтов, внедрения страхового обязательства, формирование этики предпринимателя и культуры бизнес-процессов, в целом, риск станет минимальным и предсказуемым.

Несмотря на все преимущества инновационного развития, к сожалению, отечественная практика ведения бизнеса не может позволить нам отнести новаторство как специфический, отличительный признак предпринимательства. Более актуально и адекватно, на наш взгляд, определить суть инновации по отношению к предпринимательству как результат развития предпринимательской деятельности, основанной на все более глубоком освоении данного вида хозяйства. Инновация является катализатором, конкурентоспособствующим фактором развития предпринимательства, но никак не условием или тем более гарантом эффективного исхода предпринимательского проекта. Кроме того, инновационный подход приобретает популярность с усилением конкуренции на рынке, т.е. является производной и связан с эффективным развитием рыночного механизма, где определяющим показателем является именно развитие конкуренции.

Тем не менее, мы не отвергаем этих понятий, связанных с осуществлением предпринимательской деятельности, а также множества других (спрос, предложения, конкуренция, политика, география, демография, менталитет, природные явления и т.д.), а определяем их как внешние и внутренние факторы, влияющие на осуществление предпринимательства, но не выражающие его принципиальную сущность и содержание.

Учитывая современные реалии и требования национальной экономики, особое внимание в последние годы в науке и практике приобретает термин «производственное предпринимательство».

Вопросы развития производственного предпринимательства в Республике Таджикистан не первый год стоят во главе целей стратегического развития страны. Принятые программы роста национальной экономики, ориентированные на переход с аграрно-индустриальной модели развития на индустриально-аграрную, а также цели по ускоренной индустриализации экономики страны, в первую очередь, связаны с широкомасштабным развитием производственного предпринимательства [3,с.297].

Наряду с этим термином часто встречается понятие «промышленное предпринимательство». Следовательно, в исследовании теории предпринимательства будет нелишним обратить более пристальное внимание на эти научные категории.

Производственное предпринимательство, общепризнано являясь наиболее важным и необходимым для общества и экономики элементом, зачастую также оценивается и как наиболее сложный и соответственно рискованный вид предпринимательства. Предприниматель вкладывает капитал, организует производство, производит продукцию, реализует ее и в результате успешного исхода получает свою долю прибыли. Следовательно, сложность производственного предпринимательства заключается в том, что кроме прочих операций, связанных со сбытом продукции, оно включает непосредственно процесс производства продукции. Производство продукции сложный, как в отношении трудоемкости, так и в отношении материалоемкости процесс, который включает поиск источников сырья, необходимых средств производства, трудовых ресурсов. Более того, требуя значительных капиталовложений, производство имеет более длительное временное течение, что в условиях динамичной рыночной среды увеличивает рискованную составляющую.

Отсюда следует, что становление производства требует не только значительных материальных, финансовых и прочих ресурсов, но и высоких профессиональных и интеллектуальных способностей, т.е. знание экономических законов, умение долгосрочного планирования и прогнозирования, использование современных методов организации и реализации продукции.

Производственное предпринимательство представляет собой сложный экономический и социальный феномен, прошедший большой путь развития, и в этом качестве оно допускает множество интерпретаций. Для эффективного использования этого феномена в социально-экономическом развитии региона необходимо дать ему конструктивное определение, которое поможет правильно включить его в систему правовых и экономических отношений территории. Мы определяем его как особый вид производственного бизнеса, связанного с инновационной деятельностью, принимающего на себя все финансово-экономические риски [15].

На наш взгляд, при определении понятия производственного предпринимательства следует более подробно рассмотреть специфические характеристики этого вида деятельности, которые выражают его конкретное функциональное содержание. Поэтому более близким к сути производственного предпринимательства будет следующая формулировка: производственным предпринимательством следует считать деятельность субъекта бизнеса, который организует материальный процесс с участием как классических, так и современных факторов производства, в результате которого возникает новая продукция или услуга, а также информация или другие нематериальные ценности с целью обязательной последующей реализации как непосредственно потребителям, так и торговым организациям.

Таким образом, предпринимательская деятельность, обращенная на создание материального продукта, более того, не только материального продукта, а в целом нового продукта, услуги, ценности возможно и без материальной оболочки, для удовлетворения рыночного спроса с целью получения прибыли и есть производственное предпринимательство.

Неоднократно Президентом Таджикистана Э. Рахмоном были сформулированы приоритеты развития и подчеркнуты место и роль производственно-промышленного предпринимательства в стране. Согласно намеченным Президентом страны целям к 2030 году долю промышленности в общем объеме ВВП надо довести до 22%. Для реализации этой цели, по словам Главы государства, «необходимо взять под решительный контроль осуществление принятых отраслевых программ и инвестиционных проектов и обеспечить их эффективность и качество» [8].

В свою очередь, акцент на ускоренную индустриализацию на современном этапе развития нашей страны повлек за собой выделения особого вида производственного предпринимательства, нацеленного именно на достижение целей по увеличению доли промышленности в ВВП, к которому и можно отнести термин «промышленное предпринимательство».

Часть предпринимателей избирает сферой приложения своих способностей создание материального продукта как основы удовлетворения потребностей общества. Поскольку одной из основных отраслей, где создается материальный продукт, выступает промышленность, то такой вид предпринимательства принято называть промышленным, хотя оно охватывает и другие отрасли (строительство, сельское хозяйство и т. п.) [2, с.62].

На наш взгляд, производственное предпринимательство - это более широкое понятие, которое охватывает сферы как материального производства, непосредственно связанные с созданием материальных благ, но также и нематериального, интеллектуального производства, которое тоже направлено и участвует в создании нематериальных благ. В то время как промышленное предпринимательство имеет непосредственное отношение к отраслям промышленности и созданию материальных благ, удовлетворяющих спрос потребителей и нужды общества.

В целом, несмотря на потенциальные понятийные различия между этими терминами для реальной экономики и практики оба этих понятия играют особо важную роль и именно

на них в сложившихся условиях нашей республики возложены функции основополагающих, фундаментальных приоритетов развития.

**Рецензент: кандидат экономических наук,
доцент Комилов А.К.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон РТ «О государственной защите и поддержке предпринимательства в Республике Таджикистан» от 26 июля 2014 года, № 1107. – С.1.
2. Задоя А.А., Петруня Ю.Е. Основы экономической теории: учебное пособие. – М: Рыбари, 2000. - С. 62.
3. Зияева М.Д. Организационно-экономический механизм развития производственного предпринимательства в Республике Таджикистан // Национальные экономические системы в контексте формирования глобального экономического пространства: сборник научных трудов / под общей редакцией д.э.н., профессора З.О. Адамановой. – Выпуск 7.– Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2021. – С.297.
4. Карлофф Б. Деловая стратегия – М.: Экономист, 1991. – С. 25-27.
5. Комилов С.Дж., Забиров Н.Х. Предпринимательство: вопросы, развития и государственного регулирования. - Душанбе, 2004. - С.5.
6. Комилов С.Д. Азбука бизнеса. - Душанбе: «Диловар-ДДМТ», 1999. - С.9.
7. Низамова Т.Д. Как начинать свое дело? – Душанбе, 2004. - С.18.
8. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. – URL: <http://president.tj>
9. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. - М. : Прогресс, 1988.
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Наука, 1993.
11. Столярова Е.И. Государственное предпринимательство: экономическая теория и Российская практика // Вестник РУДН. Серия: Экономика. 2009. №2.
12. Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха. М. : Прогресс-Универс, 1991. – С. 19-20.
13. Хайек Ф.А. Конкуренция как процедура открытия // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. - № 12. – С.6-14.
14. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследования предпринимательской прибыли, капитала, процента и цикла конъюнктуры).
15. Шуплецов А.Ф., Буньковский Д.В. Сущность и эффективность производственного предпринимательства в нефтепереработке и нефтехимии //Baikal Research Journal. 2010. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-i-effektivnost-proizvodstvennogo-predprinimatelstva-v-neftepererabotke-i-neftehimii> (дата обращения: 15.01.2021).

РАВИШИ ЗАМОНАВӢ БА НАЗАРИЯИ СОҲИБКОРӢ

Дар мақола мухтасар баррасии ретроспективи рушди назарияи соҳибкорӣ мутобики хусусиятҳои маъмултарини ҷаҳони соҳибкорӣ оварда шудааст. Аҳамияти хусусиятҳои баррасишавандаи соҳибкорӣ дар робита бо воқеият ва шароити мавҷуда таҳлил карда мешавад, ки дар ҷараёни он равишҳои муосир барои муайян кардани моҳияти соҳибкорӣ бо назардошти инъикоси наздиктарини мундариҷаи муосирӣ амалияи ин падида дар назария баҳс карда мешавад. Муаллиф ҳамчун як хусусияти асосӣ - мотиви иқтисодӣ, хоҳиши ба даст овардани ғоида дар ҷараёни татбиқи идеяи соҳибкорӣ муайян карда шудааст. Ҳамзамон, дар раванди амали намудани ҷаҳони соҳибкорӣ ба ҷузъи қонунгузорӣ ва ҳуқуқи таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад, ки он ҳамчун як хусусияти асосии тичорат муайян карда мешавад, ки имкон медиҳад, ки ҷаҳони соҳибкорӣ тасниф ва қонунӣ эътироф карда шавад. Равишҳои муосир ба чунин мафҳумҳо, аз қабили ҳавф, номуайяни, соҳибқорӣ давлатӣ, соҳибқорӣ инноватсионӣ муайян карда шуданд, ки дар онҳо таъсир ва нақши онҳо дар татбиқ ва рушди раванди соҳибкорӣ дар марҳилаи қонунӣ нишон дода шудааст. Муаллиф зарурати ба гурӯҳҳои омилҳои беруна ва дохилӣ, ки ба рушди тичорат таъсири манфӣ ва манфӣ доранд, гурӯҳбандии бисёр хусусиятҳои ҳосил қаблан муайяншудаи соҳибқориро исбот мекунад. Ҳамзамон, муаллиф дар шароити муайянқунандаи ҷаҳоншавии ҳар як омилҳои беруна ва дохилӣ воқеиятҳои давраи муайяни рушди мавҷӯи ва муҳити атрофро ба назар мегирад.

Калидвожаҳо: назарияи соҳибкорӣ, амалияи соҳибкорӣ, хусусиятҳои характернок, ҳавф, навоарӣ, ғоида дар тичорат, вазъи ҳуқуқӣ, соҳибқорӣ давлатӣ, соҳибқорӣ истехсолӣ ва саноатӣ.

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ТЕОРИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье кратко представлен ретроспективный обзор развития теории предпринимательства в соответствии с наиболее распространенными специфическими признаками предпринимательской деятельности. Анализируется актуальность рассмотренных характеристик предпринимательства по отношению к сложившимся реалиям и условиям, в ходе чего аргументируются современные подходы к определению сущности предпринимательства с учетом наиболее близкого отражения современного практического содержания данного явления в теории. Автор определяет как основополагающий признак - экономический мотив, желание получить прибыль в ходе реализации предпринимательской идеи. При этом особое внимание в процессе осуществления предпринимательской деятельности уделяется законодательно-правовой

составляющей, которая также определяется как ключевая характеристика бизнеса, позволяющая классифицировать и юридически признавать деятельность субъекта как предпринимательство. Уточнены современные подходы к таким понятиям, как риск, неопределенность, государственное предпринимательство, инновационное предпринимательство, где указывается на их влияние и роль в реализации и развитии процесса предпринимательства на современном этапе. Автор аргументирует необходимость классифицировать множество ранее определенных характерных признаков предпринимательства в группу внешних и внутренних факторов, оказывающих как положительное, так и негативное воздействие на развитие бизнеса. При этом автор рассматривает под определяющим условием для активизации какого-либо из внешних и внутренних факторов реалии того или иного периода развития субъекта и среды.

Ключевые слова: теория предпринимательства, практика предпринимательства, характерные черты, риск, инновация, прибыль в бизнесе, правовой статус, государственное предпринимательство, производственное и промышленное предпринимательство.

A MODERN APPROACH TO THE THEORY OF ENTREPRENEURSHIP

The article briefly presents a retrospective review of the development of the theory of entrepreneurship in accordance with the most common specific features of entrepreneurial activity. The relevance of the considered characteristics of entrepreneurship in relation to the existing realities and conditions is analyzed, during which modern approaches to defining the essence of entrepreneurship are argued, taking into account the closest reflection of the modern practical content of this phenomenon in theory. The author defines as a fundamental feature - an economic motive, a desire to make a profit in the course of implementing an entrepreneurial idea. At the same time, in the process of carrying out entrepreneurial activity, special attention is paid to the legislative and legal component, which is also defined as a key characteristic of business, which makes it possible to classify and legally recognize activities as entrepreneurship. The modern approaches to such concepts as risk, uncertainty, state entrepreneurship, innovative entrepreneurship have been clarified, where their influence and role in the implementation and development of the entrepreneurship process at the present stage are indicated. The author argues for the need to classify many of the previously identified characteristic features of entrepreneurship into a group of external and internal factors that have both positive and negative impact on business development. At the same time, the author considers, under the defining condition for the activation of any of the external and internal factors, the realities of a particular period of development of the subject and the environment.

Keywords: theory of entrepreneurship, practice of entrepreneurship, characteristic features, risk, innovation, profit in business, legal status, state entrepreneurship, manufacturing and industrial entrepreneurship.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Зияева Манижа Давроновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти корхона ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **(+992) 918-61-86-54**. E-mail: **z_manija@mail.ru**

Сведения об авторе: *Зияева Манижа Давроновна* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятий и предпринимательства. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: **(+992) 918-61-86-54**. E-mail: **z_manija@mail.ru**

Information about the author: *Ziyaeva Manizha Davronovna* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **(+992) 918-61-86-54**. E-mail: **z_manija@mail.ru**

УДК 336.6

ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ ФАКТОРОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РИСКА

Сухорукова И.В., Чистякова Н.А.

Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова

В настоящее время проблемам экологии уделяется повышенное внимание. В Российской Федерации сейчас принят специальный национальный проект «Экология». Принятие данного проекта еще раз подчеркивает важность и актуальность данного направления, способствующего улучшению экологической обстановки в нашей стране. В рамках данного национального проекта реализуется порядка 11 различных федеральных законов. Прежде всего, одним из факторов, на которые направлен данный проект, является ликвидация несанкционированных свалок отходов производства и потребления [1-3],

значительное снижение уровня загрязнения атмосферного воздуха [4-5], улучшение структуры водных объектов [6-8]. Для решения поставленных задач необходима комплексная система мер разработки тарифов на утилизацию отходов коммунального хозяйства [9-10], расчет платы за негативное воздействие и ликвидацию последствий загрязнения воздуха [11-12], почв [13-15], воды [16-18]. Кроме этого Правительством РФ разрабатываются специальные ценные бумаги, так называемые «зеленые облигации», покупка которых привлечет дополнительные инвестиционные денежные средства на длительный период. Разработка механизма таких облигаций существенно снизит уровень затрат при реализации национального проекта «Экология». В связи с указанными факторами повышенное внимание приобретает процедура расчета экономических тарифов по снижению негативного влияния на окружающую среду, способствующая стимулированию как российских, так и иностранных представителей бизнеса к вложению средств [19-21]. Для решения поставленной задачи, прежде всего требуется адаптировать имеющуюся у страховых компаний классификацию рисков непосредственно к области природопользования и защите окружающей среды [22]. Предприятия и сферы производства, связанные с добычей, переработкой и утилизацией природных источников сырья несут техногенные риски [23-24]. Это особый вид рисков, относящихся к классу экологических рисков, обусловленный нарушением природного баланса, вследствие, вмешательства человека. При возникновении чрезвычайной ситуации на застрахованном объекте возможно причинение значительного ущерба природе и населению. Загрязнению могут быть подвержены обширные территории и масштаб последствий ликвидации аварийной ситуации продолжится несколько лет [25]. Это обстоятельство также требуется учитывать при выработке механизма экологического страхования. Специфической особенностью рисков в природопользовании является учет как административных методов управления, связанных с выдачей лицензий на определенный вид деятельности, получением разрешительной документации на выбросы в атмосферу, утилизацию отходов производства, сбросы в водные источники, установление лимита на изъятие природного источника, так и экономических методов в виде тарифов за принесение ущерба окружающей среде, внесение платежей за компенсацию причиненного вреда, разработку платежа за добычу природного ресурса. Экономическое регулирование является более прогрессивным механизмом учета вредного воздействия окружающей среде, так как включает меры предупредительного характера. Страхование экологических рисков позволяет на резервные страховые платежи организовать проведение дополнительных природоохранных мероприятий. Указанные меры способствуют снижению ситуаций, приводящих к авариям и нештатным ситуациям. В развитии экологического страхования и расчете страховых тарифов заинтересованы как страховые компании, так и предприятия. В основном при ликвидации последствий аварий и чрезвычайных ситуаций природопользования ущерб компенсируется из бюджетных государственных средств. Направленные финансовые потоки расходуются на восстановление находящихся в зоне повышенного риска объектов, что способствует интенсивному освоению данных территорий и возрастанию вероятностей повторения техногенных аварий. Исходя из природного состояния территории и проводя оценку возникновения неблагоприятных ситуаций на определенных территориях целесообразным является принятие ограничительного хозяйственного использования данных территорий. Экономические расчеты последствий экологического риска и размеры страховых тарифов, наряду с административно-правовыми методами должны как раз способствовать достижению этих целей. Государство, как основной собственник природных ресурсов способно принятием этих механизмов значительно снизить величину ущерба окружающей среде. Экономические расчеты также позволят на аккумулированные денежные средства эффективно обеспечить воспроизводство природных ресурсов. При разработке процедуры экологического страхования на момент получения лицензии на освоение природных ресурсов одновременно следует заключать договор страхования. Страховыми компаниями с этой целью предусмотрены страховые полисы гражданской ответственности, страховые лимиты по которым рассчитываются на основании оценки риска. Выполняется

предварительный экологический аудит эксплуатации производственных предприятий. Процедура экологического аудита заключается в оценке вероятности наступления страхового события и последствий, которые могут возникнуть при аварийной ситуации на производстве. При этом возникновение аварий на производстве может быть спрогнозирована по определенному перечню опасных веществ, присутствующих на данной территории. Другим важным критерием является превышение предельных уровней воздействия на рассматриваемой территории. Опасность предприятия может быть классифицирована с помощью рассчитанных показателей риска загрязнения окружающей среды и величины причиненного возможного ущерба. При проведении вычислений учитываются негативные последствия состояния окружающей среды по вероятности их наступления. Они могут иметь малую вероятность наступления в результате принятия специальных превентивных мер, снижающих возможность их появления. Негативные воздействия могут иметь краткосрочный период, если принятые специальные меры оказались недостаточно эффективными или в результате превышения предельного уровня воздействия на состояние окружающей среды. Негативные воздействия могут иметь и долгосрочный период воздействия на рассматриваемую территорию. Данное обстоятельство может быть связано с тем, что превентивные меры оказались не эффективными и только их принятие является не достаточным для окружающей среды.

Под риском природопользования обычно понимают возможный ущерб, выраженный в денежном выражении, и являющийся средневзвешенным показателем угроз возникновения отрицательных последствий природопользования. Общая оценка риска R имеет вид (см. подробнее [5]):

$$R = \sum_i p_i \cdot D_i, \quad (1)$$

где p_i – вероятность возникновения i -го фактора риска; D_i – ущерб от реализации i -го фактора риска, руб.

Факторы риска можно разбить на разные типы:

- фактор природных форс-мажорных обстоятельств стихийного характера, например засуха, лавины, паводки и т.п.;
- фактор риска, связанный с особенностями эксплуатации конкретного объекта природопользования;
- фактор риска, связанный с необратимым повреждением или утратой объекта природопользования.

В формуле (1) вероятности p_i факторов риска являются постоянными величинами. Однако возникновение неблагоприятных последствий для окружающей среды может изменяться в зависимости от времени воздействия. Некоторые риски предполагают их изменение с течением времени, причем для разных факторов это изменение имеет разные особенности. В настоящем исследовании мы предлагаем математическую модель, учитывающую оценку различных факторов риска в динамике. Для описания динамической модели возникновения страхового события естественно ввести более детальное вероятностное описание фактора риска в виде случайной величины T – времени до наступления страхового события, ее функции распределения и функции выживания (дожития)

$$F(t) = P(T < t), \quad t > 0, \quad S(t) = 1 - F(t) = P(T \geq t), \quad t > 0, \quad (1)$$

показывающими вероятностное изменение фактора риска с течением времени. Еще одной важной характеристикой является функция интенсивности риска. Страховое событие наступает в конкретный момент времени. До него считается, что все работает в штатном режиме, в соответствии с условиями страхования, хотя напряженность ситуации может возрастать (или убывать). Для более детального описания такой напряженности с течением времени и для оценки момента страхового события введем функцию интенсивности риска.

$$r_t = \lim_{\Delta \rightarrow 0^+} \frac{1}{\Delta} P(T < t + \Delta | T \geq t), t > 0$$

Установим связь между функцией распределения, функцией выживания и функцией интенсивности риска.

$$\begin{aligned} r_t &= \lim_{\Delta \rightarrow 0^+} \frac{1}{\Delta} P(T < t + \Delta | T \geq t), t > 0 = \lim_{\Delta \rightarrow 0^+} \frac{1}{\Delta} \frac{P(t \leq T < t + \Delta)}{P(T \geq t)} = \\ &= \lim_{\Delta \rightarrow 0^+} \frac{1}{\Delta} \frac{F(t + \Delta) - F(t)}{1 - F(t)} = \frac{F'(t)}{1 - F(t)} = \frac{-S'(t)}{S(t)}, t > 0 \end{aligned} \quad (2)$$

Отсюда нетрудно найти и обратную связь путем решения полученного дифференциального уравнения и выразить функцию выживания, а значит, в силу (1), и функцию распределения, через функцию интенсивности риска. А именно, из (2) получаем

$$d \ln S(x) = -r_x \Rightarrow \ln S(x) \Big|_0^t = -\int_0^t r_x dx \Rightarrow \ln \frac{S(t)}{S(0)} = -\int_0^t r_x dx \Rightarrow \ln S(t) = -\int_0^t r_x dx$$

Следовательно, зависимость функции выживания и функции распределения от функции интенсивности риска выражается формулами

$$S(t) = e^{-\int_0^t r_x dx}, t > 0, \quad F(t) = 1 - e^{-\int_0^t r_x dx}, t > 0 \quad (3)$$

Мы получили общее аналитическое выражение для вероятностной оценки момента страхового события с учетом зависимости фактора риска от времени. Эта зависимость имеет широкую вариативность и нуждается в детальном статистическом материале для описания конкретных экологических угроз. В связи с тем обстоятельством, что экологическое страхование является для страховой компании одним из различных видов гражданской ответственности, особое внимание должно быть уделено классификации объекта страхования. При заключении договора страхования выделяют прежде всего материальный имущественный интерес производственной организации. Поэтому в качестве объекта экологического страхования выступает предприятие или производство, как непосредственный источник неблагоприятной ситуации и возмещения вреда. Необходимо предварительно провести оценку повышенной экологической опасности. Вероятностными методами определить возможные экологические риски. Требуется рассчитать величину ущерба предприятия и страховой резерв, необходимый для ликвидации последствий экологического загрязнения окружающей среды. С этой целью всегда на первом этапе проводят экологический аудит производственного предприятия. Тщательно изучаются материалы, связанные с природоохранной деятельностью на предприятии. Анализируются документы о применяемых при производстве материалах, сырье, выпускаемой готовой продукции. Рассматриваются балансы, проводится экспертиза хозяйственной деятельности. Изучаются финансовые документы, связанные с размещением свободных денежных средств, анализируется достаточность этих резервов для возмещения ущерба. Для оценки последствий наступления неблагоприятной экологической ситуации рассматриваются возможные вероятностные модели. Одним из наиболее сложных вопросов для оценки является величина ущерба окружающей среде, причиненного в результате антропогенной деятельности. Остановимся теперь более подробно на возможных факторах риска.

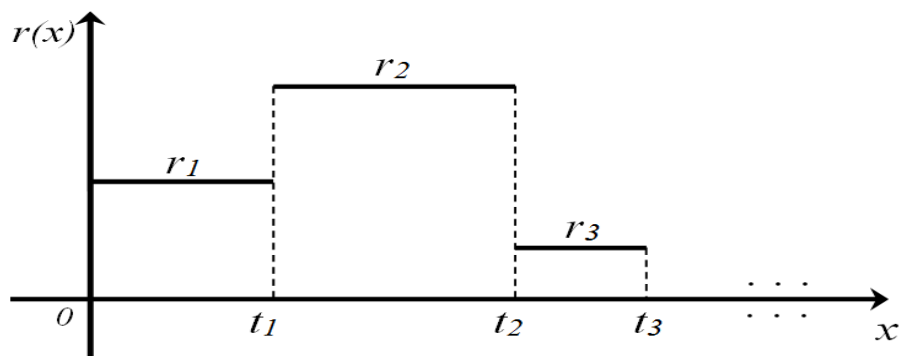
Вернемся к аналитическому выражению (3) и проиллюстрируем предложенную динамическую модель на факторах риска с разными типами вредных воздействий на экологию. Первый типовой пример состоит в воздействии фактора риска с постоянной интенсивностью r (например, человеческий фактор). Тогда из (3) получаем функцию выживания

$$S(t) = e^{-\int_0^t r dx} = e^{-rt}, t > 0 \quad (4)$$

которая описывает прогноз возникновения страхового события с течением времени.

С очевидными изменениями прогнозируется страховое событие в случае кусочно-постоянной интенсивности фактора риска. Такая интенсивность может формироваться за счет различий сезонного воздействия на экологию, или может возникать, например, в случае, когда в силу особенностей производства экологическое воздействие разбито на отдельные этапы со своим постоянным риском на каждом из них. Графическая иллюстрация приведена на рисунке 1.

Рис.1. Кусочно-постоянная интенсивность фактора риска
Fig. 1. Piece-wise constant intensity of the risk factor

В этом случае в силу (3) получаем

$$S(t) = e^{-\sum_{i=1}^n r_i(t_i - t_{i-1})}, \quad t_0 = 0$$

Другой пример связан с воздействием на экологию, когда интенсивность риска неограниченно нарастает на отрезке ее действия по закону $r_x = \frac{1}{\Delta - x}$, $0 < x < \Delta$. В этом случае функция выживания убывает с линейной скоростью и в силу (3) равна

$$S(t) = e^{-\int_0^t \frac{1}{\Delta - x} dx} = \frac{\Delta - t}{\Delta} = 1 - \frac{t}{\Delta}, \quad 0 < t < \Delta. \quad (5)$$

Еще один типовой пример связан с ситуацией, когда вредный фактор (например, износ оборудования) приводит к угрозам экспоненциального роста интенсивности риска. Тогда естественно рассмотреть для этого показателя динамическую модель вида $r_x = c \cdot e^{ax}$, $x > 0$, $a > 0$, $c > 0$, в которой для детализации интенсивности риска введены два параметра a и c . Параметры a и c необходимо подбирать, исходя из данных мониторинга конкретного вредного воздействия. Тогда прогноз для функции выживания имеет вид

$$S(t) = e^{-\int_0^t r_x dx} = e^{-\int_0^t c e^{ax} dx} = e^{-\frac{c}{a}(e^{at} - 1)}, \quad t > 0 \quad (6)$$

В таблицах ниже приведены числовые значения функции дожития для трех разных значений вектора параметров. Хорошо видна возможность описания динамики функции дожития за счет подбора параметров, соответствующих экологическому риску. Значения функции выживания округлены до четвертого знака.

Таблица 1-3. Динамика функции выживания при разных параметрах
 Table 1-3. The dynamics of the survival function under different parameters

Функция выживания при $a=0.1, c=0.1$

t	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
$S(t)$	0,9002	0,8014	0,7048	0,6115	0,5227	0,4395	0,3629	0,2936	0,2323	0,1794

Функция выживания при $a=0.01, c=0.1$

t	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
$S(t)$	0,9044	0,8171	0,7375	0,6649	0,5989	0,5388	0,4843	0,4348	0,3899	0,3493

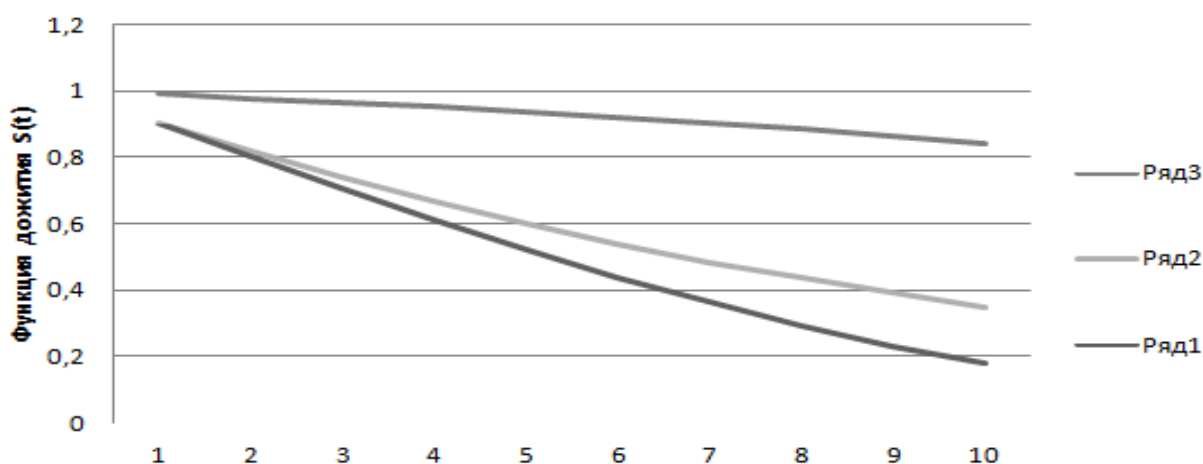
Функция выживания при $a=0.1, c=0.01$

t	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
$S(t)$	0,9002	0,8014	0,7048	0,6115	0,5227	0,4395	0,3629	0,2936	0,2323	0,1794

Совместная графическая демонстрация динамики функции дожития при разных вариантах значений вектора параметров a и c для наглядности приведена на одном рисунке 2.

Рис.2. График функции дожития
 Fig. 2. Graph of the survival function

Ряд 1: $a=0.1, c=0.1$, Ряд 2: $a=0.01, c=0.1$,
 Ряд 3: $a=0.1, c=0.01$

Естественно, можно предложить и другие примеры динамических моделей риска, строго соблюдая при этом характеристические свойства функции распределения и функции выживания.

Надо отметить, что динамика некоторых экологических рисков может описываться случайными величинами смешанного типа, имеющими положительную вероятность аварии в конкретной точке и одновременно являющимися абсолютно непрерывными на остальном интервале воздействия риска. Если такая модель принципиально важна, можно под нее подстраивать и вероятностные методы анализа. Здесь мы не рассматриваем такие модели, хотя принципиально они могут исследоваться.

Предложенная в данной работе математическая модель, в которой вероятности наступления страхового случая по факторам риска меняются во времени, позволила получить аналитическое выражение для расчета экономического ущерба. При этом было показано, что для разных факторов риска естественными могут оказаться разные вероятностные модели воздействия. Рассчитаны аналитические выражения динамического интегрального риска природопользования для разных факторов риска. Представлены математически обоснованные расчеты экономических последствий, если фактор риска действует с постоянной интенсивностью, когда интенсивность риска нарастает на отрезке влияния фактора, интенсивности риска, когда износ оборудования приводит к экспоненциальному росту интенсивности риска.

**Рецензент: кандидат экономических наук,
доцент Табарзода О.С.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдеев Ю.М., Белый А.В., Гассий В.В., Заварин Д.А., Костин А.Е., Мокрецов Ю.В., Сухорукова И.В., Тесаловский А.А., Хамитова С.М., Шмакин В.Б. Экология, окружающая среда и человек. – Нижний Новгород, 2019.
2. Sukhorukova I. V., Chistyakova N. A. Mathematical model for assessing environmental risk IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. II International Scientific Practical Conference "Breakthrough Technologies and Communications in Industry and City", ВТСИ 2019 2020 p. 012027.
3. Ваулин Н.Ю., Хетагурова В.Ш., Пасичная Л.С. Страхование экологических рисков и страхование имущества от экологических бедствий: международный опыт. В сборнике: Экологические чтения. Труды V научно-практической конференции. 2016. С. 248-253.
4. Сухорукова И.В. Эколого-экономическая модель использования загрязненных земель. Москва, 2000.
5. Broderick Ja.W., Lavoie D.R., Perel A.J. Environmental risk management and the role of environmental insurance // Environmental Quality Management. 2000. Т. 10. № 1. – С. 3.
6. Kozlov V.I. Environmental insurance as a motivational factor environmental activities // Sochi Journal of Economy. 2015. № 3-2 (37). – С. 26-31.
7. Sukhorukova I.V, Chistyakova N.A. Insurance of the termination risk of projects with joint companion activity // Journal of Reviews on Global Economics. 2019 vol. 8. pp. 269-274.
8. Бажайкин А.Л. Фонд экологического страхования как экономическая основа правоотношений по страхованию экологических рисков // Вестник Удмуртского университета. 2001. № 2. С. 77-83.
9. Попов В. А. Inflation and consumer basket // Journal of Reviews on Global Economics. 2018. 7. 453-456.
10. Ryzhkova T.V. Entropy economic model of the company В сборнике: Modeling of Nonlinear Processes and Systems (MNPS-2019). 2019. С. 06007.
11. Bergkamp L. Environmental risk spreading and insurance // Review of European Community & International Environmental Law. 2003. Т. 12. № 3. – С. 269-283.
12. Sukhorukova I.V., Chistiakova N.A. Economic regulation and mathematical modeling of insurance product cost method Regional Science Inquiry. 2018. Т. 10. № 2. – С. 195-203.
13. Белова Т.А. Экологическое страхование - как способ обеспечения экологической безопасности // Энигма. 2020. № 28-2. С. 84-90.
14. Kreuzer H. Managing risk with environmental insurance // Pollution Engineering. 2001. Т. 33. № 4. С. 32.
15. Wernick N. Survival with environmental insurance. // Pollution Engineering. 2002. Т. 34. № 9. С. 16.
16. Годсповер А.О. Эколого-экономическое обоснование выбора технологий по рекультивации загрязненных земель нефтепродуктами // Экономика природопользования. 2018. № 3. С. 22-37.
17. Сухорукова И.В., Чистякова Н.А. Расчет математического резерва страховой компании при совместном страховании рисков // Вестник Марийского государственного университета. Серия: Сельскохозяйственные науки. Экономические науки. 2019. Т. 5. № 1 (17). С. 116-123
18. Гулак Н.В., Мальшенко А.В. Роль экологического страхования и экологического аудита в обеспечении промышленной безопасности // Аграрное и земельное право. 2005. № 2. С. 48-52.
19. Меньшиков В.В. Экологическая ответственность и экологическое страхование в России // Вестник экологического образования в России. 2011. № 1. С. 19-21.
20. Minoli D., Bell J.N. Insurer perception of environmental management systems regarding insurance for pollution // Journal of Environmental Assessment Policy and Management. 2002. Т. 4. № 3. – С. 349-366.
21. Rosenberg D.M. Insurance and the environmental engineer // Civil Engineering. 1995. Т. 65. № 3. – С. 69-71.
22. Левашова С.С. Страхование экологических рисков в России // Российский экономический интернет-журнал. 2016. № 2. – С. 29.
23. Сухорукова И.В., Швед Е.В. Применение процедуры экологического аудита в системе экологического страхования сельскохозяйственных предприятий на загрязненных территориях // Финансовая аналитика: проблемы и решения. 2014. № 7. – С. 9-3.

24. Сухорукова И.В., Сердюкова Ю.А. Методологические основы страхования жилого фонда от природно-экологических и техногенных рисков // Финансы и кредит. 2015. № 2. – С. 47-56.
25. Власов Д.А. Построение и исследование игровой модели взаимодействия двух малых предприятий в различных информационных условиях // Научные исследования и разработки. Экономика. 2020. Т.8. №6. С. 10.

МОДЕЛИ ИҚТИСОДИЙ-РИЁЗИИ БАҲОДИҲИИ ОМИЛҲОИ ХАВФИ ЭКОЛОҒИ

Мақсади таҳқиқоти илмии пешниҳодшуда таҳияи равишҳои назариявии таҳлили омилҳои хавфи экологӣ ва бунёди модели динамикии экологӣ-иқтисодӣ хавф мебошад. Модели риёзие пешниҳод шудааст, ки дар он эҳтимолияти рух додани ҳодисаи суғуртавии ба омилҳо вобаста бо гузашти вақт тағйир меёбад. Барои омилҳои гуногуни хавф моделҳои мухталифи эҳтимоли таъсиргузори воқеӣ буда метавонанд. Базаи методологӣ мақола корҳои тадқиқотӣ дар соҳаи иқтисодиёти ҳифзи муҳити зист ва истифодаи сарватҳои табиат мебошанд. Заминаи назариявии мақола методикаи актуарии ҳисобкунии тарифҳои суғуртакунӣ бо истифодаи усулҳои риёзӣ ва моделсозии имитатсионӣ мебошад. Ҳангоми сохтани модели математикӣ, усулҳои назарияи эҳтимолият, математикаи актуарӣ ва дарҳолати зурури иловатан усулҳои ададӣ ва усулҳои моделсозии имитатсионӣ истифода шуданд. Бузургҳои аналитикии хавфи динамикии интегралӣ истифодаи сарватҳои табиӣ барои омилҳои гуногун ҳисоб карда шудааст. Ҳисобкунии оқибатҳои иқтисодие пешниҳод шудааст, ки мувофиқи он агар омили хавф доимӣ таъсир расонад ва агар дар фосилаи таъсири омил шиддати хавф афзояд мешавад, ки агар омили хавф бо шиддатнокии доимӣ амал кунад, вақте ки шиддатнокии хавф дар фосилаи таъсири омилҳо афзоиш меёбад, шиддатнокии хавф, вақте ки фарсудаҳои таҷҳизот боиси афзоиши фавқулуддаи шиддати хавф мегардад. Оқибатҳои иқтисодии омили хавф вобаста ба таъсири доимии ҳамон омил, шиддат ёфтани он дар фосилаи муайяни вақт, афзудани хавф зимни фарсудаҳои таҷҳизот, ки боиси фавқулудда зиёдшавии шиддат хавф мегарданд, ҳисоб карда шудааст.

Калидвожаҳо: хавфи экологӣ, модели динамикии экологӣ-иқтисодӣ, уҳдадорҳои суғуртавӣ, ҷуброни зарар, баҳодиҳии интегралӣ, ҳисороти миёнаи интизорӣ, функсияи шиддатнокии хавф.

ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ ФАКТОРОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РИСКА

Целью представленного научного исследования является разработка теоретических подходов к анализу факторов экологического риска и построение динамической эколого-экономической модели оценки риска. Предложена математическая модель, в которой вероятности наступления страхового случая по факторам риска меняются во времени. Для разных факторов риска естественными могут оказаться разные вероятностные модели воздействия. Методологической базой служат исследовательские работы в области экономики охраны окружающей среды и природопользования. Теоретической платформой является актуарная методика расчета страховых тарифов с использованием методов математического и имитационного моделирования. При построении математической модели использованы методы теории вероятностей, актуарной математики, кроме того по мере необходимости – численных методов и методов имитационного моделирования. Рассчитаны аналитические выражения динамического интегрального риска природопользования для разных факторов риска. Представлены расчеты экономических последствий, если фактор риска действует с постоянной интенсивностью, когда интенсивность риска нарастает на отрезке влияния фактора, интенсивности риска, когда износ оборудования приводит к экспоненциальному росту интенсивности риска.

Ключевые слова: экологический риск, динамическая эколого-экономическая модель, страховые обязательства, компенсация ущерба, интегральная оценка, средний ожидаемый ущерб, функция интенсивности риска.

ECONOMIC AND MATHEMATICAL MODEL FOR ASSESSING ENVIRONMENTAL RISK FACTORS

The aim of the presented scientific research is to develop theoretical approaches to the analysis of environmental risk factors and to build a dynamic ecological and economic risk assessment model. A mathematical model is proposed, in which the probabilities of the occurrence of an insured event by risk factors vary over time. Different probabilistic exposure models may be natural for different risk factors. The methodological base is research work in the field of economics of environmental protection and nature management. The theoretical platform is an actuarial methodology for calculating insurance rates using methods of mathematical and simulation modeling. When constructing a mathematical model, methods of probability theory, actuarial mathematics were used, in addition, as necessary, numerical methods and methods of simulation. Analytical expressions of the dynamic integral risk of nature management for different risk factors are calculated. Calculations of the economic consequences are presented if the risk factor acts with constant intensity, when the risk intensity increases in the interval of the factor influence, the risk intensity, when the wear of the equipment leads to an exponential increase in the risk intensity.

Keywords: environmental risk, dynamic ecological-economic model, insurance obligations, compensation for damage, integral assessment, average expected damage, risk intensity function.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сухорукова Ирина Владимировна - Донишгоҳи Иқтисоди Русия ба номи Г.В. Плеханов, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи математикаи олий. **Суроға:** 117997 Москва, Федератсияи Россия. E-mail: suhorukovaira@yandex.ru. Телефон: **89165297957**

Чистякова Наталья Александровна - Донишгоҳи Иқтисоди Русия ба номи Г.В. Плеханов, номзади илмҳои физика ва математика, дотсенти кафедраи математикаи олии. **Суроға:** 117997 Москва, Федератсияи Россия. E-mail: chistna@mail.ru

Сведения об авторах: **Сухорукова Ирина Владимировна** - Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова, доктор экономических наук, профессор кафедры высшей математики. **Адрес:** 117997 г. Москва, Российская Федерация. E-mail: suhorukovaira@yandex.ru. Телефон: **89165297957**

Чистякова Наталья Александровна - Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры высшей математики. **Адрес:** 117997 г. Москва, Российская Федерация. E-mail: chistna@mail.ru

Information about the authors: **Sukhorukova Irina Vladimirovna** - Russian University of Economics named after G.V. Plekhanov, Doctor of Economics, Professor of the Department of Higher Mathematics. Address: 117997 Moscow, Russian Federation. E-mail: suhorukovaira@yandex.ru. Phone: **89165297957**

Chistyakova Natalya Aleksandrovna - Russian University of Economics named after G.V. Plekhanov, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics. **Address:** 117997 Moscow, Russian Federation. E-mail: chistna@mail.ru

УДК 657.1

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ СКИДОК В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ПРОДАВЦА

Каримов Б.Х.

Институт туризма, предпринимательства и сервиса

Коммерческие предприятия часто предоставляют своим покупателям скидки с цены товара или продукции (услуги). При этом скидка выступая как элемент маркетинговой политики и как инструмент эффективного решения задач реализационной деятельности, позволяет предприятиям беречь существующих покупателей и привлекать новые.

Несмотря на широкое применение скидок в коммерческой деятельности, в настоящее время понятие «скидка» никаким нормативным документом Республики Таджикистан непосредственно не регламентируется. Предоставление скидки в бухгалтерском учете считается обычаем делового оборота.

Чтобы понять, что означает скидка, попытаемся в первую очередь, определить происхождение данного понятия, найти толкование скидок в словарях, узнать о понятии «скидки», исходя из мнений ученых и его место в деловом обороте, и наконец, поискать порядок его регулирования в законодательных и нормативно-правовых документах.

Источники подтверждают, что скидки впервые возникли и стали применяться в уличной торговле: продавец в результате торга покупателя предоставлял ему скидку, если он приобретал большее количество товаров. Цена товара сначала устанавливалась высокой, а затем к ней продавец предлагал покупателю скидку [6, с.6-10]. Сейчас скидки предоставляются и торговыми предприятиями, и предприятиями сферы производства и услуг. Например, производственные предприятия, предоставляя скидку, могут увеличить оборачиваемость своей продукции и ускорить процесс оплаты дебиторской задолженности.

В «Толковом словаре современного русского языка» Ушакова приводится такое толкование понятия скидки: сбавка, уменьшение, понижение назначенной цены на товар при продаже, уступка [11]. В финансово-кредитном энциклопедическом словаре скидка объясняется как уменьшение базовой (начальной) цены товара (услуги), подлежащего продаже в соответствии с заключенным контрактом [12].

Исходя из того, что предоставление скидки относится к обычаям делового оборота, при определении понятия скидки необходимо сконцентрировать внимание именно на это направление. Согласно терминологии делового оборота скидка понимается как уменьшение продавцом прежней (договорной) стоимости товара, приводящей к снижению цены его реализации. Исходя из этого, мы считаем, что скидка – это уменьшение цены товара,

продукции или услуги при выполнении покупателем определенных условий, зафиксированных в заключенном между продавцом и покупателем хозяйственном договоре.

Все гражданско-правовые договоры, предполагающие погашение обязательства путем оплаты денежными средствами, могут содержать условия предоставления скидок. Гражданский кодекс Республики Таджикистан предусматривает различные виды таких договоров [1]: договоры купли-продажи, поставки, энергоснабжения, имущественного найма (аренды), финансовой аренды, подряда, договоры возмездного оказания услуг, перевозки, займа и кредита, хранения, страхования и др.

На практике чаще всего скидки предусматриваются договорами купли-продажи, поставки, подряда, аренды. При этом, стороной договора, обязующейся или заявившейся предоставить скидку могут быть продавец, поставщик, подрядчик, арендодатель, а получателем скидки, т.е. стороной договора, воспользовавшейся или имеющейся намерение воспользоваться предоставленным ей правом получить скидку – покупатель, заказчик, арендатор.

В заключенном между поставщиком (продавцом или производителем) и покупателем хозяйственном договоре определяется порядок предоставления скидки, ее размер в зависимости от объема (суммы) сделки, сроков оплаты, сроков поставки и т.д. Факт установления цены сделки с учетом скидок отражается в тексте договора поставки (купли-продажи, подряда, аренды), в накладных, в актах о приемке, на счетах на оплату продукции (товаров) и услуг, поставляемых со скидкой, а также указывается в приказе (распоряжении) руководителя предприятия-продавца.

Продавец, предоставляя скидку, предлагает покупателю выполнить определенные условия и воспользоваться ею. Покупатель после подписания договора свободен в принятии решения воспользоваться данной скидкой, т.е. он может отказаться от скидки и не выполнять предусмотренные договором условия ее получения. Если же покупатель выполнил предусмотренные договором условия получения скидки, то для продавца предоставление скидки становится обязанностью.

Хотя в гражданском законодательстве Республики Таджикистан понятие скидки непосредственно не определено, именно в нем содержится положение, регулирующее порядок изменения цены, установленной договором. Так, в соответствии со статьей 456 Гражданского кодекса Республики Таджикистан исполнение договора оплачивается по цене, установленной соглашением сторон (пункт 1) и после заключения договора в случаях и на условиях, предусмотренных договором, допускается изменения цены (пункт 2). В данном контексте под фразой «изменение цены после заключения договора» подразумевается изменение цены именно в тот момент, когда наступят установленные соглашением сторон соответствующие случаи и условия для изменения договорной цены. Наступление соответствующих случаев может произойти либо в момент заключения сделки по продаже, либо через некоторое время после продажи. В любом случае происходит лишь изменение цены договора, а не прекращение обязательства покупателя по уплате за товар путем прощения долга покупателем перед продавцом.

Напомним, что прощением долга, в соответствии со статьей 447 Гражданского кодекса Республики Таджикистан понимается прекращение обязательств освобождением кредитором должника от лежащих на нем обязанностей, если это не нарушает прав других лиц в отношении имущества кредитора. При изменении цены долг покупателя перед продавцом не прощается, а лишь устанавливается новая цена, по которой покупатель исполняет свои обязанности, возникшие при заключении такого договора [1]. Также к изменению цены, т.е. к скидкам не относятся предоставленные продавцами своим клиентам бонусы, премии и иные виды поощрительных выплат сверх договорной цены при выполнении ими определенных условий, предусмотренных договором.

В любом случае, факты предоставления скидок покупателям должны быть отражены в бухгалтерском учете. Поскольку предоставленная скидка оказывает влияние на итоговые показатели финансово-хозяйственной деятельности предприятия-продавца, в соответствии с Законом Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» [3],

она является фактом хозяйственной жизни и, как любая другая хозяйственная операция должна отражаться в бухгалтерском учете. Однако, схемы учета операций со предоставленными скидками нормативными документами Республики Таджикистан по бухгалтерскому учету не регламентированы. Поэтому среди исследователей и практикующих бухгалтеров нет единого мнения о том, как правильно отразить предоставленную скидку в бухгалтерском учете без нарушения его методологии.

Необходимо отметить, что Методическими указаниями по применению плана счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов Республики Таджикистан [4] определены примерные бухгалтерские проводки по отражению скидок лишь у предприятия-покупателя (получателя скидки) при разъяснении счета 22010 «Счета к оплате». В связи с этим, при предоставлении скидок покупателям бухгалтер предприятия-продавца оформляет и ведет учет скидок по сложившимся на практике способам и правилам, которые могут содержать методологические погрешности.

Главная методологическая проблема при отражении предоставленных скидок в учете заключается в том, что фактически совершивший и документально подтвержденный факт хозяйственной жизни - предоставление покупателю скидки за выполнение условий договора, - не находит отражения на счетах бухгалтерского учета у предприятия-продавца. Это нарушает принципы сплошного и непрерывного отражения в учете всех фактов хозяйственной жизни предприятия и не дает возможность сформировать достоверную информационную базу для анализа эффективности применения таких скидок.

Порядок отражения скидок у предприятия продавца (поставщика) в бухгалтерском учете определяется Положением по бухгалтерскому учету ПБУ 6/2001 «Доходы предприятий». Так, пункт 6.5 данного документа гласит, что величина дебиторской задолженности определяется с учетом всех предоставленных предприятию согласно договору скидок [5]. Однако оно не дает полное представление об отражении фактов предоставления скидок в учете и тем более не разрешает все вопросы бухгалтерского учета предоставленных покупателям скидок.

Причины для предоставления скидки должны быть четко указаны в хозяйственном договоре, кроме того, в учетной политике предприятия необходимо дать описание методики применения скидок и способов их отражения в бухгалтерском учете.

Выбор способа бухгалтерского учета предоставленных скидок зависит, прежде всего, от того, когда скидка определяется: в момент или после совершения сделки по продаже продукции (товара, услуги). Так, в зависимости от времени определения скидки на практике встречаются два варианта оформления в учете фактов предоставления скидок:

- скидки и их сумма оформляются непосредственно в момент поставки (отгрузки) товаров: скидки во время распродаж, при продажах постоянным клиентам, при больших объемах продаж и т.п.;

- скидки и их сумма оформляются после продажи товаров: скидки за оплату в срок или за скорую оплату товаров.

Некоторые исследователи бухгалтерского учета [13; 14] полагают, что при первом варианте в бухгалтерском учете предоставленных скидок проблем не возникает: скидка сразу уменьшает выручку до реальной цены реализации. Все документы по отгрузке товаров (накладная, счет-фактура и др.) у поставщика оформляются на цену продажи товара, т.е. с учетом предоставленной скидки, а не на цену согласно прайс-листу. При этом составляется единственная бухгалтерская проводка, подтверждающая признание выручки: по дебету счета учета расчетов с покупателями (счет 10410 «Счета к получению») и кредиту счета учета выручки от реализации (44010 «Доходы от реализации»). Налогообложению по налогу на добавленную стоимость подлежит также сумма фактического поступления денежных средств, и это тоже надо отразить в проводке (по кредиту счета 22320 «НДС к оплате»).

Так, допустим, предприятие-производитель своим покупателям, которые в рамках одной сделки приобретают более 1000 единиц продукции, предоставляет скидку на 5% от общей суммы сделки. Цена единицы продукции по прайс-листу – 70 сомони. Покупатель,

воспользовавшись скидкой, приобрел 1100 единиц продукции у продавца в сумме 73150 сомони ($1100 \times 70 - (1100 \times 70 \times 0,05)$).

В день совершения сделки в бухгалтерии предприятия-продавца составляется следующая проводка:

Дебет 10410 «Счета к получению» 73150
Кредит 44010 «Доходы от реализации» 61992
Кредит 22320 «НДС к оплате» 11158

На первый взгляд все правильно: способ отражения предоставленной покупателю скидки в бухгалтерском учете продавца соответствует требованиям как национального законодательства (пункту 6.5. ПБУ 6/2001 «Доходы предприятий»), так и международных стандартов финансовой отчетности (МСФО IFRS 15 «Выручка по договорам с покупателями»).

Однако в данном случае нарушаются основополагающие принципы бухгалтерского учета: предприятие-продавец не отражает в учете примененную скидку, которая документально обоснована, а выручку указывает предварительно сокращенную на сумму предоставленной скидки. Нарушено также требование части 6 статьи 10 Закона Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности», согласно которому все хозяйственные операции, проводимые предприятиями, подлежат своевременной и полной регистрации на счетах бухгалтерского учета.

Так как способы отражения в учете и примерные проводки по предоставлению скидок покупателям в нормативных документах Республики Таджикистан по бухгалтерскому учету не определены, мы рекомендуем дебиторскую задолженность, связанной с предоставленными скидками корректировать на сумму этих скидок. Таким образом, для предыдущего примера предлагаем следующий способ отражения в бухгалтерском учете дебиторской задолженности и суммы скидки.

В день совершения сделки в бухгалтерии предприятия-продавца составляются следующие проводки:

1) Дебет 10410 «Счета к получению» 77000
Кредит 44010 «Доход от реализации» 65254
Кредит 22320 «НДС к оплате» 11746
2) Дебет 44090 «Возврат проданных товаров и скидки» 3263
Дебет 22320 «НДС к оплате» 587
Кредит «10410 «Счета к получению» 3850

На дату поступления на расчетный счет предприятия-продавца реальной суммы сделки на 73150 сомони ($77000 - 3850$) составляется корректирующая проводка:

Дебет 10210 «Счета в национальной валюте» 73150
Кредит 10410 «Счета к получению» 73150

Во втором варианте отражения в учете факта предоставления скидки сначала выручка отражается в бухгалтерском учете предприятия традиционным способом без учета скидки: по дебету отражается счет расчетов с покупателями, по кредиту - счет, предназначенный для учета дохода от продаж. Затем при фактическом применении скидки составляется корректирующая проводка.

По поводу того, каким образом производить корректировку, существуют разные точки зрения. Некоторые исследователи [7; 10] считают, что сумму предоставленной скидки нужно включить в состав прочих расходов предприятия. Однако, мы не согласны с данным подходом, поскольку он не отражает экономический смысл скидок. Предоставленная скидка не может являться прочим расходом предприятия-продавца. Она уменьшает первоначальную цену реализуемой продукции, но в данном случае данная цена не изменится. Экономическое содержание корректирующей проводки, составляемой для отражения в учете примененной скидки, соответствует операции прощения части кредиторской задолженности покупателю.

Другие исследователи [8; 15] предлагают составлять исправительную проводку, уменьшающей сумму первоначально принятой к учету выручки от реализации продукции. Этот способ корректировки соответствует действующим правилам бухгалтерского учета,

однако сам факт предоставления скидки опять же, в учете отсутствует. Здесь речь идет скорее о корректировках учета в связи с предоставлением скидки, но не об учете самого факта предоставления скидки. Поэтому предлагаем несколько иной порядок отражения в учете факта продажи продукции с предоставлением скидок, подразумевающего корректировку (уменьшения) на сумму скидки общей счет-фактурной цены реализуемой продукции.

В пользу данного способа указывает и положение статьи 108 Налогового кодекса Республики Таджикистан, в соответствии с которым при расчете налога на прибыль юридических лиц доход от поставки товаров, работ, услуг подлежит корректировке в случае изменения условий сделки в силу того, что использование скидки является фактом изменения базовых условий договора поставки. Также в соответствии со статьей 167 Налогового кодекса Республики Таджикистан при изменении характера и стоимости операций, облагаемых налогом на добавленную стоимость, осуществляется корректировка налогооблагаемого оборота. Корректировка налогооблагаемой операции производится на основании дополнительного счета-фактуры по налогу на добавленную стоимость или других документов, подтверждающих факт использования скидки. Дополнительный счет-фактура составляется поставщиком товаров (работ, услуг) и подтверждается получателем указанных товаров (работ, услуг) [2].

Так, допустим, предприятие на основе договора о поставки продукции предложило своему покупателю скидку в размере 4% при условии, что клиент оплатит за поставленную продукцию в течение 10-ти дней. Максимальная отсрочка платежа - 30 дней. Первоначальная сумма счета составила 20000 сомони, в том числе НДС – 3051 сомони. Продукция была отгружена 1 сентября. Покупатель воспользовался скидкой и оплатил за товар 8 сентября.

Бухгалтерские записи в бухгалтерии предприятия-продавца будут такими:

1 сентября:

Дебет 10410 «Счета к получению» 200000

Кредит 44010 «Доход от реализации» 16949

Кредит 22320 «НДС к оплате» 3051

8 сентября:

1) Дебет 44090 «Возврат проданных товаров и скидки» 678

Дебет 22320 «НДС к оплате» 122

Кредит 10410 «Счета к получению» 800

2) Дебет 10210 «Счета в национальной валюте» 19200

Кредит 10410 «Счета к получению» 19200

Предложенный нами порядок отражения операций по предоставлению скидок в бухгалтерском учете у предприятия-продавца соответствует требованиям, как национального законодательства, так и международных стандартов финансовой отчетности.

**Рецензент: доктор экономических наук,
профессор Хушвахтзода К.Х.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Гражданский кодекс Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]. URL: <http://mmk.tj> (дата обращения 10.07.2020).
2. Налоговый кодекс Республики Таджикистан. [Электронный ресурс]. URL: <http://mmk.tj> (дата обращения 10.07.2020).
3. Закон Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 25 марта 2012 года, № 702. [Электронный ресурс]. URL: <http://mmk.tj> (дата обращения 10.07.2020 г.)
4. План счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов и Методические указания по применению плана счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов. [Электронный ресурс]. URL: <http://minfin.tj> (дата обращения 12.07.2020 г.)
5. Положение по бухгалтерскому учету ПБУ 6/2001 «Доходы предприятий». [Электронный ресурс]. URL: <http://minfin.tj> (дата обращения 10.07.2020 г.)
6. Калужский М.Л. Маркетинг: учебник для вузов. –М. –Берлин: Директ-Медиа, 2017. 216 с.

7. Говорова Е.И. Скидка, премия, бонус в бухгалтерском учете и налоговом учете / Е.И. Говорова // Финансовые и бухгалтерские консультации. - 2015. - № 3. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.rucont.ru> (дата обращения: 12.07.2020 г.)
8. Захарьин В.Р. Торговля. Бухгалтерский учет и налогообложение // В.Р. Захарьин. – М.: Налоговый вестник, 2010. – 120 с.
9. Сидорова И. Учет скидок / И. Сидорова // Клерк.Ру. – 2012. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.klerk.ru> (дата обращения: 14.07.2020 г.)
10. Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка / Д.Н. Ушаков. – М.: Адлант, 2013. – 800 с.
11. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / ред.: А.Г. Грязнова. – М.: Издательство «Финансы и статистика», 2004. – 1166 с.
12. Фомичева Л.П. Бухгалтерский и налоговый учет скидок / Л.П. Фомичева // Консультант. - 2003. - № 11. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.audit-it.ru> (дата обращения: 10.07.2020 г.)
13. Шапошников А.А. Совершенствование методики бухгалтерского учета скидок на предприятии / А.А. Шапошников, И.В. Куликова // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2009. - № 2 (52). - С. 76-80
14. Черненко А.Ф. Организация бухгалтерского документирования операций со скидками / А.Ф. Черненко, А.В. Шишкина // Международный бухгалтерский учет. – 2014. - № 39 (333). - С. 53-66.

ХУСУСИЯТҲОИ НИГОРИШИ ТАҲФИФҲО ДАР БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБИИ КОРҲОНАИ ФУРӯШАНДА

Дар мақола хусусиятҳои дар баҳисобгирии муҳосибии корхонаи фурушанда (тахвилкунанда) инъикос кардани таҳфифҳои ба харидорон пешкашкардашуда баррасӣ карда шудааст. Қайд карда мешавад, ки бо вучуди дар фаъолияти тичоратӣ ба таври васеъ паҳн гардидани таҳфифҳо, ҳоло мафҳуми «таҳфиф» дар санадҳои меъёри бевосита баррасӣ намешавад. Вобаста ба ин, дар мақола пайдоиши мафҳуми мазкур муайян карда шуда, санадҳои қонунгузорӣ ва меъёрию ҳуқуқӣ ҷиҳати танзимкунии баҳисобгирии таҳфифҳо таҳқиқ карда шудаанд.

Дар мақола асоснок карда шудааст, ки новобаста аз мақсадҳои истифодабарӣ ҳама таҳфифҳои ба харидорон пешкашгардида бояд чун далели фаъолияти хоҷагидории корхона дар ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии он инъикос карда шаванд. Назарҳои мухталиф оид ба масъалаҳои дар баҳисобгирии муҳосибӣ инъикос кардани таҳфифҳо таҳқиқ карда шудаанд. Мушкилоти баҳисобгирии таҳфифҳо дар корхонаи фурушанда (тахвилкунанда) ошкор карда шудаанд.

Дар мақола тариқаҳои гуногуни дар амалияи баҳисобгирии муҳосибӣ истифодашавандаи инъикос кардани таҳфифҳои ба харидорон пешкашшаванда оварда шуда, бартариҳо ва камбудҳои онҳо аз диди мувофиқат ба муҳтавои иқтисодии амалиёт бо таҳфифҳо ва санадҳои меъёрии амалкунанда таҳлил карда шудаанд. Сабабҳои пайдошавии мушкилоти методологӣ ҳангоми дар баҳисобгирии муҳосибӣ инъикос кардани таҳфифҳои ба харидорон пешкашшаванда таҳқиқ карда шудаанд.

Калидвожаҳо: таҳфиф, фаъолияти тичоратӣ, нархи мол, шартномаи хариду фуруш, нархи шартномавӣ, дигаршавии нарх, далели пешкашкунии таҳфиф, қарздории дебиторӣ, навишти таҳриркунанда, таҳриркунӣ ба маблағи таҳфиф.

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ СКИДКИ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ПРОДАВЦА

Рассматриваются особенности отражения предоставленных покупателями скидок в бухгалтерском учете предприятия продавца (поставщика). Отмечается, что несмотря на широкое использование скидок в коммерческой деятельности, в настоящее время понятие «скидка» нормативными документами непосредственно не рассматривается. В связи с этим, в статье определено происхождение данного понятия, исследованы действующие законодательные акты и нормативно-правовые документы на предмет регулирования учета скидок. Так как предоставление скидки является обычаем делового оборота и порядок ее учета нормативными документами не регулирован, при определении ее понятия сконцентрировано внимание именно на ее место в деловом обороте.

Обосновано, что независимо от цели использования, все скидки, предоставленные покупателям, должны быть отражены на счетах бухгалтерского учета предприятия, как свершившийся факт его хозяйственной деятельности. Изучены различные точки зрения по вопросам отражения в бухгалтерском учете скидок. Выявлены проблемы учета скидок у предприятия продавца (поставщика) товаров (продукции, услуг).

Приведены применяемые в учетной практике варианты отражения предоставленных покупателям скидок, проанализированы их достоинства и недостатки с точки зрения соответствия экономическому содержанию операций со скидками и действующим нормативным документам. Исследованы причины возникновения методологических проблем при отражении в бухгалтерском учете предоставленных скидок. Предложены варианты отражения фактов предоставления скидок в бухгалтерском учете с указанием необходимых бухгалтерских проводок.

Ключевые слова: скидка, деловой оборот, цена товара, договор купли-продажи, договорная цена, изменение цены, факт предоставления скидки, дебиторская задолженность, корректирующая запись, корректировка на сумму скидки.

FEATURES OF DISCOUNTS REFLECTION IN ACCOUNTING OF THE SELLER'S ENTERPRISE

The features of reflection of discounts provided by buyers in the accounting of the seller's (supplier's) enterprise are considered. It is noted that, despite the widespread use of discounts in commercial activities, at present, the concept of "discount" is not directly considered by regulatory documents. In this regard, the article determines the origin of this concept, considers the current legislative acts and regulatory documents with the aim of regulating discount accounting. Since the provision of a discount is a custom of business turnover and the procedure for its accounting by regulatory documents is not regulated, when determining its concept, attention is focused precisely on its place in business turnover.

It is substantiated that regardless of the purpose of use, all discounts provided to customers should be reflected in the accounts of the enterprise's accounting as a fait accompli of its business. Studied various points of view on the reflection in accounting discounts. The problems of discount accounting at the enterprise of the seller (supplier) of goods (products, services) have been identified.

The accounting practices used to reflect the discounts provided to customers are presented, their advantages and disadvantages are analyzed from the point of view of compliance with the economic content of discount operations and current regulatory documents. The causes of methodological problems in the reflection of the discounts provided in accounting are investigated. Variants of reflecting the facts of the provision of discounts in accounting, indicating the necessary accounting entries, are proposed.

Keywords: discount, business turnover, product price, sales contract, contract price, price change, fact of discounts, accounts receivable, corrective record, adjustment for the discount amount.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримов Баҳодур Хасанович* – Донишқадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлил ва аудит. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 48/5. E-mail: bahodurkarim@mail.ru. Телефон: (+992) 907-90-82-10

Сведения об авторе: *Каримов Баходур Хасанович* – Институт туризма, предпринимательства и сервиса, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой бухгалтерского учета, анализа и аудита. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. E-mail: bahodurkarim@mail.ru. Телефон: (+992) 907-90-82-10

Information about the author: *Karimov Bahodur Hasanovich* - Institute of Tourism, Entrepreneurship and Service, candidate of economic sciences, associate professor, head of the department of accounting, analysis and audit. **Address:** Republic of Tajikistan, 734055, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5. E-mail: bahodurkarim@mail.ru. Phone: (+992) 907-90-82-10

УДК331.5.07

МОБИЛЬНОСТЬ РЫНКА ТРУДА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Гойбназарзода С.М.

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Процесс глобализации и создаваемые данным процессом условия стали эффективно влиять как на структуру, так и на содержание и функционирование рынка труда, отчего зависят основные атрибуты рынка, в том числе и рабочей силы. Наряду с этим другая важная особенность рабочей силы, под названием «высокая мобильность», становится наиболее важной особенностью в связи с бурным развитием и изменчивостью рынка труда, а также реализацией во многих странах открытой экономической политики и расширением интеграционных процессов с другими странами в целях свободного передвижения товаров, услуг и капитала. Именно такие условия лучше стали способствовать созданию благоприятных условий для мобильности и продуктивности рабочей силы. С другой стороны, глобализация как всеохватывающий процесс исходит из природы самой человеческой цивилизации на текущем этапе развития мировой экономики.

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что глобализационные тенденции в совокупности представляют объективный и одновременно своеобразный противоречивый процесс, размывая национальные границы, создают благоприятную предпосылку для формирования всемирного рыночного пространства. В такой интересной среде основным и главным действующим игроком является международное движение трудовых ресурсов, которое рассматривается как международная трудовая миграция, в рамках которой

происходит мобилизация трудовых ресурсов и прежде всего рабочей силы по различным направлениям и с различными условиями.

Как показывает большое количество исследований, миграция охватывает две важные экономические категории, которых называют «иммиграция» и «эмиграция», где сущность первой категории заключается в притоке людей и в целом притоке населения в страну, а сущность второй категории рассматривает отток населения из одной страны в другую. Данные две категории указывают на важный процесс мобильности населения и при этом на активность трудоспособной части населения той или иной страны. В таком порядке эти две категории рассматриваются как процесс, который отражает состояние развития национального рынка труда с учетом прогрессивного и регрессивного изменений. Исходя из регрессивного и прогрессивного направлений развития рынка труда в той или иной стране, можно присвоить им плюсовые или минусовые импульсы, которые могут сильно повлиять на развитие национального рынка труда. Хотя миграционные тенденции не являются новыми явлениями, и именно поэтому они со временем приобретают новую окраску, новые аспекты и новые качественные и количественные показатели. Как показывает исторический опыт, всегда люди шли туда и в те центры и города, где можно работать спокойно и найти свой насущный хлеб, и все это показывало приток населения в большие города и центры, где много возможностей трудиться и заработать. Создавались системы и механизмы новых трудовых отношений и постепенно взамен этих систем хозяйствования появились новые системы и механизмы, которые способствовали регулированию, а также расширению и изменению рынка труда. Среди всех новых процессов и механизмов регулирования трудовых отношений миграционные процессы стали наиболее значимыми и ключевыми, и миграция стала касаться как непосредственно, так и опосредованно почти каждого жителя планеты. О такой важной роли миграции в определенных научных источниках отмечают весьма интересные идеи, как, например: «Более 215 млн. жителей планеты являются мигрантами, и они живут сейчас в чужих странах и их число постоянно растет, значительную часть из них составляют трудовые мигранты. Россия за последние годы стала одной из самых привлекательных стран мира для трудовых мигрантов. Подобно США, Германии, Франции и Великобритании, она привлекает на свой рынок труда миллионы людей. По данным доклада Всемирного Банка «Миграция и денежные переводы: статистический справочник», Россия по притоку трудовых мигрантов (12,5 млн. чел.), уступает только США (42 млн.) и опережает Германию (10,8 млн.). Россия оказалась на четвертом месте в мире по сумме отправленных из страны денежных переводов в 18,6 млрд. долларов США по итогам 2009 г. При этом, по числу эмигрировавших наша страна оказалась в мире третьей – сразу за Мексикой и Индией. То есть от нас уехало на более или менее постоянное жительство за границу 11,1 млн. человек» [11].

Анализ и интерпретация различных источников показывают, что миграция населения земного шара в условиях нового мирохозяйствования и нового миропорядка становится явным и главным атрибутом общественной жизни и постепенно охватывает всех и каждого, как человека, так и страны и регионы. Возникают новые отношения социального и общественного характера, формируются новые связи, которые занимают весьма значительное место в развитии общественной жизни большинства стран. В этой связи многие страны стали более активно вовлекаться в процессы международной трудовой миграции и новых трудовых отношений глобального и межрегионального, межгосударственного характера. Следовательно, общая численность мигрантов и прежде всего трудовых мигрантов в современном мире увеличивается год за годом. В итоге особенности и направления миграционных процессов и течений по всему миру постепенно меняются и развиваются в наиболее новые модели.

В сегодняшних условиях миграция является социально-экономическим, и временами политическим явлением, которое по своей сущности и по содержанию стало резко отличаться и постепенно теряет свою прежнюю однозначность, так как формируются качественно новые миграционные модели и форматы, в этой связи происходят определенные процессы и образуются новые своеобразные миграционные потоки, появление которых

обусловлено современной как экономической, так и политической обстановкой во всем мире. Данный вопрос подробно рассматривается в работе таджикских ученых Азимовой М., Махмадбекова М., Раимдодова У. и они считают: «В настоящее время можно сказать, что весь мир находится в активном движении, которое можно назвать миграцией с таким невиданным размахом и глобальным характером. В результате интенсификации миграционных потоков усиливается концентрация людей в развитых странах современного мира. Как показывают данные с 1960 по 2015 годы доля этих стран в общей мировой численности пришлых жителей возросла с 40 до 48%, а удельный вес мигрантов в их населении повысился с 3,4 до 10,3%. С ростом миграции гораздо более значимой стали её роль в жизнедеятельности принимающих социумов. Никогда прежде миграция не оказывала столь масштабного и интенсивного влияния на экономику, социальную и политическую жизнь стран - её доноров и реципиентов» [3,с.8].

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что миграция стала важным и значимым потенциалом экономического развития и других социально важных преобразований и продвижений в принимающих странах, а также существенным и в большинстве случаев весьма выгодным компонентом социально-экономической жизни каждой страны и региона по всему миру. Сведения Департамента по социальным и экономическим вопросам Организации объединенных наций и данные Международной организации миграции свидетельствуют о том, что численность мигрантов, проживающих за пределами своих стран, где они родились и жили некоторое время, выросла со 150 млн. чел. в 2000г. до 240 млн. – в 2015 г. [5]. Процесс передвижения населения стран как закономерность современного и будущего общества распространяется с высокой скоростью и при этом общая численность международных, особенно трудовых мигрантов, ежегодно увеличивается ускоренными темпами, а показатели миграционных процессов в разных странах и регионах мира быстро меняются.

Поступательное развитие рынка рабочей силы на международном уровне вносит серьезные изменения в практику трудовых и экономических отношений. Следовательно, необходимо формировать новый тип работника для международного рынка труда, такого работника, который мог бы умеренно приспособиться к возросшим требованиям производственных отношений, а также мог бы быть достаточно гибким в социально-экономических отношениях с другими сторонами трудовых отношений. С начала XXI века внешняя трудовая миграция в условиях Республики Таджикистан стала существенным социально-экономическим явлением, которое оказывает существенное влияние на все аспекты жизни населения страны: экономический, социальный, политический, демографический.

Внешняя трудовая миграция способствует оттоку населения из страны и этим поглощает значимое количество безработных и при этом почти всегда охватывает экономически активную часть населения той страны, из которой происходит отток. Если посмотреть на ситуацию в Республике Таджикистан, поступательный рост внешней трудовой миграции в нашей республике начинается в последней декаде XX века и особенно после гражданской кровопролитной войны. В связи с этим таджикские исследователи Азимова М., Махмадбеков М., Раимдодов У, считают, что «главными факторами, выталкивающими рабочую силу из страны на внешний рынок труда, являются: низкая заработная плата в стране - высокий уровень безработицы, особенно среди молодежи, бедность и развал прежней сферы занятости, а в результате структурных изменений экономики - культурная депривация и социальная стратификация, которые протекают в виде поляризации бедных и богатых. Трудовая миграция за границу стала фактором, оказывающим решающее влияние на систему жизнеобеспечения практически подавляющего большинства семей в Таджикистане» [3,с.8].

В этом нет сомнения, что сегодняшнюю экономическую ситуацию нашей страны невозможно представить и описать без трудовой эмиграции, которая считается самым крупным и новым общественным явлением периода государственной независимости Республики Таджикистан. Данный процесс глобального характера оказывает, несомненно,

решающее влияние на систему жизнеобеспечения населения и всей системы социальной жизни нашей страны. За последние десятилетия процессы трудовой миграции больше и больше приобретают всеохватывающий, глобальный характер, и теперь с убедительностью можно сказать, что большинство стран современного мира оказались включенными в экономическую миграцию глобального масштаба. В большей мере данный процесс коснулся, прежде всего, стран и регионов с высокими темпами роста населения и, в частности, Республику Таджикистан. В связи с этим образование рынка труда в стране происходит под влиянием изменяющихся быстрым темпом социальных, экономических и демографических факторов. Высокий уровень роста населения в Республике Таджикистан в таком стабильном состоянии, несомненно, считается прямым и главным фактором роста численности населения страны и последовательного развития социального пласта трудоспособного населения. «По состоянию на 1 января 2015 года, численность трудовых ресурсов достигла 4983,0 тысяч человек (по сравнению с аналогичным периодом 2010 года увеличилась на 9,9%). При этом рост числа занятых (92 тыс. чел.) отстает от прироста трудовых ресурсов (453 тыс. чел.) почти в пять раз, что осложняет неблагоприятную ситуацию на рынке труда» [3, с.8].

Основным определяющим фактором такого ускоренного роста численности населения в Республике Таджикистан, несомненно, является высокий уровень рождаемости и поступательное пополнение всего населения. Рынок труда в Республике Таджикистан иногда можно рассматривать с определенной несбалансированностью и напряженностью. Данного рода напряжения обусловлены несколькими взаимосвязанными друг с другом факторами, которым можно отнести высокий уровень рождаемости и естественного прироста населения. Другой фактор, к который также может усилить данный процесс так называемой миграции, является недостаточное количество соответствующих рабочих мест, относящихся к различным сферам рынка труда. Таким образом, внутренний рынок труда нашей страны на данном этапе не в состоянии полностью обеспечить все трудоспособное население рабочими местами.

Политика Правительства Республики Таджикистан относительно вопросов внешней и внутренней трудовой миграции направлена на расширение различных деловых связей Таджикистана с другими странами как дальнего, так и ближнего зарубежья, и в первую очередь с Российской Федерацией, которая является основным пространством регулирования трудовых миграционных потоков. Наряду с этим исторически сложившиеся социальные и производственно-экономические отношения из прошлого столетия, а также владение большинством населения Республики Таджикистан русским языком являются важными факторами развития процесса трудовой миграции. До недавнего времени среди всех Стран Независимых Государств Россия считалась практически единственной и основной страной миграционного поглощения и вовлечения рабочей силы из Республики Таджикистан. Сегодня стремительно развивающаяся экономика и индустрия Республики Казахстан также стала активно привлекать трудовые ресурсы и становится значимым конкурентом в привлечении иностранной рабочей силы. Республика Таджикистан планирует поставить на повестку дня относительно трудовых ресурсов вопросы регулирования потока трудовых мигрантов в другие страны, в том числе и дальнего зарубежья. Общеизвестно, что трудовая миграция во многих странах имеет сезонный характер, является циклическим процессом, который означает выезд в сезон работы и возвращение в свою страну по завершению работы. Процессы цикличности и необходимость возвращения также тесно связаны с определенными традиционными нормами и социальными ценностями и наряду с этим традиционно крепки семейные связи в Таджикистане. Поэтому основная масса трудовых мигрантов считают труд за рубежом в качестве временной возможности решения материальных и финансовых вопросов своей семьи.

В связи с этим Правительство Республики Таджикистан заинтересовано в умеренной регуляции данного процесса, ключевым фактором которого может стать содействие в возвращении трудовых мигранту в страну и их реинтеграции. Рациональное решение вопросов возвратной миграции вполне содействует успешному урегулированию

дальнейшего потока трудовых мигрантов, защите их прав и использованию этой силы в качестве значимого человеческого потенциала в пользу страны и в пользу всего таджикского общества. Именно эти вопросы детально освещались на политических дискурсах государственных деятелей и известных политиков страны. В своем Послании Основатель мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон в Маджлиси Оли Республики Таджикистан, указывая директивы и пути решения существующих проблем, связанных с миграционными процессами, отметил следующее: «Согласно статистическим данным, число наших граждан, осуществляющих трудовую деятельность за пределами страны, снизилось почти на 60 процентов, что является результатом развития экономики и создания рабочих мест внутри страны. Наибольшее количество внешних трудовых мигрантов из страны было в 2010 году – 1 миллион 100 тысяч человек. В этом году этот показатель составил 486 тысяч человек. Но этот показатель все еще является неудовлетворительным. Руководителям всех центральных, местных органов и структур, предприятий и учреждений, гражданскому обществу, государственным и неправительственным организациям и учреждениям, предпринимателям, бизнесменам, в общем, каждому патриотически настроенному человеку необходимо прилагать усилия для организации рабочих мест в стране. С этой целью мы до празднования 30-летия Государственной независимости должны улучшить свою деятельность и с использованием всех возможностей и ресурсов ежегодно создавать для жителей страны не менее 100 тысяч новых рабочих мест, и таким образом снизить напряжение трудовой миграции» [12].

В целом, в настоящее время в мировой экономике миграция постепенно становится неотъемлемым компонентом в образовании и поступательном развитии и трансформации рынка труда, расширение и углубление которой тесно связывается и зависит от определенной массы факторов, среди которых в большинстве случаев важными и главными становятся экономические факторы и закономерности. Наряду с этим определенная масса ученых в области экономики не могут свести в общую концепцию, и многие исследователи представляют различные идеи о структуре факторов, которые влияют на процессы миграции.

Рассматривая классические и современные модели и концепции миграции, ученые С.И. Абылкаликов и М.В. Винник приводят интересную идею о том, что одновременно с законами Э.Г. Равенштейна к классическим миграционным моделям и теориям также можно отнести и эконометрическую модель Э. Ли под названием «Push/Pull factors», которая была разработана в 60-х годах XX столетия. В соответствии с данной моделью, на каждой соответствующей территории могут иметь место различные группы факторов, влияющие на процессы миграции: удерживающий, притягивающий и выталкивающий факторы, которые определяют прибытие и выбытие, наряду с этим некоторые факторы могут подействовать на значительную массу людей, а некоторые другие могут подействовать только на отдельных индивидов. Таким образом, Э. Ли удалось указать на факторы, влияющие на миграционные процессы. «К выталкивающим факторам могут относиться некоторые факторы экономического характера (безработица, низкий уровень дохода, высокие налоги); социальные и политические (бедность, дискриминация, ограничения на свободу совести и вероисповедания, войны); неблагоприятные природные и климатические условия. Притягивающими факторами могут быть высокий уровень экономического развития, более высокие доходы, безопасность, возможность получить доступ на рынок труда» [2, с.1-19].

Таким образом, трудовая миграция и особенно высококвалифицированных специалистов по всему миру, в последние десятилетия приобрела новую значимость в контексте современных глобальных трендов и тенденций. Прежде всего, в современном мире труд интеллектуального характера выступает как важнейший и значимый фактор устойчивого, поступательного и всестороннего развития всего мирового хозяйствования. Следует особо отметить, что усиление мобильности высококвалифицированной рабочей силы, в настоящее время становится объективной реальностью социальной жизни во всех странах. С другой стороны, «благодаря процессам глобализации высокообразованные талантливые люди получили невиданные прежде возможности беспрепятственного

передвижения по миру. Они реально стали частью новой глобальной экономики. Страны конкурируют между собой за таких мигрантов, для них разрабатываются специальные каналы иммиграции, предлагаются разного рода стимулы, от преференций в получении гражданства до налоговых льгот» [7,с.10].

Именно такими способами сегодня многим странам удалось добиваться значимых успехов и к таким странам, как Япония, США и ряд Европейских стран, которые обладают собственными и своеобразными путями и способами регулирования миграции интеллектуальной рабочей силы, что представляет особый интерес для исследования и изучения. В качестве примера приведем Японию, эта страна, опираясь на возможности глобализационных факторов, трендов международной миграции и на новые тенденции мировой экономики, продуктивно применяет трудовой ресурс интеллектуальных мигрантов. В целях привлечения таких интеллектуальных мигрантов Япония использует различные грантовые программы и специальные квоты и другие программы. «В Японии функционируют специальные меры по стимулированию притока иностранных ученых и инженеров в сфере информационной технологии, которые прежде ограничивались лишь их привлечением в районы, охваченные структурной перестройкой, с 2006 г. стали применяться независимо от места работы этой категории мигрантов на территории страны» [16,с.56].

Наряду с тем, что Япония широко использует все возможности использования интеллектуального труда как местного населения, так интеллектуальных ресурсов из других стран, также активно разрабатывает другие методы привлечения интеллектуальных мигрантов. Основная цель такого привлечения заключается в создании благоприятных условий для всех и каждого, и поэтому в настоящее время Япония предоставляет одаренным студентам стипендию и ссуду, а также стипендиями и грантами привлекает ведущих исследователей и ученых со всех стран всего мира. Почти такое же мы можем видеть в США, и для активизации изобретательской деятельности в данной стране проводится разработка и адаптация специальных программ, которые предоставляются ученым за значимый успех в области науки. В последние десятилетия также прослеживаются такие тенденции, когда различные международные или регионального уровня крупные компании и организации больше стали стимулировать талантливых ученых, специалистов и инженеров с помощью финансового и материального вознаграждения, а также бесплатных услуг, привилегий и премий по знаменательным датам и праздникам или другим мероприятиям. Особенно в последние годы стали с помощью различных льгот, типа льготное питание специалистов, льготы для проезда на научные мероприятия, издания научных разработок и материалов больше заинтересовать проактивный массив специалистов и ученых. Такие действия несомненно направлены как на вовлечение, так и на сохранение интеллектуальных работников в организациях и на предприятиях с учетом охвата и сохранения значимой части высококвалифицированных кадров.

Интересным также представляется тот факт, что для части развитых стран, таких как Франция, Великобритания, США, Ирландия, Нидерланды, постепенно либеральными считаются наймы высококвалифицированных и успешных специалистов в сфере информационной безопасности, информационной технологии, медицины, биотехнологии и нанотехнологии. «Опрос европейских предпринимателей, работавших в обрабатывающей, химической отраслях промышленности, сферах информационных технологии, НИОКР и финансовых услуг в Германии, Франции, Великобритании и Нидерландах, который проводился в 2000г. институтом труда ФРГ, выявил чрезвычайно высокую зависимость от иностранных профессионалов инновационных предприятий континента, особенно сферы НИОКР» [15,с.46].

Наряду с этим в некоторых вышеназванных странах Европы: Великобритания, Германия, Греция, Ирландия, Испания, Норвегии и Нидерланды - также очень продуктивно функционирует специализированная ускоренная процедура выдачи разрешений и виз на работу иностранным специалистам, исследователям и ученым.

Изучение и исследование проблем миграции в отдельно взятой стране предусматривает своеобразные последствия, прежде всего в экономическом, а также в демографическом

планах развития каждой страны. Исходя из этого, можно сделать такой вывод, что своеобразным и специфическим исходом для каждой страны может стать трудовая миграция, с учетом определенных издержек, как потери, так и выгоды. Именно такие последствия может иметь трудовая миграция для принимающих трудовых мигрантов стран. «В годы суверенитета Таджикистан больше всего выступает как страна - экспортёр рабочей силы, и здесь рассмотрим взаимосвязь между миграцией и состоянием национального рынка труда. За последние годы в республике миграционные процессы стали одним из главных факторов социально-экономического развития страны, внося большой вклад в решение многих социально-бытовых проблем населения» [9,с.56].

Об актуальных проблемах миграции и особенно трудовой миграции в современном таджикском обществе, как неразрывной части мирового сообщества, особенно в таджикской экономике за период государственной независимости написаны диссертации, монографии, статьи, научные сборники и другие научные изыскания, поэтому в будущем следует провести подробную историографическую и наукометрическую интерпретацию данной проблемы в современной таджикской науке. Поступательный рост как миграционных процессов в стране, так и их последствий и значимости за последние два десятилетия более обстоятельно исследованы отечественными учеными, такими как Умаров Х.У., Ульмасов Т., Исламов С.И., Азимов А., Низомова Т, Мухитдинова Ш. Азимова М., Махмадбеков М. и Раимдодов У., а также и в трудах многих других ученых. Как отмечает профессор Х. Умаров, среди различных социально-экономических причин уровень заработной платы также считается одной из основных причин массового выезда трудоспособного населения, среди которого можем видеть и интеллектуальный ресурс нашей страны, которые выезжают на заработки в зарубежные страны [13,с.19].

Другим немаловажным вопросом современного рынка труда в условиях ускоренных изменений и тенденций глобализации является подготовка трудовых ресурсов к мобильности и постоянным изменениям. В связи с этим в политических и научных дебатах о реструктуризации работы новые формы участия человека в работе и обучении обсуждаются во многих контекстах и наряду с концепциями трудоустройства и обучения на протяжении всей жизни. Фактически, возможность трудоустройства и обучение на протяжении всей жизни стали двумя ключевыми концепциями для учета сотрудников. Исходя из вышеизложенного, в настоящее время перед рынком труда возникает вопрос о том, каким образом современные механизмы работы и занятости реструктурируют индивидуальную карьеру и что требуется от людей, чтобы с течением времени успешно осуществить смену карьеры? Какую роль обучение и умение играют в развитии физических лиц, управляющих карьерным переходом и каково их дальнейшее позитивное взаимодействие с работой и занятостью? Нам известно, что сложные связи существуют между различными аспектами обучения, карьеры и как люди идентифицируют себя со своей работой и формой. Способность людей поддерживать постоянное участие в работе и обучении во многом зависит от того, как им удастся справляться с изменяющимися требованиями к работе, потребностями в навыках и ролями, связанными с работой. На фоне глобализированных рынков труда, которые полагаются на повышенную гибкость и мобильность рабочей силы, формирование собственной карьеры и развитие навыков стало одной из ключевых проблем в жизни людей.

Глобализация и изменчивость экономики, технологические инновации, стратегии компании по гибкости и изменение организации труда могут быть определены как ключевые факторы, которые вызывают быстроменяющиеся условия труда и требования к квалификации. Для сотрудников реструктуризация работы означает переживание новых форм разрывов и неопределенностей во многих контекстах, касающихся их работы, занятости, индивидуальной карьеры и профессиональной квалификации. Люди, которые сталкиваются с серьезными изменениями в своей трудовой жизни или длительным переходом на рынок труда, склонны использовать различные стратегии, чтобы продолжать добиваться прогресса. Они могут включать такие механизмы, как повышение квалификации, переподготовка, получение нового образования, прохождение курсов, смена работодателя,

поиск более интересной и полезной работы, поиск менее сложной работы, сокращение рабочего времени или побуждение к серьезному сдвигу в карьере, попытка найти работу в совершенно новой области. Переподготовка или повышение квалификации может быть достигнута за счет самостоятельного обучения, формальной переподготовки или возврата к образованию, но люди также реагируют, переключаясь на работу неполный рабочий день, становясь самозанятыми или уходя на полставки, где это возможно. При этом сбалансирование работы и собственной жизни также сегодня является одной из ключевых проблем, когда люди нуждаются или стремятся скорректировать свою индивидуальную карьеру, а наличие «сбалансированной» жизни часто является основным стимулом для людей, вносящих коррективы в свою трудовую деятельность.

Как видно из статистических данных и по итогам проведенных учеными исследований, для Таджикистана в первые два десятилетия периода государственной независимости была характерна хроническая миграционная убыль и превышение оттока трудовых ресурсов, но последние 4-5 лет в связи с постепенным и умеренным улучшением социально-экономической ситуации отток трудовых мигрантов сокращается и в связи с созданием новых рабочих мест постепенно повышается приток трудовых ресурсов в Республику Таджикистан.

**Рецензент: кандидат экономических наук,
доцент Восиев Ф.М.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдусаматов Г.С. Закономерности становления и развития рыночных отношений в Республике Таджикистан / Г.С. Абдусаматов. - Душанбе: Ирфон, 1995. – 175 с.
2. Абылкаликов С.И. Экономические теории миграции: рабочая сила и рынок труда / С.И. Абылкаликов, М.В. Винник // Бизнес. Общество. Власть. – 2012. – №12. – С.1-19.
3. Азимова М., Махмадбеков М., Раимдодов У. и др. Трудовая миграция в структуре социально-трудовых отношений в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2016. – 163 с.
4. Барфиев К.Х., Мирзохонов С.О. Управленческий учет оплаты труда в сельском хозяйстве // Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. -2016. №2(14). –С.9-12.
5. В 2015 году число мигрантов достигло 244 миллионов. Электронный источник. <https://www.un.org/development/desa/ru/news/population/international-migrants.html> (Дата обращения: 04.02.2021).
6. Дмитриева Е.И. Инновационная экономика России: противоречия и перспективы развития [Электронный ресурс] / Е.И. Дмитриева // Политическое управление. – 2014. – № 2 (08). - Режим доступа: URL: <http://www.Политуправление.рф/arhiv/2014/02/Dmitrieva.htm>.
7. Ивахнюк И. Развитие миграционной теории в условиях глобализации / И. Ивахнюк // Интелрос. Век глобализации. – 2016. – №1-2. – С.10.
8. Ковалева Т. Ю. Статистическое исследование динамики и структурных изменений на рынке труда / Т. Ю. Ковалева // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 2 (38). – С.75-79.
9. Мухитдинова, Ш.С. Формирование и развитие национального рынка труда в условиях глобализации (на материалах Республики Таджикистан) Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика труда): Мухитдинова Шоирахон Саидосифовна. - Худжанд, 2017. – С. 56. -145 с.
10. Низамова Т.Д. Реструктуризация промышленных предприятий Таджикистана в условиях переходной экономики: автореф. дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05/ Низамова Тухфа Давлатовна. – Душанбе, 2007. – 49 с.
11. Охлопкова Н.В. Тенденции развития российской выездной трудовой миграции / Н.В. Охлопкова, Е.А. Борисов // Проблемы современной экономики. – № 4 (44). – 2012.
12. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли от 26.12.2019 Электронный ресурс. www.president.tj (Дата обращения: 04.02.2021).
13. Умаров Х.У. Повышение уровня занятости как фактор ускорения динамики и эффективности национальной экономики / Х.У. Умаров // Проблемы трудовых отношений и социального развития Таджикистана. Мат. Респ. науч.-практ. конференции. Душанбе: «То Рус», 2008. – С. 19.
14. Усманова, Т.Дж. Теоретические вопросы и особенности функционирования рынка труда в условиях переходной экономики: на примере Республики Таджикистан: дисс.. д-ра. экон. наук: 08.00.01 / Туфа Джумаевна Усманова. – Душанбе, 2006. – 318 с.
15. Цапенко П.И. Международная миграция ученых и студентов: возможности государственной политики / П.И. Цапенко // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2007. – № 2-3. – С.46.
16. Шарипова А.Г. Стимулирование притока интеллектуальных мигрантов (опыт развитых стран) / А.Г. Шарипова // Материалы республиканской научно-практической конференции «Социально-экономические

ТАҲРИКУ ТАҲАВВУЛИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ДАР ШАРОИТИ ЧАҲОНИШАВӢ

Дар мақола равандҳои ҷаҳонишавӣ, ки марзи миллиро хира месозанд, барои ташаққули ҷазои бозори ҷаҳонӣ ва ҳаракатҳои бозори муосири меҳнат заминаи мусоид фароҳам меоранд. Дар доираи ҷунин равандҳои васеи ҷаҳонишавӣ, муҳочирати муосир низ ба равандҳои бозори ғайри меҳнат таъсири шадид расонида, ба рушди ҳам бозори милли ва ҳам рушди бозори меҳнат мусоидат мекунад. Дар байни ҳама равандҳо ва механизмҳои нави танзими муносибатҳои меҳнатӣ равандҳои муҳочират ба равандҳои муҳимтарин ва калидӣ таъдил ёфтаанд ва муҳочират мустақиман ва ғайримустақим, қариб ҳар як сокини сайёраамонро ба ташвиш овардааст. Бояд қайд кард, ки муҳочирати аҳолии тамоми ҷаҳон дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва муносибатҳои нави иқтисодии ҷаҳонӣ дар рушди ҳаёти ҷамъиятии аксари кишварҳо ҷойгоҳи хеле назаррасро ишғол мекунад ва дар ин рост, бисёр кишварҳо дар равандҳои муҳочирати меҳнатии байналмилалӣ. Ин аст, ки шумораи умумии муҳочирон дар ҷаҳон сол аз сол меафзояд, ки дар натиҷа хусусиятҳо ва самтҳои ҷараёни муҳочират дар саросари ҷаҳон тадриҷан тағир меёбанд ва ба наватарин моделҳо таъдил меёбанд. Дар баробари ин, дар шароити имрӯза муҳочират як иҷтимоӣ иқтисодӣ ва баъзан падидаи сиёсӣ, ки аз ҷиҳати мазмун ва мундариҷаи худ яқбора фарқ карда, тадриҷан ҳосияти пешинаи худро гум мекунад, зеро моделҳо ва форматҳои сифатан нави муҳочират ташаққули меёбанд, дар робита ба ин, равандҳои муайян ба амал меоянд ва ҷараёнҳои ҳоси муҳочират ташаққул меёбанд, ки пайдоиши онҳо ба вазъи муосири иқтисодӣ ва сиёсии ҷаҳон вобаста аст.

Ҳамин тариқ, ҳуҷусои асосӣ ин аст, ки муҳочирати қувваи қарӣ, пеш аз ҳама мутахассисони баландихтисос, дар солҳои охир дар заминаи тамоюлҳо ва тамоюлҳои нави ҷаҳонӣ аҳамияти нав пайдо кард. Яқум, дар ҷаҳони муосир, қори зеҳнӣ омили муҳимтарин ва назарраси рушди устувор ва пешрафта мебошад ва афзоиши ҳаракатҳои меҳнати баландихтисос воқеияти объективии ҳаёти муосири иҷтимоӣ мебошад. Дуюм, ба шарофати рушди равандҳои ҷаҳонишавӣ одамони боистеъдоди соҳибмаълумот барои ҳаракати беамониат дар саросари ҷаҳон имкониятҳои бесолика ба даст оварданд ва онон воқеан як қисми иқтисодии нави ҷаҳонӣ шуданд.

Калидвожаҳо: ҳаракат, бозори меҳнат, ҷаҳонишавӣ, муҳочират, иқтисодиёт.

МОБИЛЬНОСТЬ РЫНКА ТРУДА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье речь идет о процессах глобализации, которые, размывая национальные границы, создают благоприятную предпосылку для формирования глобального рыночного пространства и мобильности современного рынка труда. В рамках таких обширных процессов глобализации современная миграция также стала сильно влиять на процессы рынка труда и содействует развитию как национального, так и международного рынка труда. Среди всех новых процессов и механизмов регулирования трудовых отношений миграционные процессы стали наиболее значимыми и ключевыми и миграция стала касаться как непосредственно, так и опосредованно почти каждого жителя планеты. Следует особо отметить, что миграция населения всего мира в современных условиях глобализации и новых мирохозяйственных связей занимает весьма значительное место в развитии общественной жизни в большинстве стран и в этой связи многие страны вовлекаются в процессы международной трудовой миграции. Именно поэтому общая численность мигрантов в мире увеличивается с каждым годом, что в итоге особенности и направления миграционных потоков по всему миру постепенно меняются и развиваются в наиболее новые модели. Наряду с этим в современных условиях миграция является социально-экономическим и временами политическим явлением, которое по своей сущности и по содержанию стало резко отличаться и постепенно терять свою прежнюю однозначность, так как формируются качественно новые миграционные модели и форматы, в этой связи происходят определенные процессы и образуются новые своеобразные миграционные потоки, появление которых обусловлено современной как экономической, так и политической обстановкой во всем мире. Таким образом, основной вывод, что миграция рабочей силы, прежде всего высококвалифицированных специалистов, в последние годы приобрела новое значение в контексте новых глобальных тенденций и трендов. Во-первых, в современном мире интеллектуальный труд выступает важнейшим и значимым фактором устойчивого и поступательного развития, и усиление мобильности высококвалифицированной рабочей силы является объективной реальностью современной социальной жизни. Во-вторых, благодаря развитию процессов глобализации высокообразованные талантливые люди получили невиданные прежде возможности беспрепятственного передвижения по миру. Они реально стали частью новой глобальной экономики.

Ключевые слова: мобильность, рынка труда, глобализации, миграция, экономика.

LABOR MARKET MOBILITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The article deals with the processes of globalization, which blurring national borders, create a favorable precondition for the formation of a global market space and the mobility of the modern labor market. Within the framework of such extensive processes of globalization, modern migration has also begun to strongly influence non-labor market processes and contributes to the development of both the national and the development of the international labor market. Among all the new processes and mechanisms for regulating labor relations, migration processes have become the most significant and key ones, and migration has begun to concern both directly and indirectly, almost every inhabitant of the planet. It should be especially noted that the migration of the population of the whole world in modern conditions of globalization and new world economic relations occupies a very significant place in the

development of public life in most countries, and in this regard, many countries are involved in the processes of international labor migration. That is why the total number of migrants in the world is increasing every year, which as a result, the features and directions of migration flows around the world are gradually changing and developing into the newest models. Along with this, in today's conditions, migration is a socio-economic, and at times a political phenomenon, which in its essence and content has become sharply different and gradually loses its former uniqueness, since qualitatively new migration models and formats are being formed, in this regard, certain processes are taking place and new, original migration flows are formed, the appearance of which is due to the modern economic and political situation around the world.

Thus, the main conclusion is that the migration of the labor force, primarily of highly qualified specialists, has acquired new significance in recent years in the context of new global trends and trends. First, in the modern world, intellectual work is the most important and significant factor in sustainable and progressive development, and the increased mobility of highly qualified labor is an objective reality of modern social life. Secondly, thanks to the development of globalization processes, highly educated talented people have received unprecedented opportunities for unhindered movement around the world. They have actually become part of the new global economy.

Keywords: mobility, labor market, globalization, migration, economy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғоибназарзода Саид Муҳаммадназар* – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, докторант. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. E-mail: sssaid1985@mail.ru. Телефон: (+992) 988-20-45-45

Сведения об авторе: *Ғоибназарзода Саид Муҳаммадназар* – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, докторант. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Носира, 33. E-mail: sssaid1985@mail.ru. Телефон: (+992) 988-20-45-45

Information about the author: *Goibnazarzoda Said Muhammadnazar* - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, doctoral student. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosira street, 33. E-mail: sssaid1985@mail.ru. Phone: (+992) 988-20-45-45

УДК 338.2.01

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯӢ ВА ТАМОҶУЛИ АСОСИИ ҲАРАКАТИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ САРМОЯ

Солеҳзода (Солиев) А.А., Саидов Қ.Т.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сармоягузориҳои хориҷӣ ба сифати сарчашмаи маблағгузориҳои рушди иқтисоди миллӣ, васеъшавӣ ва азхудкунии истеҳсолоти нави молу ҳадамот, мукамалгардонии истеҳсолот ба воситаи воридоти технологияи замонавӣ, истихроҷ ва коркарди канданиҳои фойданок ва ташкили ҷойҳои нави корӣ баромад мекунанд. Вобаста ба ин ҳукуматҳои кишварҳо сиёсати ҷалби сармоия хориҷиро алоҳида амалӣ менамоянд, ки ин як қисми сиёсати иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Дар таҳқиқоти олимон масъалаи ҳаракати сармоия, ҷалби сармоия хориҷӣ ва аҳамияти он дар иқтисодиёт аз нуқтаи назар ва равияҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки гурӯҳбандии онҳо дар бисёр маврид мушкил аст. Зеро ин равияҳо ва нуқтаи назари олимон бо ҳам дар ин ҷо он ҷанбаи ҳислатии сармоия ва ҳаракатнокии он ҳамдигарро тақрор ё пурра менамоянд. Қисми бештари назария ва равияҳо мавзӯро аз нуқтаи назари аҳамиятнокии ҷалби сармоия барои рушди иҷтимоию иқтисодии кишвари қабулқунанда ва, дар маҷмӯъ, ҳаракати байналмилалӣ он барои рушди иқтисодиёти ҷаҳон ва бозорҳои алоҳида баррасӣ менамоянд.

Ҳамзамон, қариб ҳамаи назарияҳо эътироф менамоянд, ки дар иқтисодиёти ҷаҳон омилҳои истеҳсолот зудҳаракатии баланди байналхалқӣ зоҳир намуда, сармоия ғаболна ба хориҷи кишвар содирот карда мешавад ва одамоне дар ҷустуҷӯи қори нисбатан муфид аз мамлакат ба мамлақати дигар ҳичрат мекунанд, қомеъҳои илмию техникаи интиқол дода мешаванд. Маҳсулоти дар асоси сарватҳои табиӣ истеҳсолшуда дар ақсарияти ҳолатҳо шакли молҳои содиротшавандаро мегирад ва дар бозорҳои ҷаҳонӣ ҳаридаю фурӯхта мешаванд.

Консепсияи шаклҳои муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ таҳқиқ намудааст, ки ҳаракати байналхалқии молҳо ва ҳаракати байналхалқии омилҳои истеҳсолот

метавонанд якдигарро иваз намоянд. Масалан, мамлакати сармояи барзиёддошта молҳои сармояталаб ё ин ки бевосита сармояро содирот менамояд. Мамлакати кувваи кории изофадошта молҳои меҳнатталаб содирот мекунад ё ин ки шаҳрвандони ин кишвар ба хориҷа муҳоҷири меҳнатӣ мешаванд. Ҳаракати байналхалқии омилҳои истеҳсолот тахминан ба ҳамон қонунҳои тобеъ мебошанд, ки тичорати байналхалқии молҳо низ тобеъ гаштаанд, яъне омилҳои истеҳсолот ба ҳамон кишварҳои ҳаракат мекунанд, ки дар он ҷо аз интиқоли он манфиати бештар гирифта мешавад.

Ҳаракати байналхалқии маҳсулоти ниҳой дар натиҷаи истифодаи самараноки омилҳои истеҳсолот ба вуҷуд меояд ва дар натиҷаи ҳаракати байналхалқии омилҳои истеҳсолот маҳсулоти ниҳой дар кишварҳои истеҳсол карда мешавад, ки ба иштирокчиёни он манфиат меорад. Аммо ҳаракати байналхалқии омилҳои истеҳсолот назар ба тичорати байналхалқии молҳо ва хизматрасонӣ одатан объекти танзими нисбатан қатъии давлатӣ мебошад.

Дар ҷадвали 1 назария ва равиҳои асосии таҳқиқотӣ аз олимони хориҷӣ ва ватанӣ доир ба ҳаракати байналхалқии сармоя ва аҳамияти ҷалби сармояи хориҷӣ гурӯҳбандӣ карда шуда, таҳлил бори дигар собит менамояд, ки онҳо бо ҳам наздик мебошанд. Аммо новобаста ба ин дар мактабҳои иқтисодии классикон ва неоклассикон бештар таваҷҷуҳ ба озодии ҳаракати ин омилҳои истеҳсолот ва суръатбахшии интиқоли он дода мешавад. Дар мактаби монетаристҳо аҳамияти ҷалби сармояи хориҷӣ дар шароити норасоии воситаҳои худии молиявӣ дар кишвари қабулкунанда баррасӣ шуда, барои таъмини мувозинати бахши беруна бо дохилӣ зарурати истифодаи ин фишанг таҳқиқ гардидааст. Институтсионалистҳо бошанд, таъкид менамоянд, ки дар баробари дарки аҳамиятнокии ҷалби сармоя ба кишвари қабулкунанда омилҳои институтсионалӣ ба ҳаракати он монеъ ё сабаб шуда метавонанд, ки дар натиҷаи он мафҳуми фазои сармоягузорӣ васеъ паҳн шудааст.

Ҷадвали 1. Гурӯҳбандии назарияҳо ва равиҳо марбут ба ҳаракати байналмилалӣ сармоя

Table 1. Classification of theories and scientific research related to international capital flows

Шарҳ	Мансубият
Ҳар як кишвар дар истеҳсоли ҳамон моле, ки хароҷоти омилҳои изофагириро бештар тақозо менамояд, афзалияти нисбӣ дорад. Дар натиҷаи савдои байникишварӣ нархҳо ба омилҳои истеҳсолот дар давраи дарозмуҳлат баробар мешаванд.	Д. Рикардо, Э. Хекшер, Б. Олин, П. Самуэлсон, В. Столпер
Дар шароити зиёд шудани сармояталабии меҳнат истеҳсолот дар соҳаи сармояталаб афзоиш ва дар соҳаи меҳнатталаб коҳиш меёбад. Дар мисоли ИМА маълум гашт, ки молҳои содиротӣ нисбат ба молҳои воридотӣ кишвар камтар сармояталаб мебошанд.	Т. Рибчинский, В. Леонтев
Истифодаи воситаҳои таҳлили риёзӣ ва моделронӣ ҷиҳати муайян намудани маҳсусгардонии кишвар аз рӯи назарияи Д.Рикардо, таҳлили таъсири сармоягузорӣ ба рушди илму техника, инфрасохтор ва муносибатҳои бозорӣ бо истифодаи усули риёзӣ, ки дар натиҷа моделҳои сармоягузорӣ коркард карда шуданд.	Л. Маккензи, Роналд У. Чонс, Е. Домар, Р. Харрод, Р.Нурсев
Таҳқиқи таъсири воридшавии сармояи хориҷӣ ба тавозуни пардохт, мувозинат дар бозори пулию қарзӣ, сармоя, асбор, тавозуни савдои хориҷӣ, ҳамзамон, дар шароити истифодаи режимҳои гуногуни қурби асбор. Ҳамзамон, масъалаҳои истифодаи захираҳои байналмилалӣ дар самти таъмини мувозинати тавозуни пардохт таҳқиқ шудаанд.	Р. Манделл, Роланд И. Маккиннон, Ч. Флемминг, Роберт Триффин, А.Киреев, Саидмуродов Л.Ҷ., Солеҳзода А.А.
Таҳлили сармоягузорӣ аз нуқтаи назари омилҳои талаботу таклифот ба сармоя, нархгузорӣ, таносуби миқдории ҳаҷми сармоя ва дигар омилҳои истеҳсолот дар сатҳи микроиқтисодӣ аз ҷониби намоёндоғони мактаби маржиналистӣ. Ҳамзамон, мувозинати тавозуни савдои хориҷӣ бо молу хизматрасонӣ ва тавозуни ҳаракати сармоя ҳамчун “Қоидаи	С.Чевонс, К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер, Л. Валрас, Ч. Кларк.

Валрас” асоснок карда шудааст.	
Механизми амали бозори сармоя таҳқиқ гардида, омилҳои талаботу таклифоти сармоя таҳлил карда шуд. Муайян карда шуд, ки талабот ба сармоя аз рӯи меъёри фоидагирӣ ба танзим дароварда мешавад. Ҳамзамон, сохтори хароҷоти сармоя ва тағйирёбии арзиши сармоя бо мурури вақт таҳқиқ гардида, хулоса карда шудааст, ки меъёри фоидагирӣ аз сармоя аз бештар пешбини соҳибкор вобаста аст.	А. Маршалл
Равияи институтсионалӣ барои рушди методологияи таҳлили раванди сармоягузорӣ таъсир гузошта, ба он масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, технологӣ, ҳуқуқӣ ва ғайра илова гардиданд. Ба ҷалби сармояи хориҷӣ ин омилҳо таъсири бештар доранд ва назарияи ҳаракати сармоя ва фазои сармоягузорӣ васеъ гардид.	Т.Веблен, А.Шпитгофф, Ч.Коммонс, В.Митчелл, Д.Бюкенен, У. Росту
Яке аз омилҳои асосии рушди кишвари рӯ ба инкишоф ин молиякунони хориҷӣ дар доираи механизми Мусоидат барои рушд (ODA - Official Development Assistance) муайян карда шуда, кишварҳо ба донорҳо ва қабулкунандаи кумак ҷудо гардиданд. Концепсияи мусоидат барои рушд асоснок карда шуда, дар самти инкишофи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва институтсионалии кишварҳои қабулкунандаи кумак дар амал васеъ татбиқ шуд. Ҳамзамон, саҳми ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ дар ташаккули ин механизм ва аҳамияти он дар рушди кишварҳои рӯ ба инкишоф ва дар сохти гузаришбуда таҳқиқ гардидааст.	Р. Нурксе, П. Элворт, П. Роузенстейн-Родан, Я. Тинберген, С. Хаймер, Р. Вернон, Б. Баласса, Р. Пребиш, Ф. Махлуп, Р. Харрод, Е. Домар, Звонова Е.А., Бобоев М.К., Усмонов П.
Назарияи рақобати байналмилалӣ тасаввуротро доир ба сабабҳои ҳаракати сармоя ва таъсирбахшии он ба иқтисодиёти кишвари қабулкунанда дигаргун намуд. Дар назария омили технологӣ ва инсонӣ ҳамчун нишондиҳандаҳои муҳим ворид карда шуданд. Муайян гардид, ки бо истифода аз омилҳои дохилӣ рақобатпазир шудан имконпазир аст. Назарияи кластерҳо ва ташаккули ширкатҳои фаромилӣ низ дар доираи он баррасӣ карда мешавад.	М. Портер
Назарияҳои маънидодкунандаи сабабҳо ва ташаккули ширкатҳои фаромилӣ дар доираи назарияи байналмилалигардонӣ аз солҳои 80-ум паҳн шуда, ба мактабҳо ва шохаҳо ҷудо мешаванд. Назарияи истеҳсолоти байналмилалӣ ҳамчун концепсияи ОI маъмул буда, инкишофи ширкатҳои фаромилӣ аз рӯи се гурӯҳи омилҳо: соҳибмулкӣ, ҷойгиршавӣ ва байналмилалигардонӣ, маънидод мешавад. Равияи дигар мавҷудияти молро аз рӯи давраҳо, ки ширкатҳои фаромилӣ васеъ истифода мебаранд, таҳқиқ намудааст. Ин равия, ҳамзамон, такмил ёфта, ҳамчун концепсияи “ғозҳои парвозкунанда” маъмул шуд. Назарияи дигар ҳамчун назарияи байналмилалигардонии ширкат маъмул аст.	Ч. Даннинг, С. Хаймер, Ч.Киндлебергер, Р. Вернон, К. Кодзима, Я. Юхансон
Назарияи танзими захираҳо вобаста ба сармоягузори портфелӣ чунин шарҳ медиҳад: дорандагони сармоя дороиҳои худро байни маблағгузори портфелии дохилӣ ва хориҷӣ чунон таксим мекунанд, ки бо назардошти меъёри фоизӣ фоида ба ҳадди аксар ва хавфҳо ба ҳадди ниҳой расанд.	Г.Марковитс, Ч.Тобин, Вилиям Г. Брэнсон
Назарияи ҳамгирии инноватсияҳои технологӣ зарурати гузаронидани корҳои илмӣ таҷрибавӣ ва технологию конструкториро ба миён оварда, он ширкатҳо ва кишварҳое, ки имкони маблағгузори ин гуна корҳоро доранд, дар арсаи байналмилалӣ муваффақ мешаванд. Омили технологӣ дар ҳаракати сармоя афзалтар шуморида мешавад.	Д.Г. Лукяненко, В.Е. Рибалкин, Ю.А. Щербанин, Л.В. Балдин
Назарияи “даврии иқтисодӣ” сабабҳои бавучудоии бухронҳо, аз ҷумла бо таъсири омили сармоягузорӣ, маънидод карда мешавад.	К. Маркс, Н.Д.Кондратьев, У.

Ҳамзамон, нобаробарӣ дар маблағгузорӣ вобаста ба соҳаҳои алоҳида ба даврагии раванди сармоягузорӣ таъсир мерасонад.	Ростои, Э Хансен
Алоқамандии сармояи хориҷӣ бо рушди иқтисодӣ дар Тоҷикистон нишон дод, ки рушд бидуни таъсири сармоягузорӣ сурат мегирад. Ҳамзамон, таъсири сармоягузориҳои давлатӣ ба рушди иқтисодӣ таҳқиқ гардидааст.	Р.К.Рахимов, Н.К. Каюмов
Таъсири омилҳои монетарӣ ба ҷалби сармояи хориҷӣ дар шароити иқтисодии демонетизатсияшудаи Тоҷикистон хос таҳқиқ шудааст.	Х.Умаров, З.С. Зарифова ва дигарон
Таъсири ҷалби сармояи хориҷӣ ба мувозинати модели IS-LM-VP дар шароити иқтисоди кушод ва таҳқиқи роҳҳои беҳдошти фазои сармоягузорӣ дар Тоҷикистон, аз ҷумла бо роҳи ислоҳоти институтсионалӣ, таҳқиқ шуд. Муайян шудааст, ки воридоти сармояи хориҷӣ ба кишвар аз меъёри фоидаи вобаста набуда, бо нишондиҳандаҳои фазои сармоягузорӣ алоқаманд аст. Ҳамзамон, принсипи кластери ҷалби сармояи хориҷӣ ва ҷолибнокии минтақаҳои озоди иқтисодӣ барои сармоягузoron таҳлил шудааст.	Л.Саидмуродов, М.Сузуки, А.А. Солиев, Ф.Кодиров, А.Гулмамадов, Парвизи С. ва дигарон
Дар ҳалли масъалаҳои ҷалби сармояи хориҷӣ ва саноатикунони кишвар омили дуалистии бозори меҳнати Тоҷикистон таъсири манфӣ мерасонад.	Т.Ҷ. Усмонова
Ҷолибияти кишвар, минтақа, соҳаҳои саноату кишоварзӣ, корхона барои ҷалби сармоя аз нуқтаи назари иқтисодии онҳо шарҳ дода шудааст	С.Ҷ.Комилов, Ҷ.Тағоев, Бобоев А.А., Расулов Г. ва дигарон

Таҳияи муаллифон

Ҳаракати байналмилалӣ сармоя аз ҷониби олимони гуногун шарҳ дода шуда, он аз нуқтаи назари сабабнокӣ, имконият, мақсад, шакли амалиёт ва дигар хислатҳо арзёбӣ мегардад. Як гурӯҳи олимони муосир зери ҳаракати байналмилалӣ сармоя ҳаракати мутақобилаи сармоя байни кишварҳо, ки ба васеъшавии ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҷаҳонишавии робитаҳо, афзоиши даромад дар кишвари гузориши сармоя асос меёбад, шарҳи худро баён менамоянд. Дигар гурӯҳи олимони ҳаракати байналмилалӣ сармояро аз ҳаракати молҳо фарқ намуда, онро ҳамчун амалиёти молиявӣ доир ба маблағгузориҳои воситаҳо ба иқтисодии дигар кишварҳо бо мақсади гирифтани фоида ва баланд бардоштани рақобатпазирӣ шарҳ медиҳанд. Ҳамзамон, олимони ҳаракати байналмилалӣ сармояро ҳамчун қувваи ҳаракатдиҳандаи раванди ҷаҳонишавӣ ҳисобида, шакли амалишавии онҳоро арзёбӣ намудаанд. Сармояи мустақим барои ташаккули занҷираи арзиши иловашуда, сармояи ҷузвдонӣ ва ҳосилаҳои молиявӣ (деривативҳо) барои алоқамандии бозорҳои молиявӣ, инчунин, сармояҳои дигар барои дастрасӣ ба бозорҳои қарзии хориҷӣ имкон фароҳам меоваранд [1,4, 6,12].

Ҳаракати байналмилалӣ сармоя, ҳамзамон, аз нуқтаи назари тавозуни пардохти кишвар арзёбӣ мегардад. Тибқи ин равия ҳар як интиқоли сармоя байни сарҳадоти кишварҳо аз ҷониби ширкатҳо, хоҷагиҳои хонаводагӣ, ташкилоти қарзӣ, бучетҳои сатҳи гуногун, бонкҳои марказӣ, созмонҳои байналмилалӣ ва дигар субъектҳо мансуб ба ҳаракати байналмилалӣ сармоя мебошад [10,12,13,15].

Ин равия бештар ба мактаби илми монетаризм тааллуқ дошта, аз ҷониби ташкилотҳои молиявӣ байналмилалӣ амалияи он сурат мегирад.

Вобаста ба саҳми баҳши хусусӣ дар ҳаракати байналмилалӣ сармоя олимони нақши ширкатҳои байналмилалӣ (трансмиллӣ)-ро дар ин раванд муҳим арзёбӣ менамоянд. Бинобар ин, сармоягузориҳои ширкатҳои номбаршударо вобаста ба мақсади гирифтани фоида, мавқеи устувор дар бозори минтақавӣ ва ҷаҳонӣ, баланд бардоштани рақобатпазирӣ, истифодаи афзалиятҳои кишварҳои қабулкунандаи сармоя ва дигар мақсадҳои ҳаракати байналмилалӣ сармоя дар адабиётҳои гуногун шарҳ дода мешавад [2,8].

Дар баробари шарҳи мафҳуми ҳаракати байналмилалии сармоя олимон дар таҳқиқоти худ мафҳуми сармоягузори хориҷӣ ё байналмилалиро ба таври васеъ истифода мебаранд, ки бештар аз нуқтаи назари саҳми он ба рушди иқтисодиву иҷтимоии иқтисоди миллӣ ва соҳаҳои он баҳо дода мешавад. Ба ақидаи мо, агар объекти таҳқиқоти ҳаракати байналмилалии сармоя хоҷагии ҷаҳон бошад, пас, объекти таҳқиқоти сармоягузори хориҷӣ иқтисоди кушоди миллӣ мебошад, ки ба равандҳои хоҷагии ҷаҳон ворид шуда, аз он манфиати худро ҷустуҷӯ мекунад. Гарчанде ки сармоягузори хориҷӣ самти содирот ва воридотро дарбар мегирад, аммо бештари таҳқиқоти олимон масъалаҳои ҷалб, истифодаи самаранок ва танзими сармоягузори хориҷӣ, манфиатҳои кишвари содироткунанда ва воридоткунандаи сармоя, саҳми шаклҳои гуногуни сармоягузори хориҷӣ дар рушди иқтисоди миллӣ, сиёсати ҷалби сармоягузори хориҷӣ ва амсоли онро дарбар мегирад. Дар ин ҷода олимони ватанӣ таҳқиқотҳои гуногунро амалӣ намудаанд [14].

Дар замони муосир, аз нуқтаи назари илмию методӣ сиёсати иқтисодии давлат ба ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ дар иқтисоди миллӣ равона шуда, як қисми онро сармоягузори хориҷӣ дарбар мегирад. Вобаста ба амалияи сиёсати иқтисодии давлат ва хусусияти муносибатҳои иштирокчиёни раванд аз нуқтаи назари меъёрии ҳуқуқӣ сармоягузори дохилию хориҷӣ зери танзимои умумӣ қарор дода шуда, онҳо дар қонунгузорӣ муттаҳид карда шудаанд.

Чунончи дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузорӣ” “сармоягузорӣ - аз ҷониби сармоягузор дар шакли дороиҳои моддӣ ва ғайримоддӣ гузоштани сармоя дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади гирифтани фоида” муайян карда шудааст.

Ҳамзамон, дар ин қонун сармоягузор ҳамчун шахси воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин, ташкилот бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти сармоягузорию амалӣ менамояд, шарҳ дода шудааст.

Аз нуқтаи назари мавзӯ ва объекти таҳқиқот мафҳуми сармоягузори хориҷӣ ҳамчун қисми ҷудонашавандаи раванди ҳаракати байналмилалии сармоя ба ҳисоб рафта, пайомадҳои он барои рушди ин ё он соҳаи иҷтимоию иқтисодии кишвар ва ҷораҳои танзими давлатии он вобаста ба ҳифзи манфиатҳои иқтисодӣ баррасӣ карда мешавад.

Бинобар ин, ба ақидаи мо, ҳаракати байналмилалии сармоя раванди табдили воситаҳои муваққатан озоди пулию молӣ ба шаклҳои дигари дороиҳои арзишнок берун аз ҳудуди сарҳадӣ, ки дар оянда ба дорандаи он даромад ё манфиати моддӣю ғайримоддиро меорад, ба ҳисоб меравад. Ин раванд дар навбати худ ба рушди иқтисодӣ ҷаҳон ва густариши муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ оварда мерасонад, ки зери танзимои давлатӣ ва ниҳодҳои байналмилалӣ қарор дорад.

Шаклҳои ҳаракати байналмилалии сармоя дар навбати худ аз шарҳи мафҳуми овардашуда гуногун мебошад, ки аз унсурҳои зерин, аз ҷумла намуди воситаи пулию молӣ, шакли дороиҳо, мақсади маблағгузорӣ, назорати объекти сармоягузорӣ, роҳҳои ноил шудан ба мақсад, доранда ё ниҳоди маблағгузор, дараҷаи зудмубаддалшавӣ ё ҳаракатнокӣ ва дигар маҳакҳои гурӯҳбандӣ иборат мебошад.

Ба ақидаи мо, шакли муҳимми гурӯҳбандии ҳаракати байналмилалии сармоя ё сармоягузори хориҷӣ аз нуқтаи назари назорати минбаъдаи он аз ҷониби субъекти сармоягузор арзёбӣ мегардад. Дар таҳқиқоти илмӣ, низоми омории байналмилалӣ ва миллӣ, низоми тавозуни пардохт ва дигар гурӯҳбандиҳо се шакли маъмули сармоягузори хориҷӣ, яъне мустақим, ҷомадонӣ ва дигар сармоягузориҳо (қарзу грантҳо) истифода бурда мешаванд (расми 1).

Ба мазмуни дигар, дигар маҳакҳои гурӯҳбандии сармоягузори хориҷӣ дар атрофи назорати сармоя ташаккул ёфтаанд, ки барои таҳлили ҷузъии хусусиятҳо ва самарои маблағи гузошташуда истифода бурда мешаванд. Аз нуқтаи назари методологияи таҳқиқот дар ҳолати дақиқ қардани фарогирии назорати сармояи гузошташуда мақсади ин амал ва шакли гирифтани манфиат низ аён мегардад.

Дар асарҳои олимони ватанию хориҷӣ низ бештар чунин гурӯҳбандӣ асоси таҳқиқоти онҳоро ташкил дода, тамоюлҳои ин раванд низ вобаста ба чунин

гурӯҳбандӣ, ҳамзамон, таҳқиқоти олимон вобаста ба саҳми сармоягузори хориҷӣ дар рушди иқтисоди миллӣ ва соҳаҳои алоҳидаи он ҷараён мегирад [7,16].

Расми 1. Алоқамандии низоми гурӯҳбандии ҳаракати сармоя дар назарияҳо
Picture 1. Interrelation of the capital flow classification system in theories

Дар таҳқиқоти олимон, инчунин, мавқеи муҳимро ҳифзи манфиатҳо, бурду боҳти кишвар аз ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ, роҳҳои танзими давлатии ҷалб ва истифодаи сармояи хориҷӣ ишғол менамояд [3,9,11].

Раванди ҳаракати байналмилалии сармоя, ки ҳудуди сарҳадотро убуру менамояд, зеро танзим ва назорати давлатӣ қарор мегирад, ки новобаста аз ҷорӣ гардидани тартиботи ягонаи байналмилалӣ дар кишварҳо вобаста ба манфиатҳо хусусияти хоси худро доранд.

Тамоюлотҳои ҳаракати байналмилалии сармоя низ, пеш аз ҳама, аз ҳислати манфиатҳои ва манфиатҷӯии ҳам кишвар (ё гурӯҳи кишварҳо)-и содироткунандаи сармоя ва ҳам воридоткунандаи сармоя вобаста мебошад. Вобаста ба тамоюлотҳои муносири ҳаракати байналмилалии сармоя дар байни олимони ватанӣ таҳқиқот нисбатан камтар гузаронида шудааст ва бештари онҳо ҳислатҳои гуногуни ҷалб ва истифодаи сармояи хориҷиро ба Тоҷикистон фаро мегиранд.

Дар солҳои охир тамоюлотҳои ҳаракати байналмилалии сармоя вобаста ба тағйирёбии вазъи иқтисодӣ ҷаҳон дигаргун шуда истодааст.

Нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 шаҳодат медиҳанд, ки дар соли 2019 ҳаҷми воридоти сармояи мустақими хориҷӣ нисбат ба соли 2017 9,4 Ҷоиз ва содироти он 17,9 Ҷоиз коҳиш ёфтааст. Ин тамоюл вобаста ба паҳншавии пандемияи коронавирус дар соли 2020 боз ҳам идома дошта, тибқи пешгӯиҳо 40 Ҷоиз нисбати соли 2019 коҳиш меёбад [5].

Дар соли 2019 калонтарин воридоткунандаи сармоя дар ҷаҳон ИМА буд, ки дар маҷмӯъ, ҳаҷми он 246 млрд. доллари ИМА-ро ташкил намуд. Баъдан Хитой 141 млрд. доллар, Сингапур 92 млрд. доллар ва Нидерландҳо 84 млрд. доллар дар зинаҳои поёни қарор доранд. Ҳамзамон, калонтарин содироткунандагони сармоя дар ҷаҳон Япония (227 млрд. доллар), ИМА (125 млрд. доллар), Нидерландҳо (125 млрд. доллар), Хитой (117 млрд. доллар), Олмон (99 млрд. доллар) ва дигар кишварҳо дар соли 2019 ба ҳисоб мераванд.

**Чадвали 2. Тамоюли минтақавии сармоягузори мустақими хориҷӣ дар солҳои 2017-2019
(млрд. доллар)**

Table 2. Regional trends in foreign direct investment in 2017-2019 (billion dollars)

Минтақаҳои ҷаҳон	Воридоти сармояи мустақим			Содироти сармояи мустақим		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Тамоми ҷаҳон, аз ҷумла	1700	1495	1540	1601	986	1314
- кишварҳои мутараққӣ	950	761	800	1095	534	917
- кишварҳои рӯ ба инкишоф, аз ҷумла	701	699	685	467	415	373
- Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубу Шарқӣ	422	416	389	367	345	280
Кишварҳои сусттараққӣ ва хурд	40	39	39	6	2	0,4

Сарчашма: Доклад о мировых инвестициях. ЮНКТАД. ООН. – Женева, 2020. – С.8.

Аз чадвали 2 аён аст, ки дар воридоти сармояи мустақим ҳиссаи кишварҳои рӯ ба инкишоф низ назаррас буда, ҳамзамон, дар содироти он низ фаъол мебошанд, ки ҳиссаи бештари он ба кишварҳои Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубу Шарқӣ рост меояд.

Дар асоси таҳқиқоти олимон ва ниҳодҳои байналмилалӣ, дар умум, солҳои охир тамоюли зерини ҳаракати байналмилалӣ сармоя ба назар мерасад:

1. Тамоюли дарозмуҳлати озодкунии режими қабули сармояи хориҷӣ дар кишварҳо, ки гоҳ-гоҳ дар давраҳои бухронҳо каме маҳдуд мегардад. Дар соли 2019 54 кишвару ҳудуд зиёда аз 107 чораи танзимкунандаи сармояи хориҷиро қабул намудаанд, ки аз онҳо бештар кишварҳои Осиё фаъол буданд. Беш аз 76 фоизи чораҳо ба ҳавасмандкунии сармоя ва 24 фоиз ба маҳдудиятҳо ва танзимот нигаронида шуда буданд [5]. Дар умум, дар кишварҳои ҷаҳон кӯшиши фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузори идома дорад.

2. Кам шудани ҳаракати сармоя дар доираи кишварҳои мутараққӣ, ки аз нишондиҳандаҳои чадвали 1 бар меояд ва ҳамзамон, аз тағйирёбии сиёсати дохилии танзимкунандаи ИМА, “брекзит” дар Аврупо ва дигар ҳолатҳо вобастагӣ дорад.

3. Рақамикунонӣ ва роботикунонии ҷараёни истеҳсолот ва инқилоти 4-уми саноатӣ дар кишварҳои мутараққӣ ва ворид шудани як қатор кишварҳои Осиё ба ин раванд ба майлнокии ҳаракати сармоя, вобаста ба сифати қувваи корӣ дар кишвари воридкунандаи сармояи мустақим таъсир расонид. Ҳамзамон, сиёсати дохилии экологӣ ва саноатикунонии кишварҳои пешрафта ба содироти технология нисбатан куҳнашуда ва зиёдхарҷ ба кишварҳои рӯ ба инкишоф оварда расонида истодааст. Ин дар навбати худ кишвари қабулкунандаро маҷбур мекунад, то ки стандартҳои экологии худро тағйир диҳад.

4. Устувор гардидани маблағгузори Ҳадафҳои рушди устувор (ҲРУ) аз ҷониби ниҳодҳои байналмилалӣ ва зерсохторҳои он, ки ба рушди инфрасохтори нақлиётӣ энергетикӣ, бехтар гардидани шароити экологӣ, муҳити зиндагӣ ва дигар мақсадҳо оварда мерасонад. Аз рӯи арзёбии ЮНКТАД дар солҳои 2015-2019 маблағгузори ҲРУ-и кишварҳои рӯ ба инкишоф дар як сол ба ҳисоби миёна 418 млрд. долларро ташкил дода, теъдоди лоиҳаҳо 40 фоиз афзоиш ёфт [5].

Бо маблағгузори инфрасохтор ниҳодҳои байналмилалӣ барои сармояи хусусии кишварҳои мутараққӣ шароити бехтари сармоягузори фароҳам меоваранд.

Ин ва дигар тамоюлот дар солҳои охир аз кишварҳои қабулкунандаи сармоя тақозо менамояд, ки сиёсати сармоягузори худро мутобиқ ба онҳо тағйир ва такмил диҳанд.

**Муқаррир: номзади илмҳои иқтисодӣ,
дотсент Комилов А.К.**

АДАБИЁТ

1. Абрамов Д.В. Международное движение капитала как важнейшая характеристика современной глобальной экономики// Вестник Самарского государственного экономического университета. -2014. -№ 6 (116). - С. 32-39.
2. Азатян М.О. Роль ТНК и прямых иностранных инвестиций в современных тенденциях международного

- движения капитала// Молодой ученый. -2018. -№ 45 (231). -С. 45-48.
3. Арабов Ф.П., Гулбекова С.Д. Совершенствование механизма управления инвестициями в экономике Республики Таджикистан: от теории к практике// Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). -2019. -№ 4 (68). -С. 90-99.
 4. Булатов А.С., Квашнин Ю.Д., Ребрей С.М., Сенюк Н.Ю., Татулов К.Г. Международное движение капитала: тенденции и перспективы// Мировая экономика и международные отношения. -2018. -Т. 62. -№ 8. -С. 16-25.
 5. Доклад о мировых инвестициях. ЮНКТАД. ООН. – Женева, 2020. – С.1, 8, 17, 38.
 6. Еремина С.Л. Особенности международного движения капитала в современных условиях// Известия Томского политехнического университета. -2003. -Т. 306. -№ 2. -С. 116-120.
 7. Катаев А.Х., Тошматов М.Н., Раджабов К.Р. Инвестиционная привлекательность освоения минерально-сырьевых ресурсов Республики Таджикистан// Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). -2011. -№ 5 (35). -С. 50-61.
 8. Киреев А.А. Транснациональные корпорации в международном движении капитала: существующие противоречия// Вестник Томского государственного университета. -2006. -№ 292-1. -С. 136-138.;
 9. Кандиёрова Д.О. Государственное регулирование инвестиционных процессов в Республике Таджикистан: от теории к практике// Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). -2016. -№ 3 (54). -С. 75-79.
 10. Майкут З. Международное движение капитала// Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. -2007. -№ 5. -С. 41-44.
 11. Мирсаидов А.Б., Музаффаров Б.С. Совершенствование механизма привлечения иностранных инвестиций в экономику Республики Таджикистан// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -2015. -№ 2/3 (165). -С. 279-284.
 12. Пасько С.Н. Движение международного капитала в процессе международного инвестирования// Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. -2012. -№ 12. -С. 166-171.
 13. Саидмуродов Л.Х. Макроэкономическая модель IS-LM-VP и ее возможности для оценки национальной экономики Таджикистана// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук.- 2016. -№ 2/11 (220). -С. 104-112.
 14. Солиев А.А. Теоретические и практические проблемы привлечения иностранных инвестиций в развитие малой открытой экономики (на примере Республики Таджикистан)/ диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Душанбе, 2004.
 15. Степичева О.А. Международное движение капитала в контексте трансформации мировых финансов// Социально-экономические явления и процессы. -2010. -№ 4 (20). -С. 94-98.
 16. Ураков Д.У., Барфиев К.Х. Проблемы усиления инвестиционной политики в промышленности Таджикистана// Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2015. -№ 2-1 (9). -С. 334-340.;

ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯӢ ВА ТАМОӢЛОТИ АСОСИИ ҲАРАКАТИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ САРМОЯ

Дар мақола чанбаҳои назарияӣ ва тамоюлоти асосии ҳаракати байналмилалӣ сармоя дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон таҳқиқотҳои олимони ватанию хориҷиро доир ба ҳаракати байналхалқии сармоя гурӯҳбандӣ карда, гуногунӣ ва алоқамандии ҳамаи таҳқиқотҳо ва равияҳоро дар шакли ҷадвал пешниҳод намудаанд.

Асоснок гардидааст, ки яке аз сарчашмаҳои муҳими маблағгузориҳо ин сармояи хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Муаллифон ба он ақидаанд, ки ҷалби сармояи хориҷӣ яке аз самтҳои афзалиятнок дар иқтисодиёт ба шумор рафта, ҷиҳати густаришҳои он бояд ҷораҳои зарурӣ андешида шаванд.

Аҳамиятнокии сармояи хориҷи ва ҳаракати байналмилалӣ он ба таври дақиқ мавриди пажӯиш қарор гирифтааст. Муаллифон аз нуқтаи назари методологӣ ба раванди ҳаракати сармояи байналмилалӣ ва таъсири он ба рушди иқтисоди миллии баҳогузори намуда, дурнамои онро мавриди таҳлили қарор додаанд. Вобастагии ҳаракати сармоя бо тавозуни пардохти кишвар таҳқиқ гардида, самаранокии он дар мақола нишон дода шудааст.

Дар асоси таҳлилҳо пешниҳод карда шудааст, ки ҳамаи тамоюлоти ҳаракати байналмилалӣ сармоя дар солҳои охир аз кишварҳои қабулкунандаи сармоя тақозо менамояд, ки онҳо бояд сиёсати сармоягузори худро мутобиқ ба ин тамоюлот тағйир ва тақмил диҳанд.

Ҷиҳати густаришҳои ҳаракати сармояи байналмилалӣ ва бешгардонии таъсири он ба иқтисоди миллии кишвар аз ҷониби муаллифон тавсияҳои муфид пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: ҳаракати байналмилалӣ сармоя, сармоягузори хориҷӣ, сармоягузор, тамоюлот, назария, иқтисодиёт, гурӯҳбандӣ, тавозуни пардохт.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ДВИЖЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО КАПИТАЛА

В статье рассматриваются теоретические аспекты и основные тенденции международного движения капитала в современных условиях. Авторы классифицируют исследования отечественных и зарубежных

ученых по международному движению капитала и представляют разнообразие и взаимосвязь всех теорий и исследований в табличной форме.

Обосновывается, что одним из важнейших источников финансирования является иностранный капитал. Авторы считают, что привлечение иностранных инвестиций является одним из приоритетов в экономике и необходимо принять особые меры для ее расширения.

Значимость иностранного капитала и его международное движение была тщательно изучена авторами. С методологической точки зрения авторы оценивают процесс международного движения капитала и его влияние на развитие национальной экономики, а также анализируют его перспективы. В статье исследована взаимосвязь между потоками капитала и платежным балансом страны и подчеркнута ее эффективность.

На основе анализа предполагается, что все тенденции международного движения капитала в последние годы требуют от стран-получателей изменения и совершенствования своей инвестиционной политики в соответствии с этими тенденциями.

Авторы дают полезные рекомендации по расширению движения международного капитала и усилению его воздействия на национальную экономику.

Ключевые слова: международное движение капитала, иностранные инвестиции, инвестор, тенденции, теория, экономика, классификация, платежный баланс.

THEORETICAL ASPECTS AND MAIN TRENDS OF INTERNATIONAL CAPITAL MOVEMENT

The article examines the theoretical aspects and main trends in the international movement of capital in modern conditions. The authors classify the studies of domestic and foreign scientists on the international movement of capital and present the diversity and interconnection of all theories and studies in tabular form.

It is substantiated, that one of the most important sources of financing is foreign capital. The authors consider that attracting foreign investment is one of the priorities in the economy and it is necessary to adopt special measures to expand it.

The importance of foreign capital and its international movement has been carefully studied by the authors. From a methodological point of view, the authors assess the process of international capital movement and its impact on the development of the national economy, and also analyze its prospects. The article examines the relationship between capital flows and the country's balance of payments and emphasizes its effectiveness.

Based on the analysis, it is assumed that all the trends in international capital flows in recent years require recipient countries to change and improve their investment policies in accordance with these trends.

The authors provide useful recommendations for expanding the movement of international capital and increasing its impact on the national economy.

Keywords: international capital movement, foreign investment, investor, trends, theory, economics, classification, balance of payments.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Солехзода Ашурбой Абдувоҳид (Солиев А.А.)* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ, факултети молиявӣ ва иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: ashurboy@mail.ru. Телефон: (+992) 901-60-70-70

Саидов Қиёмиддин Тағоймуродович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ, факултети молиявӣ ва иқтисодӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: Qiyomiddin-1983@mail.ru. Телефон: (+992) 918-66-61-08

Сведения об авторах: *Солехзода Ашурбой Абдувоҳид (Солиев А.А.)* - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики финансово-экономического факультета. **Адрес:** 7340250, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: ashurboy@mail.ru. Телефон: (+992) 901-60-70-70

Саидов Қиёмиддин Тағоймуродович – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры мировой экономики финансово-экономического факультета. **Адрес:** 7340250, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: Qiyomiddin-1983@mail.ru. Телефон: (+992) 918-66-61-08

Information about the authors: *Solekhzoda Ashurboy Abduvohid (Soliev A.A.)* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of World Economy, Faculty of Finance and Economics. **Address:** 7340250, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: ashurboy@mail.ru. Phone: (+992) 901-60-70-70

Saidov Kiyomiddin Tagoymurodovich - Tajik National University, senior lecturer at the Department of World Economy, Faculty of Finance and Economics. **Address:** 7340250, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: Qiyomiddin-1983@mail.ru. Phone: (+992) 918-66-61-08

ЧАНБАҲОИ МЕТОДИИ СИЁСАТИ БАҲИСОБГИРӢ БО МАҚСАДҲОИ БАҲИСОБГИРӢ ВА ҲИСОБОТИ СЕГМЕНТӢ ДАР ХОЛДИНГҲОИ САНОАТӢ

Бобиев И.А., Расулов Д.Т., Мирзоев Б.Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз ҳуҷҷатҳои асосии дохилии татбиқи низоми баҳисобгирӣ дар ширкатҳои корпоративӣ (холдинг) сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсадҳои баҳисобгирии сегментӣ мебошад. Чунки, танҳо дар сиёсати баҳисобгирӣ тартиби ташкили баҳисобгирии сегментӣ ва методикаи бунёди ҳисоботи сегментӣ дар робита бо дигар низомҳои баҳисобгирии сохтори муттаҳидшуда танзим ва муқаррар карда мешавад. Бояд қайд кард, ки фасли муҳими ин санад – воситаҳои методии баҳисобгирии сегментӣ ва ташаккули сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсади баҳисобгирии сегментӣ водор месозад, ки таҳлили ҳамаҷонибаи қонунгузори амалкунанда ва муқаррароти санадҳои меъёрии дохилисоҳавии ширкати корпоративӣ оид ба масъалаҳои ҷудокунии сегментҳо, аз ҷумла меъёрҳо ва шароити ҷудокунии онҳо гузаронида шавад. Дар тадқиқоти диссертатсионии худ Воробьев Н.Н. таъкид мекунад, ки: «...ҳарчи бештар маҷмӯи омилҳои сифатӣ барои интихоби аломатҳои миқдорӣ (сегментҳои баҳисобгирии таҳлилий) ба инобат гирифта шаванд, ҳамон қадар василаҳои баҳисобгирии сегментӣ муқаммал хоҳад гашт, ки онҳо дар маҷмӯъ ба дурустии қарорҳои идоракунии корпоративӣ таъсири мусбат мерасонанд» [4,с.66].

Нуқтаи назари А.С. Кутеповро дастгирӣ намуда бо мақсади муносибгардони қабули қарор вобаста ба масъалаҳои, ки дар сиёсати баҳисобгирӣ тасдиқ карда мешаванд, пешниҳод мекунем, ки ин масъалаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо карда шаванд:

- масъалаҳои, ки аз равишҳои муқарраршудаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ бармеоянд;
- масъалаҳои, ки аз равиши тавсия ва коркардҳои худӣ бармеоянд [6,с.8].

Мо зарурияти объективии чунин равишро бо он алоқаманд медонем, ки сиёсати интихобшудаи баҳисобгирӣ барои мақсадҳои баҳисобгирии сегментӣ бояд ба стратегияи тичоратие, ки холдинги саноатӣ барои рушди худ татбиқ менамояд (васеънамоии истеҳсолот, ворид шудан ба бозорҳои нав, коркарди маҳсулоти нав ё технологияҳои истеҳсоли ва ғ.), мутобиқат намояд.

Беҳгардони сохтори баҳисобгирии корхона бо роҳи тақмили сиёсати баҳисобгирӣ бояд на танҳо барои таъмини фаъолияти самарабахши системаи баҳисобгирӣ ва ҳисоботи сегментӣ, балки барои низоми баҳисобгирии идоракунӣ гузаронида шавад. «Барои ширкатҳои ватанӣ ин, пеш аз ҳама, интегратсияи функсияҳои тамоми сохторҳои муҳосибӣ-таҳлилии корхона мебошад, ки аксаран номуқаммал ва суст ҳамоҳанг кардашуда мебошанд. Ягонагии низоми баҳисобгирӣ ва ҳисобот зарурати муттаҳид кардани чунин воҳидҳои ташкилиро ба мисли шуъбаи банақшагирӣ; шуъбаи баҳисобгирӣ; шуъбаи таҳлилий; шуъбаҳои омор ва молия бо сохтори ягонаи функционалӣ, тақозо менамояд, ки бевосита тобеи сармуҳосибӣ ташкилот – роҳбари сохтори воҳидӣ, ё ин ки менечери корхона оид ба молия мебошад» [2,с.14]. Ва яке аз вазифаҳои сармуҳосиб таҳия кардани сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ барои чунин сохтори корпоративӣ мебошад.

Дар банди 3 моддаи 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», №702 аз 25.03.2011 сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ ҳамчун санади дохилии танзим ва пешбурди баҳисобгирӣ чунин муайян карда шудааст «Сиёсати баҳисобгирӣ принципҳои мушаххас, низомнома, қоидаҳо ва таҷрибаи андӯхтаи ташкилотҳоро ҷиҳати баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиб додани ҳисоботи молиявӣ тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон, стандартҳои байналмилалӣ, миллий ва нақшаҳои ҳисоби баҳисобгирии муҳосибӣ вобаста ба талабот ва хусусиятҳои фаъолиятшон дар бар мегирад» [6].

Дар НБМ «Сиёсати баҳисобгирии корхона» чунин таъриф муайян гардидааст: «Зери мафҳуми сиёсати баҳисобгирии корхона интихоби маҷмӯи тарзу усулҳои бурдани

баҳисобгирии муҳосибӣ – мушоҳидаи ибтидоӣ, ченкунии арзишӣ, гурӯҳбандии қорӣ ва ҷамъбасти далелҳои фаъолияти хоҷагидорӣ фаҳмида мешавад» [15].

Мо зарур мешуморем, диққати хонандаро ба он ҷалб кунем, ки ҳангоми баррасии масъалаҳои ташаккули сиёсати ҳисобдорӣ дар адабиёти муосир оид ба баҳисобгирӣ, муаллифон ду ё се ҷанбаи асосиро қайд мекунам. Масалан, М.И.Кутер "ҷанбаҳои методологӣ ва ташкилӣ" [8,с.532]-ро пешниҳод мекунад. С.А. Николаева бошад ҷанбаҳои "методологӣ ва ташкилӣ-техникӣ"[8,с.27]-и ташаккули сиёсати баҳисобгирӣ дар тадқиқоти худ ҷудо намудааст.

В.Д. Новодворский ва Р.Л. Сабанин се ҷузъи сиёсати баҳисобгирии муҳосибиро асоснок мекунам: "методологӣ, методӣ ва ташкилӣ"[12,с.20].

И.Е. Глушков ва Т.В. Киселева ҷанбаи сеюми мустақил – техникӣро низ пешниҳод намудаанд. Зеро, ба гуфтаи муаллифон, сиёсати баҳисобгирӣ бояд "аз ҷиҳати технологӣ" пешбурди баҳисобгирии муҳосибиро таъмин кунад [5,с.176].

Дар натиҷаи таҳлили масъалаҳои марбут ба ташаккули сиёсати баҳисобгирӣ, мо метавонем чунин хулоса кунем, ки ақидаи омӯхташудаи ҳамаи муаллифони зикршуда, сарфи назар аз номи бахшҳои таҳияшаванда, таркиби унсурҳои сиёсати баҳисобгирӣро тағир намедиханд.

Дар заминаи ин таърифҳои муайяншуда мо ибтидоӣ медорем, ки субъектҳои иқтисодии дар шакли ширкатҳои корпоративӣ фаъолияткунанда ҳуқуқ доранд, сиёсати баҳисобгирии муҳосибиро дар фаслҳои муқаддимаӣ, ташкилӣ-техникӣ ва фасли методӣ таҳия намоянд.

Дар фасли муқаддимаӣ масъалаҳои марбут ба қабули қарорҳо оид ба сегментикунӣ фаъолият, асос ва шароити сегментикунӣ ва дигар масъалаҳои таъиноти умумӣ қайд карда мешавад.

Фасли ташкилӣ-техникӣ ташкил ва пешбурди баҳисобгирии сегментӣ, технологияи пешбурди баҳисобгирии сегментӣ, нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии сегментӣ, ҷадвали ягонаи гардиши ҳуҷҷатҳо, ҷадвали иҷроиши қорҳои баҳисобгирӣ, шакли ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ, шаклҳо ва мундариҷаи ҳисоботи сегментии дохилӣ ва берунӣ ва амсоли инҳо бояд фаро гирад.

Дар фасли методии сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсади баҳисобгирии сегментӣ дар ширкатҳои саноатӣ мо муайян намудани масъалаҳои зеринро зарур мешуморем:

-низомии баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянкунӣ аз рӯи ҳар як намуди истеҳсолот, маҳсулот ва қорҳо;

-низомии нархгузорию трансфертӣ;

-тартиби (заминаи) тақсими даромад ва хароҷот аз рӯи сегментҳо;

-тартиби (заминаи) тақсими дороиҳо ва уҳдадориҳо байни сегментҳо;

-тартиби (заминаи) тақсими хароҷоти ғайримустақим;

-усулҳои баҳогузорию дороиҳо ва уҳдадориҳои сегментҳо;

-усулҳои эътирофи даромад ва хароҷоти сегментҳо;

-методикаи ташаккули ҳисоботи сегментии дохилӣ;

-методикаи ташаккули ҳисоботи сегментии берунӣ;

-фехрасти ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ.

Ин масъалаҳои номбаршуда, ки дар фасли методии сиёсати баҳисобгирӣ аз рӯи сегментҳо бояд пешниҳод шаванд, дар ҳамаи ҳаҷмҳои маҳдуд нест ва субъектҳои хоҷагидор ҳуқуқ доранд мустақилона ба он зербахшҳои дигар илова намуда, онро васеъ кунанд. Масъалаҳои методии номбаршударо муфассал дида мебароем ва назари ҳудуд оид ба онҳо баён мекунам.

Объектҳои баҳисобгирии сегментӣ дар ширкатҳои саноатӣ хароҷоти ҳар як сегменти фаъолият, натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ, нархгузорию трансфертӣ, ҳисоботи сегментии берунӣ ва дохилӣ мебошад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло дар ширкатҳои саноатӣ хусусияти проблемавии вазъ ба зарурияти ҷудо кардани баҳисобгирии хароҷот аз рӯи самтҳои зерин муайян мегардад:

-харочоти сармояшаванда, ки ба фаъолияти сармоягузори вобаста буда, бозгирифти он ва мановфеи иқтисодӣ аз сармоягузори дар давраҳои минбаъда дар назар аст;

-харочоти давраҳои оянда, яъне, харочот марбут ба истехсолот ва идоракунии сохтори маҷмуавӣ дар давраи қорӣ мебошад, вале ба давраҳои ҳисоботии оянда мансуб аст;

-харочот марбут ба истехсоли маҳсулот (қорҳо ва хизматрасониҳо)-и давраи ҳисоботӣ, ки ба арзиши маҳсулот (қорҳо ва хизматрасониҳо)-и ин давра соқит карда мешавад;

Аломатҳои зикршудаи таснифи харочот, ба назари мо, ҳангоми ташаккули сиёсати баҳисобгирӣ ҳам бо мақсадҳои баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии, баҳисобгирии андоз ва ҳам барои баҳисобгирии сегментӣ бояд риоя карда шавад. Аз ин рӯ, барои интиҳоби равиши мушаххаси вобастагии байни низомҳои баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии идоракунии ва баҳисобгирии сегментӣ дар ширкатҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мо равишҳои ташкили баҳисобгирии муҳосибиро аз рӯи ҳисобҳои баҳисобгирӣ, ки дар «Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-ҳочагии субъектҳои ҳочагидорӣ ва нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-ҳочагии субъектҳои ҳочагидорӣ» (Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, №41 аз 27.05. 2011 [13], муқаррароти «Низомномаи калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот (қорҳо, хизматҳо) дар қорхонаҳо ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, №210 аз 12 майи соли 1999) [14] бармеояд, баррасӣ менамоем. Ҳамчунин ба тадқиқоти илмӣ анҷомдодаи олимони ватании соҳаи баҳисобгирӣ – С.Ф. Низомов, [10] Д.У.Уроқов. [16] М.У. Бобоев [3] ва дигарон таъя намуда ва аз рӯи дастурнамалҳои методии дар боло зикршуда равишҳои гуногуни тавлиди маълумот ва инъикоси амалиётро оид ба ҳисобгирии харочот дар ҳолдинҳои саноатӣ пешниҳод намудан мумкин аст.

Бояд зикр намуд, ки дар нақшаи ҳисобҳо ҳамоҳангии ҳисобҳо барои таъмини ҳадафҳо ва равишҳо аз рӯи талаботи баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунии на он қадар мушоҳида мешавад, ки оид ба ин масъала профессор С.Ф. Низомов андешаи худро возеҳу баръало баён доштааст: «Дар Нақшаи ҳисобҳои нав [13] ҳисобҳои пешниҳодшудаи баҳисобгирии харочот аз рӯи фаъолияти муқаррарӣ то ҳадди зарурӣ наметавонанд мақсад ва хусусиятҳои баҳисобгирии идоракуниро таъмин намоянд. Зарур аст, ки дар ин низом ҳисобҳои махсуси баҳисобгирии идоракунии ворид карда шавад ва аз истифодабарии ҳисобҳо ҳамчун аломати гурӯҳбандикунии баҳисобгирии харочот худдорӣ намуд, зеро, тавре ки тадқиқоти анҷомдодашуда нишон медиҳад, таъмини инъикоси ҳамрадифи иттилооти баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунии мавҷуд нест» [10,с.156]. Аз ин хотир, зимни таҳқиқи масъалаи мазкур пешниҳоди ҳар гуна қоркардҳои илмӣ ва тавсияҳои методии асоснокро барои тақмили минбаъдаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ бо мақсадҳои баҳисобгирии идоракунии ва ҳисоботи сегментӣ зарур мешуморем, ва мо қор равиши баҳисобгирии харочотро тавсия медиҳем.

Яқум. Ин равиши баҳисобгирии харочотро тибқи нишондоди методӣ оид ба нақшаи ҳисобҳо, аксар вақт, ширкатҳои саноатӣ истифода мебаранд, ки он ба усули ҳисобкунии арзиши аслии дар ҳисоби арзишмуайянкунии 10730 «Истехсолоти нотаом» [13] асос ёфта, имкон медиҳад, ки оид ба харочоти мустақим барои фаъолияти муқаррарии сохторҳои муттаҳидаи саноатӣ маълумот ба даст оварда шавад. Мо илова ба ҳисоби 10730 зерҳисобҳои дигари зеринро барои баҳисобгирии харочоти ғайримустақим пешниҳод менамоем:

10730-1 «Истехсолоти нотаом (хусусияти саноати дошта)»;

10730-2 «Истехсолоти нотаом (хусусияти ғайрисаноатидошта)»;

10730-3 «Истехсолоти нотаом (аз рӯи фармоишҳо)»;

10733 «Харочоти умумистехсолӣ».

Бақияи ин ҳисобҳо дар охири давраи ҳисоботӣ мавҷудияти истехсолоти нотаом (қорҳо, хизматрасониҳо)-ро нишон медиҳад.

Бартарии ин равиши баҳисобгирӣ дар он аст, ки хароҷот аз рӯи марказҳои ташаккулёбӣ ба ҳисоб гирифта шуда, хароҷоти мустақим аз ғайримустақим ҷудо ба қайд гирифта мешавад.

Равиши дуҷуми баҳисобгирии хароҷотро дар ду марҳила тасвир намудан мумкин аст.

Марҳилаи аввал ин иҷро кардани баҳисобгирии хароҷот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ (хароҷоти моддӣ, музди меҳнат, суғуртаи иҷтимоӣ, фарсудашавӣ ва дигар хароҷот) дар ҳисобҳои таркибӣ ва зерҳисобҳои алоҳидаи илова ба нақшаи ҳисобҳо иҷро карда мешавад. Мо барои ин гурӯҳи ҳисобҳои баҳисобгирии хароҷотро аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ тибқи тавсияҳои илмии профессор Низомов С.Ф. пешниҳод менамоем [10,с.484]. Он чунин сурат мегирад:

55400 Хароҷот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ;

55410 Хароҷоти моддӣ;

55420 Хароҷоти меҳнатӣ;

55430 Хароҷоти суғуртаи иҷтимоӣ;

55440 Хароҷоти фарсудашавӣ;

55450 Хароҷот барои қору хизматҳои хусусияти саноатидошта;

55460 Дигар хароҷот.

Дар марҳилаи дуюм хароҷоти мустақим аз ҳисобҳои зикршуда ба ҳисобҳои 10730 «Истеҳсолоти нотаҷом», хароҷоти ғайримустақими истеҳсолӣ ба ҳисоби 10733 «Хароҷоти умумистеҳсолӣ» ва хароҷоти ғайриистеҳсолӣ бошад ба хароҷоти давраи ҷорӣ соқит карда мешавад.

Равиши сеюм бо роҳи алоҳида баҳисоб гирифтани хароҷоти мустақим ё тағйирёбанда аз хароҷоти ғайримустақим ё доимӣ иҷро карда мешавад.

Ҳангоми истифодаи равиши сеюм, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот танҳо аз рӯи хароҷоти мустақим ё тағйирёбанда анҷом дода мешавад. Хароҷоти ғайримустақим ё доимӣ бошад ба натиҷаҳои молиявӣ аз ғуруҳи маҳсулот (қорҳо, хизматрасониҳо) соқит карда мешавад, яъне онҳо ба арзиши аслии истеҳсолии маҳсулот (қор, хизматҳо) дохил карда намешавад. Қайд кардан ба маврид аст, ки бартарии асосии равиши сеюм на танҳо дар иҷрои вазифаи ҳисобдорӣ аст, инчунин қобилияти муайян кардани меъёри самаранокии хароҷот ё даромади маржиналиро дар худ таҷассум менамояд.

Равиши чорум бо баҳисобгирии хароҷоти истеҳсолоти саноатӣ аз рӯи ду низоми ҳисобҳо асос меёбад, яъне, истифодаи усули муттаҳида, ки ҷудокунии баҳисобгирии муҳосибии беруна (молиявӣ) ва баҳисобгирии дохилиро (идорақунӣ ва сегментӣ) дар назар дорад. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳангоми истифодабарии равиши чорум, дар ширкатҳои саноатӣ баҳисобгирӣ ва ҳисоботи дохилӣ барои эҳтиёҷоти идорақунии истеҳсолот заминаи иттилоотӣ-таҳлилӣ бунёд мегардонад.

Ҳамин тариқ, чи тавре ки Е.П.Кучерова қайд менамояд: “дар ширкатҳои саноатӣ бояд низоме амал кунад, ки новобаста ба сохтори ташкилӣ-истеҳсолии онҳо имконияти дастрас кардани маълумот оид ба хароҷоти воқеӣ барои ҳамаи намудҳои истеҳсолот муҳайё гардад. Танҳо дар чунин ҳолат таҳлили хароҷотро аз рӯи якҷанд фаслҳои таҳлилӣ гузаронидан мумкин аст: намудҳои фаъолият, марказҳои масъулият ва ғ.” [9,с.95]

Мо чунин мешуморем, ки истифодаи равиши якуми ташаккули маълумот оид ба хароҷот ҳангоми истифодаи таҳлили бисёрсатҳии нақшаи қорҳои ҳисобҳо хеле оқилона аст, зеро он имкон медиҳад, ки маълумот оид ба хароҷот дар ҳама сатҳҳои сегментикунонидаи ҳолдинги саноатӣ барои шакли лозимии идорақунӣ ташаккул ёбад.

Тартиби тақсими иттилоот аз рӯи бахшҳо (тақсими даромад ва хароҷот, дороиҳо ва уҳдадорӣҳо, хароҷоти ғайримустақим байни сегментҳо) дар сиёсати баҳисобгирии сегментӣ барои муайян кардани бузургии даромад, хароҷот, дороиҳо, уҳдадорӣҳо пешбинӣ карда мешавад ва барои тақсим кардани хароҷоти ғайримустақим, ки воқеан нисбат ба сегменти дилхоҳ ғайримустақим ҳисоб меёбад, асоси тақсимкунии боэътимод бояд интиҳоб карда шавад [9,с.96].

Ба сифати асоси тақсимкунии даромад, хароҷот ва хароҷоти ғайримустақим, мо ин нишондиҳандаҳоро пешниҳод мекунем:

- арзиши дороиҳои дарозмуддат;
- фарсудаҳои воситаҳои асосӣ;
- музди меҳнати коргарони асосӣ;
- арзиши масолеҳи асосӣ;
- арзиши маҳсулоти истеҳсолмекардаи сегментҳо;
- равиши омеҳта.

Нуктаи назари мо оид ба ҳалли масъала ба он асос меёбад, ки тартиби интихобшудаи тақсимкунии даромад ва хароҷоти ғайримустақим дар натиҷа ба таъмини маълумоти боэътимоди баҳисобгирӣ барои ҳисоботи дохилӣ ва берунӣ бояд мусоидат намояд.

Мо чунин мешуморем, ки унсурҳои сиёсати баҳисобгирии сегментӣ – «Қоидаҳои баҳодихии нишондиҳандаҳои сегментҳо» (ҷадвали 1 фасли методӣ) бояд ба усулҳои баҳодихии амволе, ки ширкатҳои саноатӣ барои мақсадҳои баҳисобгирии молиявӣ, идоракунии ва баҳисобгирии андоз истифода мебаранд, асос ёбад ва дар сиёсати ягонаи баҳисобгирӣ сабт карда шавад. Ин ҷо сухан дар бораи усули баҳодихии захираҳо, воситаҳои асосӣ, дороиҳои ғайримоддӣ, гузоришоти дарозмуддат, сармоягузориҳои молиявӣ, уҳдадорӣ ва ғ. меравад.

Тафсилоти ҳамаи унсурҳои сиёсати баҳисобгириро, ки мо барои мақсадҳои баҳисобгирии сегментӣ дар ҳолдинги саноатӣ муайян кардаем, дар ҷадвали 1 пешкаш менамоем. Фаромӯш набояд кард, ки раванди ташаккули сиёсати баҳисобгирии сегментӣ, хусусан барои ҳар як сегмент бо коркарди он хотима намеёбад, вале назорати доимӣ аз рӯи тағирот дар қонунгузорӣ, санадҳои меъёрии гуногун ва дигаргунӣ дар фаъолияти сохтори ягонаи саноатиро талаб мекунад.

Ҷадвали 1. Унсурҳои сиёсати баҳисобгирии ҳолдинги саноатӣ бо мақсади баҳисобгирӣ ва ҳисоботи сегментӣ*

Table 1. Elements of accounting policy of an industrial holding for the purpose of accounting and segment reporting

Унсурҳои сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсади баҳисобгирии сегментӣ	Равиши баҳисобгирии сегментӣ
1	2
Фасли умумӣ	
1.Қабули қарорҳо оид ба сегментикунони фаъолияти корхона	1. Қабули қарорҳо оид ба сегментикунони фаъолияти корхона 2.Рад кардани қарор оид ба сегментикунони намудҳои фаъолияти корхона
2.Асоси ҷудокунии сегментҳои фаъолият	1. Намуди фаъолият 2.Марказҳои масъулият 3.Намудҳои маҳсулот 4. Минтақаҳои ҷуғрофӣ (бозори фурӯш, маҳали чойгиршавии дороиҳо) 5.Харидорони беруна (бозори фурӯш, аломатҳои харидорон, аломатҳои маҳсулот)
3.Шартҳои ҷудокунии сегментҳои ҳисоботӣ	1. Шароите, ки дар СБҲМ (IFRS) 8 «Сегментҳои амалиётӣ» муайян шудааст 2.Шароите, ки НБМ 1/99 “Сиёсати баҳисобгирии корхона” (24.09.1999, № 135) муқаррар намудааст 3. Шароите, ки ҳолдинги саноатӣ худ муқаррар менамояд,
Фасли ташкилӣ-техникӣ	
1.Ташкил ва пешбурди баҳисобгирии сегментӣ	1.Воҳиди кории алоҳида барои баҳисобгирии сегментӣ 2.Мутахассиси баҳши ҳисобдорӣ барои бурдани баҳисобгирии сегментӣ ва ташаккули ҳисоботи сегментии дохилӣ ва берунӣ 3.Пешбурди баҳисобгирии сегментӣ ва ташаккули ҳисобот аз ҷониби шӯъбаи баҳисобгирии идоракунии ва сегментии ҳолдинги саноатӣ
2.Технологияи пешбурди баҳисобгирии сегментӣ	1.Низомии маҳсус ва профессионалии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ (IC-корхона, “Галактика”, “Парус” ва диг.)

	<p>2. Барномаҳои ғайримахсуси дорои имкониятҳои ҳисобкунӣ-таҳлилӣ (Excel, MATLAB ва диг.)</p> <p>3. Низоми худии баҳисобгирӣ-таҳлилӣ</p>
3. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии сегментӣ	<p>1. Рушди бисёрченака ва сатҳи таҳлилии нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирӣ</p> <p>2. Воридкунии ҳисобҳои иловагӣ дар нақшаи ҳисобҳо барои пешбурди баҳисобгирии сегментӣ</p>
4. Ҷадвали ягонаи гардиши ҳуччатҳо	<p>1. Муқарраркунии ҳуччатгардиши оқилона бо мушаххаснамоии сегментҳо</p> <p>2. Иҷрокунандагони масъул ба барасмиятдарории ҳуччатҳои ибтидоӣ барои баҳисобгирии амалиётҳо марбут ба фаъолияти сегментҳо</p>
5. Ҷадвали иҷроиши корҳои баҳисобгирӣ	1. Муқарраркунии тартиботи равандҳои баҳисобгирӣ дар асоси ҳуччатҳои ибтидоии аз сегментҳо воридшуда барои кормандони шуъбаи баҳисобгирӣ
6. Шакли ҳуччатҳои ибтидоии баҳисобгирӣ	<p>1. Муқарраркунии шаклҳои ҳуччатҳои ибтидоӣ бо иловакунӣ дар онҳо сатру сутунҳои “Сегменти фаъолият”, “Рамзи хароҷот”, “Маркази масъулият” барои мушаххаскунии амалиёти хочаגיע, ки ба ин ё он сегмент, маркази масъулият, раванди бизнес ё давраи ҳисоботӣ тааллуқ дошта бошад.</p> <p>2. Таҳияи ҳуччатҳои ибтидоӣ бо маълумот (реквизит)-ҳои ҳатмии дар моддаи 12 Қонуни ҚТ “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ”, №702 аз 25.03.2011 ва “Шаклҳои ҳуччатҳои аввалияи баҳисобгирии муҳосибӣ ва регистрҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ ва субъектҳои хоҷагидори Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Фармоиши Вазорати молияи ҚТ №102 аз 25.12.2010) нишон додашуда</p>
7. Шаклҳо ва ҳайати нишондиҳандаҳои ҳисоботи сегментии дохилӣ ва берунӣ	<p>1. Ҳисоботи дохилии сегмент: намуди фаъолият, маркази масъулият, намуди маҳсулот, минтақаи чуғрофӣ, харидорон</p> <p>2. Ҳисоботи маҷмӯӣ барои холдинги саноатӣ</p>
Фасли методӣ	
1. Низоми баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянкунӣ	<p>1. Равиш аз рӯи Низомнома оид ба калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот (корҳо, хизматҳо) дар корхонаҳо ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 майи соли 1999, №210</p> <p>2. Низоми Директ-костинг</p> <p>3. Низоми Стандарт-кост</p> <p>4. Низоми ABC-арзишмуайянкунӣ</p> <p>5. Низоми JIT- арзишмуайянкунӣ</p> <p>6. Дигар равишҳо</p>
2. Низоми нархгузорию трансфертӣ	<p>1. Бо нархҳои бозорӣ, аз ҷумла нархҳои одилонаи бозорӣ ё нархи бозорӣ бо тарҳи тахфиф</p> <p>2. Бо арзиши аслии пурраи маҳсулот (корҳо, хизматрасониҳо)</p> <p>3. Бо нархҳои шартномавӣ</p> <p>4. Аз рӯи хароҷоти тағирёбанда</p> <p>5. Набудани нархи трансфертӣ</p>
3. Асоси тақсимкунии даромад, хароҷоти ғайримустақим, дороиҳо ва уҳдадориҳо байни сегментҳо	<p>1. Арзиши дороиҳои дарозмуддат</p> <p>2. Фарсудашавии воситаҳои асосӣ</p> <p>3. Музди меҳнати коргарони асосӣ</p> <p>4. Арзиши масолеҳи асосӣ</p> <p>5. Арзиши маҳсулоти сегментҳо</p> <p>6. Равиши омехта</p>
4. Баҳодихии маҳсулоти истеҳсолшуда	<p>1. Аз рӯи хароҷоти ҳақиқии истеҳсолӣ</p> <p>2. Аз рӯи хароҷоти меъёрӣ</p> <p>3. Аз рӯи хароҷоти мустақим</p> <p>4. Аз рӯи хароҷоти тағирёбанда</p>
5. Тарзи соқиткунии арзиши молу масолеҳи	<p>1. Аз рӯи арзиши ҳар як воҳид</p> <p>2. Аз рӯи арзиши миёна</p>

харчшуда	3. Аз рӯи арзиши маводи пештар харидашуда (FIFO) 4. Аз рӯи нархҳои ивазкардашуда (танҳо дар ҳолати пастшавии нархи софи фурӯши ЗММ)
6.Тарзи ҳисобкунии фарсудаҳои ВА	1.Усули чадвалӣ 2.Аз рӯи ҳаҷми кори иҷрокардашуда 3. Усули бақияи камшаванда 4. Усули ҷамъи рақамҳо
7.Тарзи ҳисобкунии фарсудаҳои дороиҳои ғайримоддӣ	1.Усули чадвалӣ 2.Усули бақияи камшаванда 3. Аз рӯи ҳаҷми кори иҷрокардашуда

*Таҳияи муаллифӣ

Сиёсати баҳисобгирӣ барои мақсадҳои баҳисобгирии сегментӣ бояд сол ба сол, пайваста татбиқ шавад ва дар мавридҳои зарурӣ ба он тағирот ворид карда мешавад. Қонуни ҚТ “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” ин масъаларо чунин баррасӣ намудааст: “Сиёсати баҳисобгирӣ дар ташкилот ба таври мунтазам ҳар сол татбиқ карда мешавад. Сиёсати баҳисобгирӣ метавонад дар ҳолатҳои тағйир ёфтани қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ё санадҳои меъёрии мақомоте, ки баҳисобгирии муҳосибиро ба танзим мебароранд, аз ҷониби ташкилот таҳия гардидани тартиби нави баҳисобгирии муҳосибӣ ё дар ҳолати қуллан тағйир ёфтани шароити фаъолияти онҳо тағйир ёбад” [6].

Тағироте, ки ба сиёсати ҳисобдорӣ ворид карда мешавад, мо онҳоро аз ду нигоҳ тасниф менамоем: ҳатмӣ ва ихтиёрӣ. Тағирдиҳии ҳатмӣ ба тағироти дар санадҳои қонунгузорӣ ва меъёрӣ баамаломата иртибот дорад. Тағирот дар сиёсати ҳисобдорӣ бо ихтиёри қорхона, аксар вақт, ба тағирёбии шароити фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ асос ёфта, метавонад дар натиҷаи азнавтаъсисдиҳӣ, тағирёбиҳо дар фаъолият ва ғ. ба амал биёяд. Бо назардошти усулҳои имконпазири гуногунҷанбаи ташкили баҳисобгирӣ ва ҳисоботи сегментӣ дар маҷмӯаҳои саноатӣ, мо кӯшиш кардем, ки ҷанбаҳои асосии методи сиёсати баҳисобгириро бо мақсади баҳисобгирии сегментӣ то андозае ба низом дарорем.

**Муқарриз: номзоди имлоҳои иқтисодӣ,
дотсент Калемуллоев М.В.**

АДАБИЁТ

1. Барфиев К.Х. Управление конкурентоспособностью по отчетностям / К.Х. Барфиев, С.О. Мирзохонов // Проблемы экономики и юридической практики. - 2020. – Т.16. - №2. –С.112-118.
2. Бобиев И.А. Формирование и совершенствование учетно-финансовой службы промышленного холдинга в условиях внутреннего учета и отчетности / И.А. Бобиев, М.С. Авазов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. -№2. -С.14-18.
3. Бобоев М.У. Управленческие аспекты учета в легкой промышленности: научная монография. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 176 с.
4. Воробьев, Н.Н. Развитие сегментарного учета и отчетности в условиях корпоративного управления: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.12 / Воробьев Николай Николаевич. – М., 2009. – 145 с.
5. Глушков, И.Е. Бухгалтерский (налоговый, финансовый, управленческий) учет на современном предприятии / И.Е. Глушков, Т.В. Киселева. - Издание 11. Эффективная настольная книга бухгалтера в 2-х тт. Т. 1. - М.: «КноРус»; Новосибирск: «ЭКОР-книга», 2004. – 1000 с.
6. Закон Республики Таджикистан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности», №702 аз 25.03.2011;
7. Кутепов А.С. Учетная политика организации для целей ведения сегментарного учета / А.С. Кутепов // Все для бухгалтера. – 2014. – №11. – с.7-14.
8. Кутер, М.И. Теория бухгалтерского учета: Учебник / М.И. Кутер. – 3-е изд., перераб. и доп.– М.: Финансы и статистика, 2004. – 592 с.
9. Кучерова, Е.П. Методическое обеспечение формирования учетно-аналитической информации по сегментам деятельности агрохолдингов: дисс. ...канд. экон. наук: 2016 /Е.П.Кучерова. – Москва, 2016. – 194 с.
10. Низомов С.Ф. Развитие методологии и организации управленческого учета в строительном комплексе (на материалах Республики Таджикистан): дис. ... д-ра экон. наук: 2011 / С.Ф. Низомов. – Москва, 2011. – 387 с.
11. Николаева, С.А. Учетная политика организации: Принципы формирования, содержание, практические рекомендации, аудиторская проверка / С.А. Николаева. - Изд. 5-е, перераб. и доп. – М.: Аналитика-Пресс, 2001. – 264 с.
12. Новодворский, В.Д. Бухгалтерский учет на малых предприятиях: учеб. / В.Д. Новодворский Р.Л. Сабанин. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 245 с.

13. План счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности и методические рекомендации по внедрению плана счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов (Приказ Министра финансов Республики Таджикистан, №41 от 27.05.2011).
14. Положение калькулирования себестоимости продукции (работ, услуг) в предприятиях и организациях Республики Таджикистан. Постановление Правительства Республики Таджикистан, №210 от 12.05.1999.
15. Положение по бухгалтерскому учету "Учетная политика предприятий" 1/99. Утверждено приказом Министра финансов Республики Таджикистан от 24.09.99г. №135.
16. Ураков Д.У. Теория бухгалтерского учета: учебное пособие. -Душанбе: Ирфон, 2012. – 360 с.

ЧАНБАҲОИ МЕТОДИИ СИЁСАТИ БАҲИСОБГИРӢ БО МАҚСАДҲОИ БАҲИСОБГИРӢ ВА ҲИСОБОТИ СЕГМЕНТӢ ДАР ХОЛДИНГҲОИ САНОАТӢ

Дар мақолаи илмӣ чанбаҳои методии ташаккули сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ бо мақсадҳои баҳисобгирии ва ҳисоботи сегментӣ дар корпоратсияҳои саноатӣ мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор гирифтааст. Мақола омӯзиши масъалаҳо марбут ба асосҳои назариявӣ методологӣ, методӣ ва амалии ташаккули сиёсати баҳисобгирии муҳосибиро бо мақсадҳои пешбурди баҳисобгирии сегментӣ дар холдингҳои саноатӣ фаро гирифтааст. Фикру ақидаи олимони соҳаи баҳисобгирии ва муқаррароти санадҳои меъриии танзими баҳисобгирии муҳосибӣ ба инобат гирифта шуда, муаллифон чанбаҳои методии сиёсати баҳисобгирии муҳосибиро барои ширкатҳои саноатӣ қоркард намудаанд.

Дар мақола муаллифон пешниҳод намудаанд, ки бо мақсади муносибгардонии қабули қарорҳои масъалаҳои, ки дар сиёсати баҳисобгирии тасдиқ қарда мешавад, бояд ба ду ғурӯҳ ҷудо қарда шаванд: (1) масъалаҳои вобаста ба равишҳои муқарраршудаи меъриӣ-ҳуқуқӣ; (2) масъалаҳои, ки аз равиши тавсия ва қоркардҳои худӣ бармеоянд. Дар асоси назарияи таҳияқардаи олимони соҳаи баҳисобгирии муайян қарда шудааст, ки чанбаҳои методии сиёсати баҳисобгирии барои корпоратсияҳои саноатӣ фаслҳои муқаддимавӣ, ташкилӣ-техникӣ ва методиро дар бар мегиранд ва новобаста аз номи бахшҳои таҳияшаванда, таркиби унсурҳои сиёсати баҳисобгирии тағир намеёбанд.

Ҳамчунин дар мақола муфассал оид ба унсурҳои, ки масъалаҳои методии сиёсати баҳисобгирии муҳосибиро фаро мегиранд, ба монанди: қабули қарорҳои оид ба сегментикунони фаъолияти қорхона; заминаҳои ҷудокунии сегментҳои фаъолият; ташкил ва пешбурди баҳисобгирии сегментӣ; нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии сегментӣ; ҷадвали ягонаи гардиши ҳуҷҷатҳо; низоми баҳисобгирии хароҷот ва арзишмуайянқунӣ; асоси тақсимкунии даромад, хароҷоти ғайримустақим, доройҳои ва уҳдадорҳои байни сегментҳо; баҳодихии захираҳои моддӣ ва ғ. тавсия ва пешниҳоди мушаххаси методӣ қоркард гардидааст.

Калидвожаҳо: сиёсати баҳисобгирии, сегментҳои фаъолият, чанбаҳои методии сиёсати баҳисобгирии сегментӣ, баҳисобгирии хароҷоти сегментҳо, хароҷоти сегментҳо, доройҳои сегментҳо, тақсимкунии даромад хароҷот, доройҳои ва уҳдадорҳои.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УЧЕТНОЙ ПОЛИТИКИ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ УЧЕТА И СЕГМЕНТАРНОЙ ОТЧЕТНОСТИ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ХОЛДИНГАХ

В научной статье исследуются методические аспекты формирования учетной политики для целей сегментарного учета и отчетности в промышленных корпорациях. В целом, статья охватывает изучение теоретико-методологические, методико-практические аспекты формирования учетной политики в целях организации и ведения сегментарного учета в промышленных холдингах. Изучая теории и разработки ученых в области бухгалтерского учета и положений нормативно-правовых актов, регулирующих бухгалтерский учет, авторами разработаны методические аспекты учетной политики корпоративных промышленных предприятий.

В статье авторы предложили разделить вопросы, рассматривающие утверждение в учетной политике двух групп для оптимизации принимаемых решений: (1) вопросы, установленные нормативно-правовыми актами (обязательные); (2) вопросы, вытекающие из собственных рекомендаций и разработок. На основе разработанной теории учеными-бухгалтерами определено, что методические аспекты учетной политики промышленных предприятий включают вступительный, организационный, технический и методический разделы, а состав элементов учетной политики не меняется независимо от названия разделов данного внутреннего документа.

В статье также подробно описаны элементы учетной политики, такие как: принятие решения о сегментации предприятия; основания для выделения сегментов деятельности; организация и ведение сегментарного учета; план счетов сегментарного учета; единый график документооборота; система учета затрат и калькулирования; основа для распределения доходов, косвенных расходов, активов и обязательств между сегментами; оценка материальных ресурсов и др. Разработаны конкретные методические рекомендации и предложения по указанным направлениям.

Ключевые слова: учетная политика, сегменты деятельности, методические аспекты сегментарной учетной политики, учет затрат по сегментам, затраты сегмента, активы сегмента, распределение доходов, расходов, активов и пассивов.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF ACCOUNTING POLICIES FOR ACCOUNTING AND SEGMENTARY REPORTING IN INDUSTRIAL HOLDING

The scientific article examines the methodological aspects of the formation of accounting policies for the purposes of segmental accounting and reporting in industrial corporations. In general, the article covers the study of theoretical and methodological, methodological and practical aspects of the formation of accounting policies in order to

organize and maintain segmental accounting in industrial holdings. Studying the theory and development of scientists in the field of accounting and the provisions of regulatory legal acts governing accounting, the authors have developed methodological aspects of the accounting policy of corporate industrial enterprises.

In the article, the authors proposed to divide the issues considering the approval in the accounting policy into two groups to optimize the decisions made: (1) issues established by regulatory legal acts (mandatory); (2) questions arising from our own recommendations and developments. Based on the developed theory, accounting scientists determined that the methodological aspects of the accounting policy of industrial enterprises include introductory, organizational, technical and methodological sections, and the composition of the elements of the accounting policy does not change regardless of the title of the sections of this internal document.

The article also describes in detail the elements of accounting policies, such as: making a decision on the segmentation of an enterprise; grounds for identifying business segments; organization and maintenance of segmental accounting; chart of accounts for segmental accounting; a unified document flow schedule; cost accounting and calculation system; basis for allocating income, indirect costs, assets and liabilities between segments; assessment of material resources, etc. Specific guidelines and proposals have been developed in the indicated areas.

Keywords: accounting policy, business segments, methodological aspects of segmental accounting policy, cost accounting by segment, segment costs, segment assets, distribution of income, expenses, assets and liabilities.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Бобиев Исмоил Атоевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: sobir_ismoil73@mail.ru. Телефон: **919-80-31-10**

Расулов Додулло Тоҷиддинович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: dodullo_2010@mail.ru. Телефон: **988-93-93-10**

Мирзоев Барзу Фирӯзович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистр. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **885-00-00-15**

Сведения об авторах: *Бобиев Исмоил Атоевич* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: sobir_ismoil73@mail.ru. Телефон: **919-80-31-10**

Расулов Додулло Тоҷиддинович – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: dodullo_2010@mail.ru. Телефон: **988-93-93-10**

Мирзоев Барзу Фирӯзович – Таджикский национальный университет, магистр. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **885-00-00-15**

Information about the authors: *Bobiev Ismoil Atoevich* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: sobir_ismoil73@mail.ru. Phone: **919-80-31-10**

Rasulov Dodullo Tojiddinovich - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the Department of Accounting. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: dodullo_2010@mail.ru. Phone: **988-93-93-10**

Mirzoev Barzu Firuzovich - Tajik National University, master. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **885-00-00-15**

УДК 336.2

ТАҶРИБАИ ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶА ОИД БА ТАНЗИМИ НИЗОМИ АНДОЗБАНДӢ

Давлатов Д.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Истифодаи фишангҳои андозӣ дар танзими давлатии рушди митақавӣ дар кишварҳои пешрафтаи иқтисодӣ низ тӯлонӣ буд. Дар солҳои 60 - 70 - и асри ХХ бештари кишварҳо стратегияи сиёсати минтақавиро пазируфтанд ва барномаҳои ташкил ва рушди минтақасохоро ба роҳ монданд. Назарияҳои минтақавӣ дар ду самт ҷараён пайдо карданд:

- тадқиқи стратегияи кӯмак ба минтақаҳои қафмонда;
- ҷудо ва муайян кардани марказҳои рушд бо шароити мусоид барои фаъолият.

Системаи муосири иқтисодӣ бидуни таҳқиқи масъалаи низоми андоз ғайриимкон аст. Барои фаҳмиши дурусттар, ба ақидаи муаллиф, таҷрибаи хориҷии низоми андозбандиро баррасӣ кардан лозим аст [6].

Низоми андоз дар баъзе кишварҳо чунон бунёд ёфтааст, ки андозсупоранда аз нисф зиёди даромади худро ба бучети давлатӣ пардохт мекунад ва ин фаъолиятро барои рушди истеҳсоли дар ӯ хомӯш мекунад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ (глобализатсия) барои ҷомеаи ҷаҳонӣ равандҳои ҳамгирӣ (интегратсионӣ) хос мебошанд ва ин равандҳо соҳаи андозбандиро низ дарбар мегиранд. Аксарияти кишварҳо принсипҳои умумии андозбандиро доранд. Дар давраи муосири рушд, ҳамкориҳои байналмилалӣ дар низоми андозбандӣ дар кишварҳои Аврупо (кишварҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо) ва кишварҳои узви Иттиҳоди гумрукӣ (ИДМ) ба роҳ монда шудааст.

Дар ин кишварҳо, давлат аз ҳисоби маблағҳои андозӣ масъалаҳои зиёди иқтисодӣ ва иҷтимоиро ҳал мекунад. Ин масъала дар аксари кишварҳои дигар аз ҳисоби ғоидаи ҳуди андозсупоранда, ки баъди пардохти ҷамаи андозҳо боқӣ мемонад, ҳаллу фасл мегарданд.

Таҷрибаи кишварҳои дорой иқтисодиёти пешрафта тасдиқ мекунад, ки танзими андозбандӣ омилҳои пуриктивори таъсири давлат ба иқтисод ба шумор меравад ва боиси рушди сохтори самараноки соҳаҳои иқтисодӣ ва ҷалби сармоя ба соҳаҳои даромаднок мегардад. Тибқи андешаи Кейнс Ҷ.М., андозбандӣ ҳамчун фишанги танзими иқтисод баромад мекунад ва рушди устувори иқтисодиро таъмин менамояд [5]. Доир ба назарияи гаронии андозҳо А. Смит қайд намуда иброз намудааст, ҳар кишвареро, ки дар он сармояш таҳти андозбандии сангин қарор мегирад, зуд тарк мекунад ё сармояшро ба кишваре, ки битавонад онҳо аз ин сармоя бе маҳдудият истифода кунад, интиқол медиҳад [10].

Бухрони ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки таъсири он ба рушди иҷтимоӣ - иқтисодии минтақаҳо маҳз дар натиҷаи гузаронидани танзими иқтисодии самаранок поён оварда шуд.

Дар кишварҳое, ки дорой иқтисоди бозории пешрафта мебошанд, танзими андозбандӣ ба ҳалли масъалаҳои аввалиндараҷа: рушди соҳаҳои муҳими иқтисод ва дастгирии хоҷагидорӣ миллӣ равона гардидааст. Дар кишварҳои ғарб андозҳо ҳамчун фишанги коромад дар танзими рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба шумор мераванд. Бо вучуди ин, то ҳол ба танзими давлатӣ ва иқтисоди бозорӣ ақидаҳои гуногун вучуд доранд ва дар қадом андоза онҳо бояд пайваст шаванд, то охир муайян нагардидааст.

Ҳоло дар бештари кишварҳои дорой иқтисоди бозории тараққикарда, асосан ба назарияи "Иқтисоди пешниҳод" таъя мекунанд.

Бо вучуди ин, то ҳол ба танзими давлатӣ ва иқтисоди бозорӣ ақидаҳои гуногун вучуд доранд ва дар қадом андоза онҳо бояд пайваст шаванд, то охир муайян нагардидааст.

Ислоҳоти муаммоҳои низоми андоз ва танзими он аз ҷониби олимони муосири рус: Горский И.В [3], Барулин С.В [1], Пансков В.Г [9], Черник Д.Г [4], Т.Ф. Юткин Т.Ф [7] ва дигарон низ мавриди баррасӣ қарор гирифта буданд.

Сиёсати андозӣ, ки дар ҷаҳорҷуби он танзими андозбандӣ амалӣ мегардад, яке аз масъалаи мубрам ба шумор меравад ва таҳияи он, ҳамоҳангии (якҷо кардан) иқтисодҳои миллӣ, ҷалби сармояҳо ва азнавсозии иқтисодиётро тақозо мекунад.

Ҷалби сармояҳои дохилӣ аз ҳисоби захираҳои бучетӣ, яъне андозҳо, гаронии андозиро боло мебарад ва ин дар навбати худ боиси хориҷ шудани сармоя аз кишвар мегардад.

Бинобар ин, яке аз омилҳои асосии рақобат барои тақсимкунии маблағҳои сармоягузорӣ, танзими давлатии иқтисодиёт ва сиёсати дурандешонаи андозӣ ба шумор меравад [12].

Дар шароити иқтисоди бозорӣ, давлат сиёсати андозро ба сифати танзимкунандаи муайяни таъсиррасон ба иқтисод истифода мебарад. Андозҳо ва низоми андоз ба ҳайси фишанги неруманди идоракунии иқтисодиёт дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозорӣ баромад мекунанд.

Дар ин кишварҳо дар баробарӣ вазифаи фискалии андоз, вазифаи танзимкунӣ низ пурзӯр гардонида шуд. Ба воситаи ин вазифа, ислоҳоти андозбандӣ дар солҳои 50-60 ва 80-90-и асри ХХ ба роҳ монда шуданд.

Таҷрибаи низомҳои андозбандии кишварҳои хориҷӣ ба мисли ИМА, Аврупои ғарбӣ, Ҷопон, Чин ва ғайра нишон медиҳад, ки дар сиёсати андозбандӣ хусусияти зиёди умумӣ вучуд доранд. Дар ҳамаи ин кишварҳо барои рушди иқтисодӣ ҳукумат соҳаҳои афзалиятдоштаро бартарӣ меод, аз ин рӯ ба чунин соҳаҳо сармоягузорӣ бештар мегардид ва ба онҳо ҳамчунин имтиёзҳои андозӣ дода мешуд.

Барои мисол, дар солҳои 50 - уми асри ХХ, дар Аврупои Ғарбӣ соҳаҳои афзалиятдошта сохтмони роҳҳои оҳан, иншоотҳои энергетикӣ ва обёрикунонӣ, инчунин нақлиёт ва алоқа ба шумор мерафтанд.

Дар кишварҳои Осӣёӣ бошад, масалан дар Чин, ислоҳоти хоҷагии қишлоқ, саноати хӯрока, мошинсозӣ амалӣ гардонида шуд, дар солҳои 90 - ум истехсоли микросхема, компютер, телевизорҳо ва ғайра афзалият пайдо карданд.

Дар ИМА, Канада, Ҷопон, Иттиҳоди Аврупо ва як қатор кишварҳои дигар роҳандозии сиёсати ҳавасмандкунии андозӣ ва паст намудани меъёри андоз боиси рушди илмӣ - техникӣ гардид ва ММД- ро афзоиш дод.

Танзими давлатӣ бо ёрии механизми андозбандӣ, барои рушди иқтисодии ҳар кишвар имконоти васеъ фароҳам мекунад. Масалан, низоми андоз яке аз воситаҳои самарабахши ҳавасмандкунии давлат барои таҳқиқоти илмӣ дар саноат мебошад.

Механизми танзими андозбандӣ дар кишварҳои либералӣ рушди иқтисодӣ дошта, мисли ИМА, Англия ва як қатор кишварҳои дигар, дар ҷаҳонҷӯи қонунҳои иқтисодӣ бозорӣ амалӣ мегардад ва давлат ба иқтисод танҳо бо мақсади дастгирии амнияти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ таъсир мерасонад.

Дар ин кишварҳо танзими андозбандӣ тавассути Кодекси андоз ва қонунгузори андоз, ки бисёр устувор мебошанд, амалӣ мегардад.

Дар танзими давлатии иқтисодӣ дар кишварҳое, ки модели рушди суръатноки иқтисодиро истифода намудаанд, масалан Ҷопон баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ, усулҳои танзими соҳаҳое, ки иқтисодии рушди бештари иқтисодиро таъмин мекарданд, васеъ истифода мегардиданд.

Кишварҳое, ки стратегияи рушди босуръатро истифода менамоянд, хусусиятҳои зерин доранд:

- миқдори зиёди андозҳо;
- дараҷаи нисбатан баланди гаронии низоми андозситонии шахсони воқеӣ.

Сиёсати андозбандӣ, ки дар он танзими андозбандии иқтисодӣ амалӣ мегардад, яке аз масоили мубрам дар кишварҳои зиёд боқӣ мемонад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ, ҳамгирии (интегратсия) иқтисодӣҳои милли ва рақобати саҳт барои сармояҳо, баланд бурдани гаронии андоз ба фирори сармоя оварда расонида, пояи низоми андозбандии давлатро ихтисор медиҳад ва воридотҳои андозиро ба бучети давлатӣ кам мекунад.

Усулҳои танзими андозбандӣ дар сатҳи микроиқтисод инҳо ба шумор мераванд:

- имтиёзҳои андозӣ;
- пурра ё қисман озод намудан аз пардохти андоз (андозҳои ҷудоғона);
- тафриқабандии меъёрҳои андозӣ ва кам кардани онҳо;
- таъхир дар пардохт, аз эътибор соқит кардани қарздорӣ андозӣ;
- истифодаи таҳримҳои ҷаримаӣ барои таъхир дар пардохти саривақтии андозҳо, вайрон кардани қонунгузори андозӣ;

- додани қарзи сармоягузори андозӣ ба корхонаҳо, ки ба сармоягузори маблағҳо ба рушди истехсолоти дохилӣ машғуланд.

Танзими андозбандии минтақаҳо тавассути фишангҳои андозӣ ва ҳавасмандкунии андозӣ амалӣ мегардад.

Дар кишварҳои хориҷӣ усулҳои танзими андозбандӣ бисёр пешрафтаанд. Махсусан, дар Белгия, Олмон, Дания, Испания, Канада, Норвегия, Голландия, Шветсия ва дигар давлатҳо, таҳфифҳои андозӣ ба шахсонӣ воқеӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Ба онҳо имкони кам кардани андоз аз ғоида ба бузургии ғоизи

пардохтгардида аз рӯи қарзхое, ки барои лоиҳаҳои сармоядорӣ гирифта шудаанд, дода мешавад.

Тахфифи андозӣ нисбати фоизи қарзхое, ки шахсони воқеӣ барои тичорат гирифтаанд, дар Австралия, Фаронса, Туркия, ИМА ва Чопон ворид карда шудааст.

Бинобар ин, дар кишварҳои зиёд, усулҳои танзими андозии захираҳои қарзӣ истифода мегарданд. Корхонаҳо ва ташкилотҳо тамоми маблағи фоизи қарзҳои барои рушд гирифтаашонро ба дохили хароҷоташон ворид мекунанд.

Дар ИМА ва Фаронса ва як қатор кишварҳои дигар лоиҳаҳои давлатии дастгирии давлатии рушди соҳибкории хурд ва миёна қабул карда шудаанд. Дар ИМА ҳавасмандкунии андозӣ барои онҳое, ки ба соҳибкории хурд ва миёна машғуланд қарор карда шудаанд. Пардохти андоз аз фоида бо меъёрҳои паст амалӣ мегардад, корхонаҳои хурд ва миёна аз андоз аз фоида, ки бо сабаби афзоиши сармоя, яъне фуруши саҳмияҳо ба даст овардаанд, озод карда мешаванд.

Механизми танзими андозбандӣ дар кишварҳои Фаронса, Олмон, Австрия, Испания, Голландия ва Япония низ бисёр таррақӣ кардааст.

Танзими андозбандӣ дар кишварҳои пешрафта, барои ҷалби сармояи хусусӣ, рушди фаъолияти соҳибкорӣ равона гардидааст. Дар ин кишварҳо ба василаи имтиёзоҳои андозӣ, сармоягузориҳо ба рушди иқтисоди кишвар ҳавасманд мекунанд. Дар як қатор кишварҳо (ИМА, Фаронса, Англия) дар соли 1986 ислоҳоти андозӣ гузаронида шуд ва меъёри андоз аз фоида ва сармоя кам карда шуданд.

- ИМА - аз 46% то 34%;
- Фаронса - аз 50% то 34%;
- Англия - аз 52% то 33%.

Таҳлили андозбандии ватанӣ ва хориҷӣ ҷустуҷӯи доимии низоми самараноки андозро бо бартарияти андозҳои муस्ताқим ва ғайримустақим гувоҳӣ медиҳад. Дар иқтисодиёти муосир андозҳои ғайримустақим, ки асоситаринашон андоз аз арзиши иловашуда ба шумор меравад, дар низомҳои андоз нақши аввалиндараҷа доранд ва ба равандҳои нархгузори, таркиб ва истеъмол таъсир мерасонанд (ҷадвали 1.)

Ҷадвали 1. Мамлакатҳое, ки дар ҷаҳон меъёрҳои баланди андозхоро доранд (бо%) [14]

Table 1. Countries with the highest tax rates in the world (in %)

Мамлакатҳо	Андоз аз фоида	Мамлакатҳо	Андоз аз арзиши иловашуда	Мамлакатҳо	Андоз аз даромади шахсони воқеӣ
ИМА	39,00	Венгрия	27,00	Шветсия	56,90
Аргентина	35,00	Хорватия	25,00	Португалия	56,50
Малта	35,00	Дания	25,00	Дания	55,60
Ҳиндустон	34,1	Норвегия	25,00	Белгия	53,70
Бразилия	34,00	Шветсия	25,00	Нидерланд	52,00
Венесуэла	34,00	Финляндия	24,00	Испания	52,00
Фаронса	33,30	Исландия	24,00	Финляндия	51,50
Япония	33,06	Руминия	24,00	Япония	50,84
Белгия	33,00	Греция	23,00	Фаронса	50,30
Камерун	33,00	Ирландия	23,00	Австрия	50,00
Намибия	33,00	Польша	23,00	Изроил	50,00
Покистон	33,00	Португалия	23,00	Словения	50,00

Маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда нишон медиҳад, ки аз ҳама меъёри баланд дар байни андозҳо инҳо андоз аз даромади шахсони воқеӣ меъёраш аз 50% то 56,9%, андоз аз фоида меъёраш аз 33% то 39% ва андоз аз арзиши иловашуда бошад меъёраш аз 23% то 27% ба шумор мераванд.

Дар бисёри мамлакатҳои ҷаҳон гаронии баланди андоз вучуд дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар байни 27 мамлакати бори гарони андоз дошта ҷойи 3 - юмро ишғол мекунад (ҷадвали 2).

Чадвали 2. Мамлакатҳое, ки бори гарони андозро ба душ доранд [2]

Table 2. Countries that bear a heavy tax burden

№	Мамлакатҳо	% ба ММД	№	Мамлакатҳо	% ба ММД
1	Аргентина	137,3	15	Гамбия	63,3
2	Боливия	83,7	16	Бенин	63,3
3	Тоҷикистон	80,9	17	Тунис	62,4
4	Колумбия	75,4	18	Ҳиндустон	61,7
5	Алҷазоир	72,7	19	Испания	58,2
6	Мавритания	71,3	20	Коста-Рика	58
7	Бразилия	69,0	21	Белгия	57,8
8	Гвинея	68,3	22	Шри - Ланка	55,6
9	Фаронса	66,6	23	Украина	52,9
10	Никарагуа	65,8	24	Австрия	52
11	Венесуэла	65,5	25	Кот -д- Ивуар	51,9
12	Италия	65,4	26	Мексика	51,8
13	Хитой	64,6	27	Япония	51,3
14	Чад	63,5			

Аз ҳама бори гаронии андозро Аргентина доро мебошад, ки чойи аввалро ишғол мекунад 137% нисбати ММД, чойи дуюмро бошад аз рӯи гаронии андоз Боливия ишғол мекунад 83,7% нисбати ММД. Танҳо як намуди андоз, андоз аз гардиш дар Аргентина 90%-и ғолидаи ширкатро мегирад (чадвали 3).

Чадвали 3. Таъсири гаронии андоз дар самаранокии рушди иқтисодӣ [11]

Table 3. The heavy impact of taxes on economic growth efficiency

Мамлакатҳо	Гаронии андоз (бо % ММД)	Сатҳи зиндагӣ бо долл.
Шветсия	51,0	25710
Финляндия	43,7	23240
Белгия	46,6	26440
Фаронса	41,1	26270
Австрия	42,8	28110
Олмон	39,3	28870
Мексика	39,3	3600
Испания	35,8	14350
ИМА	31,8	28020
Туркия	22,2	2830
Канада	16,0	19020

Дар аксари мамлакатҳо бисёр меъёрҳои баланди андозҳо вучуд доранд. Масъалан дар Шветсия меъёри андоз аз даромад 56,9%, дар ИМА 59,9%, дар Португалия 56,5% ва ғайраҳо пардохт мегарданд.

Дар ин мамлакатҳо меъёри андозҳо баланд мебошанд. Аммо ба ин баландии меъёри андозҳо нигоҳ накарда аз ҳама сатҳи баланди зиндагӣ дар Олмон, Австрия, ИМА, Белгия, Швеция ва Фаронса мебошад. Аз ҳама сатҳи пасти зиндагӣ дар Туркия, Мексика ва Испания чой дорад.

Дар кишварҳои пешрафта ба фишангҳои асосии танзими андозбандӣ ин:

- паст намудани меъёри андоз;
- қарзҳои андозии сармоягузорӣ.

Корхонаҳои хурд ва миёна метавонанд қарзҳои махсуси андозиро барои сармоягузорӣ дарёфт кунанд, дохил мешаванд. Масалан барои шаклҳои муайяни фаъолиятҳои илмие, ки сармоягузорӣ мегарданд, имтиёзҳои махсуси андозӣ дода мешаванд.

Дар баъзе кишварҳо ба монанди ИМА ва Англия чораҳои махсус барои кам кардани қарздории андозӣ дар назар гирифта шудаанд. Ба ин чораҳо кам кардани ҷаримаҳо, ғоизҳо, қарзи андозии корхонаҳои хурд ва миёна, паст намудани меъёри андоз, ба таъхир мондани пардохти андоз ва ғайра дохил мешаванд.

Истехлоки суръатнок бештар дар кишварҳои аврупоӣ, масалан дар Олмон, Италия ва як қатор кишварҳои дигар мавриди истифода қарор дода шудааст. Ин усул ба андозсупоранда имкон медиҳад миқдори муайяни сармоягузориашро дар муддати кӯтоҳ ба арзиши асли аз ҳисоб барорад.

Дар бештари кишварҳои хориҷӣ имтиёзҳои андоз дар шакли кам кардани меъёрҳои андоз қорӣ гардидаанд. Дар Австралия, Канада, Кореяи Ҷанубӣ, ИМА ва Англия ба андозсупорандагон таъхир дар пардохти андоз дода мешавад. Истехлоки суръатнок дар Олмон, Австралия, ИМА ва ғайра истифода мегардад. Дар Фаронса ва Англия маблағҳое, ки ба сармоягузориҳои истеҳсолот ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ равона гардидаанд, аз супоридани андоз озоданд.

Дар аксари мамлакатҳои хориҷӣ имтиёзҳои андозӣ дар намуди паст намудани меъёрҳои андозҳо қорӣ шудаанд. Дар Австралия, Канада, Кореяи Ҷанубӣ ва дигар мамлакатҳо. Дарозкунии мӯҳлати пардохти андоз дар ИМА ва Британиёи Кабир ба роҳ монда шудааст.

Дар шаҳру ноҳияҳо, чун дар мамлакатҳои хориҷӣ ва чун дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашмаи асосии ташаққули бучетҳои маҳаллӣ аз ҳисоби андозҳои маҳаллӣ мебошанд. Дар мамлакатҳои хориҷӣ андозҳои маҳаллӣ дар ташаққули бучетҳои маҳал вазни баланди қиёсӣ доранд. Масъалан ҳаҷми умумии андозҳои маҳаллӣ дар даромадҳои андозии бучети маҳал чунин нишондодҳоро ташкил медиҳанд: Дар Австрия - 72%, Япония - 55%, Фаронса - 48%²³, Швеция - 61%, ИМА - 66%, Дания - 51%, Олмон - 46%, Британиёи Кабир - 37%²⁴ ва ғайраҳо [15].

Зикр намудан ҷои мебошад, ки шумораи андозҳо ва пардохтҳои маҳаллӣ дар мамлакатҳо гуногун мебошанд. Дар бисёри мамлакатҳои рушдёфта шумораи зиёди андозҳои маҳаллӣ ба роҳ монда шудааст: Дар Фаронса беш аз 40 номгӯй, дар Олмон – 55 номгӯй, дар Белгия – наздики 100 номгӯй.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки андозҳоро метавон ба се гурӯҳ ҷудо намуд:

- андозҳо аз молумулки ғайриманкул;
- андозҳои мустақим;
- андозҳои ғайримустақим.

Гурӯҳи якум ин - андозбандии молумулки ғайриманкули шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқӣ;

Гурӯҳи дуюм ин - андоз аз даромад ва андоз аз ғоида;

Гурӯҳи сеюм ин - андоз аз гардиш, андоз аз арзиши иловашуда, андоз аз фурӯши чаканна.

Пурзӯр кардани танзими давлатии андозбандӣ дар кишварҳои хориҷӣ ба поён рафтани меъёри андозбандӣ мусоидат кард ва оқибат ба:

- афзудани фаъолияти соҳибкорӣ;
- ҳавасмандгардонии меҳнат;
- афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, боло рафтани ҳосилнокии меҳнат;
- афзоиши истеъмол, дар натиҷаи афзоиши ғоидаи аз андоз озодшуда;
- камшави сатҳи тавварум;
- кам шудани иқтисоди сиёҳ (соявӣ) оварда расонид.

Таҷрибаи низоми андозбандии кишварҳои хориҷиро таҳлил намуда бояд чунин хулоса намуд «Танзими андоз ин қабул, тарз ва ҳолатҳое мебошад, ки бо воситаи он давлат танзим ва ҳавасмандгардонии рушди иҷтимоӣ - иқтисодии муносибатҳои андозии субъектҳоро тадқиқ менамояд. Масъалаҳои такмили низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, имрӯзҳо мавқеи хоссаро доро мебошад, чунки низоми андоз бояд доимо мувозин буда, ба шароитҳои иқтисодӣ ҳамрадиф бошад [13].

Танзими андоз дар сатҳи макро ва микро гузаронида мешавад. Танзими андоз дар сатҳи макро дар ҳолатҳое ҷой дошта метавонад, ки давлат аз бучет мақсаднок барои соҳаҳои афзалиятнокии иқтисодӣ ва шаҳру ноҳияҳои алоҳида муовизонаткунонии тамоми ҷамъиятро амалӣ мегардонад. Дар сатҳи микро бошад, яъне дар сатҳи корхона ва муассисаҳо барои ҳавасмандгардонии корхонаҳо ба онҳо имтиёзҳои андоз ва паст намудани меъёрҳои андоз пешбинӣ мегардад.

Танзими андоз, пеш аз ҳама баҳри ҳавасмандгардони намудҳои муҳими аввалиндараҷаи Ҷамоият рағбат мегардад, масалан ҳавасмандгардони рушди корхонаҳои хурд ва миёна, инчунин соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ, ба монанди рушди соҳаи энергетика, хоҷагии кишоварзӣ ва ғайраҳо.

Тавре аз Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд: “Дар мулоқоте, ки ман бо кормандони мақомоти молия, андоз, гумрук, сармоягузори ва бонкҳои доштам, чихати таҳияи Кодекси андоз дар таҳрири нав супориши қатъӣ додам. Масъулони зарур аст, ки ҳангоми таҳияи он ҳавасмандсозии истеҳсолкунандагони ватанӣ, боз ҳам соддаву оммафаҳм гардонидани маъмурикунонии андоз ва беҳтар кардани фазои сармоягузори пешбинӣ намоянд” [8].

Ба олотҳои ҳавасмандгардони андозӣ ин: имтиёзҳои андозӣ, афзалиятҳои андозӣ, низомҳои махсуси андозбандӣ дохил мешаванд. Ба имтиёзҳои андозӣ: озодкунӣ аз уҳдадорӣҳои андозӣ ба муҳлатҳои муайян, камкунии меъёрҳои андозӣ, озодкунӣ аз объектҳои алоҳидаи андозбандӣ дохил мешаванд.

Ба афзалиятҳои андозӣ бошанд, ин пешниҳоди батаъхирандозӣ ва камкунии муҳлати пардохти андоз, пешниҳоди қарзи сармоягузори андозӣ ва пешниҳоди истеҳлоқи шиддатнок дохил мешаванд.

Дигар олотҳои танзими давлатии иқтисодии андозӣ ин таҳримҳои андозӣ ба ҳисоб меравад. Дар баробари ҳавасмандгардонӣ, ҳангоми вайрон кардани қонунгузори, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва сари вақт пардохт накардани андозҳо, нисбати андозсупорандагон таҳримҳо дар шакли чаримаҳо барои батаъхирандозии уҳдадорӣҳои барои ҳар як рӯзи батаъхирандозӣ муқаррар карда мешаванд.

**Муқарриз: доктори илмҳои иқтисодӣ,
профессор Иброҳимзода И.Р**

АДАБИЁТ

1. Барулин С.В. Ермакова Е.А. Степаненко В.В. Налоговый менеджмент: учебное пособие Текст. Изд-во: Омега-Л- 2008. - 269 с.
2. Ветрова, Н.М., Гришанков, М.В. Совершенствование механизма налогового регулирования Электронный ресурс. Режим доступа: <http://elib.crimea.edu/index.php?option=comcontent&task=view&id=74>.
3. Горский И.В. К оценке налоговой политики / И.В. Горский // Вопросы экономики. 2002. - № 7. - С. 70-78.
4. Д.Г. Черник, Починок А.П. Основы налоговой системы. — М.: 1998.1. С.383.
5. Кейнс, Д.М. Общая теория занятости, процента и денег Электронный ресурс.- Режим доступа: <http://for-ex.at.ua/load/1-1-0-2>.
6. Магомедов А.А Анализ налоговой системы в зарубежных странах. Мировая наука. 2019. № 12 (33). С. 248-251.
7. Ставка налога на прибыль, список стран // Электронный источник [доступная система] <https://ru.tradingeconomics.com/country-list/personal-income-tax-rate>.
8. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маҷлиси Оли Республика Таджикистан: [Электронный ресурс] - <http://www.president.tj/node/21975>.
9. Пансков В.Г. Показатель налогового бремени: проблемы определения и роль в налоговой системе Текст.//Налоговая политика и практика. -2004. № 9.
10. Смит А. Исследование о природе и причине богатства народов.-М.,1935.-Т.2.-С.12.
11. Таъсири гаронии андоз дар самаранокии рушди иқтисодӣ «<http://edufuture.biz/index.php?title>».
12. Холодов Л.Г.Вопросы государственного регулирования экономики. М., 2006, С. 244.
13. Хасанзода Я.У. Пути совершенствования регулирования налоговой системы (на основе зарубежного опыта) // Финансово-экономическое сообщение. 2020. № 2 (22). С. 138-144.
14. Налоговое право: Учебник / Под ред. С.Г. Пепеляева. М. : ИД ФБК-ПРЕСС, 2000. С.10.
15. Юткина, Т. Ф. Налоги и налогообложение. Текст. М.: ИНФРА-М, 2002.

ТАҶРИБАИ ДАВЛАТҲОИ ХОРИЧА ОИД БА ТАНЗИМИ НИЗОМИ АНДОЗБАНДӢ

Дар мақолаи мазкур таҷрибаи мамлакатҳои хориҷии дуру наздик мавриди таҳқиқот қарор дода шуда, оварда шудааст, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ барои ҷомеа рағбатҳои ҳамгироӣ хос мебошанд ва ин рағбатҳо соҳаи андозбандиро низ дарбар мегиранд. Дар давраи муосир, ҳамкориҳои байналмилалӣ дар низоми андозбандӣ дар аксари кишварҳо ба роҳ монда шудааст. Дар аксарияти ин кишварҳо, давлат аз ҳисоби воридотҳои андозӣ вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

Таҷрибаи мамлакатҳои, ки аз чихати иқтисодӣ пешрафта мебошанд нишон медиҳад, ки танзими андоз яке аз омилҳои таъсиррасони давлат ба иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Дар таҳқиқоти илмӣ мазкур оварда шудааст, ки мамлакатҳое, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ бозорӣ пешрафта мебошанд, дар ин мамлакатҳо танзими андоз ба ҳалли масъалаҳои аввалиндараҷа равона карда шудааст, аз қабилӣ рушди соҳаҳои энергетика, кишоварзӣ, саноатикунонӣ ва ғайраҳо. Дар ин гуна мамлакатҳо дар баробарӣ вазифаи ҳазинавии андоз, вазифаи танзимкунӣ низ пурзӯр гардонида шудааст.

Кори илмӣ, ки мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор ёфтааст аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар аксарияти давлатҳои хориҷӣ меъёрҳои баланди андозҳои мустақим андоз аз ғоида, андоз аз даромад ва андозҳои ғайримустақим андоз аз арзиши иловашуда амал мекунад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон гаронии баланди андоз вучуд дорад, ки ҷумҳурии мо дар байни ин давлатҳо яъне 27 мамлақати бори гарони андоз дошта ҷойи 3 – юмро ишғол мекунад.

Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса баровардан мумкин, ки танзими андоз яке аз омилҳои лозими таъсиррасони давлат ба иқтисодиёт ба ҳисоб рафта, он ба рушди самараноки сохторҳои соҳаҳои иқтисодиёт ва ҷалби сармоя ба соҳаҳое, ки ғоида меоранд имконият фароҳам меорад.

Калидвожаҳо: низоми андози мамлакатҳои хориҷӣ, мақомотҳои маҳаллӣ, андозҳои маҳаллӣ, гаронии андоз, меъёрҳои андоз, низоми андоз, андозҳои мустақим, андоз аз ғоида, андозҳои ғайримустақим, андоз аз арзиши иловашуда, вазифаи ғискалии андоз, имтиёзҳои андоз, ҳавасмандгардонии андоз.

ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В РЕГУЛИРОВАНИИ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ

В статье исследуется опыт зарубежных стран и констатируется, что в условиях глобализации для общества характерны интеграционные процессы, в том числе и в сфере налогообложения. В наше время международное сотрудничество в области налогообложения налажено в большинстве стран. В большинстве этих стран правительство обеспечивает экономическую и социальную ситуацию за счет налоговых поступлений.

Опыт экономически развитых стран показывает, что налоговое регулирование является одним из факторов, влияющих на экономику государства.

Данное исследование показывает, что в странах с развитой рыночной экономикой налоговое регулирование в этих странах направлено на решение приоритетных вопросов, таких как развитие энергетики, сельского хозяйства, промышленности и других. В таких странах, наряду с налоговым казначейством, усилена регулирующая функция.

Проведенные и проанализированные исследования показывают, что в большинстве зарубежных стран существуют высокие ставки прямого налога, налог на прибыль и косвенный налог на добавленную стоимость. Исследования показывают, что в большинстве стран мира существует высокая налоговая нагрузка, и наша страна занимает третье место среди этих стран, то есть 27 стран с тяжелым налоговым бременем.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что налоговое регулирование является одним из необходимых факторов, влияющих на экономику, что позволяет эффективно развивать отрасли экономики и привлекать инвестиции в прибыльные отрасли.

Ключевые слова: налоговая система зарубежных стран, местные органы власти, местные налоги, налоговая нагрузка, налоговые ставки, налоговая система, ғискальная функция, налоговые льготы.

THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES ON REGULATION OF THE TAX SYSTEM

The article examines the experience of foreign countries and states that in the context of globalization for society, the nature of the integration process, including and in the field of taxation. In our time, international cooperation in the field of taxation is carried out in most countries. In most of these countries, the government provides the economic and social situation at the expense of tax revenues.

The experience of economically developed countries shows that tax regulation is one of the factors influencing the economy of the state.

This study shows that in countries with developed market economies, tax regulation in these countries is focused on solving priority issues, such as the development of energy, agriculture, industry and others. In such countries, the outfit with the tax treasury, enhanced the regulatory function.

Conducted and analyzed studies show that in most foreign countries there are high rates of direct tax, profit tax and indirect tax on added value. Studies show that in most countries of the world there is a high tax burden, and our country occupies the third place among these countries, that is, there are 27 countries with a heavy tax burden.

From the above, it is possible to make a statement that tax regulation is one of the necessary factors affecting the economy, which allows you to effectively develop the economy and attract investment in profitable areas.

Keywords: tax system of foreign countries, local authorities, local taxes, tax burden, tax rates, tax system, fiscal function, tax benefits.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Давлатов Диловар Сайфуллоевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: dilovar_76@mail.ru. Телефон: 918-35-43-45

Сведения об авторе: *Давлатов Диловар Сайфуллоевич* – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры налогов и налогообложения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: dilovar_76@mail.ru. Телефон: 918-35-43-45

УДК 658.4

ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ТАШАККУЛЁБӢ ВА ПЕШНИҲОДИ ҲИСОБОТИ СЕГМЕНТӢ ДАР НИЗОМИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБИИ КОРҲОНА

Бобиев И.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Истифодабарии қоидаҳои пешбурди баҳисобгирии сегментӣ ва тартибдиҳии ҳисоботи сегментиро барои ширкатҳои бузург, аз ҷумла ширкатҳои корпоративӣ аз ҷониби стандарти байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ – СБҲМ (IAS) 14 "Ҳисоботи сегментӣ" тавсия дода мешавад. СБҲМ (IAS) 14 "Ҳисоботи сегментӣ" аз ҷониби Кумитаи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ соли 1983 таҳия шуда, дар соли 2009 бо СБҲМ (IFRS) 8 "Сегментҳои амалиётӣ" иваз карда шуда, минбаъд истифодабарии стандарти охирон номбаршуда эътибор пайдо кард. Мақсади асосии СБҲМ (IFRS) 8 "Сегментҳои амалиётӣ" ифшои маълумот дар бораи субъекти иқтисодӣ мебошад, ки ба истифодабарандагони манфиатдори ҳисоботи молиявӣ имкон медиҳад, маълумот дар бораи хусусият ва натиҷаҳои молиявии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ, сегментҳои онҳо ва муҳити иқтисодӣ дар он амалишаванда пайдо намоянд [3, с.103].

Дар доираи таҳқиқи асосҳои назариявии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи сегментӣ омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ ташаккулёбӣ ва пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ аҳамияти калон дорад.

Чи тавре ки ба мо маълум аст, аввалин маротиба стандарти миллии оид ба пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ (14) таҳти унвони «Ҳисоботи молиявӣ барои сегментҳои ширкати тичоратӣ» соли 1976 дар ИМА пайдо шудааст. Дар давраи истифодабарии он аз соли 1977 то соли 1988 ба ин стандарт якҷанд тағйиру иловаҳо ворид карда шуд.

Аммо бо вучуди тағйироту такмил мутахассисон ва таҳлилгарон ҳамеша камбудҳои ин стандартро қайд мекарданд. Он ба таври махсус таъкид карда шуд [11, с.140]:

- 1) набудани талаботи кофӣ оид ба дараҷаи зарурии ҷузъигардонии иттилоот;
- 2) набудани талабот оид ба пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ дар ҳисоботи молиявии фосилавӣ. Танҳо ислоҳоти №18, ки дар соли 1977 гузаронида шуд, ислоҳи ин камбудиро тавсия намудааст.

Аммо таҳлилгарон дар истифодабарӣ ва рушди ин стандарт аз ҷониби ширкатҳо хеле манфиатдор буданд. Соли 1993 Ассотсиатсияи идоракуни ва таҳқиқи сармоягузорӣ (AIMR) дар меморандуми худ «Ҳисоботи молиявии солҳои 90-ум» чунин қайд кардааст: «...маълумот оид ба сегмент барои раванди таҳлили сармоягузорӣ муҳим, зарурӣ, асосӣ, ҳатмӣ ва ҷудонопазир мебошад. Таҳлилгарон бояд донанд ва дарк кунанд, ки унсурҳои гуногун (сегментҳо)-и ширкати диверсификатсияшаванда аз нигоҳи иқтисодӣ чӣ гуна рафтор мекунанд. Як узви заифи гурӯҳ ба меваи пӯсидарафтаи стода монанд аст ва он метавонад ба дигар аъзоёни ширкат таъсири худро расонад. Ҳатто агар ширкат ягон бахши заифе надошта бошад ҳам, зерсохторҳои корхонаи муттаҳидшуда ҷараёнҳои пулии гуногунро дар ихтиёр доранд, ки онҳоро мувофиқан хавфҳои нобаробар пайгирӣ менамоянд ва соҳиби натиҷаҳои молиявии мусоид ва ҳатто номусоид мешаванд. Ҳамин тавр, бидуни ҷузъигардонии лозимии ҳисобот натиҷаҳои молиявии ширкат, хавфҳо ва гардиши воситаҳои пулиро пешгӯӣ кардан ғайриимкон аст». Ғайр аз ин, соли 1994 кумитаи махсуси Институти муҳосибони дипломдори Амрико оид ба ҳисоботи молиявӣ (Кумитаи Ченкинс) гузорише нашр кард, ки дар он гуфта шудааст, ки таҳиягари стандарти тақмили ҳисоботи сегментиро ба

сифати вазифаи олитарин бояд муҳим шуморанд ва иттилоот оид ба сегмент бояд дар асоси хусусиятҳои идоракунии ширкати тичоратӣ пешниҳод карда шавад [6,с.112].

Ҷамъияти мутахассисони дипломдори Канада ва Комиссия оид ба таҳияи ҳисоботи молиявӣ низ ҳисоботи тадқиқотиро дар ин бора нашр кард. Онҳо баъдтар тасмим гирифтанд, ки лоиҳаи муштарак оид ба беҳтар кардани стандарти ҳисобот дар бораи сегментҳоро амалӣ намоянд. Ҳамин тавр, 15 декабри соли 1997 стандарти нав – FAS-131 «Маълумот дар бораи сегментҳои корхона ва ҷонибҳои вобаста» (аз ҷониби US GAAP - Generally Accepted Accounting Principles – Принсипҳои умумимақбули баҳисобгирӣ) эътибори ҳуқуқӣ пайдо кард.

FAS-131 барои корхонаҳои тичоратии кушода татбиқ карда мешавад. Корхона кушода ҳисоб меёбад, агар он ҳадди аққал ба як ё якчанд меъёрҳои зерин ҷавобгӯ бошад.

- ширкат коғазҳои қиматноки қарзӣ ва саҳмиро баровардааст, ки онҳо дар бозори молиявӣ озодона гардиш мекунад (биржаи ватанӣ ё хориҷӣ ё ғайри биржа);

- ширкат бояд ба Комиссия оид ба коғазҳои қиматнок ва биржаҳо ҳисоботи молиявӣ пешниҳод кунад;

- ширкат бо мақсади барориши коғазҳои қиматнок ба бозори озод ҳисоботи молиявиро пешниҳод намояд [12,с.70].

Стандарт ифшои маълумотро дар бораи сегменти фаъолияти иқтисодӣ (ё оид ба сегментҳои мавҷуда), ки бахшҳои фаъолияти ширкат эътироф шуда, харочотро ба ҷо оварда, даромад ба даст меоранд, талаб мекунад. Иттилоот дар бораи бахшҳо бояд аз ҷониби шахси масъули қабули қарорҳо дар соҳаи тақсими захираҳо ва баҳогузори фаъолияти сегментҳо назорат карда шавад. Иттилооти молиявӣ оид ба сегментҳо бояд инфиродӣ ва дастрас бошад ва аз рӯи *ҳисоботи дохилии* ширкат омода карда шавад. Чунин равишро барои муайян кардани сегменти фаъл метавон ҳамчун «равиши идоракунии» баррасӣ кард [11,с.143].

Меъёрҳои микдорӣ барои муайянкунии сегменти ҳисоботӣ дар FAS-131 мисли СБХМ (IAS) 8 муайян карда шудааст. Иттилооти зарурӣ бояд оид ба ҳама гуна сегменти фаъл ошкор карда шавад, агар дар маҷмӯъ, он 10%-и нишондиҳандаҳои зеринро таъмин намояд:

- даромади умумии ҳамаи сегментҳо;

- натиҷаи умумии фаъолияти ҳамаи бахшҳои мавҷуда;

- маблағи умумии ҳамаи дороиҳои гурӯҳ.

Чунин сегментҳо ҳамчун сегментҳои ҳисоботӣ эътироф мешаванд. Нисбат ба сегментҳои ҳисоботӣ, ифшои маълумоти умумӣ, яъне иттилоот дар бораи омилҳо ва сабабҳои тақсимбандии сегментҳо, талаб карда мешавад. Илова ба иттилооти сифатӣ (тавсифӣ), ҳисобот дар бораи сегментҳо бояд маълумоти рақамии зеринро дар бар гирад:

- фоида ва зарари ҳар як сегмент;

- маблағи дороиҳо;

- даромад аз муштариёни беруна;

- даромад аз фуруши дохилӣ;

- даромад ва масрафоти ғоизӣ;

- андозҳо;

- харочоти асосӣ, харочоти азнавбаҳоидихӣ ва захираҳо барои коҳишёбии нарх;

- харочот ва зарарҳои ғайриҷашмдошт;

- ҳиссаи даромад ва дороиҳои софи объектҳои сармоягузорӣ.

Қайд кардан зарур аст, ки маълумоти рақамӣ бояд дар ҳамон шакле ки ҳисоботи дохилӣ барои роҳбари ширкате, ки ба қабули қарорҳо масъул аст, тайёр ва пешниҳод карда шавад, ҳатто агар шакли он бо шакли ҳисоботи молиявии берунӣ ҳамоҳанг набошад ҳам. Ба ибораи дигар, равиши идоракунии низ дар пешниҳоди иттилооти рақамӣ татбиқ карда мешавад. Аммо маблағи умумие, ки дар ҳисоботи сегментҳо дарҷ карда шудааст, бояд ба маблағи ҳисоботи молиявӣ мувофиқ бошад.

Чи тавре ки таҷриба нишон медиҳад, иттилооти дар ҳисоботи дохилии зерсохторҳо ва ҳисоботи маҷмӯии корхона, аз рӯи шаклҳои гуногун пешниҳодшаванда

дар таҳлили ҷаъолияти хоҷагидорини корхонаю ташкилотҳо дар сатҳи болоии идоракуни васеъ истифода бурда мешавад. Оид ба иттилооти дар шаклҳои гуногуни ҳисоботии аз ҷониби худ сохтори воҳиди таҳияшуда қайд кардан зарур аст, ки онҳо бояд дар варақаҳои тавзеҳотӣ шарҳ дода шаванд, то ин ки менечерони сатҳи болоии идоракуни ба маълумоти муфассал шарҳдошуда таъмин ва сифати иттилоот беҳтар гарданд [2,с.14].

Дар доираи ҳисоботи сегментӣ стандарти FAS-131, инчунин, ифшои маълумотро дар бораи муштариёни калонтарини ширкат, яъне мизочоне, ки 10% аз даромади умумии корхонаро таъмин мекунанд, тавсия медиҳад. «Чунин амал ҳамчун амали ошкоркунии хавфи соҳибкорӣ эътироф карда мешавад. Он, инчунин, ошкоркунии маълумотро оид ба таъминкунандагони мушаххас, кредиторҳо ва захираҳои меҳнатӣ дар бар мегирад» [11,с.142].

Дар мавриди СБҲМ 14 «Ҳисоботи сегментӣ» қайд кардан бамаврид аст, ки ин стандарт бори аввал соли 1983 аз ҷониби Кумитаи байналмилалии стандартҳои баҳисобгирӣ таҳия шудааст. Ҷаъолияти ин стандарт соли 2009 қатъ карда шуда, ба ҷои он СБҲМ (IFRS) 8 «Сегментҳои амалиётӣ» таҳия гардидааст, ки муқаррароти он пурра талаботи СБҲМ 14-ро инъикос менамояд. Стандарт оид ба ҳисоботи сегментӣ дар интишори маълумоти зерин маҳдуд буд: тавсифи сегментҳои соҳавӣ ва ҷуғрофӣ аз рӯи самтҳои ҷаъолият: нишондиҳандаҳои даромад аз фурӯши сегментҳо, бо ҷудо намудани фурӯши байнисегментӣ; натиҷаҳои молиявии сегмент (фоида ё зиён); нишондиҳандаи бузургии дороиҳои умумии сегмент. Аммо рушди иқтисоди муосир, талаботи афзояндаи истифодабарандагон ба ҳисоботи дорои сатҳ ва сифати гуногун, фарқиятҳои мавҷуда байни қоидаҳои миллӣ ва байналмилалии ҳисобдорӣ, қабули низомномаҳои беҳтар дар сатҳи миллӣ сабаб шуд, ки КСБҲМ соли 1992 стандарти ҳисоботи сегментиро таҷдиди назар кунад. Соли 1997 боз як нашри нави СБҲМ 14 бароварда шуд, ки то соли 2009 амал мекард.

Дар ҷараёни омӯзиш мо як қатор тағйирот ва иловаҳоеро муайян кардем, ки дар стандарти нави ислоҳшуда пайдо шудаанд. Ба ақидаи мо, тағйирот ба масъалаҳои зерин дахл дорад:

1. тағйир додани хусусиятҳои сифатӣ ва миқдории корхонаҳое, ки барои ҳисобот аз рӯи сегмент талаб карда мешаванд;

2. тағйирот дар критерияҳои интихоби сегментҳо ва андозаи иттилооте, ки дар онҳо дода шудааст;

3. тағйирот дар принципҳои ифшои гурӯҳҳо;

4. тағйирот дар сиёсати ҳисобдорӣ;

5. тағйирот дар принципҳои ифшои фурӯши байнисоҳавӣ.

Тибқи муқаррароти СБҲМ (IFRS) 8 "Сегментҳои амалиётӣ", маълумот дар бораи сегментҳои ҳисоботӣ асосан бо истифода аз ҳисоботи идоракунии дохилӣ тайёр карда мешавад. Ғайр аз ин, моддаҳои ҳисоботи идоракунии дохилӣ на танҳо аз рӯи номгӯй ва истилоҳот, инчунин аз рӯи тартиби таҳиякуни аз моддаҳои ҳисоботи молиявии берунӣ метавонанд фарқ кунанд. Дар асл, татбиқи равиши идоракуни дар ташаккул ва ифшои маълумот оид ба сегментҳо дар он ифода меёбад, ки нишондиҳандаҳои сегменти ҳисоботӣ барои баҳодихӣ ба шахсоне дар ширкат пешниҳод мешавад, ки барои қабули қарорҳо масъуланд. Тавре ки Р.М. Ҳейс ва Р. Ландҳолм қайд менамоянд: «...моҳияти ифшои иттилоот дар бораи сегменти мушаххас танҳо дар сурате мубрам аст, ки агар онҳо (сегментҳо) дорои хусусиятҳои устувори иқтисодӣ бошанд...» [15,с.261].

Дар Федератсияи Россия талаботи муосир ва тартиби ташаккули ҳисоботи сегментӣ дар НБМ (ПБУ) 12/2000 «Иттилоот оид ба сегментҳо», ки бо фармони Вазири молияи ФР аз 27.01.2000, №11н тасдиқ шудааст, ба танзим дароварда мешавад. Ин низомнома дар заминаи муқаррароти СБҲМ 14 «Ҳисоботи сегментӣ» таҳия гардидааст. Тасдиқи ин ақидаро аз андешаҳои профессор Вахрушина М.А. дарёфтани мумкин аст, ки ӯ қайд менамояд: «Дар феҳрасти стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ), ки низоми баҳисобгирини Федератсияи Руссия ба он наздик шуда истодааст, стандарти монанд мавҷуд аст. Ин СБҲМ 14 «Ҳисоботи сегментӣ» мебошад, ки тартиби ташаккули ҳисобот оид ба сегментҳои тичоратро дар кишварҳои дорои иқтисоди

бозорӣ муайян мекунад. Аз рӯи моҳият он «авлод»-и НБМ 12/2000 мебошад ва ҳадафи қабули стандарти нави русиягӣ боз ҳам баръало мегардад, агар мо аз таърихи бунёдшавии СБҲМ 14 «Ҳисоботи сегментӣ» огоҳ шавем» [5,с.397].

Чи тавре ки низомномаи мазкур муқаррар менамояд, ҳангоми чудокунии иттилоот оид ба сегментҳои ҳисоботӣ хавфҳои иқтисодӣ, асбӯрӣ, қарзӣ, нарх ва сиёсӣ, ки метавонад ширкат ба онҳо муваҷҷеҳ гардад, бояд ба инобат гирифта шавад. Илова бар ин баҳодихии хавфҳо ҳангоми чудокунии иттилооти сегментӣ пешниҳоди маълумоти миқдории аниқ ва ченкунии онҳоро тавсия намедихад.

Баъзе муқаррароти НБМ (ПБУ) 12/2000 «Иттилоот оид ба сегментҳо»-ро дар зер дида мебароем.

Пешниҳод намудани иттилооти сегментӣ оид ба намудҳои алоҳидаи молҳо, корҳо ва хизматҳоро, ки ба ҳам монандӣ доранд, метавон дар як гурӯҳ ба ҷо овард, ба риояи шарт ва монандии омилҳои зерин:

- таъйиноти мол, кор, хизматрасонӣ;
- раванди истеҳсоли маҳсулот, иҷрои қору хизматрасонӣ;
- гурӯҳи истеъмолкунандагони молҳо, корҳо, хизматрасониҳо;
- усулҳои фурӯши молҳо, иҷроиши корҳо ва хизматрасониҳо;
- низоми идоракунии ширкат (агар он имконпазир бошад).

Ҳангоми чудокунии иттилоот аз рӯи аломати ҷуғрофӣ омилҳои зеринро ба назар гирифта лозим аст:

а) монандии шароит низомҳои иқтисодӣ ва сиёсии давлатҳое, ки дар қаламрави он ширкат фаъолият мекунад;

б) мавҷудияти робитаҳои муътадил ва устувор дар фаъолиятҳое, ки дар минтақаҳои гуногуни ҷуғрофӣ амалӣ мегарданд;

в) шабеҳии фаъолият;

г) хавфҳое, ки ба фаъолияти ташкилот дар минтақаи муайяни ҷуғрофӣ хосанд;

д) умумияти қоидаҳои назорати асбӯр;

е) хавфи асбӯрӣ, ки бо фаъолияти ташкилот дар минтақаи муайяни ҷуғрофӣ алоқаманд аст.

Ҳамин тариқ, тибқи НБМ (ПБУ) 12/2000 «Иттилоот оид ба сегментҳо» вобаста ба сохтори ташкилӣ ва низоми ҳисоботи дохилии ширкат, маълумотро дар бораи сегменти ҷуғрофӣ аз рӯи маҳалли ҷойгиршавии дороиҳо, ё аз рӯи минтақаи бозорҳои фурӯш (истеъмолкунандагони молҳо, корҳо, хизматҳо) ҷудо кардан мумкин аст.

Таҳлили муқоисавии гузаронидаи стандартҳои FAS-131 «Маълумот дар бораи сегментҳои корхона ва ҷонибҳои вобаста» ва СБҲМ (IFRS) 8 «Сегментҳои амалиётӣ» нишон дод, ки стандарти байналмилалӣ усули идоракунии ИМА-ро барои сегментикунони фаъолият истифода бурдааст. Яъне, бархӯрд ба сохтори дохилии ташкилӣ ва сохтори ҳисоботи дохилӣ аз ҷониби менечерони ширкат асос ёфтааст. Аммо равиши идоракунии сегментикунонӣ дар СБҲМ (IFRS) 8 ҳангоми пешниҳоди маълумоти рақамӣ истифода намешавад. Ба ҷои ин таҳлил ва тақсимкунии рақамҳои дар ҳисоботи молиявӣ зикршуда талаб карда мешавад.

Дар байни стандартҳои маъруфтари ҷаҳонӣ оид ба пешниҳоди иттилооти сегментӣ метавон стандарти Британияи Кабир – SSAP-25 «Ҳисоботи сегментӣ» (Statements of Standard Accounting Practice-25)-ро ҷудо кард.

Ин стандарт ҳаҷми корхонаеро, ки бояд оид ба сегментҳои фаъолият маълумот пешниҳод намояд, чунин муайян кардааст:

- гардиши тамоми фаъолиятҳо на камтар аз 80 миллион фунт стерлингро ташкил кунад;

- дороиҳои ҳолиси он (сармоиҳои худӣ ва уҳдадорӣҳои дарозмуддат) аз 39 миллион фунт стерлинг зиёд бошад;

- шумораи кормандонаш аз 2500 нафар зиёд аст.

Ба ин гурӯҳи корхонаҳо ҷамъиятҳои сахҳомӣ, инчунин ширкатҳое дохил мешаванд, ки андозааш ба талаботи дар боло зикршуда мувофиқат мекунад (аз ҷумла ширкатҳои бонкӣ ва суғуртавӣ ва ё гурӯҳҳои чунин ширкатҳо) [4,с.256].

Дар фарқият аз FAS-131 ва СБҲМ (IFRS) 8, SSAP-25 нисбат ба тартибдихандагони ҳисоботи сегментӣ то андозае созгор аст.

Бар ҳилофи стандартҳои қаблӣ SSAP-25 раво медонад, ки маълумот дар бораи сегментҳо метавонад пешниҳод карда нашавад, агар Шӯрои директорон ҳисоб кунад, ки чунин маълумот махфӣ аст [6,с.260]. Маълум аст, вақте ширкат маълумот оид ба сегментро пешниҳод намекунад ва инро ҳамчун таҳдид ба манфиатҳои корхона шарҳ медиҳад, хатман саволе дар бораи таъсири ифшо накардани чунин маълумот ба эътимоднокии ҳисоботи молиявӣ ба миён меояд. Коршиносони бритониёӣ бар ин боваранд, ки дар ин ҳолат аудиторҳо бояд тасмим гиранд, ки пешниҳод нашудани ҳисоботи сегментӣ метавонад, ба андешаи онҳо, дар бораи ҳисоботи молиявӣ таъсир расонад.

Ба назари мо, дар байни принципҳои фарқкунандаи чор стандарти дар боло зикргардида оид ба тайёркунии ва пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ асоситаринашон инҳоянд:

- тафовут дар соҳаи татбиқшавӣ;
- фарқият аз рӯи меъёрҳо ва тарзҳои муайян кардани сегментҳо;
- талабот нисбат ба ҳаҷм ва мундариҷаи маълумоти пешниҳодшаванда.

Дар ҷадвали 1 тавсифи хусусиятҳои асосии фарқкунандаи чор стандарти маъруф (FAS-131, SSAP-25, НБМ (ПБУ) 12/2000 ва СБҲМ (IFRS) 8), ки ташкил ва пешниҳоди ҳисоботи сегментиро танзим мекунанд, оварда шудааст.

Умуман, қайд кардан лозим аст, ки ҳар чор стандарт барои тартибдихии ҳисоботи сегментӣ нисбат ба тафовутҳои монандии зиёдтар доранд. Ҳамаи ин стандартҳо аҳамияти ҳисоботи сегментиро барои истифодабарандагон эътироф намуда, тақсими сегментҳоро аз рӯи принциби чуғрофӣ ва иқтисодӣ (амалиётӣ) таъмин, рӯйхати талаботро дар бораи ифшои маълумот пешниҳод намуда, меъёрҳои сифатӣ ва миқдори барои сегментикунонӣ муайян мекунанд.

Илова ба стандартҳои дар боло овардашуда, инчунин дигар стандартҳои миллии низ мавҷуданд, ки ҳисоботи сегментиро дар кишварҳои худ танзим мекунанд.

Ҷадвали 1. Фарқиятҳои асосии талаботи FAS-131, SSAP-25, НБМ (ПБУ) 12/2000 ва СБҲМ (IFRS) 8 оид ба ифшои маълумот дар бораи сегментҳои фаъолияти ширкатҳо

Аломатҳои фарқкунанда	FAS-131, (ИМА)	СБҲМ (IFRS) 8	SSAP-25 (Британияи Кабир)	НБМ (ПБУ) 12/2000 Федератсияи Россия
Равиш барои сегментикунонӣ	Аломатҳои сифатии сегментикунонӣ низоми ташкилии корхона ва сохтори ҳисоботи дохилӣ ба роҳбарият (равиши идоракунӣ) мебошад	Аломатҳои сифатии сегментикунонӣ низоми ташкилии корхона ва сохтори ҳисоботи дохилӣ ба роҳбарият (равиши идоракунӣ) мебошад, аммо ҷудокунии сегментҳо аз рӯи хавф ва фурӯш низ иҷозат дода мешавад.	Аломатҳои сифатии сегментикунонӣ аз рӯи хавф ва фурӯш иҷозат дода мешавад.	Аломатҳои сифатии сегментикунонӣ низоми ташкилии корхона ва сохтори ҳисоботи дохилӣ ба роҳбарият (равиши идоракунӣ) мебошад
Тартиби ҷудокунии сегментҳои	Меъёрҳо барои муайянкунии сегменти	Тибқи талаботи банди 13, агар бахши	- гардиши тамоми фаъолиятҳо на	Тибқи банди 9 сегмент ҳисоботӣ эътироф

хисоботӣ	хисоботӣ дар FAS-131 мисли СБХМ (IAS) 8 муайян карда шудааст. Иттилооти зарурӣ бояд оид ба ҳама гуна сегменти фаъол ошкор карда шавад, агар дар маҷмӯъ, он 10%-и нишондихандаҳои зеринро таъмин намояд: - даромади умумии ҳамаи сегментҳо; - натиҷаи умумии фаъолияти ҳамаи бахшҳои мавҷуда; - маблағи умумии ҳамаи дороиҳои гурӯҳ.	тиҷоратӣ ба яке аз меъёрҳои муқарраршуда ҷавобгӯ бошад (меъёрҳои 10-фоиза)	камтар аз 80 миллион фунт стерлинговро ташкил кунад; - дороиҳои ҳолиси он (сармояи худӣ ва уҳдадориҳои дарозмуддат) аз 39 миллион фунт стерлинг зиёд бошад; - шумораи кормандонаш аз 2500 нафар зиёд аст.	мегардад, агар ҳиссаи афзали даромад аз фурӯши он ба манбаъҳои беруна тааллуқ дошта бошад ва яке аз меъёрҳои дар низомнома муқарраргардида рӯя шуда бошад.
Моддаҳо барои ифшокунии (аз нуқтаи назари фарқкунӣ)	Ифшоии маълумот маблағи дороиҳо, фоизҳо, моддаҳои фавқуллода, андозҳо, коҳишёбии нархи дороиҳо ва захираҳои дар бар мегирад	Ифшоии маълумот маблағи дороиҳо ва пасивҳо, масрафоти сармояшаванда ва инвеститсияро дар бар мегирад	Ифшоии маълумот дороиҳои соф, вале на маблағи масрафоти сармояшаванда, беқурбшавӣ ва ҳаракати воситаҳои пулиро дар бар мегирад.	Ифшоии маълумот маблағи дороиҳо ва пасивҳо, натиҷаҳои молиявӣ, масрафоти сармояшаванда ва инвеститсияро дар бар мегирад
Равиш ба ифшоии маълумоти рақамӣ	Маблағҳое, ки дар ҳисоботи дохилӣ инъикос ёфтаанд, вале мувофиқгардонии онҳо бо маблағҳои ҳисоботи маҷмӯӣ талаб карда мешавад	Маблағҳое ошкор карда мешаванд, ки дар ҳисоботи молиявӣ инъикос гардидаанд	Маблағҳое ошкор карда мешаванд, ки дар ҳисоботи молиявӣ инъикос гардидаанд	Маблағҳое ошкор карда мешаванд, ки дар ҳисоботи молиявӣ инъикос гардидаанд
Дигар фарқиятҳо	Ошкор кардани маълумот оид ба харидорони бузург ва зичгардонии хавфи тиҷоратӣ талаб карда мешавад	Ошкор кардани маълумот оид ба харидорони бузург ва зичгардонии хавфи тиҷоратӣ талаб карда мешавад	Ошкор кардани маълумот оид ба харидорони бузург ва зичгардонии хавфи тиҷоратӣ талаб карда намешавад	Ошкор кардани маълумот оид ба харидорони бузург ва зичгардонии хавфи тиҷоратӣ талаб карда мешавад

Стандартҳои шабех ба стандарти бритониёии SSAP-25, ки дар он ҳисобот оид ба фурӯш, даромад ва хароҷоти сегмент, дороиҳои он аз рӯи хусусияти соҳавӣ ва ҷуғрофӣ дарҷ карда мешавад, дар Канада, Исроил, Италия ва Сингапур амал менамоянд.

Дар Фаронса, Олмон, Белгия ва Ҳоланд дар доираи тартибдиҳии ҳисоботи сегментӣ танҳо нишондиҳандаи фурӯш аз рӯи бахшҳои соҳавӣ ва ҷуғрофӣ инъикос карда мешавад.

Маблағи фурӯш ва фоидаи танҳо бахшҳои тичоратӣ дар ҳисоботи молиявии ширкатҳои Корея ба назар гирифта мешавад. Кишварҳои мавҷуданд, ки дар онҳо ҳисоботи сегментӣ амалан тартиб дода намешаванд. Давлатҳои Ҳиндустон, Индонезия, Норвегия ва Швейтсарияро метавон ба қатори чунин кишварҳо шомил гардонд.

Лозим ба ёдоварист, ки бо вучуди истифодаи васеи стандартҳо оид ба пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ дар кишварҳои гуногун, онҳо мунаққидони зиёде доранд, ки сабабҳои ихтилофшон ба фикри мо чунин аст:

- аз рӯи ақидаи мунаққидон хароҷоти таҳиякунӣ ва пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ аз фоидаи воқеӣ барои интишори он зиёдтар аст;

- имконияти расидани зарари тичоратӣ дар натиҷаи интишори маълумоти махфӣ;

- ҷой доштани мушкилоти амалӣ хангоми ҷудокунии он бахшҳои тичоратие, ки бояд ҳамчун сегментҳои ҳисоботӣ эътироф шаванд;

- истифодабарандагони ҳисобот бояд ба иттилооти маҷмӯии корхона тавачҷух кунанд, на ба бахшҳои алоҳидаи он.

Аммо, мо бар он ақидаем, ки хангоми истифодаи конструктивии ҳисоботи сегментӣ, бартариҳои он камбудихояшро ҷуброн менамояд. Тарафдорони ҳисоботи сегментӣ иқрор мекунанд, ки саҳмдорон ва таҳлилгарон ба иттилооти сегментӣ эҳтиёҷ доранд ва барои он хушбин ҳастанд, зеро аз маълумоти ҳисоботи сегментӣ барои баррасии миқёси фаъолият ва ҷуғрофияи бозорҳои ширкат иттилооти заруриро метавонанд дастрас кунанд. Тавре ки дар вазифаҳои ҳисоботи сегментӣ қайд карда шудааст, чунин маълумот барои баҳодихии хавфҳои ҷорӣ ва дурнамои рушди корхона зарур аст.

**Муқарриз: номзоди имлҳои иқтисодӣ,
дотсент Калемуллоев М.В.**

АДАБИЁТ

1. Бедарева М.А. Сегментарная отчетность в соответствии с МСФО (IFRS) 8 «Операционные сегменты» // Бухгалтерский учет. – 2010. – №5. С.107-110.
2. Бобиев И.А. Формирование и совершенствование учетно-финансовой службы промышленного холдинга в условиях внутреннего учета и отчетности / И.А. Бобиев, М.С. Авазов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – №2. – С.14-18.
3. Бобиев И.А. Система управленческого учета в предприятии: значение, цель и основы формирования / И.А. Бобиев, Г.С. Фазлиддинов // Реализация целей устойчивого развития: зарубежная и национальная практика: материалы международной научно-практической конференции (13.10.2020 г.). - Душанбе: ТНУ, 2020. – С.109-114.
4. Бухгалтерский анализ: Пер. с англ. / Под ред. М.А. Гольцберга, Л.М. Хасан-Бека. - К.: ВНУ, 1993. - 428 с.
5. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник для студентов, обучающихся по экон. специальностям / М.А.Вахрушина. – 4-е изд., стер. – Москва: «Омега-Л», 2006. – 576 стр.
6. Вильям Я. Справочник GAAP с комментариями. (Выпуск 1). - М.:ИНФРА-М, 1998.-149 с.
7. Мищенко Е.Б. Формирование сегментарной отчетности по МСФО // Бухгалтерский учет. – 2010. – №4. – С.118-123.
8. Операционные сегменты [текст]: международный стандарт финансовой отчетности IFRS 8. – М.: Аскери-АССА, 2008.
9. Отчетные сегменты [текст]: международный стандарт финансовой отчетности IAS 14. – М.: Аскери-АССА, 2008.
10. ПБУ 12/2000 «Информации по сегментам», Приказ Минфина России, от 27.01.2000, №11н.
11. Соколов А.А. Методология и практика сегментарного учета и отчетности коммерческих организаций. Диссертация на соискание ученой степени д.э.н.: 2005 / А.А.Соколов. – Москва. – 2005, – 383 с.
12. Комитет по международным стандартам бухгалтерского учета. Представление финансовой информации по сегментам. Проект Заявления о принципах выпущен для комментариев Руководящим комитетом по сегментной отчетности. Лондон: IASC, 1994, сентябрь, - 70 с.
13. Положения о стандартной бухгалтерской практике-25.
14. ФАС-131 «Информация о сегментах предприятия и связанных сторонах» (US GAAP).
15. Хейс, Р. М. Сегментарная отчетность на рынке капитала при наличии конкурента / Р. М. Хейс, Р. Лундхольм // Journal of Accounting Research. - 1996. - №2. - С. 261–279.

ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ТАШАККУЛҒҒИ ВА ПЕШНИҲОДИ ҲИСОБОТИ СЕГМЕНТӢ ДАР НИЗОМИ БАҲИСОБГИРӢ МУҲОСИБИИ КОРҲОНА

Дар мақолаи илмӣ таҷрибаи хориҷии ташаккулғғи ва пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ мавриди омӯзиш ва тадқиқ қарор гирифтааст. Принципҳои тартибдиҳии ҳисоботи сегментӣ дар кишварҳои хориҷӣ, аз ҷумла ИМА, Британияи Кабир, Федератсияи Россия ва кишварҳои, ки ба низоми ҳисобдорӣ ин давлатҳо пайравӣ мекунанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар доираи ин мақолаи илмӣ аломатҳои ҷудокунии сегментҳои ҳисоботӣ, хусусиятҳои тартибдиҳӣ ва пешниҳоди ҳисобот, доираи иттилооти иқтисодии дар он пешниҳодшаванда ва хусусиятҳои фарқкунандаи стандартҳои ҳисоботи зерини дар кишварҳои мувофиқ амалкунанда омӯхта шудааст: FAS-131 (ИМА); СБҲМ (IFRS) 8; SSAP-25 (Британияи Кабир); НБМ (ПБУ) 12/2000 Федератсияи Россия. Таърихи ташаккулғғи ва рушди стандартҳои зикршуда муайян карда шудааст.

Дар ҷадвали махсус хусусиятҳои фарқкунандаи стандартҳо оид ба тартибдиҳӣ ва пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ дар давлатҳои болотар зикршуда оварда шудааст. Ба сифати аломатҳои фарқкунанда ин хусусиятҳо муқоиса карда шудаанд, ки пурра ба мақсадҳои омӯзиш мувофиқанд: равиш барои сегментикунонӣ; тартиби ҷудокунии сегментҳои ҳисоботӣ; моддаҳои барои ифшокунии (аз нуқтаи назари фарқкунӣ); равиш ба ифшои маълумоти рақамӣ ва дигар хусусиятҳо. Дар хотимаи мақолаи илмӣ қайд гардидааст, ки новобаста аз ҷой доштани баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи стандартҳои таҳқиқшуда оид ба ташаккули ҳисоботи сегментӣ умумиятҳои зиёд доранд, ки онҳо камбудии норасогиҳои дар стандартҳои баҳисобгирӣ ҷойдоштаре ҷуброн менамоянд. Инчунин, вазифаҳои баҳисобгирӣ сегментӣ дар кишварҳои интихобшуда муайян карда шуда, зарур будани чунин маълумот барои баҳодиҳии хавфҳои ҷорӣ ва дурнамои рушди корхона муайян гардидааст.

Калидвожаҳо: баҳисобгирӣ ва ҳисоботи сегментӣ, сегменти тичоратӣ, сегменти ҳисоботӣ, таҷрибаи байналмиллалии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи сегментӣ, FAS-131 (ИМА), СБҲМ (IAS) 8, SSAP-25 Британияи Кабир), НБМ 12/2000 (Федератсияи Россия).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ СЕГМЕНТАРНОЙ ОТЧЕТНОСТИ В СИСТЕМЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА ПРЕДПРИЯТИЙ

В научной статье рассматривается международный опыт формирования и представления сегментарного учета и отчетности. Исследованы принципы сегментарной отчетности в зарубежных странах, в том числе в США, Великобритании, Российской Федерации и странах, применяющих принципы системы учета этих стран. В рамках данной статьи рассматриваются критерии выделения отчетных сегментов, особенности составления и представления сегментарной отчетности, перечень экономической информации, представленной в нем, а также отличительные особенности стандартов отчетности, применяющихся в соответствующих странах: FAS-131 (США); МСФО 8; SSAP-25 (Великобритания); ПБУ 12/2000 (Российская Федерация). Изучена история формирования и развития этих стандартов.

В специальной таблице приведены отличительные критерии стандартов для подготовки и представления сегментарной отчетности в указанных странах. В качестве отличительных признаков сравнивались следующие признаки, которые полностью соответствуют целям исследования: подход к сегментации; порядок выделения отчетных сегментов; информации для раскрытия (с отличительной точки зрения); подход к раскрытию цифровых данных и другие особенности. В заключительной части статьи отмечается, что, несмотря на некоторые различия, изученные стандарты по формированию сегментарной отчетности имеют много сходств, которые компенсируют имеющихся в них недостатки. Также были определены задачи сегментного учета в выбранных странах и выявлена необходимость данной информации для оценки текущих рисков и перспектив развития предприятия.

Ключевые слова: сегментарный учет и отчетности, операционный сегмент, отчетный сегмент, международная практика сегментарного учета и отчетности, FAS-131 (США), МСФО 8, SSAP-25 (Великобритания), ПБУ 12/2000 (Российская Федерация).

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF FORMATION AND PREPARATION OF SEGMENTARY REPORTING IN THE SYSTEM OF ACCOUNTING OF ENTERPRISES

The scientific article discusses the international experience in the formation and presentation of segmental accounting and reporting. The principles of segmental reporting in foreign countries, including the United States, Great Britain, the Russian Federation and countries that apply the principles of the accounting system of these countries, are investigated. This article discusses the criteria for distinguishing reporting segments, the features of compiling and presenting segment reports, the list of economic information presented in it, as well as the distinguishing features of reporting standards that apply in the respective countries: FAS-131 (USA); IFRS 8; SSAP-25 (UK); PBU 12/2000 (Russian Federation). The history of the formation and development of these standards is studied.

The special table sets out the distinguishing criteria for the standards for the preparation and presentation of segmental reporting in these countries. As distinctive features, the following features were compared, which are fully consistent with the objectives of the study: approach to segmentation; the procedure for highlighting reportable segments; information for disclosure (from a distinctive point of view); digital disclosure approach and other features. In the final part of the article, it is noted that, despite some differences, the studied standards for the formation of segmental reporting have many similarities that compensate for their shortcomings. Also, the tasks of segment

accounting in selected countries were identified and the need for this information was identified to assess the current risks and prospects for the development of the enterprise.

Keywords: segmental accounting and reporting, operating segment; reporting segment, international practice of segmental accounting and reporting; FAS-131 (USA), IFRS 8, SSAP-25 (UK), PBU 12/2000 (Russian Federation).

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бобиев Исмоил Атоевич* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи баҳисобгирии бухгалтерии. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: sobir_ismoil73@mail.ru. Телефон: **919-80-31-10**

Сведения об авторе: *Бобиев Исмоил Атоевич* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. E-mail: sobir_ismoil73@mail.ru. Телефон: **919-80-31-10**

Information about the author: *Bobiev Ismoil Atoevich* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: sobir_ismoil73@mail.ru. Phone: **919-80-31-10**

УДК 336.7

ТАҲҚИҚИ ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Ғаюров Ғ.Ҳ., Нуралиева Д.К.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Хизматрасониҳои бонкӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ доираи анъанавии ғайрифаъолияти соҳибкорӣ буда, сарчашмаи муҳимтарини ҷалби даромади бонкӣ ва қонеъгардонии талаботи шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ ба шумор мераванд. Дар иқтисодиёти ҳар як кишвар низоми бонкӣ мақоми муайян ва махсусро ишғол намуда, дар ҷараёни фаъолияти худ имконияти самаранокии қори иқтисодиётро таъмин мекунад. Имрӯз нақши бонкҳо дар ҳар як давлат боз ҳам рушд карда, вобаста ба он муҳимияти хизматрасониҳои бонкӣ низ афзуда истодааст. Дар баробари ин, хизматрасониҳои собиқ тақдир дода шуда, дар асоси онҳо хизматрасониҳои нав ба миён омада истодаанд.

Шароити муосир аз муштариён талаб менамояд, ки бештар ба бонкҳо муроҷиат намоянд ва талаботи худро қонеъ гардонанд. Ҳаёти имрӯзаро бе хизматрасониҳои бонкӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ғайр аз ин, бисёре аз хизматрасониҳои бонкӣ имконият медиҳанд, ки шахс вақт ва маблағи худро сарфа намояд [1, с.64].

Дар умум, бонкҳо метавонанд ба мизочони худ маҷмуи хизматрасониҳои стандартии бонкиро пешниҳод намоянд. Аммо барои инкишофи тавсеаи фаъолият, инчунин, чихати рушди низоми бонкӣ, ташаккули қоғазӣ, эътимоднокӣ, бояд аз хизматрасониҳои навини бонкӣ пурра истифода намоянд. Зеро имрӯз ҳамон бонке устуворӣ ва пардохтпазирии худро таъмин намуда метавонад, ки аз доираи васеи хизматрасониҳо истифода намояд.

Дар адабиёти иқтисодӣ вобаста ба моҳияти хизматрасониҳои бонкӣ ақидаҳо мухталиф буда, аксари олимони соҳа хизматрасониҳои бонкиро ҳамчун амалиёти бонкӣ таҳқиқ намудаанд. Аз ҷумла Лаврушин О.И. хизматрасониҳои бонкиро чунин шарҳ медиҳад: «Амалиётҳои бонкӣ ҳамчун зоҳиршавии вазифаҳои бонкӣ дар таҷриба буда, хизматрасониҳои бонкӣ бошад, як ё якчанд амалиётҳои бонкие, ки қонеъкунандаи эҳтиёҷоти муайяни мизоч буда, бо супориши мизоч ба ғайридаи охири ва пардохтҳои муайян амалӣ гардонидани мешавад» [6, с.63]. Дар луғати қалони иқтисодӣ оварда шудааст, ки «хизматрасонӣ на дар шакли мол, балки дар шакли фаъолият хуб пешниҳод мешавад. Пешниҳоди хизматҳо натиҷаи дилхоҳро ба бор меорад».

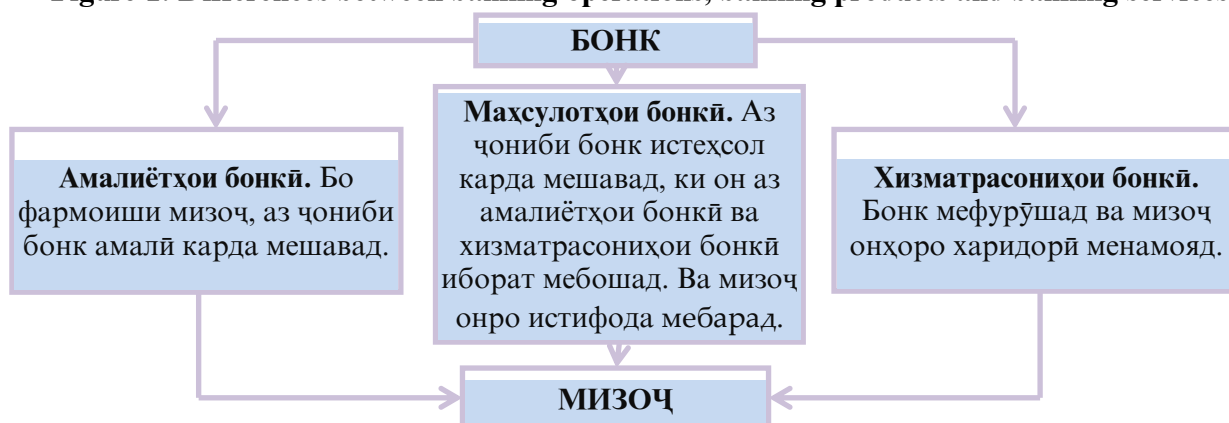
Ба ақидаи Р. Кох, «хизматрасонӣ тичоратест, ки истехсоли на молҳои моддӣ, балки чизҳои ғайримоддӣ, ки арзиши маҳсулоти тайёри бонкро меафзояд, дар бар мегирад. Хизматрасонӣ – ин ғамхорӣ нисбат ба мизочон ва тайёри бо мақсади қонеъгардонии талаботҳои онҳо, доништа мешавад» [3, с.241]. Мувофиқи ақидаи Е.С.

Стоянова, «хизматрасонии бонкӣ шакли қонеъгардонии талаботи мизоч ва маҳсулоти бонкӣ буда, инчунин, роҳҳои расонидани хизматрасониҳо ба мизоч ба шумор мераванд» [2,с.527].

Ҳамин тариқ, метавонем зикр намуд, ки хизматрасонии бонкӣ натиҷаи амалиёти бонкӣ ва ё таъсири муфиди амалиёти бонкӣ (фаъолияти мақсадноки меҳнати ҳайати кормандони бонк), ки аз қонеъгардонии талаботи дархостшудаи мизочон иборат мебошад, ба шумор меравад [7,с.46]. Дар баробари ин, хизматрасониҳои бонкӣ - ин амали ташкилотҳои қарзӣ бо талаби мизочонест, ки ба ҷалби захираҳои иловагӣ алоқаманд нестанд. Шакли асосии пардохти хизматрасонии бонкӣ, ин ҳаққи хизматрасонӣ (комиссионӣ) мебошад.

Дар адабиёти иқтисодӣ мафҳумҳои амалиётҳои бонкӣ, маҳсулоти бонкӣ ва хизматрасониҳои бонкиро аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ки дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Фарқияти амалиёти бонкӣ, маҳсулоти бонкӣ ва хизматрасониҳои бонкӣ
Figure 1. Differences between banking operations, banking products and banking services

Бояд зикр намуд, ки хизматрасониҳои бонкӣ дар асосӣ амалиётҳои бонкӣ, бо мақсади пуррагардонии онҳо ва қонеъгардонии талаботи мизочон, аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ мавриди истифода қарор дода мешаванд. Шабоҳати маҳсулотҳои бонкӣ ба хизматрасониҳои бонкӣ дар он аст, ки сараввал талаботи мизочон тавассути онҳо қонеъ гардонидани мешавад, ки ин мувофиқи дурнамо ба гирифтани фоиди бонк мусоидат менамояд.

Бонкҳо ба мизочони худ намудҳои гуногуни хизматрасониҳоро пешниҳод менамоянд, ки вобаста ба нишондиҳанда ва критерияҳои дахлдор чунин гурӯҳбандӣ намудани онҳо мумкин аст:

- Иҷозатдодашуда;
- Тоза;
- Фаръӣ (суррогатный);
- Комиссионӣ;
- Тавозунӣ;
- Ғайритавозунӣ ва ба монанди инҳо.

Ба хизматрасониҳои иҷозатдодашудаи бонкӣ ҳамаи он хизматрасониҳои бонкие, ки пешниҳоди онҳо тавассути иҷозатномаи бонкӣ амали гардонидани мешавад, шомил мешаванд, аз ҷумла:

- хизматҳои хазинавии мизочон;
- инкасатсия ва кашонидани арзишҳои пулӣ;
- бурдани ҳисобҳои мизочон бо асъори миллий ва хориҷӣ;
- ҷалби пасандозҳои шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ;
- додани кафолат ва замонат;
- идораи воситаҳои пулӣ ва коғазҳои қиматнок бо супориши мизочон.

Хизматрасониҳои тозаи бонкӣ ин хизматрасониҳоест, ки ба доройҳои бонк ягон навъи хавфу хатоии амалиётиро намеоранд. Мисол, амалиномаи ҳисоббаробаркуниҳо

аз ҳисоби воситаҳои худии мизочон, хизматрасониҳо бо инкассо, инкасатсияи нақдӣ, хизматҳои хазинавӣ ва ғайраҳо [9,с.57].

Хизматрасониҳои фаръии бонкӣ ин хизматрасониҳое мебошад, ки натиҷаи ниҳии он метавонад ба дорониҳои бонк таъсир расонад, аммо дар ҳолати иҷроиши ин хизматрасониҳо ин гуна таъсир дида намешавад [9,с.68]. Мисол, кафолатҳо, тасдиқи аккредитивҳо, чекҳои руйпӯшнашуда, аксепти векселҳо ва ғайра.

Хизматрасониҳои комиссияии бонкӣ хизматрасониҳое мебошад, ки барои пешниҳоди он бонк аз мизоч пардохтро дар шакли комиссия мегирад ва худ дар чараҳои пешниҳод ягон наъми комиссия пардохт наменамояд. Мисол, нигоҳдории арзишҳо дар депозитарияҳои худӣ, бурдани реестри дорандагони коғазҳои қиматнок, ҷойгиркунии коғазҳои қиматноки аз ҷониби мизочон эмисияшуда дар асоси супориши онҳо ва ғайраҳо.

Хизматрасониҳои бонкии тавозунӣ хизматрасониҳоеро дар бар мегирад, ки ҳисоби онҳо дар ҳисобҳои тавозунии бонк бурда мешавад (амалиётҳои қарзӣ, инвестиционӣ ва асъорӣ). Ин хизматрасониҳо дар навбати худ метавонанд фаъол ва ғайрифавол бошанд [11,с.137].

Хизматрасониҳои бонкии ғайритавозунӣ – ин хизматрасониҳое, ки дар ҳисобҳои тавозунии бонк ба инобат гирифта намешаванд (кафолат, замонат ва машваратҳо). Пешниҳоди онҳо ба гузориш ва ҷалби воситаҳо роҳандозӣ карда намешавад.

Дар шароити имрӯза яке аз хизматрасониҳои муҳими электронии бонкӣ, ин истифодаи кортҳои ташкилоти қарзӣ аз ҷониби муштариён ба шумор меравад. Имрӯз ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо низомҳои гуногуни кортӣ шартнома баста, тавассути он кортҳои гуногунро вобаста ба дархости муштариён тайёр карда, барои истифода ба муштариён пешниҳод намуда истодаанд. Айни ҳол ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби зиёди муштариён ба кортҳои худ ҳавасмандгардониҳои зиёдро (масалан, баъзе ташкилотҳои қарзӣ бо шумораи зиёди ташкилотҳои қарзии давлатҳои ҷаҳон оиди истифодаи кортҳои ташкилотҳои қарзӣ бо ҳаққи камтарини хизматрасонӣ тавассути банкоматҳо ва пос - терминалҳои онҳо шартномадоранд; баъзе ташкилотҳои қарзӣ бо мақсади ҷалби зиёди мизочон арзиши кортҳо, инчунин, ҳаққи хизматрасониҳоро бо ин корт паст менамоянд, баъзе ташкилотҳои қарзӣ барои истифодаи кортҳояшон аз ҷониби муштарӣ хангоми пардохти арзиши молу хизматҳо тухфаҳои гуногун муайян менамоянд ва ба мизочони фаъол пешниҳод менамоянд ва ғайраҳо) истифода бурда истодаанд, ки ин низ шумораи талабгориҳо ба кортҳои ташкилотҳои мазкур боз ҳам зиёд намуда истодааст. Ташкилотҳои қарзӣ барои он ки талаботи муштариён ба кортҳояшон зиёд намоянд, бояд, ки тамоми бозорҳо, мағозаҳо, марказҳои савдо, инчунин, тамоми ширкатҳои хизматрасонӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунандаро бо пос – терминалҳо пурра таъмин намоянд. Вақте ташкилотҳои қарзӣ ҳамаи ин нуқтаҳои номбаршударо бо пос – терминалҳо пурра таъмин менамоянд, сипас талаботи мардум ба кортҳои онҳо зиёд мешаванд, инчунин, дар давлат ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ низ хеле рушд меёбад, ки ин ба пешравии иқтисодиёт ва низоми бонкии давлат метавонад заминаи мустаҳкам гузорад. Аммо дар шароити имрӯза боз технологияҳои навине ба вучуд омадаанд, ки онҳо кортҳои пластикиро иваз менамоянд. Яке аз ин технологияҳо ин пардохтҳои бесим ба шумор меравад. Бо истифода аз технологияҳои NFC (Near Field Communication) мо метавонем пардохтҳоро дар мағозаҳо ба воситаи терминалҳои телефонӣ амалӣ кунем. Ин технологияҳои бесимро мо тавассути басомадҳои радиои RFID (Radio Frequency Identification) истифода мебарем, ки ин ҳамавақт мубодилаи маълумотҳоро байни телефон ва ҳисобкунакҳои техникӣ таъмин мекунад [13]. Акнун муштариёни бонк метавонанд пардохтҳои ғайринақдиро барои молҳо ва хизматрасониҳо тавассути сегментҳои дастнорас барои кортҳо (харидани чипта барои нақлиёт, ба кино, театр, пардохти хизматрасониҳои тарабхонаҳо, гизо, хӯрокҳои рӯзмарра ва ғайра) истифодабарии барномаҳои бонусиӣ мачмааҳои тичоратӣ сарф кунанд.

Интернет – банкинг ин низоми пешниҳоди хизматрасониҳои бонкӣ на дар шуъбаи (офиси) бонкӣ, балки дар хона, дар ҷои кор, дар китобхона ва умуман дар ҳар ҷое, ки ба

мизоч мувофиқ аст, ба шумор меравад. Ба ибораи дигар, ин як роҳи дастрасӣ ба амалиётҳо ва хизматрасониҳои бонкӣ тавассути шабакаи интернетӣ ба ҳисобмеравад. Аммо дар мувофиқат бо роҳҳои анъанавӣ дар ин ҷо навбатгирӣ барои пардохт ва ҳамавақт серкорӣ дар хазиначиён дида намешавад ва ин навъи низомҳо бе истироҳат 24 соат дар 1 рӯз кор мекунад ва вобаста ба ин, ҳар як шахс метавонад ҳатто пардохти хизматрасониҳои каммуналиро ҳангоми истироҳат аз давлатҳои хориҷа пардохт намояд. Дар шароити имрӯза дар Ҷумҳурии Тоҷикистон идоранамоии амалиётҳои бонкӣ тавассути шабакаи интернетӣ боз ҳам ривоч ёфта истодааст. Дар ин маврид ташкилоти қарзӣ метавонад аз ҳисоби кам кушодан ва нигоҳдории филиалҳо фоидаи муайянро соҳиб шавад, зеро ба мизочони бонк идора намудани ҳисобҳои худ дар ҷойҳои мувофиқ ба онҳо хеле созгор мебошад.

Низоми мобилии бонкӣ – яке аз низомҳои ба шумор меравад, ки тавассути он ҳисобҳои қортҳо бо истифода аз телефони мобилӣ низ идора карда мешавад. Бонкинги мобилӣ рӯз то рӯз дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфта истодааст. Дар айни ҳол қариб ҳамаи ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон бонкинги мобилиро ба муштариёнашон пешниҳод менамоянд. Тавассути хизматрасонии мазкур ҳамавақт беҳатариӣ воситаҳои муштариён таъмин карда мешавад. Вобаста ба ин, ҳар вақте ҳаракати воситаҳои муштариён тавассути ҳисоби қортии онҳо сурат гирад, ҳатман, маълумот ба муштарӣ расонида мешавад. Барои истифодаи бонкинги мобилӣ сараввал муштарӣ ба телефони мобилии худ барномаи махсусро сабт мекунад. Сипас муштарӣ бо бастаҳои интернетӣ метавонад ба барномаи мазкур ворид шуда, хизматрасониҳои ба ӯ лозимаро истифода намояд. Яке аз бартариятҳои муҳимми бонкинги мобилӣ, ин имконияти амалӣ намудани транзаксияҳо тавассути равонкунии СМС – паёмҳо ба шумор меравад.

Дар шароити кунунӣ намудҳои нави хизматрасониҳои электронии бонкие мавҷуд аст, ки тавассути созишҳо ба воситаи шабакаи интернетӣ амалӣ гардонидани мешаванд, ба монанди пешниҳод ва пардохти ҳисобҳо (e-billing) ва хизматрасониҳо бо асбобҳои электронии пардохтӣ – «пулҳои электронӣ» (e-money), ки онҳоро дар ҳолати бастанӣ аҳдҳо тавассути тичорати интернетӣ иҷро кардан мумкин аст ва ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд онҳоро дар шароити имрӯза мавриди истифодаи мизочонашон қарор диҳанд.

Пешниҳоди ҳисобҳо (electronic bill presentment) ва пардохти ҳисобҳо (electronic bill payment) хизматрасонии нави бонкӣ мебошад (онро мо метавонем ҳамчун амалиёт гурӯҳбандӣ намоем, аммо бинобар алоқамандияш ба бақайдгирии аҳдҳо, мо онҳоро ба категорияи транзаксионӣ шомил менамоем).

Дар шароити имрӯза, мо метавонем ҳисобҳои бонкиро бо якҷанд роҳҳо идора намоем. Ба таври мисол:

- Тавассути телефон – (telebanking);
- Тавассути компютерҳо – (e – banking);
- Тавассути интернет – (Internet banking);
- Тавассути дастгоҳҳои портативӣ – (mobile banking, m – banking).

Имрӯз дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизматрасониҳои электронии бонкӣ мақоми назаррасро ишғол менамоянд. Аз ин рӯ, байни бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон рақобат барои коркарди бештар ва сифатнокии хизматрасониҳои нави бонкӣ ва пешниҳоди онҳо бо ҳаққи хизматрасонии нисбатан паст ба муштариёни худ кӯшишҳои зиёде дида мешаванд [7,с.48]. Бонкҳо метавонанд сараввал базаи мизочии худро зиёд намоянд, сипас метавонанд дар давраи нақшавӣ даромади максималиро соҳиб шаванд. Барои боз ҳам рушд додани хизматрасониҳои электронии бонкӣ, бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз технологияҳои нави бонкӣ ва навоариҳои бонкӣ вобаста ба талаботи муштариён, метавонанд коркарди хизматрасониҳои нави электронии бонкиро ба роҳ монанд.

Самаранокии фаъолияти бонк ва рақобатнокии он дар бозор дар бисёр маврид аз вориднамоии маҳсулот ва технологияҳои нави бонкӣ вобастагӣ дорад. Маҳсулотҳо ва технологияҳои нави дар бозор амалишаванда дар худ навоариро инъикос менамоянд, ки айнан ифодакунандаи маънои «сармоягузори дар навоарӣ» мебошад. Навоариҳои

бонкӣ ин ифодакунандаи шакли нави маҳсулоти бонкӣ ё ин ки амалиёте, ки натиҷаи ниҳии он фаъолияти навоаронаи бонкиро таъмин менамояд, ба шумор меравад. Навовариҳои бонкӣ дар ҷараёни амалишавии он дар бозори молиявӣ ё ин ки дар дохили бонк худро ба сифати маҳсулоти нави бонкӣ нишон медиҳад.

Дар маҷмӯъ, яке аз самтҳои муҳимму афзалиятнок дар пешбурди фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ин пешниҳоди хизматрасониҳо ба ҳисоб меравад. Пешниҳоди хизматрасониҳои сифатан хуб ва саривақтӣ метавонад эътимодияти бонкро афзояд ва нуфузи онро дар ҷомеа баланд барад. Аз ин рӯ, бонкҳои тиҷоратиро зарур аст, ки ҷиҳати самаранокии фаъолияти худ ба сифати хизматрасониҳои пешниҳодшаванда эътибори махсус диҳанд. Зеро дар шароити муосир бо афзоиши рақобатнокӣ миёни ташкилотҳои қарзӣ, пеш аз ҳама, сифати маҳсулотҳо ва хизматрасониҳо муайянкунандаи фаъолияти самаранок ба ҳисоб меравад.

Хизматрасониҳои бонкӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон зина ба зина инкишоф ёфта истодаанд ва бонкҳои тиҷоратӣ бо истифода аз технологияи муосир доираи хизматрасониҳои худро густариш дода истодаанд, ки ин метавонад дараҷаи даромаднокии бонкҳоро таъмин намояд.

**Муқарриз: номзоди илмҳои иқтисодӣ,
дотсент Сайфулов К.**

АДАБИЁТ

1. Гаюров Г.Х. К вопросу о повышения качества банковского обслуживания в условиях рыночной экономики / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2015. -№ 2/5 (172). – С. 63-67.
2. Кох Л.В. Инновации в банковском бизнесе / Л.В. Кох. - СПб.: Финансы, 2008. – 525 с.
3. Лаврушин О.И. Банковское дело: учебное пособие / О.И. Лаврушин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика. 2010. – 672 с.
4. Муравьева А.В. Банковские инновации: дис... к.э.н. / А.В. Муравьева. – М., 2011. – С. 19.
5. Санто Б. Инновация как средство экономического развития / Б. Санто. – М.: Прогресс. 2010. – 295 с.
6. Ушакова Д.Н. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д.Н. Ушакова. -М., 2000. - 856 с.
7. Хикматов У.С. Анализ развития основных показателей банковской системы Республики Таджикистан / У.С. Хикматов // Вестник (Российско-Таджикский (Славянский) университет). - 2019. -№3(67). -С. 41-52.
8. Хикматов У.С. Теоретические аспекты сущности валютных операций в коммерческих банках Таджикистана / У.С. Хикматов, Сайфуллозода С. // Труд и социальные отношения. - 2019. -Том 30. -№ 4. -С. 136-149. DOI 10.20410/2073-7815-2019-30-4-136-149.
9. Умаров Х.У. Денежно-кредитные проблемы развития национальной экономики / Х.У. Умаров, З.С.Зарифова. –Душанбе: Ирфон, 2005. -120 с.
10. www.economy-ru.com/obraschenie-kredit-denejnoe/iii-politika-gosudarstva-otnoshenii-14422.html.

ТАҲҚИҚИ ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола паҳлуҳои мубрами хизматрасониҳои бонкӣ ва роҳҳои баландбардории сифати онҳо дар шароити муосири иқтисодӣ мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудааст. Масоили назариявӣ ва амалии баландбардории сифати хизматрасониҳои бонкӣ ва тақмили механизмҳои он таҳқиқ шуда, роҳҳои дурусти пешниҳоди маҳсулотҳои бонкӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Муаллифон ба ҷанбаҳои бисёрсамтаи хизматрасониҳои бонкӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, мушкилиҳои ҷойдошта хангоми пешниҳоди маҳсулотҳо ва хизматрасониҳои бонкиро мавриди пажӯҳиш қарор додааст. Асоснок гардидааст, ки дар шароити муосири иқтисодӣ сифати пешниҳоди хизматрасониҳо яке аз нишондиҳандаҳои калидӣ дар фаъолияти бонкҳо буда, дараҷаи самаранокии фаъолияти онҳо аз ин саҳт вобаста мебошад. Ҷамчунин, муаллифон ба омилҳои таъсиррасон ва боздорандаи рушду тақмили хизматрасониҳои бонкӣ диққати махсус дода, ин омилҳоро гурӯҳбандӣ ва таҳлил намудаанд. Қайд гардидааст, ки дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои зиёде мавҷуданд, ки метавонанд ба суръати хизматрасониҳои бонкӣ ва сифати онҳо таъсири амиқ дошта бошанд. Дар мақола омилҳои ҷойдошта ба таври дақиқ таҳқиқ шуда, роҳҳои баргарафнамоеи онҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст. Гузашта аз ин, фаъолияти самаранокии бонкҳо дар бозори бонкӣ ва тартиби пешниҳоди хизматрасониҳои фосилавӣ дар низоми бонкии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: бонкҳо, низоми бонкӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, маҳсулотҳои бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, менечменти бонкӣ, сифати хизматрасониҳо, сармояи бонкӣ, амалиётҳои бонкӣ, хизматрасониҳои фосилавии бонкӣ.

ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ РЫНКА БАНКОВСКИХ УСЛУГ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье обсуждаются и анализируются ключевые аспекты банковских услуг и способы повышения их качества в современных экономических условиях. Исследованы теоретические и практические аспекты повышения качества банковских услуг и совершенствования его механизмов, а также анализированы основные способы предоставления банковских продуктов в современных условиях. Автор направляет основное внимание на многогранных аспектах банковских услуг, и исследуют проблемы предоставления банковских продуктов и услуг в Республике Таджикистан. Обосновано, что в современных экономических условиях качество оказания услуг является одним из ключевых показателей деятельности банков, и от этого зависит уровень их эффективности. Автор, также уделяет особое внимание факторам, влияющим и препятствующим развитию и совершенствованию банковских услуг, классифицируя и анализируя этих факторы. Было отмечено, что в банковской системе Республики Таджикистан существует множество факторов, которые могут оказать сильное влияние на скорость и качество предоставления банковских услуг. В статье подробно рассматриваются существующие факторы и обсуждаются пути их преодоления. Кроме того, были изучены эффективность работы банков на банковском рынке и порядок предоставления дистанционных банковских услуг в банковской системе Таджикистана. На основе тщательного изучения и всестороннего анализа, автор предлагает ряд рекомендаций по повышению качества банковских услуг в банковской системе Республики Таджикистан и перспектив их развития, что позволяет создать благоприятную среду.

Ключевые слова: банки, банковская система, банковские продукты, кредитные организации, банковский менеджмент, качество банковских услуг, банковский капитал, банковские операции, дистанционные банковские услуги.

RESEARCH OF THEORETICAL ASPECTS OF THE MARKET OF BANKING SERVICES IN MODERN CONDITIONS

This article discusses and analyzes the key aspects of banking services and ways to improve their quality in today's economic environment. The theoretical and practical aspects of improving the quality of banking services and improving its mechanisms are investigated, and the main ways of providing banking products in modern conditions are analyzed. The author focuses on the multifaceted aspects of banking services and explores the problems of providing banking products and services in the Republic of Tajikistan. It has been substantiated that in modern economic conditions the quality of services is one of the key indicators of banks' activities, and the level of their efficiency depends on this. The author also pays special attention to the factors affecting and hindering the development and improvement of banking services, classifying and analyzing these factors. It was noted that there are many factors in the banking system of the Republic of Tajikistan that can have a strong impact on the speed and quality of banking services. The article examines in detail the existing factors and discusses ways to overcome them. In addition, the effectiveness of banks in the banking market and the procedure for providing remote banking services in the banking system of Tajikistan were studied. Based on a thorough study and comprehensive analysis, the author offers a number of recommendations for improving the quality of banking services in the banking system of the Republic of Tajikistan and the prospects for their development, which allows creating a favorable environment.

Keywords: banks, banking system, banking products, credit institutions, banking management, quality of banking services, banking capital, banking operations, remote banking services.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гаюров Гаїрат Ҳақимович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи қори бонкӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru. Телефон: **(+992) 904-46-68-68**
Нуралиева Дилафруз Камоловна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи қори бонкӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторах: *Гаюров Гаїрат Ҳақимович* - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры банковского дела. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru. Телефон: **(+992) 904-46-68-68**
Нуралиева Дилафруз Камоловна - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры банковского дела. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

Information about the authors: *Gayurov Gayrat Khakimovich* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the Department of Banking. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru. Phone: **(+992) 904-46-68-68**
Nuralieva Dilafruz Kamolovna - Tajik National University, applicant for the Department of Banking. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

УДК 341.24:339.543.2

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВСЕМИРНОЙ
ТАМОЖЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ**

Имомова Н.М.

Российско-Таджикский (Славянский) университет

Продолжавшийся процесс глобализации способствует ускорению и углублению интернационализации всех сфер жизнедеятельности человека, особенно в сфере экономики и регулирующих ее прав, благодаря чему углубляется взаимодействие и взаимное влияние национального права разных государств [9,с.9]. В условиях современного глобализирующегося мира международные организации играют важную и заметную роль. Знания о значении, характере и масштабе деятельности этих организаций становится необходимым условием подготовки высококвалифицированных специалистов в области международного права и международных отношений [1,с.13].

Важной составляющей современных мировых процессов глобализации является экономическая интеграция. Экономическая интеграция представляет собой сближение и взаимоприспособление национальных хозяйств, обеспечиваемые путем снятия ограничений на перемещение товаров, капиталов и услуг, согласованные межгосударственной и внешнеэкономической политикой [5,с.5].

На сегодняшний день Всемирная таможенная организации внесла огромный вклад в процесс международного сотрудничества государств в области таможенного дела, в том числе сближения национально правовых систем в области таможенного регулирования.

Принцип сотрудничества является одним из основных принципов международного права, способствующих развитию государства и ее интеграции в мировую экономику [4,с.140]. Принцип сотрудничества государств содержится во многих международно-правовых документах [2,с.93]. В первую очередь, следует отметить Декларацию о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствам от 24 октября 1970 которая основывается на Уставе ООН и предусматривает дружеские отношения государств, в частности отмечается, что государства обязаны сотрудничать друг с другом, независимо от расхождения их политических, экономических и социальных систем, в различных областях международных отношений с целью поддержания мира, безопасности и содействия международной экономической стабильности, прогрессу, общему благосостоянию народов и международному сотрудничеству, свободному от дискриминации имеющей в своей основе также различия [11,с.67]. Тем самым устанавливается международно-правовая обязанность всех государств сотрудничать во всех областях международных отношений. Не во всех сферах точнее определяют правовые рамки межгосударственного сотрудничества.

Становление международно-правовых основ создания Всемирной таможенной организации. На современном этапе развития общества международные организации вносят огромный вклад в реализацию принципа сотрудничества государств. Одной из таких международных организаций является Всемирная таможенная организация, которая способствует развитию отношений государств в области таможенного дела, способствующих развитию экономики государств, а также обеспечению национальной безопасности государств.

Таможенное дело представляет собой сферу деятельности государства, направленную на обеспечение компетентными государственными органами правил и норм, касающихся вопроса перемещения через налаженную границу товаров и транспортных средств. Данная сфера деятельности государства входит в состав внешнеэкономической деятельности государств, и реализация содержащихся в ней норм требует непосредственного сотрудничества государств в области таможенного дела, так как для достижения

окончательной цели таможенной деятельности недостаточно усилия одного государства, перемещение товаров и транспортных средств требует выполнения и соответствия как минимум двум национальным законодательствам государств. Тем самым для эффективного регулирования данных отношений особую роль играют определенные нормы международного права, регулирующие вопросы таможенного дела. Данного рода нормы в международном праве содержатся в рамках международного таможенного права, которое является частью международного экономического права. Международное таможенное право определяет формы сотрудничества в области таможенного дела, к которым относятся: во-первых, сотрудничество в рамках международных организаций; во-вторых, сотрудничество путем заключения международных соглашений.

В основе международного сотрудничества государств особое место занимает сотрудничество на основе международных договоров, которые заключаются очень часто между государствами [15,с.230]. Особое значение также имеет регулирование сотрудничества государств на основе многосторонних универсальных международных договоров, в частности, таких как Международная конвенция о Гармонизированной системе описания и кодирования товаров от 14 июня 1983г., Таможенная конвенция о международной транзитной перевозке грузов от 7 июня 1971 г., Международная конвенция о взаимной административной помощи для предотвращения, расследования и наказания за таможенные правонарушения от 9 июня 1977 г., и т.д. [6,с.137].

Международно-правовые основы сотрудничества в области таможенного дела берут свое начало еще с 1890г. когда на основе Конвенции о создании Международного союза для публикации таможенных тарифов была создана международная таможенная организация-Международное бюро публикации таможенных тарифов, в функции которой входили систематизация, издание и распространение информации о таможенных тарифах и таможенном законодательстве различных государств. Также для эффективной реализации таможенной деятельности государства-участники обязались ежегодно предоставлять определенных перечень документов, в частности: национальные таможенные законы и таможенный тариф; постановления о внесении изменений в национальное таможенное законодательство и тарифы; национальные циркуляры, инструкции, правила таможенных учреждений о применении тарифов или классификации товаров; тексты двухсторонних торговых договоров, международных конвенций и внутренних законов, имеющих прямое отношение к действующим таможенным тарифам. Однако этого было недостаточно для всестороннего развития таможенного сотрудничества государств в области таможенного дела. Так, в рамках Лиги Наций в 1923г. была принята Международная конвенция по упрощению процедуры таможенного оформления. В последующем огромную роль в развитии регулирования таможенного сотрудничества государств также сыграло Генеральное соглашение по тарифам и торговле 1947 г.

В последующем вопросы таможенного сотрудничества государств стали объектом исследования ООН, так как этот вопрос имел огромное значение для всего мирового сообщества. Данный вопрос необходимо было более всесторонне и детально рассмотреть в рамках универсальной международной организации, которая способствовала развитию сотрудничества государств во многих областях, и, в частности, таможенного дела. Так, в рамках Европейской экономической комиссии ООН была создана специальная рабочая группа по таможенным вопросам, которая способствовала разработке ряда документов с целью упрощения таможенных формальностей и документов, которые оказали влияние на международный товарооборот.

С увеличением товарооборота и становлением экономик государств после Второй мировой войны появилась необходимость в создании специализированной международной организации, способствующей регулированию таможенных отношений между государствами, а также принятию новых конвенций в данной области. Расширение сферы международных торговых отношений и развитие национальной экономики стали основой для создания специальной международной организации в области таможенного дела [12,с.104].

Так, в 1950 г. была образована универсальная международная межправительственная организация Совет таможенного сотрудничества, в задачи которой входили как организации международного сотрудничества в области таможенного дела, так и подготовка проектов международных таможенных соглашений. Тем самым 15 декабря в г. Брюсселе были приняты 3 международных соглашения в области таможенного дела: Конвенция о создании Совета таможенного сотрудничества; Конвенция об оценке товаров для таможенных целей и Конвенция о номенклатуре для классификации товаров в таможенных тарифов.

Следует отметить, что эффективная деятельность Совета таможенного сотрудничества способствовала увеличению числа стран, подписавших Конвенцию о создании Совета таможенного сотрудничества, в частности: Египет в 1956 г., Индонезия в 1957 г., Гаити в 1958 г., Иран 1959 г., Сирийская Арабская республика 1959 г. и т.д.

Тем самым деятельность Совета таможенного сотрудничества стала одной из ведущих специализированных международных организаций способствующих развитию сотрудничества государств в области таможенного дела, требующих изменения своего названия для полного и всестороннего раскрытия его сущности в его названии, что способствовало переименованию его в 1994 году в Всемирную таможенную организацию [7,с.100]. Преобразование Совета таможенного сотрудничества во Всемирную таможенную организацию было обосновано усилением процессов глобализации [3,с.101].

Всемирная таможенная организация как современная международная межправительственная организация, обеспечивающая международное сотрудничество в области таможенного дела. Всемирная таможенная организация на протяжении более полувека способствует принятию основных международных документов в области таможенного дела. Цели и задачи Всемирной торговой организации направлены в первую очередь на определение общих норм в рамках данной организации и дальнейшее их использованию государствами -участниками. Для реализации поставленных целей она также взаимодействует с другими международными организациями в области таможенного дела. Всемирная таможенная организация способствовала рассмотрению многих важных вопросов касательно таможенного дела на универсальном уровне, что имеет особое значение для развития процессов правовой интеграции стран в целом. Основные направления развития таможенного дела и сотрудничества государств в области таможенного дела, а также принятие международно-правовых основ для дальнейшего развития таможенной деятельности являются приоритетными задачами деятельности Всемирной таможенной организации.

Институциональной основой становления Всемирной таможенной организации стала почти полувековая эффективная деятельность по международному сотрудничеству государств в области таможенного дела. Необходимость эффективной деятельности обоснована развитием международно-торговых отношений, а также научно-техническим прогрессом, способствующим развитию экономик государств, а также увеличению товарооборота между ними. На сегодняшний день Всемирная таможенная организация является единственной универсальной международной межправительственной организацией мирового масштаба, занимающиеся исключительно таможенными вопросами.

Значительные изменения в мире за прошедшие десятилетия существенно отразились на характере и масштабах внешнеэкономических связей, поставили перед Всемирной таможенной организацией задачи более активно выполнять роль перспективного планирования и прогнозирования в сфере таможенной деятельности [14,с.152].

Согласно учредительному акту Всемирной таможенной организации основной целью учреждения Всемирной таможенной организации является обеспечение более высокого уровня согласованности и единообразия таможенных систем государств, изучение проблем, возникающих в ходе развития и улучшения таможенной техники и таможенного законодательства, а также содействие сотрудничеству государств в этих вопросах в интересах международной торговли при учете экономических и технических факторов. В статье III Конвенции о создании Совета таможенного сотрудничества определяются функции Всемирной таможенной организации, к которым относятся [13,с.12]: изучение всех

вопросов, касающихся таможенного сотрудничества; изучение технических аспектов таможенных систем, равно как и связанных с ними экономических факторов, с целью предложения членам организации практических средств достижения возможно более высокого уровня согласованности и единообразия; подготовка проектов конвенций и поправок к конвенциям, а также вынесение рекомендаций относительно их принятия заинтересованными государствами; разработка рекомендаций, обеспечивающих единообразное толкование и применение конвенций, заключенных в результате деятельности организации, а также осуществление в этих целях функций, которые могут быть прямо предписаны этими конвенциями в соответствии с их положениями; обеспечение распространения информации, касающейся таможенного регулирования и процедур; предоставление заинтересованным государствам по своей инициативе или по их просьбе информации или советов по таможенным делам и вынесение в связи с этим рекомендаций; сотрудничество с другими межправительственными организациями по вопросам, входящим в компетенцию организации [10,с.96].

Всемирная таможенная организация в подготовке высококвалифицированных сотрудников национальных органов государств-участников играет огромную роль. Так, в рамках Всемирной таможенной организации действуют региональные учебные центры по подготовке кадров, способствующие координации взаимодействия таможенных служб мира. В реализации функции по взаимодействию с другими международными организациями можно привести пример эффективного взаимодействия Всемирной таможенной организации и Всемирной торговой организации. Следует отметить, что деятельность Всемирной таможенной организации по сближению правовых систем не сводится исключительно к выработке правовых и рекомендательных норм, а включает в себя также и обеспечение применения соответствующих норм, их толкование, в необходимых случаях – изменение и дополнение. В процессе сближения правовых систем в области таможенного дела и эффективного взаимодействия международных организаций в этой области можно перечислить следующие: Организация Объединённых Наций (Конференция ООН по торговле и развитию ЮНКТАД) и Всемирная торговая организация. Институциональная основа Всемирной таможенной организации обеспечивает создание специальных подразделений по специфическим вопросам в частности Комитет по Гармонизированной системе, предусмотренной Международной конвенцией о Гармонизированной системе описания и кодирования товаров от 14 июня 1983 г., Комитет по Таможенной оценке, предусмотренный Соглашением о применении статьи VII ГАТТ 1979 г. и т.д.

Разработанная Всемирной таможенной организацией и действующей в большинстве развитых государств мира Международная таможенная конвенция о Гармонизированной системе описания и кодирования товаров от 14 июня 1983 г., создала общую международно-правовую основу для товарной классификации всех товаров, обращающихся в мировой торговле [8,с.188].

Следует отметить, что вопросы регулирования, затрагивающие весь комплекс регулирования таможенных процедур, были предусмотрены впервые в рамках Конвенции об упрощении и гармонизации таможенных процедур, принятой Всемирной таможенной организацией 18 мая 1973 г в городе Киото (Япония) и вступившей в силу 25 сентября 1974 г, которая включала в себя 19 статей и 31 приложение, являющиеся неотъемлемой частью Конвенции, подробно рассматривающие отдельные таможенные процедуры.

Основная цель Киотской Конвенции заключается в упрощении и гармонизации таможенных процедур. Договаривающиеся стороны Киотской конвенции взяли на себя обязательство содействовать упрощению и согласованию таможенных процедур и с этой целью обеспечивать соблюдение норм и рекомендуемой практики, указанных в Приложениях.

Однако Киотская Конвенция имела определенный недостаток не позволяющий в полной мере достичь той основной цели, которая содержится в ней, это гармонизация таможенных систем договаривающихся сторон. Данный недостаток заключался в том, что в Конвенции отсутствовало обязательство, касающееся регулирования всех таможенных

процедур. Любому государству необходимо было принять лишь одно из ее приложений, чтобы стать участником Конвенции, что препятствовало развитию сближения и гармонизации национально-правовых систем в области таможенного дела и таможенного сотрудничества.

С развитием международно-торговых отношений решение новых задач способствовало тому, чтобы изменить Киотскую конвенцию, которая к началу 90-х годов уже не соответствовала реалиям времени. Тем самым в рамках Всемирной таможенной организации в начале 90-х годов начали работу по подготовке новой редакции Киотской конвенции отвечающий новым требованиям рынка.

Плодотворная работа по подготовке новой редакции Киотской конвенции была завершена 26 июня 1999 г. в Брюсселе на 94-й сессии Всемирной таможенной организации, где участвовали представители более 100 таможенных служб мира, единогласно приняли Протокол об изменении Киотской конвенции. Также было отмечено, что основные цели новой редакции конвенции заключаются в устранение различий между применяемыми договаривающимися сторонами таможенных правил и процедур, которые могут нанести ущерб международной торговле, а также максимальное облегчение, упрощение и гармонизацию таможенных правил и процедур.

Новая редакция Конвенции состоит из: Протокола об изменении Международной Конвенции об упрощении и гармонизации таможенных процедур от 26 июня 1999 г., сам текст Конвенции в измененной редакции и приложения к ней- Генеральное приложение и 10 специальных приложений, а также основной текст, состоящий из преамбулы и 5 глав. В Генеральном приложении Конвенции даются общие положения и определения, касающиеся всех таможенных процедур и таможенного регулирования в целом. Отказ от соблюдения положений Генерального приложения означает отказ от участия в Конвенции в целом (ст. 12 Конвенции). Специальные приложения обновленной Киотской конвенции посвящены отдельным таможенным процедурам (ввоз, вывоз, транзит, переработка, временный ввоз, таможенные склады, свободные зоны и т.д.), а также таможенным правонарушениям, специальным таможенным процедурам и правилам происхождения товаров. При присоединении к Конвенции Договаривающаяся сторона вправе принять любое из Специальных приложений, либо какую-либо главу (главы) Специального приложения. Также одним из преимуществ новой редакции заключается в том, что она содержит рекомендации Всемирной торговой организации по их внедрению.

Подводя итоги, можно сказать, что создание специальной международной организации в виде Всемирной таможенной организации способствовало сближению национально правовых систем в области таможенного дела, а также унификации норм и правил в данной области. Всемирная таможенная организация также способствовала развитию международно-правовых норм в области таможенного дела, а также созданию единой стратегии и таможенной политики государств-участников Всемирной таможенной организации.

**Рецензент: кандидат юридических наук,
доцент *Кодиркулов Х.Р.***

ЛИТЕРАТУРА

1. Абашидзе А.Х. Право международных организаций: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 505 с.
2. Ануфриева Л.П. Международное право: Учебник для вузов.-М.: РИОР.2012. -720 с.
3. Алиев М.А. Эволюционные процессы развития международной таможенной системы в условиях глобализации // Региональные проблемы преобразования экономики, № 6, 2015 –С. 101-105.
4. Бекашев К.А. Международное публичное право: учебник для бакалавров. – 5-е изд., переаб. и доп. –М.: Проспект, 2013 . -1008 с.
5. Бахрин С.В. Сотрудничество государств по сближению национальных правовых систем: унификация и гармонизация права: автореф. дис.. д-ра юрид. наук. СПб., 2003. С.5.
6. Борисов К.Г. Международное таможенное право. Учебное пособие. М.: Издательство РУДН, 1997. -С. 137.
7. Буваева Н.Э. Международное таможенное право: учебник для вузов. – М.: Издательство Юрайт, 2015. -376 с.

8. Дюмулен И.И. Международная торговля. Тарифное и нетарифное регулирование: Учебник. – М.: ВАВТ, 2015 – 548 с.
9. Дмитриева Г.К., Мажорина М.В. Унификация и гармонизация в международном частном праве. Вопросы теории и практики: монография. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2016 – 208 с.
10. Ершов А.Д. Международные таможенные отношения: Учебное пособие. СПб.: ИВЭСЭП, 2000. – С.96.
11. Колосов Ю.М., Кривчикова М. Декларация о принципах международного права 1970 // Действующее международное право: в 2 т. М., 1996. Т.1. С. 67.
12. Меркулов П.А., Филонов В.И., Резникова Е.В. Международно-правовые основы таможенного регулирования внешнеэкономической деятельности // Вестник государственного и муниципального управления № 2 (25) 2017 г. – С. 104-107.
13. Назаренко В.М., Назаренко К.С. Таможенное обслуживание внешнеэкономической деятельности. М.: Экзамен, 2001. С 12-13.
14. Тунгускова-Кузьмина С.Н. Роль Всемирной таможенной организации в повышении эффективности деятельности таможенных служб мира // Вестник РУДН, сер. Юридические науки. – 2004. - № 1. – С. 152-159.
15. Сандровский К.К. Международное таможенное право. Киев: 0-во Знання. 2001.-461с.

АСОСҶОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ФАЪОЛИЯТИ СОЗМОНИ УМУМИЧАҶОНИИ ГУМРУК

Дар мақола муаллиф заминаи ҳуқуқи байналмилалӣ фаъолияти Созмони умумичаҳони гумрукро баррасӣ мекунад. Дар мақола татбиқи яке аз принципҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ (принсипи ҳамкориҳои давлатӣ) дар доираи фаъолияти Созмони умумичаҳони гумрук асоснок карда шудааст. Таҳаввули ташаққули заминаи ҳуқуқи байналмилалӣ барои ташаққул ва рушди Созмони умумичаҳони гумрук, инчунин табдили институционалии Шӯрои ҳамкориҳои гумрукӣ ба Созмони чаҳони гумрук.

Пас аз ба охир расидани Ҷанги дуҷуми чаҳонӣ ва рушди тадриҷии муносибатҳои тичоратии байналмилалӣ дар ибтидои солҳои 50-ум зарурати таъсиси як созмони байналмилалӣ ба миён омад, ки масъалаҳои ҳамкориҳои гумрукии байни давлатҳоро танзим мекунад, инчунин таҳия ва қабул кардани баъзе стандартҳои байналмилалӣ дар соҳаи гумрук, ки ба ҳамбастагии низомҳои ҳуқуқи давлатҳо мусоидат мекунад. Хамин тариқ, 25 декабри соли 1950 дар асоси Конвенсияи байналмилалӣ Шӯрои ҳамкориҳои гумрукӣ таъсис дода шуд, ки ба рушди ҳамкориҳои гумрукии байни давлатҳо ва таҳияи меъёрҳои нав дар ин самт мусоидат намуд. Аммо, вақте ки муносибатҳои тичоратӣ тағйир меёбанд ва мураккабтар мешаванд, инчунин бо тавлиди навҳои нави муносибатҳои гумрукӣ ва афзоиши кишварҳои узви Шӯрои ҳамкориҳои гумрукӣ, зарурати васеъ кардани доираи масъалаҳо ва тағйир додани номи ин ташкилот ба миён омадааст, ба номи нав, ки ба моҳият ва аҳамияти функционалии ҳадафҳои дар пеш истода мувофиқ аст. Хамин тариқ, соли 1994 Шӯрои ҳамкориҳои гумрукӣ ба Созмони Умумичаҳони Гумрук табдил ёфт. Дар доираи ин ташкилоти байналмилалӣ, меъёрҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ, ки ба наздикшавии низомҳои ҳуқуқӣ, инчунин равандҳои содагардонӣ ва унификатсияи расмиёти гумрукӣ танзим ва қабул карда шуданд.

Калидвожаҳо: Созмони умумичаҳони гумрук, заминаи ҳуқуқи байналмилалӣ, анҷуманҳо, Шӯрои ҳамкориҳои гумрукӣ, принсипи ҳуқуқи байналмилалӣ, ҳамкориҳои давлатҳо, низомҳои ҳуқуқӣ.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВСЕМИРНОЙ ТАМОЖЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

В статье автором рассматриваются международно-правовые основы деятельности Всемирной таможенной организации. Обосновывается реализации одного из основных принципов международного права (принцип государственного сотрудничества) в рамках деятельности Всемирной таможенной организации. Рассматривается эволюция становления международно-правовых основ становления и развития Всемирной таможенной организации, а также институциональное преобразование Совета таможенного сотрудничества во Всемирную таможенную организацию. После окончания Второй мировой войны и в результате постепенного развитие международно-торговых отношений в начале 50-х годов назрела острая необходимость в создании международной организации, регулирующей вопросы таможенного сотрудничества государств, а также разработке и принятия определенных международных стандартов в области таможенного дела, способствующих сближению правовых систем государств. Тем самым 25 декабря 1950 года на основе Международной конвенции был создан Совет таможенного сотрудничества, который способствовал развитию таможенного сотрудничества между государствами и разработке новых норм в данной области. Однако по мере изменений и усложнений торговых отношений, а также с развитием новых разновидностей таможенных отношений и увеличением государств-участников Совета таможенного сотрудничества назрела необходимость расширения круга вопросов и переименования данной организации в новое название, соответствующее сущности и функциональному значению преследуемых целей. Тем самым в 1994 году Совет таможенного сотрудничества был преобразован в Всемирную таможенную организацию. В рамках данной международной организации были приняты и изменены основные международно-правовые нормы, регулирующие вопросы сближения правовых систем, а также процессы упрощения и унификации таможенных процедур.

Ключевые слова: Всемирная таможенная организация; международно-правовые основы; конвенции; Совет таможенного сотрудничества; принцип международного права; сотрудничество государств; правовая система.

INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE WORLD CUSTOMS ORGANIZATION

In the article, the author examines the international legal framework for the activities of the World Customs Organization. The article substantiates the implementation of one of the basic principles of international law (the principle of state cooperation) within the framework of the activities of the World Customs Organization. The evolution of the formation of the international legal basis for the formation and development of the World Customs Organization, as well as the institutional transformation of the Council of Customs Cooperation into the World Customs Organization. After the end of World War II and the gradual development of international trade relations in the early 50s, there was an urgent need for the creation of an international organization regulating the issues of customs cooperation between states, as well as the development and adoption of certain international standards in the field of customs, contributing to the convergence of the legal systems of states. Thus, on December 25, 1950, on the basis of the International Convention, the Customs Cooperation Council was created, which contributed to the development of customs cooperation between states and the development of new norms in this area. However, as trade relations change and become more complex, as well as with the development of new varieties of customs relations and an increase in the member states of the Customs Cooperation Council, there is a need to expand the range of issues and rename this organization to a new name corresponding to the essence and functional significance of the objectives pursued. Thus, in 1994, the Customs Cooperation Council was transformed into the World Customs Organization. Within the framework of this international organization, the main international legal norms governing the approximation of legal systems, as well as the processes of simplification and unification of customs procedures were adopted and changed.

Keywords: World Customs Organization; international legal framework; conventions; Customs Cooperation Council; principle of international law; cooperation of states; legal system.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Имомова Нилуфар Махмайсӯфова*- Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон, мудири кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи муқоисавии факултаи ҳуқуқшиносӣ Донишгоҳи (Славянии) Россия-Тоҷикистон доктори илми ҳуқуқ, дотсент. **Суроға:** 734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи М.Турсунзода 30. E-mail: nilufar-2010@mail.ru. Телефон: **904-20-04-00**

Сведения об авторе: *Имомова Нилуфар Махмайсӯфова* - Российско-Таджикский (славянский) университет, доктор юридических наук, доцент заведующая кафедрой международного права и сравнительного правоведения юридического факультета. **Адрес:** 734000, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица М. Турсунзода, 30. E-mail: nilufar-2010@mail.ru. Телефон: (+992) **904-20-04-00**

Information about the author: *Imomova Nilufar Makhmaisufovna* - Russian-Tajik (Slavic) University, Doctor of Law, associate professor head of the department of International law and comparative law, faculty of law. **Address** 734000, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. M. Tursunzoda, 30. E-mail: nilufar-2010@mail.ru. Tel: **904-20-04-00**

УДК 341.217

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА ГОСУДАРСТВ ПО ПРАВУ ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ (ВТО)

Мамадамонов У.М.

Российско-Таджикский (славянский) университет

Один из фундаментальных принципов международного права *pacta sunt servanda* стал основой добросовестного выполнения государствами международных договоров. Еще на Лондонской конференции 1871 года было признано, что добросовестное выполнение международных договоров и соответственно вытекающих из них международно-правовых обязательств являются одним из основных принципов международного права [7, с.70]. Ф.Ф.Мартенс отмечал, что договоры обязательно должны соблюдаться – это факт, не подвергающийся сомнению [9, с.200]. Как справедливо отмечал один из выдающихся юристов-международников профессор Талалаев А.Н.: “Принцип *pacta sunt servanda* распространяется в полном объеме и на все действующие принципы и нормы международного права и международные обязательства, вытекающие как из международных договоров, так и из международных обычаев» [13, с.16]. Международное право требует от государств соблюдения международных договоров, участниками которых они являются,

налагает обязательство, нацеленное на результат, а не на средства достижения: государства в целом свободны в том, что касается способов осуществления своих договорных обязательств [10,с.320].

В международном праве классификация договорных обязательств имеет особое значение, так как определяет специфику дальнейшего выполнения субъектов международного права своих договорных обязательств. Классификация договорных обязательств была впервые рассмотрена в рамках Венской конвенции о праве международных договоров 1969 г. При определении договорных обязательств, особое значение имеют способы внутригосударственного осуществления международно-договорных обязательств, так как в рамках права ВТО именно путем внутригосударственных способов осуществляется выполнение международно-правовых обязательств государств-членов. Выполнение международно-правовых обязательств каждого государства-члена зависит от особенности национально-правовой системы, предусматривающей механизмы исполнения данных обязательств. Вступление государств в ВТО требует принятия своевременных и эффективных мер, центральное место среди которых занимает выполнение международно-правовых обязательств по праву ВТО. Комплекс мер, предпринятых государством, способствует качественной и эффективной имплементации права ВТО в национальное законодательство государств-членов. Именно в рамках национальных законодательств государств-членов определяются полномочия государственных структур, которые непосредственно в рамках своих функциональных обязанностей способствуют выполнению международно-правовых обязательств по праву ВТО. Права ВТО взаимодействуют с национально-правовыми системами государств-членов, способствуют развитию как национально-правовой системы государств-членов, так и права ВТО в целом, так как правовой комплекс, который существует и развивается в рамках ВТО -это непосредственная плодотворная деятельность государств-членов. Немаловажную роль в порядке формирования международно-правовых обязательств играют основные принципы права ВТО, которые содержатся в большинстве соглашений ВТО. К данным принципам относятся: принцип национального режима; недискриминации; наибольшего благоприятствования. Основные принципы права ВТО способствуют определению основного вектора международно-правовых обязательств по праву ВТО. Содержание и сущность данных принципов очень подробно раскрываются в процессе подготовки окончательного отчета государств при вступлении в ВТО, где обосновывается государствами-членами соответствие их национального законодательства данным принципам, а также процесс имплементации данных принципов в содержание конкретных нормативных актов, где порой дословно имплементируется сущность и содержание данных принципов. На сегодняшний день сущность и особенность основных принципов права ВТО имплементировано в законодательство всех государств-членов.

ВТО, несомненно, является краеугольным камнем современной международной торговой системы [11,с.5]. На сегодняшний день в рамках ВТО образовался особый правовой комплекс, а также специальный орган по разрешению споров, обеспечивающий добросовестное выполнение обязательств государств-членов. Орган по разрешению споров ВТО является уникальным органом в рамках ВТО, который способствует развитию права ВТО в целом и выполнению международно-правовых обязательств государств-членов в частности. Одно из ключевых требований, которое содержится в праве ВТО, обязывает государства вступившие в данную организацию, выполнять обязательства согласно праву ВТО [8,с.226]. Обязательства, которые возникают в рамках права ВТО подразделяются на общие обязательства и специфические международно-правовые обязательства [4,с.153].

Общие обязательства по праву ВТО направлены на либерализацию международной торговли и устранение определенных необоснованных барьеров в торговле, препятствующих развитию международной торговли. Так, в рамках права ВТО, в частности, Генерального соглашения по тарифам и торговле 1994 (далее ГАТТ), возникают обязательства государств-членов следующего характера: а) непосредственное сокращение тарифных ограничений; б) запрещение использования нетарифных ограничений (статья XI ГАТТ); в) соблюдения

режима наибольшего благоприятствования (статья I ГАТТ): г) соблюдение национального режима (статья III ГАТТ). Однако следует отметить, что права ВТО также содержит общие исключения, основания которых закреплены в статьях XX и XXI ГАТТ, в частности, определяющие, что допускаются общие исключения по соображению безопасности, если принятие определённых мер не будет дискриминационным либо скрытым ограничением торговли.

Общие обязательства государств по праву ВТО также содержатся в Соглашении по сельскому хозяйству. При становлении права ВТО в рамках ГАТТ-47 также предусматривались определенные обязательства государств в области сельского хозяйства для развития и либерализации международной торговли, частью которой являлась также сельскохозяйственная продукция, доля которой с каждым годом становилась все больше. Однако принятый в США «Закон о регулировании в сфере сельского хозяйства» стал основой для исключения в 1950-е гг. из-под действия ГАТТ-47 мирового аграрного сектора [14, с.110]. В рамках «Уругвайского раунда» было принято решение государствами-членами о возвращении аграрного сектора под влияние права ВТО, для чего было принято специальное соглашение, всесторонне охватывающее вопросы аграрного сектора и ставшее частью права ВТО. В рамках данного соглашения у государств возникают два основных обязательства: во-первых, замена количественных ограничений таможенными пошлинами, во-вторых, сокращение государственной поддержки сельского хозяйства, т.е. его субсидирования. Также в Соглашение по сельскому хозяйству дает возможность государствам поддерживать аграрный сектор своей экономики, не нарушая при этом основные принципы и нормы права ВТО. Право ВТО, предусматривающее обязательства государств в области сельского хозяйства, также принимает во внимание экономический статус государств для своевременного и эффективного выполнения ими своих обязательств. Так развивающиеся страны не обязаны сокращать свои субсидии или снижать тарифы в таком же объеме, который требуется от развитых стран.

В рамках права ВТО также предусматриваются обязательства, которые направлены на защиту жизни и здоровья человека, животных и растений. Данные обязательства рассматриваются в рамках Соглашения по применению санитарных и фитосанитарных мер. Право ВТО обязывает государства к принятию национально-правовых актов, которые содержат санитарные и фитосанитарные меры, которые должны применяться только в той степени, в которой это необходимо для защиты жизни либо здоровья людей, животных или растений. В определении степени необходимости в праве ВТО, в частности, в Соглашении, тех или иных санитарных и фитосанитарных мер проводится научный анализ необходимых рисков, которые могут существовать и целесообразность принятых мер для предотвращения таких рисков [6, с.402]. Также Соглашение по применению санитарных и фитосанитарных мер предусматривает обязательства государств, в частности, касательно мер, принятых на национальном уровне, которые не должны: во-первых, служить средством произвольной или неоправданной дискриминации между государствами-членами, в которых преобладают идентичные либо сходные экономические условия; во-вторых, применяться таким образом, чтобы стать скрытым ограничением международной торговли.

Важная часть обязательств государств по праву ВТО предусматривается в рамках Соглашения по техническим барьерам в торговле. Для развития торговли особое значение имеет использование определённых требований к производству, хранению, перевозке и т.д. При этом государство обязуется согласно Соглашению по техническим барьерам в торговле: во-первых, не создавать или приводить к созданию излишних препятствий в международной торговле, т.е. создавать барьеры в торговле; во-вторых, гармонизировать технические регламенты с соответствующими международными стандартами [5, с.64]. Также по данному соглашению государства-члены обязуются создавать информационные центры для предоставления сведений о применяемых мерах в соответствии с данным соглашением.

В рамках обязательств, предусмотренных правом ВТО, существуют также обязательства, вытекающие из Соглашения по инвестиционным мерам, связанным с торговлей (ТРИМС). Как отмечает В.М. Шумилов: «Соглашение ТРИМС находится на

пересечении международной инвестиционной и международной торговой систем, иллюстрирует их взаимность и взаимозависимость» [15,с.433]. Основная задача Соглашения ТРИМС состоит в предотвращении принятия определенных мер для ограничения иностранных инвестиций, связанных с торговлей. Согласно Соглашению ТРИМС, государства обязаны воздержаться от: во-первых, требования, чтобы иностранный инвестор обязательно использовал при производстве своей продукции товары происхождения страны пребывания; во-вторых, обязательства для иностранного инвестора соблюдать определенное соотношение между закупками по импорту и объемом (стоимостью) экспорта местных товаров; в-третьих, ограничения иностранному инвестору импорт товаров таким же количеством или стоимостью товаров местного производства, которые он экспортирует; в-четвертых, ограничения импорта иностранным инвестором товаров путем допуска его к использованию иностранной валюты лишь в тех объемах, поступление которых он обеспечил; в-пятых, требования обязательного экспорта произведенной продукции, в том числе в виде доли от объема (стоимости) местного производства.

Права ВТО содержат антидемпинговые меры, которые предусматривают защиту национального рынка. Как справедливо отмечает Л.П. Ануфриева: «Антидемпинговое регулирование представляет весьма динамично развивающуюся часть международного торгового права, прогрессирующую во многом именно благодаря нормам ГАТТ и права ВТО» [1,с.263]. Регулирование вопроса антидемпинговых мер рассматривается в рамках Соглашения по применению ст. VI ГАТТ-94 (Антидемпингового кодекса). Государство обязывается к использованию антидемпинговых мер только в случаях: во-первых, соблюдения всех процедурных действий; во-вторых, в результате расследований, проводящихся в соответствии с правом ВТО, должно быть обосновано применение таких мер. Антидемпинговые меры, будучи исключением из принципа наиболее благоприятствуемой нации, применяются только при наличии достаточного повода [16,с.60].

Обязательства государств, принятых в рамках «Уругвайского раунда», также содержат специальное Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности (ТРИПС) [2,с.532]. Соглашение ТРИПС обязывает государства при принятии определенных норм по защите прав интеллектуальной собственности в рамках национального законодательства не препятствовать международной торговле. Соглашение ТРИПС устанавливает минимальные требования по защите интеллектуальной собственности в рамках национального законодательства, которых обязаны придерживаться все государства-члены. Также Соглашение ТРИПС содержит определенные нормы для административных и судебных процедур касательно защиты прав интеллектуальной собственности. Одно из преимуществ Соглашения ТРИПС состоит в том, что на основании его у государств членов возникают определенные обязательства, содержащиеся в других международных договорах, таких как: Парижская конвенция по охране промышленной собственности (1967); Бернская конвенция по защите литературных и художественных произведений (1971); Римская конвенция по охране интересов артистов-исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций (1961); Вашингтонский договор об интеллектуальной собственности в отношении интегральных микросхем (1989).

Положения статьи VII ГАТТ и Кодекса по таможенной оценке составляют многосторонний правовой режим таможенной оценки товара. Статья VII ГАТТ устанавливает свод общих принципов оценки, которым члены ВТО обязуются следовать в отношении всех товаров, облагаемых ввозными пошлинами. Кодекс по таможенной оценке призван разработать дополнительные правила по применению статьи VII ГАТТ года в целях обеспечения большего единообразия и определенности в их реализации.

В рамках права ВТО существует Соглашение по правилам происхождения товаров, способствующее получению достоверной информации о месте происхождения товаров, что имеет большое значение для развития всей многосторонней торговой системы. Следует отметить, что в рамках Всемирной таможенной организации в 1973 г. была принята Конвенция об упрощении и гармонизации таможенных процедур, которая содержит лишь общие положения касательно вопроса происхождения товара. Тем самым для более

эффективной и всесторонней регламентации вопроса происхождения товаров в рамках «Уругвайского раунда» 1986 года было принято Соглашение по правилам происхождения товаров, предусматривающее обязательство государств-членов гармонизировать и конкретизировать национальные законы по определению страны происхождения товаров [3,с.784].

Обязательства государств касательно вопросов международной торговли услугами содержится в рамках Генерального соглашения по торговле услугами (ГАТС). В рамках ГАТС определяются общие обязательства (по соблюдению режима наибольшего благоприятствования, публикация законов, касающихся торговли услугами) для государств содержащиеся в основном тексте ГАТС, обязательства касательно адресных видов услуг (телекоммуникация, финансы и т.д.) а также специфические обязательства государств по обеспечению доступа на их рынок.

Соглашение по субсидиям и компенсационным мерам устанавливает обязательства для государств касательно правил и процедур, когда они принимают односторонние меры в отношении субсидий посредством их введения. Соглашение по специальным защитным мерам устанавливает обязательства для государств в случаях применения защитных мер (проведение расследования, предшествующего применению таких мер).

Специфические обязательства государств содержатся в докладе либо отчете рабочей группы по вступлению государств в ВТО. Данные обязательства принимаются на последней стадии, на которой определяются обязательства, присущие определенному государству и составляющие международно-правовые обязательства конкретного государства. Достоинство данных обязательств заключается также в том, что при определении данных обязательств анализируется полностью национальное законодательство, после чего даются конкретные советы по адаптации национального законодательства к требованиям права ВТО.

Классификация обязательств по праву ВТО играет огромное значение для государств-членов, так как имеет важные правовые последствия, затрагивающие, в частности, аспекты членства [12,с.109].

Международно-правовые обязательства по праву ВТО являются основой для развития и совершенствования права ВТО. В процессе становления и развития права ВТО достигла большого признания со стороны мирового сообщества. Права ВТО способствуют эффективному воздействию на национально-правовую систему государств-членов путем закрепления международно-правовых обязательств по имплементации права ВТО в национальное законодательство. Именно своевременное исполнение международно-правовых обязательств способствует процессу гармонизации национально-правовых систем государств-членов. Международно-правовые обязательства общего характера содержатся во всех Соглашениях ВТО и выполнение каждой из них способствует в итоге созданию единой устойчивой системы национально правовых систем, соответствующих общим правилам, которые установлены правом ВТО. Международно-правовые обязательства специфического характера имеют особое значение, так как предусматривают определенного рода обязательства в зависимости от особенности экономического потенциала государства и в процессе которых задействованы государства-члены, которые способствуют выполнению данных обязательств путем консультирования и мониторинга экономики государств, намеренных вступить во ВТО. Именно международно-правовые обязательства, содержащиеся в праве ВТО, делают ее практической и эффективной системой, нацеленной на либерализацию мировой торговли.

В Республике Таджикистан с первых дней подачи заявки для вступления в ВТО были приняты своевременные и эффективные меры по имплементации права ВТО в национальное законодательство Таджикистан. Было принято Постановление Правительства Республики Таджикистан от 30 ноября 2007 года №583 «Об образовании Межведомственной двухуровневой комиссии по вопросам вступления Республики Таджикистан во Всемирную торговую организацию», в рамках которой были задействованы все компетентные государственные министерства и ведомства для эффективной имплементации и дальнейшего

выполнения международно-правовых обязательств по праву ВТО. Процесс вступления Республики Таджикистан проходил в рамках 9 заседаний рабочих групп, итоговый отчет которых стал основой для вступления Республики Таджикистан во ВТО. Первые переговоры ВТО с участием Таджикистана были направлены на присоединение страны к ВТО. Не будучи автоматическим процессом, вступление в ВТО осуществляется на условиях, согласуемых между государством и ВТО. В действительности, окончательный «пакет для вступления», который включает отчет Рабочей группы и «Перечень уступок и уступок и обязательств по товарам» и «Перечень специфических обязательств по услугам» Таджикистана, является результатом сложного переговорного процесса, проводимого как на двусторонней, так и на многосторонней основе.

В отчете рабочей группы по вступлению Республики Таджикистан в ВТО, кроме общих международно-правовых обязательств по праву ВТО, также были приняты специфические обязательства, которые были закреплены в параграфе 351 отчета рабочей группы, где были определены параграфы касательно специфических обязательств Таджикистана, в частности специфические обязательства были зафиксированы в параграфах: 46, 51, 59, 71, 76, 92, 97, 100, 105, 112, 124, 137, 146, 152, 155, 164, 165, 169, 181, 190, 191, 194, 199, 207, 209, 230, 231, 233, 239, 244, 248, 258, 326, 335, 336, 337, 338, 343, 344 и 350.

Республика Таджикистан добросовестно выполняла международно-правовые обязательства по праву ВТО, что способствовало совершенствованию национального законодательства Республики Таджикистан.

**Рецензент: кандидат юридических наук,
доцент Кодиркулов Х.Р.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Ануфриева Л.П. Право ВТО: теория и практика применений: монография. –М.: Норма: ИНФРА-М, 2016. – 528 с.
2. Белов А.В. Международное торговое право и право ВТО. В 2. т. Том 2. Акты международной частноправовой унификации. Право ЕС. Право ВТО: учебник для бакалавриата и магистратуры. – М.: Издательство Юрайт, 2015. -615 с.
3. Вельяминов Г.М. Международное право: опыты. –М.: Статут, 2015. – 1006 с.
4. Гуляева Т.К. Соотношение «права ВТО» и национального права государств-членов: монография. – М.: Юстицинформ, 2017. – 228 с.
5. Ершова И.В. Государственное регулирование экономической деятельности в условиях членства России во Всемирной торговой организации, Евразийском экономическом сообществе и Таможенном союзе: монография. -М.: Норма: ИНФРА-М, 2015. -288с.
6. Зенкин И.В. Право Всемирной торговой организации. – М.: Международные отношения, 2014. – 792 с.
7. Колосов Ю.М. Международное право: Учебник-М.: Междунар.отношения, 2000.- 720 с.
8. Ковалев А.А. Международное экономическое право и правовое регулирование международной экономической деятельности. Учебное пособие. – М.: Научная книга, 2007. – 424 с.
9. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. / Ф.Ф. Мартенс; под ред. В.А. Томсинова. – М.: «ЗЕРЦАЛО», 2008. - Т.1. -323с.
10. Осмин Б.И. Заключение и имплементация международных договоров, и внутригосударственное право: монография. – М.: Инфотропик Медиа, 2010. -400.
11. Стурьина С.Ф. Членство в ВТО: новый этап участия России в международной торговой системе: монография. -М.: Проспект, 2014 – 320 с.
12. Смбалян А.С. Толкование и применение правил Всемирной торговой организации: монография. -М.: ИНФРА-М, 2017.- 448с.
13. Талалаев А.Н. Право международных договоров. В 2 т./ А.Н. Талалаев; отв редактор Л.Н. Шестаков. Т.2. Действие и применение договоров. Договоры с участием международных организаций. – М.: Издательство «ЗЕРЦАЛО», 2011. –с.483.
14. Шумилов В.М. Право Всемирной торговой организации (ВТО): учебник для магистрантов и аспирантов, -2-е изд., перер. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2014. -219 с.
15. Шумилов В.М. Международное экономическое право: учебник для магистров. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2014 – 612 с.
16. Шепенко Р.А. Введение в право ВТО: курс антидемпингового регулирования: учебное пособие. -Москва: Проспект, 2014. -216 с.

УХДАДОРИҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲУҚУҚИ ДАВЛАТҲО ДАР АСОСИ ҚОНУНИ СОЗМОНИ УМУМИЧАҲОНИИ САВДО (СУС)

Дар мақола муаллиф ухдадориҳои байналмилалии ҳуқуқи давлатҳоро дар асоси қонуни Созмони умумичаҳонии савдо (СУС) таҳқиқ кардааст. Имрӯз СУС яке аз ташкилотҳои марказии байналмилалӣ мебошад, ки дар либерализатсияи савдои ҷаҳонӣ саҳм мегузорад. Дар ибтидо, таъсиси як созмони алоҳидаи байналмилалӣ тичоратӣ пас аз Ҷанги дуюми ҷаҳон ба нақша гирифта шуд, лекин он дар шакли созишномаи алоҳида амалӣ шуд (Созишномаи генералии нархҳо ва савдо -1947). Дар ҷараёни эволютсия, ин созишнома ба СУС табдил ёфт. Тағйирот дар сохтори ташкилию ҳуқуқӣ ба таҳкими мавқеи СУС дар арсаи ҷаҳонӣ ҳамчун як низоми муосири танзими бисёрҷониба мусоидат намуд. Созишномаи умумии тарофаҳо ва савдои соли 1947 ухдадориҳои муайяни байналмилалӣ ҳуқуқи давлатҳои узвро дар бар мегирифт, аммо барои мусоидат ба ҳамоҳангсозии низомҳои миллии ҳуқуқи кишварҳои аъзо кофӣ набуд. Маҳз дар ҷаҳорҷубаи СУС ухдадориҳои асосии байналмилалӣ ҳуқуқи кишварҳои узв, инчунин таъсиси як мақомоти ҳалли баҳсҳо, ки ба татбиқи самарабахши ухдадориҳои байналмилалӣ ҳуқуқи кишварҳои узв мусоидат мекунанд, муайян карда шуданд. Дар доираи Созмони умумичаҳонии савдо маҷмӯи муайяни меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул ёфтааст, ки ба ҳамоҳангсозии низоми миллии ҳуқуқи давлатҳои аъзо мусоидат намуда, ухдадориҳои асосии байналмилалӣ ҳуқуқи давлатҳои узвро муайян мекунанд. Дар тӯли 11 сол, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи фаъолияти самараноки гурӯҳҳои корӣ дар мутобиқсозӣ ва татбиқи минбаъдаи қонуни СУС ба қонунгузори миллии саҳм гузошт ва 2 март соли 2013 узви қомилҳуқуқи СУС гардид. Ҷумҳурии Тоҷикистон ухдадориҳои байналмилалӣ ҳуқуқи худро тибқи қонуни СУС саривақт иҷро кардааст ва иҷро хоҳад кард.

Калидвожаҳо: Созмони умумичаҳонии савдо, ҳуқуқҳои СУС, Созишномаи генералии нархҳо ва савдо, созишнома, имплементатсия, принсипи ҳуқуқи байналмилалӣ, ухдадориҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ, низоми ҳуқуқи миллии.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА ГОСУДАРСТВ ПО ПРАВУ ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ (ВТО)

В статье автором рассматриваются международно-правовые обязательства государств по праву Всемирной торговой организации (ВТО). На сегодняшний день ВТО представляет собой одну из центральных международных организаций, способствующих либерализации мировой торговли. Первоначально идеи создания отдельной международной торговой организации после второй мировой войны не было суждено воплотиться в жизнь, и она была реализована в виде отдельного соглашения (Генерального соглашения по тарифам и торговле -1947 г). В процессе эволюции данное соглашение было трансформировано в ВТО. Изменение организационно-правовой структуры способствовало укреплению позиции ВТО на мировой арене как современной системы многостороннего регулирования торговли. Генеральное соглашение по тарифам и торговле 1947 содержало определенные международно-правовые обязательства государств-членов, но недостаточно, чтобы способствовать гармонизации национально-правовых систем государств-членов. Именно в рамках ВТО были определены основные международно-правовые обязательства государств-членов, а также создание отдельного органа (органа по разрешению споров), способствующего более эффективному выполнению международно-правовых обязательств государств-членов. В рамках Всемирной торговой организации образовался определенный правовой комплекс норм, способствующий гармонизации национально-правовых систем государств-членов и определяющие основные международно-правовые обязательства государств-членов. Республика Таджикистан на протяжении 11 лет в рамках эффективной деятельности рабочих групп способствовала адаптации и в дальнейшем имплементации права ВТО в национальное законодательство, став 2 марта 2013 года полноправным членом ВТО. Республика Таджикистан своевременно выполняла, и будет выполнять взятые на себя международно-правовые обязательства по праву ВТО.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация; права ВТО; Генеральное соглашение по тарифам и торговле; соглашение; имплементация; принцип международного права; международно-правовые обязательства; национально-правовая система.

INTERNATIONAL LEGAL OBLIGATIONS OF STATES UNDER THE LAW OF THE WORLD TRADE ORGANIZATION (WTO)

In the article, the author examines the international legal obligations of states under the law of the World Trade Organization (WTO). Today the WTO is one of the central international organizations contributing to the liberalization of world trade. Initially, the idea of creating a separate international trade organization after the Second World War was not destined to come true, and it was implemented in the form of a separate agreement (General Agreement on Tariffs and Trade -1947). In the course of evolution, this agreement was transformed into the WTO. The change in the organizational and legal structure contributed to the strengthening of the WTO's position in the world arena as a modern system of multilateral trade regulation. The General Agreement on Tariffs and Trade of 1947 contained certain international legal obligations of the member states, but not enough to promote the harmonization of the national legal systems of the member states. It was within the framework of the WTO that the main international legal obligations of the member states were determined, as well as the creation of a separate body (dispute settlement body) contributing to a more effective implementation of the international legal obligations of the member states. Within the framework of the World Trade Organization, a certain legal complex of norms has been formed, contributing to the harmonization of

the national legal systems of the member states and defining the basic international legal obligations of the member states. For 11 years, the Republic of Tajikistan, within the framework of the effective activities of the working groups, contributed to the adaptation and further implementation of the WTO law into national legislation, becoming a full member of the WTO on March 2, 2013. The Republic of Tajikistan has timely fulfilled and will fulfill its international legal obligations under the WTO law.

Keywords: World Trade Organization; WTO rights; General Agreement on Tariffs and Trade; agreement; implementation; principle of international law; international legal obligations; national legal system.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мамадамонов Умед Мулкамонович* - Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи муқоисавӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи М.Турсунзода, 30. Телефон: **919-09-49-49**. E-mail: **mumed@yandex.ru**

Сведения об авторе: *Мамадамонов Умед Мулкамонович* - Российско-Таджикский (славянский) университет, старший преподаватель кафедры международного права и сравнительного правоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица М.Турсунзаде 30. Телефон: **919-09-49-49**. E-mail: **mumed@yandex.ru**

Information about the author: *Mamadamonov Umed Mulkamonovich* - Russian-Tajik (Slavic) University, senior lecturer at the Department of International Law and Comparative Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. M. Tursunzade 30. Phone: **919- 09-49-49**. E-mail: **mumed@yandex.ru**

УДК 341.123:341.231.14

РОЛЬ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ (ООН) В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Эльназаров Д.Х.

Российско-Таджикский (Славянский) Университет

Жестокие и массовые нарушения прав человека во время Второй мировой войны стали основой для осознания всем мировым сообществом необходимости формирования эффективных международно-правовых механизмов защиты прав человека, принятия международно-правовых стандартов в области прав человека, а также имплементации данных стандартов в правовые системы государств. Первостепенная задача, стоящая перед мировым сообществом, сводилась к созданию универсальной международной организации, объединяющей все государства мира для конструированного решения глобальных проблем и создания устойчивой международной системы, предотвращающей наступление тех последствий к которым привела Вторая мировая война. Необходимо было создание универсальной организации способствующая поддержанию международного мира и безопасности и развитию всего человечества, а также преодолению тех глобальных проблем, которые возникают перед мировым сообществом.

Принцип уважения прав и свобод человека, зафиксированный в Уставе ООН [1,с.247], был детализирован и закреплён в виде конкретных международно-правовых норм в договорах и соглашениях [18,с.237]. Тем самым благодаря ООН был образован один из важнейших принципов современного международного права - принцип всеобщего признания, уважения и защиты прав человека [6,с.129].

Важнейшей международно-правовой основой сотрудничества государств по вопросам прав человека является Устав ООН, который требует от государств – членов ООН поощрять и развивать уважение к правам человека и основным свободам. Соблюдение основных прав и свобод человека является одним из основных условий стабильности и благополучия, необходимых для мирных и дружественных отношений между народами [7, с.245].

Формирование одной из подотраслей международного права – международного права прав человек способствовало эффективной организации ООН. Устав ООН, а также международные договора, принятые под эгидой ООН, устанавливают единые стандарты в области защиты прав человека, которые реализуются на внутригосударственном уровне [3,с.292]. Роль ООН также существенна в процессе становления международно-правовых

стандартов защиты прав человека, в частности в принятии международных нормативных актов на основании которых в последующем созданы специальные органы [5,с.231].

В становлении и развитии международно-правовых основ защиты прав человека ООН играет ключевую роль. Образование 24 октября 1945 ООН ознаменовало не только создание универсальной международной организации, но и начало становления современной системы защиты прав человека на универсальном уровне. Закрепление и развитие основополагающего принципа международного права - принципа защиты прав человека - также сформировался в рамках Устава ООН, в частности в ст. 55 подчеркивается, что ООН будет содействовать всеобщему уважению и соблюдению прав человека и основных свобод для всех, без различия расы, пола, языка и религии. Устав ООН предписывает всем «объединенным нациям», независимо от их статуса или различий, соблюдать все основные права и свободы, не допуская при этом каких-либо признаков или форм дискриминации. Особое внимание требует п.6 ст.2 Устава ООН, где подчеркивается, что касательно вопроса защиты прав человека, государство, которые не являются членами ООН, также должны действовать в соответствии с ее принципами, так как это необходимо для поддержания мира и безопасности. Ведущая роль ООН в становлении и развитии международно-правовых норм в области защиты прав человека подтверждается также тем фактом, что многие значимые международные договора были приняты также при содействии либо непосредственном одобрении ООН: Всеобщая декларация прав человека, принятая в соответствии с резолюцией 217 А (III) ГА ООН от 10 декабря 1948г.; Международный пакт о гражданских и политических правах, принятый согласно резолюции 2200 А (XXI) ГА ООН от 16 декабря 1966 г.; Факультативный Протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах (резолюция 2200 А (XXI) ГА ООН от 19 декабря 1966г.; Второй Факультативный Протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах, направленный на отмену смертной казни, принятый 15 декабря 1989 г.; Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, принятый в соответствии с резолюцией 2200 А (XXI) ГА ООН от 16 декабря 1966.; Конвенция ООН против пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения или наказания, принятый ГА ООН от 18 декабря 2002 г.; Конвенция о правах ребенка, принятая согласно резолюции ГА ООН от 20 ноября 1989 г. и другие.

Реформирование правозащитного механизма ООН. Правозащитный механизм, сформировавшийся в рамках ООН, представляет собой один из эффективных механизмов защиты прав человека [2,с.157]. Однако с момента образования данного механизма были приняты большое количество международных документов в области защиты прав человека, что стало основой для реформирования механизма защита прав человека в рамках ООН, в частности касательно институциональной части. Генеральная Ассамблея ООН на своем заседании 15 марта 2006 г. приняла Резолюцию 60/251, под названием «Совет по правам человека», предусматривающую создание взамен Комиссии по правам человека. Совет по правам человека в количестве 47 государств-членов в качестве вспомогательного органа Генеральной Ассамблеи ООН. Согласно данной резолюции Совет по правам человека как основной правозащитный орган ООН уполномочен содействовать всеобщему уважению и защите прав человека; рассматривать ситуации, связанные с их грубыми и систематическими нарушениями; содействовать эффективной координации и деятельности всех правозащитных органов в рамках ООН. Следует отметить, что одним из основных преимуществ данного органа является проведение периодического обзора на основании предоставленной государствами-членами объективной информации о соблюдении прав человека в отдельном государстве, что позволяет всесторонне изучить исполнение государствами международных обязательств по правам человека.

С момента реформирования правозащитной системы ООН прошло 15 лет и можно с уверенностью сказать о положительном развитии механизма защиты прав человека в рамках ООН, которое в первую очередь способствовало оптимизации работы в рамках Совета по правам человека путем объединения нескольких процедур, быстрому и эффективному рассмотрению жалоб, а также изменению национальных законодательств государств-

участников, в частности положений, касающихся прав человека, которые были имплементированы в национальное законодательства и по которым государства взяли на себя международно-правовые обязательства.

Тем самым реформирование правозащитной системы ООН положительно влияет на процесс защиты прав человека в рамках внутреннего законодательства, а также дальнейшего совершенствования внутреннего законодательства государств-участников в области защиты прав человека. Периодические обзоры, проводимые в рамках Совета по правам человека, выступают в роли механизма международного контроля за ходом выполнения обязательств государств в области защиты прав человека, а также способствуют как положительному, так и негативному влиянию на авторитет государства в зависимости от качественного выполнения взятых на себя обязательств [4,с.81]. Мы считаем что для совершенствования механизма защиты прав человека в рамках ООН необходимо создание международного суда по правам человека в рамках ООН, что будет способствовать более качественному исполнению международно-правовых норм в области прав человека, а также послужит стимулом для укрепления внутригосударственных механизмов защиты прав человека. Примером эффективной деятельности международного суда можно привести Европейский суд по правам человека, оказавший огромное влияние на развитие международных механизмов защиты прав человека.

Следует отметить, что для эффективной защиты прав человека в рамках ООН, наравне с отдельными органами, обеспечивающими принятие определенных стандартов в области защиты прав человека, также существенный вклад вносят определенные должностные лица, в функциональные обязанности которых входит обеспечение прав человека.

Верховный комиссар является должностным лицом срок, полномочия которого составляет четыре года, в его задачи входит в частности: содействие и защита эффективной реализации всех прав человека; содействие международному сотрудничеству в целях соблюдения прав человека; стимулирование и координация действий в области прав человека в рамках системы ООН; оказание помощи в разработке новых стандартов в области прав человека; содействие ратификации договоров о правах человека; принятие определенных мер в отношении серьезных нарушений прав человека и принятие предупредительных действий.

Механизм защиты прав человека в системе договорных органов ООН. Одна из особенностей и преимуществ защиты прав человека в рамках ООН заключается в наличии специальных договорных органов, которые непосредственно ведут мониторинг по исполнению государствами - участниками своих обязательств касательно тех международных договоров, участниками которых они являются. Эффективность данных органов, в первую очередь, заключается в предметном контроле и привязанности каждого органа к конкретной конвенции, что непосредственно способствует качественному и своевременному выполнению государствами-участниками своих международных обязательств.

В настоящее время действуют 10 договорных органов по правам человека, функционирующих в виде 9 комитетов и одного подкомитета:

- 1) Комитет по ликвидации всех форм расовой дискриминации (в полномочия данного органа входит контроль за исполнением Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации от 1965 г. [13,с.7]);
- 2) Комитет по правам человека (в полномочия данного органа входят контроль за исполнением Международного пакта о гражданских и политических правах от 1966 г.);
- 3) Комитет по экономическим, социальным и культурным правам (в полномочия данного органа входят контроль за исполнением Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах от 1966 г.);
- 4) Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин (в полномочия данного органа входит контроль за исполнением Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин от 1979 г. [8,с.101]);

5) Конвенция против пыток (в полномочия данного органа входит контроль за исполнением Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания от 1984 г. [9,с.51]);

6) Конвенция по правам ребенка (в полномочия данного органа входит контроль за исполнением Конвенции о правах ребенка от 1989 г. [10, с.25] и двух факультативных протоколов к ней: Факультативного протокола к Конвенции о правах ребенка, касающегося торговли детьми, детской проституции и детской порнографии, от 2000 г. [17,с.27] и Факультативного протокола касающегося участия детей в вооруженных конфликтах 2000 г. [16,с.157]);

7) Комитет по защите прав трудящихся-мигрантов и членов их семей (в полномочия данного органа входит контроль за исполнением Международной конвенции о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей от 1990 г. [14,с.178]);

8) Комитет по правам инвалидов (в полномочия данного органа входят контроль за исполнением Конвенция по правам инвалидов от 2006 г. [11,с.47]);

9) Комитет по насильственным исчезновениям (в полномочия данного органа входят контроль за исполнением Международной конвенции для защиты всех лиц от насильственных исчезновений 2006 г. [12,с.178]);

10) Подкомитет по предупреждению пыток (в полномочия данного органа входят контроль за исполнением Факультативного протокола к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания от 2002 г. [15,с.188]).

ООН способствовала образованию и развитию основных институтов международного контроля в области защиты прав человека, в частности путем принятия международных договоров в области прав человека, а также создания специальных комитетов, способствующих реализации идей и целей, заложенных в данных международных договорах.

Осознав важность защиты прав человека как на национальном, так и на международном уровне, государства включили в Устав ООН положение об их решимости «вновь утвердить веру в основные права человека, в достоинство и ценность человеческой личности, в равноправие мужчин и женщин и в равенство прав больших и малых наций» и взяли обязательство по «всеобщему уважению и соблюдению прав человека и основных свобод», а в преамбуле Всеобщей декларации прав человека 1948 г. было подчеркнуто, что «пренебрежение и презрение к правам человека привели к варварским актам, которые возмущают совесть человечества», а сами права «должны охраняться властью закона».

После принятия Устава ООН прилагались постоянные усилия по выявлению конкретных областей, в которых требовалось принятие дальнейших мер в целях развития международно-правовых основ в области защиты прав человека. В этом деле активную роль сыграла ГА ООН, которая, в соответствии с п. 1 (а) ст. 13 Устава ООН организует исследования и дает рекомендации в целях содействия международному сотрудничеству в «поощрении прогрессивного развития международного права и его кодификации», в том числе в области прав человека.

Благодаря деятельности ГА ООН, других органов ООН и специализированных учреждений системы ООН была установлена «обширная система международных стандартов в области прав человека», в которой «главенствующая роль» принадлежит Международному биллю по правам человека, включающему Всеобщую декларацию прав человека 1948 г., Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г. и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 г. Стоит отметить, что процесс разработки и принятия международно-правовых актов, устанавливающих обязательства государств в правозащитной сфере, осуществлялся одновременно с формированием и развитием системы механизмов защиты прав человека на универсальном уровне, которые в том числе были наделены полномочиями по осуществлению международного контроля в области прав человека.

Анализируя роль договорных органов по правам человека в деле защиты прав человека на универсальном уровне, следует обратить внимание на тот факт, что они формируют единую систему. Качество системности позволяет с большей уверенностью рассматривать их в качестве единого центрального элемента универсальной правозащитной машины.

Важным фактором повышения эффективности системы конвенционного контроля является выявление и применение более действенного механизма предоставления государствами своих периодических докладов. Решить эту задачу можно без создания новых договорных источников и без редактирования существующих. Например, в резолюции Генеральной Ассамблеи ООН можно указать, что к избранию в Совет ООН по правам человека будут допускаться лишь те государства, которые не имеют просроченных докладов перед конвенционными органами на дату выдвижения кандидатур. При этом целесообразно, чтобы в такой резолюции, с учетом пожеланий конвенционных органов, были установлены минимальные требования к форме и содержанию докладов. Нарушение данных требований следует приравнять к факту непредставления доклада. Такое нововведение улучшит мотивацию государств и оживит систему конвенционного контроля.

Пути реформирования конвенционных органов ООН активно обсуждают сами комитеты, в частности создания единого органа для рассмотрения индивидуальных сообщений; о развитии взаимодействия между договорными органами и Советом по правам человека; об усилении взаимодействия конвенционных органов с фондами, программами и специализированными учреждениями ООН, региональными, межправительственными организациями, национальными правозащитными учреждениями; о решении проблемы непредставления докладов; о повышении роли межкомитетских совещаний; об улучшении гендерной и географической сбалансированности членского состава комитетов; о согласовании терминологии договорных органов и прочих вопросах.

С момента образования ООН и до сегодняшнего дня можно отчетливо заметить прогрессивное развитие механизма защиты прав человека в рамках ООН, в частности, принятие основных международных документов в области защиты прав человека, а также совершенствование системы защиты прав человека. В зависимости от развития научно-технического прогресса, а также появления новых угроз требуется принятие новых международных документов, а также внесение изменений и дополнений в существующие международные договоры, а также создание единого международного договора, объединяющего в себе все основные положения по защите прав человека, а также механизмы по защите данных прав в виде отдельного специализированного международного суда. Деятельность специализированного международного суда будет содействовать более эффективному выполнению взятых на себя обязательств государств по защите прав человека, а также будет способствовать развитию судебных прецедентов в области защиты прав человека. Особое значение имеют также международно-правовые нормы, сформированные в рамках ООН в процессе взаимодействия международно-правовых норм и внутригосударственных норм в условиях, когда международное право не только влияет на национальное законодательство по вопросам защиты прав человека, но и становится непосредственным регулятором и гарантом защиты прав человека, обеспечиваемым наряду с национальным международным правовым механизмом.

**Рецензент: кандидат юридических наук,
доцент Саъдизода Дж.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Бекяшев К.А. Международное публичное право: учеб. – М.: ТК Велби, 2005. -784 с.
2. Богатырев В.В. Международное право: учеб. пособие. – Владимирский государственный университет.: ВлГУ, 2016. – 276 с.
3. Вылегжанин А.Н. Международное право: учебник. – М.: Юрайт, 2009. -1012с.
4. Волова Л.И. Направления преобразования универсальной правозащитной системы ООН в современных условиях // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2018. - № 1. –С. 81-89.
5. Игнатенко И.В., Тиунов О. И. Международное право: учебник для вузов. – М.: Издательство НОРМА-ИНФРА, 1999. – 584 с.
6. Кузнецов В.И., Тузмухамедов Б.Р. Международное право: учебник. - М.: Норма, 2010 – 720с.

7. Каламқарян Р.А. Международное право: курс лекций. – М.: Эксмо, 2009. – 448с.
8. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979 г. // UNTS. Vol. 1249. P. 101-189.
9. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания 1984 г. // UNTS. Vol. 1465. P. 51-143.
10. Конвенция о правах ребенка 1989 г. // UNTS. Vol. 1577. P. 25-97.
11. Конвенция по правам инвалидов 2006 г. // UNTS. Vol. 2515. P. 47-157.
12. Международная конвенция о защите всех лиц от насильственных исчезновений 2006 г. // UNTS. Vol. 2220. P. 178-267.
13. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации 1965 г. // UNTS. Vol. 660. P. 7-87.
14. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей 1990 г. // UNTS. Vol. 2220. P. 178-267.
15. Факультативный протокол к Конвенции против пыток и других жестких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания 2002 г. // UNTS. Vol. 2716. P. 188-299.
16. Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся участия детей в вооруженных конфликтах 2000 г. // UNTS. Vol. 2173. P. 157-201.
17. Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии 2000 г. // UNTS. Vol. 2171. -P. 27-115.
18. Чепурнова Н.М., Сизько И.А. Международное право: учебно-методический комплекс. – М.: Изд.центр ЕАОИ, 2009. -295с.

НАҚШИ СОЗМОНИ МИЛАЛИ МУТТАҲИД (СММ) ДАР ТАШАККУЛҒИИ ЗАМИНАҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲУҚУҚӢ БАРОИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН

Дар мақола муаллиф нақши Созмони Милали Муттаҳидро дар ташаккули заминаи байналмилалӣ ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқи инсон баррасӣ намудааст. Яке аз принципҳои асосии ҳуқуқи муосири байналмилалӣ принциби ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошад. Маҳз эҳтироми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд вазифаи аввалиндараҷаи давлатҳои муосир мебошад. Таълимоти меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар доираи СММ асоси системаи муосири ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи инсон мебошад. Самаранокии шартномаҳои байналмилалӣ қабулшуда дар соҳаи ҳуқуқи инсон дар доираи СММ дар он аст, ки ҳангоми ташаккули ин шартномаҳои байналмилалӣ ҳамзамон бо онҳо мақомоти (қумитаҳои) махсус таъсис дода шуданд, ки вазифаи асосии онҳо назорати иҷроӣ муқаррароти ин шартномаҳоро аз ҷониби давлатҳои аъзо мебошад. Рушди низоми байналмилалӣ ҳифзи ҳуқуқи инсон дар доираи СММ ба ислоҳоти заминаи институтсионалии ҳифзи ҳуқуқи инсон дар доираи СММ мусоидат намуд. Ҳамин тариқ, Комиссияи СММ оид ба ҳуқуқи инсон, ки 10 декабри соли 1946 таъсис ёфтааст, соли 2006 ба Шӯрои ҳуқуқи инсон табдил дода шуд, ки он низ ба назорати муфассали иҷроӣ уҳдадорҳои байналмилалӣ ҳуқуқии худ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон. Аз ҷумла, дар қарори 9/11 Шӯро аҳамияти эҳтиром ва таъмини ҳуқуқ ба ҳақиқатро эътироф мекунад. Дар робита бо ин, Шӯро аз ҷониби баъзе давлатҳо таъсис додани механизмҳои ғайриҳуқуқӣ, аз қабилӣ таҳаққуқи ҳақиқат ва комиссияҳои ошӣ, муҳим мешуморад. Барои беҳтар ҳимоя кардани ҳуқуқи инсон, Шӯро давлатҳоро ташвиқ мекунад, ки масъалаи таъсиси мақомоти судиро оид ба тафтиш ва ҳалли нақзи ҳуқуқи инсон ва нақзи шадиди ҳуқуқи байналмилалӣ башардӯстона баррасӣ кунанд.

Калидвожаҳо: Созмони Милали Муттаҳид; Комиссияи СММ; Шӯрои ҳуқуқи инсон; анҷуманҳо; ҳимояи ҳуқуқи инсон; принцип; оиннома.

РОЛЬ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ (ООН) В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

В статье автором рассматриваются роль Организации Объединенных Наций в формировании международно-правовых основ защиты прав человека. Одним из основных принципов современного международного права является принцип защиты прав человека. Именно соблюдение прав и свобод человека и гражданина является первоочередной задачей современных государств. Международно-правовые нормы, образованные в рамках ООН, являются основой современной международно-правовой системы защиты прав человека. Эффективность принятых международных договоров в области прав человека заключается также в том, что при формировании данных международных договоров одновременно с ними были созданы специальные органы (комитеты), в основную задачу которых входит контроль за исполнением положений данных договоров государствами-участниками. Развитие международной системы защиты прав человека в рамках ООН способствовало реформированию институциональной основы защиты прав человека. Так, Комиссия ООН по правам человека, образованная 10 декабря 1946 года было преобразована в 2006 году в Совет по правам человека, что также способствовало более детальному контролю за выполнением государствами-участниками взятых на себя международно-правовых обязательств в области защиты прав человека. В частности, в резолюции 9/11 Совет признает важность уважения и обеспечения права на установление истины. В связи с этим Совет считает важным шагом со стороны некоторых государств создание внесудебных механизмов, таких, как комиссии по установлению истины и примирению. Для более эффективной защиты прав человека Совет призывает государства рассмотреть вопрос о создании судебных

органов для расследования и решения вопроса о грубых нарушениях прав человека и серьезных нарушениях международного гуманитарного права.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, Комиссия ООН, Совет по правам человека, конвенция; защита прав человека, принцип, устав.

ROLE OF THE UNITED NATIONS (UN) IN THE FORMATION OF THE INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS

In the article, the author examines the role of the United Nations in the formation of the international legal framework for the protection of human rights. One of the basic principles of modern international law is the principle of the protection of human rights. It is the presence of respect for the rights and freedoms of man and citizen that is the primary task of modern states. International legal norms education within the UN framework is the basis of the modern international legal system for the protection of human rights. The effectiveness of the adopted international treaties in the field of human rights within the framework of the UN lies in the fact that during the formation of these international treaties, special bodies (committees) were created simultaneously with them, the main task of which is to monitor the implementation of the provisions of these treaties by the participating States. The development of the international system for the protection of human rights within the UN framework contributed to the reform of the institutional framework for the protection of human rights within the UN. Thus, the UN Commission on Human Rights, formed on December 10, 1946, was transformed in 2006 into the Human Rights Council, which also contributed to a more detailed control over the implementation by the participating States of their international legal obligations in the field of human rights protection. In particular, in resolution 9/11, the Council recognizes the importance of respecting and ensuring the right to the truth. In this regard, the Council considers it an important step on the part of some States to establish extrajudicial mechanisms, such as truth and reconciliation commissions. To better protect human rights, the Council encourages States to consider establishing judicial bodies to investigate and resolve gross violations of human rights and grave violations of international humanitarian law.

Keywords: United Nations; UN Commission; Human Rights Council; conventions; protection of human rights; principle; charter.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Элназаров Далатшо Хоҷаевич* - Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон, мудири кафедраи фанҳои давлатӣ ва ҳуқуқӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи М.Турсунзода 30. Телефон: **227-86-48**

Сведения об авторе: *Элназаров Далатшо Ходжаевич* - Российско-Таджикский (славянский) университет, заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, улица М.Турсунзаде 30. Телефон: **227-86-48**

Information about the author: *Elnazarov Dalatsho Khodzhaevich* - Russian-Tajik (Slavic) University, Head of the Department of State and Legal Disciplines. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. M. Tursunzade 30., Tel: **227-86-48**

УДК: 343.985

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Салимов Б.А.

Государственный комитет национальной безопасности Республики Таджикистан

Исследование вопроса понятия и значения цифровой информации в криминалистике обусловлено стремительным развитием информационных технологий и их использованием, в том числе, в преступной деятельности. Произошедшее в последние два десятилетия технологическое развитие внесло определённые коррективы в жизнь современного человека и предоставило ему новые возможности. Самым важным достижением в данном направлении стало проникновение сети Интернет в различные сферы деятельности государства и повседневную жизнь человека. Она превратилась в глобальный источник хранения и распространения информации, в том числе, и криминалистической, имеющей большое значение при расследовании преступлений.

Ежегодно увеличивается количество преступлений, совершаемых с использованием компьютерных технологий и сети Интернет. Нередко хранящиеся в сети Интернет и других электронных носителях данные выступают основанием для возбуждения уголовного дела и в дальнейшем становятся доказательствами по делу.

Вместе с тем, органы следствия и дознания испытывают трудности при выявлении и раскрытии преступлений данной категории. Это обусловлено, прежде всего, особым характером электронно-цифровой информации, своевременное обнаружение и правильная фиксация которой имеют большое значение для установления и привлечения к уголовной ответственности виновных лиц. Когда совершается преступление с использованием информационных технологий, его следы остаются на электронных носителях в виде цифровой информации, а не на конкретных предметах в материальном виде. Для того, чтобы использовать цифровые данные в доказывании, необходимо придать им процессуальную форму.

Прежде всего, для определения сущности «цифровой информации» и её всестороннего анализа, необходимо определиться с базовым понятием «информации».

Слово «информация» происходит от латинского слова «information» - разъяснение, изложение. В толковом словаре русского языка под редакцией С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой даны следующие определения этого термина: «1. Информация - сведения об окружающем мире и протекающих в нем процессах, воспринимаемых человеком или специальным устройством. 2. Информация - сообщения, осведомляющие о положении дел, о состоянии чего-нибудь». Также в словаре информация раскрывается через понятия «сведение», что означает познания в какой-нибудь области, известия, сообщения, знания, представление о чем-нибудь [14,с.250, 699].

Основным законом, регулирующим информационные отношения в Республике Таджикистан, является Закон Республики Таджикистан «Об информации» от 10.05.2002 г., №55. В соответствии со ст. 1 этого Закона, информация – это сведения о лицах, предметах, событиях, явлениях и процессах независимо от формы их представления [6].

Все перечисленные определения информации в той или иной степени охватывают её свойства и качества, а также раскрывают сущность данного термина. Вместе с тем, наиболее удачно и всесторонне, на наш взгляд, изложил понятие информации И.И. Салихов, по мнению которого «информация – нематериальные по своей сути, неразрывно связанные с конкретным материальным носителем, обладающие количественными и качественными характеристиками сведения о социальной форме движения материи и обо всех других её формах в той мере, в какой они используются участниками общественных отношений, вовлечены в орбиту общественной жизни» [11,с.17].

Следует отметить, что передача информации происходит посредством сигналов. Сигналы бывают аналоговыми и дискретными. Примером аналогового сигнала в криминалистике могут быть устные показания очевидца преступления, которые в последующем преобразуются в дискретные сигналы в виде протокола допроса.

Информация в дискретном виде хранится, обрабатывается и передаётся посредством компьютерных устройств и информационно-телекоммуникационных систем. В криминалистике подобного рода информация получила название машинной, компьютерной, электронной или цифровой. Получение этих названий связано, прежде всего, с развитием информационных технологий. Нет единой терминологии применительно к информации данной категории. Первоначально такая информация получила название «машинной», так как она обрабатывалась посредством электронно-вычислительных машин (ЭВМ). После данное название трансформировалось на «компьютерной», поскольку на смену названия ЭВМ пришёл термин «компьютер», а в последующем на «электронно-цифровой».

В Уголовном кодексе Республики Таджикистан целая глава посвящена защите «компьютерной информации» от преступных посягательств. Вместе с тем, в Кодексе отсутствует определение «компьютерной информации» как предмета преступного посягательства. Однако анализ отдельных статей главы 28 УК РТ (ст.ст.298, 299, 301) позволяет сделать вывод о том, что под «компьютерной информацией» в уголовном законе понимается информация, хранящаяся в компьютерной системе, сети или на машинных носителях [15].

Отсутствие чёткого уголовно-правового определения компьютерной информации и единого понимания её сущности привело к тому, что различные ученые трактуют понятие

«компьютерной информации» по-разному. К примеру, В.А. Мещеряков под ней понимает информацию, представленную в специальном виде [9,с.46]. По сути, близка к данному понятию и точка зрения М.В. Старичкова. По его мнению, компьютерная информация - это зафиксированные на материальном носителе сведения, представленные в виде, пригодном для обработки с использованием компьютерных устройств, и предназначенные для использования в таких устройствах [13,с.20].

Между тем, некоторые научные круги считают необходимым исключить слово «компьютер» из определения «компьютерная информация» и взамен предлагают использовать понятие «электронно-цифровая информация». Так, П.Г. Смагин считает, что если информация была создана не на компьютере, а, к примеру, на цифровом фотоаппарате, то она уже не является компьютерной, но все равно зафиксирована в цифровом виде и при передаче её на компьютер никакого искажения не произойдет. Он считает, что с появлением огромного количества цифровых устройств (сотовых телефонов, цифровых диктофонов, DVD-камер) понятие «компьютер» необходимо исключить из оборота в соответствующих нормативно-правовых актах, так как можно говорить только о цифровом устройстве [12,с.80]. Пожалуй, следует согласиться с данной точкой зрения.

В уголовно-процессуальном законе понятие «цифровой информации» законодательно не закреплено, и этот термин упоминается лишь в одной норме, а именно в ч. 5 ст. 199 (Общие правила производства допроса) УПК РФ, где говорится, что «если показания связаны с *цифровыми данными* или иными сведениями, которые трудно удержать в памяти, допрашиваемый вправе пользоваться документами и записями...».

Наиболее точно определил понятие «цифровой информации» Н.А. Иванов, по мнению которого «цифровая информация» - информация, вводимая, обрабатываемая и хранящаяся в устройствах памяти средств компьютерной и иной микропроцессорной техники или передаваемая по каким-либо каналам связи, имеет вид или зафиксирована (представлена) в виде дискретных сигналов, т.е. сигналов, имеющих конечное число значений [7,с.96].

В уголовном процессе дискуссионным является вопрос отнесения цифровой информации к тем или иным видам доказательств, и по этому поводу существует несколько точек зрения.

Первая из них заключается в том, что цифровая информация относится к распространённым видам доказательств, а именно: к иным документам или вещественным доказательствам. Подобную позицию занимает С.П. Ворожбит, по мнению которого, если доказательственное значение имеют материальные свойства предмета, то такой предмет следует относить к вещественным доказательствам, если же криминалистическое значение имеет смысловое содержание предмета, то его следует определить как иной документ [3,с.25].

Сторонники другой точки зрения, считают, что цифровой информации присущи особые свойства, которые отличают её от иных документов и вещественных доказательств, и поэтому предлагают признать её новым видом доказательств [8,с.99-103]. Полагаем, что данная точка зрения является состоятельной, так как цифровая информация в отличие от документов, не составляется человеком, а создаётся путём набора определённых команд или записи процессов, протекающих в окружающем мире, посредством технических устройств. Цифровую информацию невозможно воспринимать без использования технических устройств, тогда как документ и вещественное доказательство доступны для непосредственного восприятия человеком.

Также существует точка зрения, согласно которой существование цифровой информации в качестве доказательства в уголовном процессе категорически отрицается. Так, А.М. Баранов считает, что цифровые доказательства – это лишь иллюзия, фантазии авторов. Единственным источником (носителем) доказательств в уголовном процессе всегда является человек. Доказательство (информация) существует только в сознании человека. Протоколы следственных действий, иные документы и вещественные доказательства не являются носителями (источниками) информации, а считаются её хранителями. Электронная среда, в том числе Интернет, электронные средства сохранения и передачи информации считаются

хранителями информации, а не вещественными доказательствами и электронными доказательствами. А источником является лицо, которое хранит их на электронном устройстве или получило их из электронной среды либо электронного прибора [2,с.64-69]. Нельзя согласиться с мнением А.М. Баранова, ибо источником цифровой информации, кроме человека, могут выступать различные юридические лица, предприятия и учреждения.

Итак, можно констатировать, что основной отличительной чертой электронно-цифровой информации является наличие у неё электронного носителя, без которого она не может существовать.

В УПК Республики Таджикистан терминология «электронные носители информации» не встречается. Вместо неё используется выражение «электронные источники информации». В соответствии с ч. 2 ст. 82 Кодекса электронные источники информации отнесены как один из видов доказательств к иным документам, что, на наш взгляд, не совсем верно. Также, положения данной статьи уголовно-процессуального закона не исключает возможности признать их вещественными доказательствами.

Так, согласно ч.3 ст. 82 УПК РТ в случаях, когда документы обладают всеми признаками, указанными в статье 78 настоящего Кодекса, они считаются вещественными доказательствами. В статье 78 речь идёт о вещественных доказательствах и обстоятельствах, при которых определённые предметы могут признаваться таковыми. То есть, если предметы послужили орудием преступления, средством к выявлению преступления, установлению фактических обстоятельств дела, выявлению виновных либо опровержению обвинения или смягчения ответственности, сохранили на себе следы преступления и стали объектами преступных действий, то они признаются вещественными доказательствами.

В связи с тем, что законодательное определение понятия «электронного носителя (источника) информации» не существует, в юридической литературе имеются различные мнения на этот счёт.

Так, А.А. Балашова в своей диссертационной работе сформулировала свое определение данной терминологии применительно к уголовно-процессуальной деятельности. Она считает, что «электронный носитель информации – это техническое средство, конструктивно предназначенное для хранения информации в электронно-цифровой форме, доступной для обработки с использованием средств вычислительной техники» [1,с.28]. На наш взгляд, в целом, приведенное понятие раскрывает сущность рассматриваемого предмета, однако данное определение не охватывает всю совокупность функций электронного носителя информации по записи, передаче и воспроизведению сведений.

Р.И. Оконенко выделяет следующие свойства электронного носителя информации:

- наличие значительного объема памяти;
- простота передачи и копирования сведений с одного электронного носителя информации на другой;
- возможность удаленного доступа к содержанию электронного носителя и информационно-телекоммуникационным системам (в частности к сети Интернет);
- относительность и неочевидность содержания [10,с.120-124].

Вместе с тем, В.Н. Григорьев и О.А. Максимов определяют «электронный носитель информации» как «предмет, содержащий значимую для уголовного дела информацию, созданную не в процессе расследования уголовного дела, восприятие которой невозможно без использования электронно-вычислительных средств» [5,с.40]. Мы полагаем, что здесь слова «созданные не в процессе расследования уголовного дела» являются излишними и сужающими понятия исследуемого устройства. Ибо не исключена возможность получения криминалистически значимой информации, образовавшейся в ходе расследования уголовного дела, с технических устройств. Например, сведения, полученные при прослушивании и записи переговоров, произведенных в рамках расследования уголовных дел в порядке ст.196 УПК Республики Таджикистан.

По нашему мнению, с точки зрения криминалистической науки удачно сформулировал определение «электронного носителя информации» Ю.В. Гаврилин, который понимает под ним устройство, конструктивно предназначенное для постоянного или временного хранения

информации в виде, пригодном для использования в электронных вычислительных машинах, а также для ее передачи по информационно-телекоммуникационным сетям или обработки в информационных системах [4,с.48].

Таким образом, учитывая рассмотренные теоретические аспекты понятия и значения цифровой информации можно подытожить следующее.

Термины «цифровая информация», «электронно-цифровая информация» и «компьютерная информация» являются тождественными понятиями и имеют одинаковое значение в криминалистической науке. Поскольку всем им присуще наличие материальных носителей, представлены они в форме электрических сигналов, воспроизводятся и обрабатываются посредством технических устройств.

При совершении преступлений с использованием информационных технологий, их следы остаются на электронных носителях в виде цифровой информации, а не на конкретных предметах материального мира. От своевременного обнаружения и грамотной фиксации криминалистически значимой цифровой информации зависит раскрываемость преступлений.

Вместе с тем, работа с электронно-цифровой информацией вызывает определённые сложности у органов предварительного следствия. Это связано, прежде всего, с особенностью образования цифровых следов, отсутствием специальных технических знаний у сотрудников, а также недостаточным правовым регулированием данного вопроса.

В связи с изложенным, полагаем, что в условиях постоянного развития информационных технологий и их широкого использования в преступной деятельности, сотрудникам органов дознания и следствия необходимо совершенствовать свои знания в области цифровой информации, изучить опыт зарубежных коллег по выявлению, изъятию и хранению цифровой информации, проводить процессуальные действия по осмотру и фиксации доказательственной информации, сопряженной с ресурсами сети Интернет, с обязательным участием специалиста, так как последний знаком с техническими особенностями компьютерных систем и сетевого интернет-пространства и не допустить утери доказательств.

Также считаем, что назрела объективная необходимость в проработке вопроса о внесении соответствующих изменений и дополнений в законодательство Республики Таджикистан в целях правового регулирования рассматриваемого вопроса, а именно: а) определить электронно-цифровую информацию как отдельный вид доказательств и включить её в ст.72 УПК РТ; б) в статьях главы 28 УК РТ (Преступления против информационной безопасности) слова «компьютерная информация» заменить на «электронно-цифровую информацию» и статью 298 данной главы дополнить примечанием, где определить понятие «электронно-цифровой информации».

**Рецензент: кандидат юридических наук,
доцент Кодирзода Д.С.**

ЛИТЕРАТУРА

1. Балашова А.А. Электронные носители информации и их использование в уголовно-процессуальном доказывании: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 /А.А.Балашова – Москва, 2020. - С.28.
2. Баранов А. М. Электронные доказательства: иллюзия уголовного процесса XXI в. / А. М. Баранов // Уголовная юстиция. — 2019. — № 13. — С. 64-69.
3. Ворожбит С. П. Электронные средства доказывания в уголовном и гражданском процессе: автореф. дис.. канд. юрид. наук : 12.00.15 / С. П. Ворожбит. — Санкт- Петербург, 2011. — С. 25.
4. Гаврилин Ю.В. Электронные носители информации в уголовном судопроизводстве. /Ю.В. Гаврилин// Труды Академии управления МВД России. 2017. № 4 (44). С. 48.
5. Григорьев В.Н. Понятие электронных носителей информации в уголовном судопроизводстве. /В.Н. Григорьев, О.А. Максимов// Вестник Уфимского юридического института МВД России. 2019. № 2 (84). С. 40.
6. Закон Республики Таджикистан «Об информации». Действующий закон. Дата принятия: 10.05.2002 г.// В редакции закона от 03.07.2012г. №848.
7. Иванов Н. А. О понятии «цифровые доказательства» и их месте в общей системе доказательств // Проблемы профилактики и противодействия компьютерным преступлениям: материалы Международной научно-практической конференции (г. Челябинск, 30 мая 2007 г) и «круглого стола» (г. Челябинск, 18 мая 2007 г.) -

Челябинск: Челябинский центр по исследованию проблем противодействия организованной преступности и коррупции, 2008. -С. 96.

8. Карташов И. И. Проблемы формирования доказательств в уголовном судопроизводстве на основе цифровой информации / И. И. Карташов // Юридическая наука. — 2018. — № 3. — С. 99-103
9. Мещеряков В. А. Преступления в сфере компьютерной информации: основы теории и практики расследования. /А.В. Мещеряков// Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. -С. 46.
10. Оконенко Р. И. Электронные доказательства как новое направление совершенствования российского уголовно-процессуального права. / Р.И.Оконенко // Актуальные проблемы российского права. - 2015. - № 3. - С. 120-124.
11. Салихов И.И. Информация с ограниченным доступом как объект гражданско-правовых правоотношений: автореф. дис. канд. ... юрид. наук./И.И.Салихов// - Казань, 2004. -С. 17.
12. Смагин П.Г. О понятии «компьютерной информации» и особенностях ее использования при расследовании преступлений в ОВД. /П.Г. Смагин // Вестник Воронежского института МВД России.-2008. № 1. С. 80.
13. Старичков М.В. Понятие «компьютерная информация» в российском уголовном праве. / М.В.Старичков // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. - 2014. № 1. -С. 20.
14. Толковый словарь русского языка / под ред. С.И. Ожегова С.И. и Н.Ю. Шведовой. - М., 2010. С. 250, 699.
15. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. Действующий кодекс. Дата принятия: 21.05.1998 // Ахбор Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2020 г., №1, ст.8, ст.9.

МАФҲУМ ВА АҲАМИЯТИ ИТТИЛООТИ РАҚАМӢ ДАР КРИМИНАЛИСТИКА

Дар мақолаи мазкур хусусият ва аҳамияти криминалистикаи иттилооти рақамӣ баррасӣ шудаанд. Назарҳои гуногун оид ба мафҳумҳои "иттилоот", "иттилооти рақамӣ" ва "ҳомили иттилооти электронӣ", инъикоси онҳо дар санадҳои меъриии ҳуқуқӣ таҳлил гардида, инчунин дар хусуси тақмили қонунгузориҳои ҷиноятӣ ва муҳофизати ҷиноятӣ оид ба масъалаи баррасишаванда пешниҳодҳои асоснок матраҳ шудаанд. Омӯзиши масъалаи мафҳум ва аҳамияти иттилооти рақамӣ дар илми криминалистика ба рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва истифодаи васеи он дар амалҳои ҷиноӣ вобастагӣ дорад. Ҳангоми содир намудани ҷиноятҳо бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, осори онҳо дар ҳомили электронӣ дар шакли иттилооти рақамӣ боқӣ мемонад. Аз ошқори саривақтӣ ва қайди моҳиронаи иттилооти рақамии дорои аҳамияти криминалистӣ қушодашавии ҷиноятҳои категорияи мазкур вобаста аст. Ҳамзамон, қор бо иттилооти электронии рақамӣ барои мақомоти тафтишоти пешакӣ мушкилоти муайянеро пеш меорад. Ин, пеш аз ҳама, ба хусусиятҳои ташаққули изҳои рақамӣ, надоштани дониши махсуси техникаи қордон ва инчунин танзими нокифояи ҳуқуқии ин масъала рабт дорад. Муаллиф аз ҷиҳати илмӣ асоснок қардааст, ки мафҳумҳои «иттилооти рақамӣ», «иттилооти электронӣ-рақамӣ» ва «иттилооти компютерӣ» мафҳумҳои шабеҳ буда, дар илми криминалистика як маъно доранд. Зеро ба ҳамаи онҳо доштани ҳомили моддӣ ҳос буда, онҳо дар шакли сигналҳои электрикӣ пешниҳод қарда мешаванд, тавассути дастгоҳҳои техникаи дубора барқарор ва қорқард мегарданд.

Қалидвожаҳо: иттилоот, иттилооти компютерӣ, иттилооти рақамӣ, сигналҳои фосилатор (дискретӣ), ҳомили иттилооти электронӣ, технологияҳои иттилоотӣ, бақайдгирӣ, далел.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

В данной статье рассматриваются криминалистическая сущность и значение цифровой информации. Анализируются различные точки зрения на понятия «информация», «цифровая информация» и «электронные носители информации», их отражение в нормативно-правовых актах, а также высказываются обоснованные предложения по совершенствованию уголовного и уголовно-процессуального законодательства относительно рассматриваемого вопроса. Исследование вопроса понятия и значения цифровой информации в криминалистике обусловлено стремительным развитием информационных технологий и их широким использованием в преступной деятельности. При совершении преступлений с использованием информационных технологий, их следы остаются на электронных носителях в виде цифровой информации. От своевременного обнаружения и грамотной фиксации криминалистически значимой цифровой информации зависит раскрываемость преступлений данной категории. Вместе с тем, работа с электронно-цифровой информацией вызывает определённые сложности у органов предварительного следствия. Это связано, прежде всего, с особенностью образования цифровых следов, отсутствием специальных технических знаний у сотрудников, а также недостаточным правовым регулированием данного вопроса. Автор, научно обосновывая, утверждает, что термины «цифровая информация», «электронно-цифровая информация» и «компьютерная информация» являются тождественными понятиями и имеют одинаковое значение в криминалистической науке. Поскольку всем им присуще наличие материальных носителей, представлены они в форме электрических сигналов, воспроизводятся и обрабатываются посредством технических устройств.

Ключевые слова: информация, компьютерная информация, цифровая информация, дискретные сигналы, электронные носители информации, информационные технологии, фиксация, доказательство.

CONCEPT AND MEANING DIGITAL INFORMATION IN CRIMINALISM

This article examines the forensic nature and significance of digital information. Various points of view on the concepts of "information", "digital information" and "electronic media" are analyzed, as well as their reflection in regulatory legal acts, as well as substantiated proposals for improving the criminal and criminal procedural legislation

regarding the issue under consideration. The study of the issue of the concept and meaning of digital information in forensic science is due to the rapid development of information technologies and their widespread use in criminal activities. When crimes are committed using information technologies, their traces remain on electronic media in the form of digital information. The detection of crimes in this category depends on the timely detection and competent recording of forensically significant digital information. At the same time, working with electronic digital information causes certain difficulties for the bodies of preliminary investigation. This is due, first of all, to the peculiarity of the formation of digital traces, the lack of special technical knowledge among employees, as well as insufficient legal regulation of this issue. The author, scientifically substantiating, claims that the terms "digital information", "digital information" and "computer information" are identical concepts and have the same meaning in forensic science. Since, all of them are inherent in the presence of material carriers; they are presented in the form of electrical signals, reproduced and processed by means of technical devices.

Keywords: information, computer information, digital information, discrete signals, electronic media, information technology, fixation, proof.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Салимов Баҳромҷон Азизович* - Мактаби олии Кумитаи давлатии амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯч. Н.Қарабаев 54/2. E-mail: Salimov.romish2013@mail.ru. Телефон: (+992) 918-65-34-27

Сведения об авторе: *Салимов Баҳромҷон Азизович* – Высшая школа Государственного комитета национальной безопасности Республики Таджикистан, соискатель кафедры криминалистики и судебно-экспертной деятельности юридического факультета Таджикского национального университета. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Н.Карабаева 54/2. E-mail: Salimov.romish2013@mail.ru. Телефон: (+992) 918-65-34-27

Information about the author: *Salimov Bakhromjon Azizovich* - Graduate School of the State Committee for National Security of the Republic of Tajikistan, applicant for the Department of Criminalistics and Forensic Activity of the Law Faculty of the Tajik National University. **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. N. Karabaeva 54/2. E-mail: Salimov.romish2013@mail.ru. Tel.: (+992) 918-65-34-27.

УДК: 347.18

ЗАМИНАҲОИ ИҶТИМОИИ МУҚАРРАР КАРДАНИ ҶАВОБГАРИИ ҶИНОЯТИ БАРОИ ШИКОРИ ҒАЙРИҚОНУНИ

Хомушов И.И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рушди босуръати тамаддуни инсониро зиёдшавии таъсир ба муҳити зист, махсусан олами ҳайвонот ҳамроҳӣ мекунад. Чунин таъсиррасонӣ ба нобудшавии босуръати намудҳои зиёди мавҷудоти зинда, аз ҷумла ҳайвонот оварда расонид. Таъмини амнияти экологӣ дар самти нигоҳдории гуногунии биологӣ дар Замин яке аз мушкилоти глобалии асри XXI маҳсуб меёбад. Ҳоло вазъияте ба миён омадааст, ки инсоният қувваи умумизаминие гаштааст, ки имкони вайрон кардани муҳити зисти худ ё ғайри қобили истифода гардонидани онро дорад.

Ҳуқуқи ҳар шахс ба муҳити зисти мусоид, иттилооти саҳеҳ дар бораи ҳолати он ва ҷуброни зарари расонидашуда ба саломатӣ ва молу мулк аз ҳисоби ҳуқуқвайронкунонии экологӣ дар қонунгузорӣ муқаррар шудааст. Дар фаъолияти амалии мақмоти ҳифзи ҳуқуқ ҷиноятҳои экологӣ одатан ҷиноятҳои на он қадар хавфнок барои амнияти ҷомеа ҳисобида мешаванд, аммо нисбат ба ҷиноятҳои соҳаи ҳифзи муҳити зист набояд ба чунин тарз муносибат намуд, чунки дар замони муосир ҳуқуқ ба муҳити зисти мусоид яке ҳуқуқҳои муҳимми инсон ба ҳисоб рафта, аз таъмини он мавҷудияти дигар ҳуқуқҳои инсон, ба монанди ҳуқуқ ба ҳаёт ва саломатӣ вобастагӣ доранд.

Шикор ҳамчун фаъолияти инсонӣ бо пайдо шудани ҳуди инсон ба вучуд омадааст. Аз ҳамин сабаб, ин воситаи аввалини ба даст овардани ғизо ва либос ба ҳисоб мерафт. Ҳамчунин, нақши муҳимми шикорро аз рӯйи он муайян кардан мумкин аст, ки бозёфтҳои асосии бостоншиносӣ дар тамоми мамлакатҳо ин бозёфтҳои мебошанд, ки бо фаъолияти шикорчиён алоқаманд мебошанд. Дар ҷомеаи ибтидоӣ шикор чунин навъи

фаъолияте буд, ки ба ҳама дастрас буд ва он роҳи ягонаву асосии ҳаётгузаронии кабилаҳо ба шумор мерафт. Дар ин давраи рушди ҷомеаи инсонӣ вобаста ба шикор ягон навъи маҳдудият вучуд надошт, ба истисноии одатҳои, ки минбаъд ба манбаи ҳуқуқ табдил ёфтанд [14,с.47].

Ба андешаи О.С. Колбасов, “мафҳуми шикор фаъолияти муайяни инсонӣ аст, ки бо истифодаи боигариҳои табиии олами ҳайвонот вобаста аст. Шикор ин бо роҳҳои гуногун ҷустуҷӯ ва пайдо кардани ҳайвоноти ваҳшӣ, ки дар шароити табиӣ дар ҷангалҳо, кӯҳҳо, биёбонҳо, саҳроҳо, ботлоқҳо, обанборҳо ва дигар маконҳо зиндагӣ мекунад, ба ҳисоб меравад” [5,с.238]. Аз тарафи муҳаққиқ се нишонаи объективии фарқкунандаи шикор нишон дода шудааст: 1) шикор ҳамчун амале фаҳмида мешавад, ки барои ба даст овардан нигаронида шудааст; 2) объекти ба даст овардан бояд ҳайвоноти ваҳшӣ, ки озодона дар табиат зиндагӣ мекунад, бошад; 3) ҳамчунин, пайдо кардани инсон дар мавзӯҳои шикор бо аслиҳаи шикорӣ ё туъмаи тоза низ шикор доништа мешавад.

М.М. Бринчук, шикорро ҳамчун навъи фаъолияте медонад, ки мақсади он таъқиби туъма ва ба даст овардани ҳайвонот ва паррандаҳои ваҳшӣ (парронидан, доштан) мебошад [2,с.533]. Н.Д. Эриашвили ва Ю.В.Трунцевский бар он андешаанд, ки “шикор ин таъқиб бо мақсади дастгир кардан, аз пайи туъма рафтан ва дастгир кардани ҳайвони ваҳшӣ мебошад” [25,с.227].

Як қатор муҳаққиқон барои муайян кардани мафҳуми шикор унсурҳои баҳодихии ҳуқуқиро ворид кардаанд. Чунонки Г.В. Иванов тахмин мекунад, “шикор ин навъи фаъолияти қонунан иҷозатдодашудаест, ки ҳадафаш таъқибкунии туъма ва ба даст овардани ҳайвоноту паррандаҳои ваҳшӣ (парронидан, доштан) дар шароити зиндагии табиии онҳо аз тарафи шахси ба шикор ҳуқуқдошта мебошад” [5,с.201].

Ю.Н. Ерофеев таърифи зерини шикорро пешниҳод менамояд: “Шикори ғайриқонунӣ фаъолияти мамнуъшуда, даррандагӣ, ҷавобгарии ҷиноятӣ доштаи шахс аст, ки ҳадафи он аз муҳити зисти табиӣ гирифтани ҳайвоноти ваҳшӣ ва паррандаҳо бо мақсади азхудкунии гушту пӯсти онҳо ё дигар маҳсулот, фурӯш, дорошавии ғайриқонунӣ аз ҳисоби онҳо мебошад”. Вай бар он андеша аст, ки “шикори ғайриқонунӣ” дар маънои маҳдуд танҳо бо ҷавобгарии ҷиноятӣ алоқаманд аст [3,с.7]. Ба андешаи Ю.Н. Ерофеев, ду гурӯҳи нишонаҳои шикорро муайян карда мумкин аст: а) нишонаҳои воқеӣ; б) нишонаҳои ҳуқуқӣ. Ба нишонаҳои воқеии шикор инҳо дохил мешаванд: 1) фаъолияти инсон; 2) шикори ҳайвонот ва паррандаҳои ваҳшӣ, ки дар шароити озоди табиӣ зиндагӣ мекунад; 3) мақсади шикор ба даст овардан ва аз табиат гирифтани ҳайвону паррандаҳо бо мақсади истифодаи минбаъдаи гӯшт, пӯст ва дигар маҳсулоти онҳо мебошад.

Нишонаи асосии ҳуқуқии шикор мутобиқати он ба қонунгузориҳои шикор, маъмурӣ, граждонӣ ва ҷиноятӣ мебошад. Нишонаи маъмурӣ на танҳо ҳуқуқ ба шикорро тақозо мекунад, ҳамчунин уҳдадорӣ ташкили шикорро ба талаботи қонунгузорӣ тақозо мекунад, ки ба шикорчиён масъулиятро вобаста ба иштирок дар азнавистеҳсолкунии захираҳои табиӣ ва мубориза бо шикори ғайриқонунӣ вогузор мекунад.

Бояд қайд намуд, ки дар ҳар як давлат захираҳои табиӣ унсурҳои муҳимми иқтисодии давлат, асоси ҳаёт ва фаъолияти одамон, инчунин асоси пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ ва дигар намуди фаъолияти инсон маҳсуб меёбанд. Мутобиқи м. 13 Конституцияи ҚТ ва м. 3 Қонуни ҚТ “Дар бораи олами ҳайвонот” аз 5 январи соли 2008 таҳти №354 [12] объектҳои олами ҳайвонот моликияти истисноии давлат буда, давлат истифодаи самараноки онро ба манфиати халқ кафолат медиҳад. Бо дарназардошти моликияти истисноии давлат будани олами ҳайвонот тибқи қонунгузорӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ танҳо ҳуқуқи истифодабарии он кафолат дода шудааст.

Тибқи м. 15 Қонуни ҚТ “Дар бораи олами ҳайвонот” истифодаи олами ҳайвонот бо намудҳои зерин амалӣ мегардад: а) шикор; б) моҳидорӣ, аз ҷумла сайди ҳайвоноти бесутунмуҳраи обӣ; в) сайди ҳайвоноте, ки объектҳои шикору моҳидорӣ ва бесутунмуҳраи обӣ нестанд; г) истифодаи олами ҳайвонот бо мақсади тадқиқоти илмӣ, фарҳангию маърифатӣ, тарбиявӣ, зебоишиносӣ, барқароркунӣ, солимгардонӣ ва ҳифзи

табиат, истифодаи ҳайвонот бо мақсади ба даст овардани маҳсулот ва хусусиятҳои фойданоки ҳаётии онҳо. Аз меъёри мазкур бармеояд, ки шакли аввалини истифодаи олами ҳайвонот дар кишвар шикор ба ҳисоб меравад.

Мафҳуми расмии шикор дар Низомнома дар бораи шикор ва хоҷагиҳои шикории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 16 июли соли 1997 таҳти №324 [18] тасдиқ гардидааст, пешбинӣ шудааст. Тибқи банди 1.2 Низомномаи мазкур шикор – ин пайгирӣ ва таъқиб ба мақсади сайд, шикори ҳайвоноти ваҳшӣ ва парандагон дар шароити табиӣ мебошад.

Бо мақсади фаҳмиши пурраи шикор аз мафҳуми зикршуда хусусиятҳои зерини онро муайян намудан мумкин аст:

а) Шикор ин пайгирӣ ва таъқиб намудан ба мақсади сайд мебошад. Ин маънои онро дорад, ки шикор аввалан, пай гирифтани, дунболи намуди муайяни ҳайвонот рафтани бо мақсади шикор намудани он мебошад. Яъне, дар ин маврид шикорчӣ сайдро дастгир накарда, танҳо бо мақсади ба даст овардан онро пайгирӣ менамояд. Дар Низомнома дар бораи шикор ва хоҷагиҳои шикории Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр шудааст, ки дар шикорчойҳо бо силоҳи оташфишон, қапқон, дигар лавозимоти шикорӣ, инчунин бо сағҳо, парандагони шикорӣ ё бо маҳсулотҳои шикорчӣ гаштан, шикор қардан ҳисоб қарда мешавад.

б) Шикор ин ба даст овардани ҳайвоноти ваҳшӣ ва парандагон мебошад. Ба даст овардан марҳилаи ниҳони шикор маҳсуб меёбад. Ба сифати объекти шикор на ҳама гуна объектҳои олами ҳайвонот, балки танҳо ҳайвоноти ваҳшӣ ва парандагон баромад менамоянд. Ҳайвоноти ваҳшӣ намуди ҳайвоноте мебошад, ки дар шароити табиӣ зиндагӣ мекунад. Ҳайвоноти ҳонагӣ объекти шикор маҳсуб намеёбанд.

Шикори ғайриқонунӣ аз рӯи ҳадафҳои худ аз шикори қонунӣ фарқ мекунад. Ҳадафи шикори ғайриқонунӣ, чун қоида, ғаразнок аст: ба даст овардани гӯшт, пӯст ё фуруши он ба шахсони алоҳида. Ҳадафи ғаразнокӣ шикори ғайриқонунӣ бо фазои ангеаи шикорчии ғайриқонунӣ вобаста аст. Дар баъзе ҳолатҳо онҳо ягон меъёрро риоя намекунанд: яроку воситаҳои мамнуи ваҳширо барои ба даст овардани шумораи бениҳоят зиёди туъма истифода мекунанд. Ҳамчунин, нисбати шахсоне, ки барои ҳифзи муҳити зист саҳми худро мегузоранд, муқобилият нишон медиҳанд ё ба онҳо зарар мерасонанд.

Агар «шикор» мафҳуми ифодакунандаи амали иҷозатдодашуда аз ҷониби қонун ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бошад, пас «шикори ғайриқонунӣ» ва «вайрон қардани қоидаҳои шикор» мафҳумҳои мебошанд, ки ифодакунандаи кирдорҳои қонунан сазовори ҷазо мебошанд. Яъне, шакли тартиби шикор ҳамчун намуди истифодаи олами ҳайвонот бевосита дар қонун пешбинӣ шудааст, риоя накардани шартҳои амалӣ намудани шикор ба он хусусияти ғайриқонуниро медиҳад. Ба маънои маҳдуд мафҳуми «шикори ғайриқонунӣ» дар диспозитсияи м. 232 Кодекси ҷиноятии ҚТ муайян қарда шудааст. Мафҳуми «вайрон қардани қоидаҳои шикор» дар номгузори ва диспозитсияи м. 208 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ [7] (риоя накардани қоидаҳои шикори ҳайвонот ва моҳигирӣ) истифода шудааст ва ба ҳуқуқвайронкунии маъмуран ҷазодиҳанда дохил мешавад. Дар қисми аввали моддаи мазкур омадааст, ки «барои риоя накардани қоидаҳои шикори ҳайвонот, моҳигирӣ ва муҳофизати захираҳои моҳӣ, инчунин қоидаҳои дигари истифодаи олами ҳайвонот, ба шахсони воқеӣ ба андозаи аз ду то панҷ ва ба шахсони мансабдор аз даҳ то бист нишондиҳанда барои ҳисобҳо бо мусодираи ашёи ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҷарима таъйин қарда мешавад».

Дар асоси м. 17 Қонуни ҚТ “Дар бораи олами ҳайвонот” ва қ. 4 Низомнома дар бораи шикор ва хоҷагиҳои шикории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи шикор қардан пешбинӣ шудааст. Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки субъекти ҳуқуқи шикор мебошанд, ҳуқуқ доранд бо тартиб ва қоидаҳои муқаррарнамудаи қонунгузори ба шикор машғул шаванд. Дар қаламрави Тоҷикистон намудҳои зерини шикор иҷозат дода мешаванд: 1) шикор бо таъқибкунӣ, ҳайкунӣ; 2) бо сағҳои дар ҷамъияти шикорчиён бақайдгирифташуда; 3) шикор аз нишастгоҳ; 3) бо домҳо (қапқонҳо); 4) шикор бо парандагон барои ҷалб қардани диққати ҳайвоноту парандагон, бо хӯсаҳо хӯсаи

парандагон, дигар чизҳои диққатҷалбуқунанда; 5) шикорчӣ, ҳайвон ё изи онро дида аз қафояш то масофаи тиррас рафта, баъд онро мепаронад; 6) бо сағони шикории дар чамъиятҳои шикорчиён бақайдгирифташуда (б. 4.5. Низомнома).

Ҳамин тариқ, шикори ғайриқонунӣ ин амали манъшуда, ғайриқонунӣ, ваҳшиёнаи аз тарафи қонуни ҷиноятӣ ҷазододашавандаи шахс аст, ки аз муҳити табиӣ зист гирифтани ҳайвоноти ваҳшӣ ва парандаҳо бо мақсади азхудкунии минбаъдаи гӯшт, пӯст ва маҳсулоти дигари онҳо мебошад.

Объекти ҳуқуқ ҳамчун яке аз танзимқунандагони чамъият муносибатҳои иҷтимоӣ мебошанд, яъне падидаҳои иҷтимоӣ, на тартиботи ҳуқуқӣ аст. Мазмуни меъёри ҳуқуқӣ, чун қоида, аз ҷониби қонунгузор на озодона, балки дар асоси дарк ва муқаррар кардани хусусиятҳои нишонаҳои муносибатҳои танзимшаванда муайян карда мешавад [23,с.12]. Яъне, ҳуқуқ бо дарназардошти талаботи объективии ҳаёти ҷомеа қабул карда мешавад. Аз ин нуқтаи назар, дар маънои васеъ зерин асосноккунии иҷтимоӣ ҳуқуқ мутобиқати ҳуқуқ ба муносибатҳои танзимшавандаи иҷтимоӣ ва имконияти инъикоси талаботи объективии ҳаёт фаҳмида мешавад.

Асосноккунии иҷтимоӣ муқаррарнамоии ҷавобгарии ҷиноятӣ барои амали муайян дар нишонаҳои криминализатсияи кирдор, ки зерин он раванди муайян кардани рафтори барои ҷомеа хавфнок, эътирофи имконият ва мақсаднок будани муборизаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ба он ва муқаррар кардани онҳо дар қонун ба ҳайси ҷавобгарии ҷиноятӣ фаҳмида мешавад, ифодаи худро ёфтааст [21,с.45].

Криминализатсияи кирдорҳои барои ҷомеа хавфнок (ҳамчунин декриминализатсияи онҳо) яке аз самтҳои муҳимтарини сиёсати ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҷузъи ҷудонашавандаи ислоҳоти қонунгузориҳои ҷиноятӣ мебошад. Шикори ғайриқонунӣ низ бо дарназардошти талаботи объективии ҷомеа дар қонунҳои ҳар як давлат вобаста ба шароити мушаххаси таърихӣ криминализатсия карда шудааст.

Мафҳум ва низоми муфассали криминализатсияро олими шӯравӣ Г.А. Злобин коркард намудааст [19,с.58]. Вай принципҳои зерини криминализатсияро муқаррар кардааст: 1) принципҳои иҷтимоӣ ва иҷтимоиву психологӣ. Ба он, пеш аз ҳама, принципҳои зерин дохил мешаванд: принципи хавфи чамъиятӣ, принципи паҳншавии нисбии кирдор, принципи таносуби оқибатҳои мусбат ва манфии криминализатсия, принципи мутобиқати ҳуқуқиву сиёсии криминализатсия; 2) принципҳои низомнокиву ҳуқуқии криминализатсия, ки дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) принципҳои низоми умумиҳуқуқии криминализатсия. Ба онҳо дохил мешаванд: принципи мувофиқат ба Конститутсия, принципи зарурати ҳуқуқии байналмилалӣ ва имконияти криминализатсия шудан, принципи амалисозии таъқиби мурофиавӣ; б) принципҳои низоми ҷиноятиву ҳуқуқии криминализатсия. Ба онҳо дохил мешаванд: принципи бе камбудӣ будани қонун ва бениҳоят зиёд набудани маҳдудиятҳо, принципи муайяни ва ягонагии истилоҳот, принципи пурра будани таркиб, принципи таносуби санксия ва ҳолати иқтисодӣ.

Аз принципҳои дар боло зикршуда дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ критерияҳои зерини криминализатсияи кирдор умумиэътирофшуда мебошанд: 1) кирдори криминализатсияшаванда бояд барои ҷомеа хавфнок бошад; 2) он бояд сатҳи муайяни паҳншавӣ дошта бошад; 3) натиҷаҳои интизории мусбати криминализатсия нисбат ба натиҷаҳои манфӣ бояд зиёдтар бошанд; 4) криминализатсия бояд бо Конститутсия, ҳуқуқи амалқунанда ва шартномаҳои байналмиллалӣ эътирофнамудаи давлат муҳолифат накунад; 5) он бояд ба меъёрҳои ахлоқӣ муҳолифат накунад; 6) криминализатсия бояд аз нуқтаи назари мурофиавӣ амалишаванда бошад; 7) агар мубориза бо кирдори криминализатсияшаванда бо роҳҳои осонтар бурда шавад, пас криминализатсия зарур нест [10,с.22].

Мувофиқи қ.1 м. 232 КҶ ҚТ, шикор дар ҳолатҳои зерин ғайриқонунӣ ҳисобида менамояд: а) ба миқдори калон зарар оварда бошад; б) бо истифода аз воситаҳои нақлиёти механикӣ ё киштии ҳавой, моддаҳои тарқанда, газҳо ё дигар усулҳои маҳви саросари парандагон ва ҳайвонот содир шуда бошад; в) бо шикори парандагон ва ҳайвонот, ки шикори онҳо пурра манъ шудааст, алоқаманд бошад. Шакли квалификатсияшудаи шикори ғайриқонунӣ он шакле эътироф мешавад, ки, агар: а) аз

чониби шахс бо истифода аз мақоми хизматӣ; б) аз чониби гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ ё аз чониби гурӯҳи муташаккил; в) дар ҳудуди мамнуъгоҳ, парваришгоҳ ё дар минтақаи офати экологӣ ё минтақаи вазъияти ғавқулодаи экологӣ содир шуда бошад.

Аз бисёр ҷиҳат, масъалаи асосноккунии муқаррарнамоии манъи ҳуқуқи ҷиноятии шикори ғайриқонунӣ дар муайян кардани маҳакҳои криминализатсияи кирдор, яъне он сабабҳои, ки иҷозат, имконият ва мақсаднок будани эътирофи кирдори барои ҷамъият хавфнокро муайян мекунад, хулосагирӣ шудааст [8,с.64]. Мутобиқан омили муҳимтарини назарияи криминализатсияро масъалаи муқаррар кардани асосҳои манъкунии ҳуқуқи ҷиноятӣ ташкил медиҳад, яъне муайян кардани он омилҳои, ки дар асоси онҳо имконият ва мақсаднок будани эътирофи хавфнок будани кирдорро асоснок мекунад. Масъалаи муайян намудани асосҳо ё маҳакҳои муайян кардани манъи ҳуқуқи ҷиноятиро А.И.Коробеев қисми муҳимтарини тамоми назарияи криминализатсия мешуморад [1,с.10].

То ҳол дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ ягонагӣ дар масъалаи ҷудо намудани маҳакҳо, ки асоси криминализатсияи кирдори барои ҷомеа хавфнокро ташкил медиҳанд, вучуд надорад. Таҳлили гузаронидашудаи тадқиқотҳои омӯзиши масъалаи доираи омилҳои асосҳои криминализатсияи кирдор нишон медиҳад, ки шумораи ин омилҳо зиёд шуда истодаанд. Аз ҷумла, К. Кенни «шартҳо»-и зерини криминализатсияро пешниҳод менамояд: а) зарари эҳтимолии кирдори криминализатсияшаванда бояд зиёд бошад; б) кирдори криминализатсияшаванда бояд аз ҷиҳати ҳуқуқӣ дақиқан муайян шавад; в) кирдори криминализатсияшаванда бояд исботшаванда бошад; г) бояд имконияти исботи кирдори криминализатсияшаванда бе зарар расонидан ба дахлнопазирии шахсӣ ва вайрон кардани муносибатҳои байнишахсӣ вучуд дошта бошад; ғ) кирдори криминализатсияшаванда бояд эҳсосоти муқаррарии ҷомеаро халалдор кунад; д) бо меъёрҳои ҳуқуқи граждани ва маъмурии ҳифзи ҷомеа аз кирдори криминализатсияшаванда нокифоя бояд бошад [6,с.29].

Аммо, П.А. Фефелов дигар мавқеъро пешниҳод мекунад, ки тибқи он ҳангоми криминализатсияи кирдор танҳо бояд ду маҳак ба назар гирифта шаванд – хавфи ҷамъиятии кирдор ва мавҷуд будани шароити таъминкунии зарурати ҷавобгарӣ барои ин кирдор. Муносибати пешниҳоднамудаи П.А.Фефелов нисбати криминализатсияи кирдор барои сода будан ва ғайри қобили истифода будани он дар фаъолияти қонунҷодкунӣ зиёд танқид шудааст. Минбаъд Г.А.Злобин низоми мукаммали маҳакҳои криминализатсияро пешниҳод кард, ки аз ду гурӯҳи принципҳои иборат мебошанд: а) принципҳои иҷтимоӣ б) имҷитимоиву психологӣ криминализатсия (хавфи ҷамъиятӣ доштани кирдор, сатҳи паҳншавии он, таносуби оқибатҳои мусбат ва манфии кирдор, дурустии ҷиноиву сиёсии криминализатсия) [20,с.218].

Бояд гуфт, ки тибқи муқаррароти қонунгузори барои эътирофи ин ё он кирдор ба сифати ҷиноят, пеш аз ҳама, мавҷудияти хавфи ҷамъиятӣ лозим аст. Мавҷудияти хавфи ҷамъиятӣ бевосита маҳаки асосӣ ва муҳимтарини криминализатсияи кирдор мебошад [24,с.101].

Ю.И. Ляпунов қайд мекунад, ки ҳалли масъалаи ворид кардани ин ё он кирдор ба категорияи ҷиноят, пеш аз ҳама, зарурати муайянкунӣ, баҳодихӣ, мавҷудияти хатар барои манфиатҳои давлат, ҷамъият ва шахсиятро пеш меорад. Дар ин ҳолат хусусиятҳои моддии фаъолияти инсон бояд ба назар гирифта шаванд [15,с.4].

Ба андешаи Н.А. Лопашенко, хавфнокии ҷамъиятии таҳдид ба муҳити зистро зарари калон доштани онҳо ташкил медиҳад. Зараре, ки ба муҳити зисти инсон ва ҳуди инсон, ҳамчунин ҷамъият ва дар охир ба давлат расонида мешавад, ҳисобнопазир аст [13,с.30]. Дарвоқеъ, андешаи муҳаққиқи дуруст мебошад, зеро чунин зарари расонидашуда, чун қоида, ҷуброншаванда ва ҳисобнашаванда аст. Оқибати зарари расонидашуда ба муҳити зистро баъди муҳлати муайян, ки мумкин аст даҳсолаҳоро ташкил кунад, дидан мумкин аст. Ҷамзамон, ба ҷамъият хавфнокии ҷиноятҳои экологӣ дар он зоҳир мегардад, ки зарари расонидашуда оқибатҳои бениҳоят вазнин дорад, ки баргараф кардани онҳо вақт ва неруи зиёдро талаб мекунад.

Ба андешаи Ю.Н. Ерофеев, шикори ғайриқонунӣ се навъи таҳдидро ба миён меорад: а) иқтисодӣ; б) экологӣ; в) зарар ба ҳаёту саломатии инсон. Зарари иқтисодиро

кам шудани саршумори ҳайвоноту парандагони ваҳшӣ, нагирифтани қисми даромад, харочот барои бартараф кардани оқибатҳои ҷиноятҳо ва барқарор кардани саршумори зарурии ҳайвонот, зарар ба хоҷагиҳои ба шикор машғул ва ҷамъияти шикорчиён дар маҷмӯъ ташкил медиҳад. Зарари экологиро аз шикори ғайриқонунӣ вайрон кардани манфиатҳои ҷамъият, давлат, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва шахсони алоҳида, зарар ба ҳаёт ва саломатии одам дар шакли зарар ба саломатӣ, вафот, оқибати шикор дар ҳолати мастӣ ва дигар омилҳо ташкил медиҳанд [4,с.27].

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ мавқеи дигаре коркард шудааст, ки мувофиқи он ба ҷамъият хавфнокии кирдор ин хусусият ва имконияти кирдор ҷиҳати расонидани зарар ба манфиатҳои ҷамъиятии зери ҷимояи қонунбуда мебошад [17,с.126]. А.И. Марсев бар он андеша аст, ки моҳияти ҷиноятро зарари расонидашуда ба муносибатҳои ҷамъиятӣ ташкил медиҳад [16,с.106]. Мутаносибан ин моҳияти ҳуқуқи табиати зарари расонидашудаи кирдорро нишон дода, зарурат ва имконияти манъи расмии ҳуқуқи онро ба ҳайси ҷиноят пеш меорад.

Аз чунин нуқтаи назари фаҳмиши ба ҷамъият хавфнокӣ, бешубҳа, шикори ғайриқонунӣ кирдори барои ҷамъият хавфнок буда, истифодаи воситаҳои қонунгузори ҷиноятро талаб мекунад. Хавфи ҷамъиятии шикори ғайриқонунӣ, пеш аз ҳама, дар он имкони ҷиҳати зарар расонидан ба олами ҳайвонот, ки қисми муҳими биосфераи сайёраи мо маҳсуб ёфта, дар ҳаёти инсон нақши муҳим доранд, зоҳир мегардад.

Дар шароити муосир масъалаи таъмини амнияти экологӣ дар фаъолияти давлат масъалаи муҳим гаштааст. Бояд қайд кард, ки агар вайроншавии муҳити зисти инсон идома ёбад, ин ҳолат имконияти амалисозии дигар самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷиро зерӣ шубҳа мебарад. Аз ин нуқтаи назар, саволе оид ба алоқамандии олами ҳайвонот ва масъалаҳои экологӣ дар маҷмӯъ пайдо мешавад. Ба ин савол ҷавоб дода, мо он нуқтаи назарро асос мегирем, ки ба андешаи экологҳо тамоми ҷузъҳои муҳити зист бо ҳам алоқаманданд, ба ҳамдигар таъсир мерасонанд ва системаи ягонаи экологиро ташкил медиҳанд. Инсон ҳамчун маҳлуқи биологӣ унсури ин система ба ҳисоб меравад. Мутобиқи қонуни аввали экология ҳама бо ҳама алоқаманданд.

Ба андешаи криминологҳо омили ҷиноятҳои экологӣ танҳо қисми хурди кирдорҳои воқеан содирашавандаро нишон медиҳад [9,с.342]. Ин нуқтаи назар дуруст аст, чунки аксарияти ҷиноятҳои экологӣ, ки содир мешаванд, ошкорнашуда боқӣ мемонанд ва ин яке аз хусусиятҳои хосси ҷиноятҳои экологӣ, аз ҷумла шикори ғайриқонунӣ ба ҳисоб меравад. Ин ҳолат бо он асоснок карда мешавад, ки тадқиқотҳои гузаронидаи муҳаққиқон омили ҷиноятҳои экологӣ қисми бениҳоят ками ҷиноятҳои содиршавандаро нишон медиҳанд [22,с.66]. Яке аз сабабҳои чунин ҳолат пинҳон мондани шумораи зиёди ин навъи ҷиноятҳо мебошад. Муаллифони курси ҳуқуқи ҷиноятӣ қайд мекунанд, ки агар ба шумораи умумии ҳолатҳои ошкоршудаи шикори ғайриқонунӣ ҳолатҳои ошкорнашуда илова шаванд, пас маълум мешавад, ки олами ҳайвонот ба муҳофизати ҷиддӣ ниёз дорад [11,с.545].

Аксарияти олимони ба тадқиқи масъалаи муборизаи ҳуқуқи ҷиноятӣ бо шикори ғайриқонунӣ машғул сатҳи баланди ошкор нашудани ин навъи ҷиноятро қайд мекунанд. Тафовут танҳо дар таносуби фоизи ҳолатҳои сабтшуда ва сабтнашудаи шикори ғайриқонунӣ дида мешавад.

Заминаҳои иҷтимоии муқаррар намудани ҷазои ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонуниро таҳлил карда, ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1. Муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонунӣ бо паҳн будан асоснок карда мешавад. Аммо маълумотҳои омӯрӣ оид ба паҳншавии воқеии шикори ғайриқонунӣ танҳо қисмати ками ҳолатҳои воқеиро нишон медиҳад. Сабаби зиёд будани ҳолатҳои ошкор нашудани шикори ғайриқонунӣ мушкилии муқаррар намудани меъёрҳои муайян кардани ҷавобгарии дар м. 232 КҶ ҚТ пешбинишуда мебошад (масалан, зарари калони расонидашуда дар натиҷаи шикори ғайриқонунӣ). Ҳамчунин, камбудии кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ хангоми муайян кардани нишонаҳои шикори ғайриқонунӣ низ мушкилии ҷиддӣ аст.

2. Хавфи чамъбиятии шикори ғайриқонунӣ ин вайрон шудани гуногунии биологии олами ҳайвонот мебошад. Аз ҷумла, кам шудани намудҳои парандагон ва ҳайвонот ба дисбаланси ҷузъҳои олами табиат, ки бо ҳам алоқаманданд ва ба якдигар таъсир мерасонанд, оварда мерасонад.

3. Сатҳи хавфнокии чамъбиятии шикори ғайриқонуниро оқибатҳои вазнине, ки вобаста ба муҳити зист ба вучуд меоянд, муайян мекунад. Одатан, чунин зарарро ҳисоб кардан ва ҷуброн кардан хеле мушкул аст. Дар бораи сатҳи хавфи чамъбиятии шикори ғайриқонунӣ сухан карда, мувофиқ набудани ҷазои дар қ.1 м. 232 ҚҶ ҚТ пешбинишуда бо кирдори содиршударо бояд зикр намоем. Чунин ҷазои сабук ба дараҷаи хавфнокии чамъбиятии шикори ғайриқонунӣ бо ҳадафҳои гузошташуда мувофиқ нест. Ба андешаи мо, дар қисми ҷазоҳои қ.1 м. 232 ҚҶ ҚТ маҳрум сохтан аз озодӣ ҳамчун шакли ҷазо ворид карда шавад ва шаклҳои дигари ҷазо бояд ҳамчун ҷазои алтернативӣ нигоҳ дошта шаванд. Чунин муносибат барои ба даст овардани ҳадафҳои пешгирии умумӣ ва махуси ҷазо мусоидат хоҳад кард.

4. Усулҳои ҳукуки маъмурии мубориза бо шикори ғайриқонунӣ нокифоя мебошанд. Аммо, муқаррар кардан ва амалӣ кардани ҷавобгарии маъмури барои вайрон кардани қоидаҳои шикор барои пешгирии ин навъи ҷиноят самаранок низ мебошанд.

**Муқарриз: номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
дотсент Ғаффорзода И.Г.**

АДАБИЁТ

1. Антонов А.Д. Теоретические основы криминализации и декриминализации; Дисс. канд. юрид. наук. -М., 2001. -187 с.
2. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): учебник для высших юридических учебных заведений. - М., 2000. – 688 с.
3. Ерофеев Ю.Н. Ответственность за незаконную охоту по уголовному законодательству России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1994. - 19 с.
4. Ерофеев Ю.Н. Ответственность за незаконную охоту по уголовному законодательству России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Ерофеев Юрий Николаевич. Москва, 1994.
5. Правовая охрана природы / Базезин В.П., Бекашев К.А., Боголепов Р.Д., Гусев Р.К., и др.; Под ред.: Петров В.В. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. - 312 с.
6. Кенни К. Основы уголовного права. - М., 1949. – 599 с.
7. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ. Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2008, №12, қ.1, мод.989, мод.990; с.2009, №5, мод.321, №9-10, мод.543; с.2010, №1, мод.2, мод.5, №3, мод.153, №7, мод.547, №12, қ.1, мод.812; с.2017, №1-2, мод.5, мод.6, №5, қ.1, мод.275, №7-9, мод.568, мод.585; с.2018, №1, мод.9, №5, мод.268, мод.269; с.2019, №1, мод.8, №6, мод.312, мод.313, №7, мод.464.
8. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика. - Владивосток, 1987. – 123 с.
9. Криминология: учебник для вузов / Боголюбова Т.А. [и др.]; под общ ред. А.И. Долговой. - 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М: Норма, 2010. 1008 с.
10. Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. М., 2001. 229 с.
11. Курс уголовного права. Особенная часть. Т.4. / Под ред. д.ю.н., профессора В.С. Комисарова и д.ю.н., профессора Г.Н. Борзенкова - М., 2002. – 662 с.
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи олами ҳайвонот” // Махзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳукуки ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 06.02.2021).
13. Лопашенко Н.А. Экологические преступления: уголовно-правовой анализ: Монография. – М.: Изд-во ООО «Юрлитинформ», 2009. 362 с.
14. Лоренц К. Эволюция ритуала в биологической и культурной сферах // Природа. 1969. № 11. 42-51 с.
15. Ляпунов Ю.И. Общественная опасность как универсальная категория советского уголовного права. Учебное пособие. - М, 1989. – 488 с.
16. Марцев А.И. Некоторые вопросы методологии уголовно-правовых исследований // Актуальные проблемы теории уголовного права и правоприменительной практики. - Красноярск, 1997.
17. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. - М., 2000. – 448 с.
18. Низомнома дар бораи шикор ва хоҷагиҳои шикории Ҷумҳурии Тоҷикистон // Махзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳукуки ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 06.02.2021).
19. Основания уголовного-правового запрета (криминализация и декриминализация) / Отв. ред.: В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. М.: Изд-во «Наука», 1982. 304 с.
20. Основания уголовного-правового запрета. - М., 1982. – 300 с.

21. Российское уголовное право. Общая часть: Учебник для вузов / под редакцией В.С. Комиссарова. – СПб.: Питер, 2005. 560 с.
22. Сулейманов А.Л. Уголовно-правовой и криминологический анализ незаконной порубки деревьев и кустарников (по материалам Республики Дагестан): Дисс. ... канд. юрид. наук. - Махачкала, 2002. – 176 с.
23. Сырых В.М. Социология права: учебник / Сырых В.М. - М.: Юстицинформ, 2012. 472 с.
24. Фефелов П.А. Критерии установления уголовного наказуемости деяний // Советское государство и право. - 1970. -№ 11. – 100-105 с.
25. Экологическое право: Учебник для вузов. - М., 2000. – 287 с.

ЗАМИНАҲОИ ИЧТИМОИИ МУҚАРРАР ҚАРДАНИ ЧАВОБГАРИИ ЧИНОЯТӢ БАРОИ ШИКОРИ ҒАЙРИҚОНУНӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф заминаҳо, сабаб ва ҳадафҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонунӣ, аҳамияти онро барои шахс ва ҷомеа, инчунин масъалаҳои криминализатсияи ҷинояти мазкурро мавриди таҳқиқи илмӣ қарор додааст. Дар вазъи муносири ҷомеа нигоҳдории гуногунии биологӣ, таъмини амнияти экологӣ ва ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои экологии шахс ба масъалаи аввалиндараҷа ва мубрам табдил ёфтааст. Тибқи қонунгузориҳои миллӣ, шикор яке намудҳои истифодабарии олами ҳайвонот маҳсуб меёбад. Дар қонунгузорӣ тамоми шаклҳо, усулҳо ва дигар талаботҳои ҷиҳати ба амал баровардани шикор пешбинӣ гардидаанд, яъне шикори қонунӣ ба шахрвандон қафолат дода шудааст. Аммо, дар ҷомеа ҳолатҳои ба назар мерасанд, ки сайди ҳайвонот бидуни риояи қоида ва талаботҳои ба амал баровардани шикор анҷом дода мешавад. Аз ин рӯ, дар қонунгузориҳои тамоми мамлакатҳо, аз ҷумла қонунгузориҳои Тоҷикистон ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонунӣ муқаррар гардидааст. Ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонунӣ бо мақсади ҳифзи намудҳои олами ҳайвонот, маҳсусан ҳайвоноти нодир аз нобудшавӣ муқаррар қарда шудааст. Бояд зикр қард, ки ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонунӣ ва умуман ҷиноятҳои экологӣ дар ҷомеаи муосир мубрам буда, таҳқиқи пурра ва ҳаматарафаро талаб менамояд. Дар мақола муаллиф бо назардошти адабиёти илмӣ ватанӣ ва хориҷӣ, қонуни ҷиноятӣ заминаҳои иҷтимоии муқаррар намудани ҷавобгарии ҷиноятиро мавриди таҳқиқи қарор дода, оид ба асосҳои ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонунӣ ва тақмили қонунгузорӣ андешаҳои худро пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: муҳити зист, олами ҳайвонот, шикор, ҳуқуқ ба шикор, ҷавобгарии ҷиноятӣ, криминализатсия, ҷиноятҳои экологӣ, қоидаҳои шикор, шикорчи.

СОЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ УСТАНОВЛЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕЗАКОННУЮ ОХОТУ

В статье автор исследует основания, причины и цели уголовной ответственности за незаконную охоту, ее значение для личности и общества, а также вопросы криминализации данного преступления. В современном состоянии общества сохранение биологического разнообразия, обеспечение экологической безопасности и защита прав и интересов личности стало приоритетной и актуальной задачей. Согласно национальному законодательству, охота - это форма использования животного мира. Законодательством предусмотрены все формы, способы и другие требования к охоте, т.е. законная охота гарантирована гражданам. Однако в общине бывают случаи, когда охота проводится без соблюдения правил и требований охоты. Таким образом, законодательством всех стран, в том числе законодательством Таджикистана, установлена уголовная ответственность за незаконную охоту. Уголовная ответственность за незаконную охоту установлена в целях защиты животного мира, особенно редких животных, от исчезновения. Следует отметить, что уголовная ответственность за незаконную охоту и экологические преступления в целом актуальна в современном обществе и требует полного и тщательного расследования. В статье автор с учетом отечественной и зарубежной научной литературы, уголовного права исследует социальные основы установления уголовной ответственности и предлагает свои взгляды на обоснованность уголовной ответственности за незаконную охоту и совершенствование законодательства.

Ключевые слова: окружающая среда, животный мир, охота, охотничьи права, уголовная ответственность, криминализация, экологические преступления, правила охоты, охота.

SOCIAL GROUNDS FOR ESTABLISHING CRIMINAL LIABILITY FOR ILLEGAL HUNTING

In this article, the author examines the grounds, causes and objectives of criminal liability for illegal hunting, its importance for the individual and society, as well as the issues of criminalization of this crime. In the current state of society, the conservation of biological diversity, ensuring environmental security and protection of the rights and interests of the individual has become a top priority. According to national legislation, hunting is a form of wildlife use. The legislation provides for all forms, methods and other requirements for hunting, ie legal hunting is guaranteed to citizens. However, there are cases in the community where hunting is carried out without following the rules and requirements of hunting. Therefore, the legislation of all countries, including the legislation of Tajikistan, establishes criminal liability for illegal hunting. Criminal liability for illegal hunting is established in order to protect wildlife, especially rare animals from extinction. It should be noted that criminal liability for illegal hunting and environmental crimes in general is relevant in modern society and requires a full and thorough investigation. In the article, the author, taking into account the domestic and foreign scientific literature, the criminal law examines the social basis for the

establishment of criminal liability and offers his views on the validity of criminal liability for illegal hunting and improvement of legislation.

Keywords: environment, wildlife, hunting, hunting rights, criminal liability, criminalization, environmental crimes, hunting rules, hunting.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хомушов Илҳом Исломович* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсияи. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: **93-466-22-99**. E-mail: ilhom_khomushov@mail.ru

Сведения об авторе: *Хомушов Илхом Исломович* - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон:**93-466-22-99**. E-mail: ilhom_khomushov@mail.ru

Information about the author: *Khomushov Ilkhom Isломovich* - Tajik National University, applicant for the Department of Criminal Law and Anti-Corruption. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **93-466-22-99**. E-mail: ilhom_khomushov@mail.ru

УДК: 342.92

ПРЕЮДИТСИЯИ МАЪМУРӢ: МАФҲУМ, АЛОМАТҲО ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲУҚУҚИ ҶИНОӢ

Мирзохоҷаев И.Ҳ.

Мактаби олии КДАМ Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар қонунгузории ватанӣ эҳё шудани институти преюдитсияи маъмурӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам барои пурзур намудани ҷавобгарии ҷиноятӣ криминализатсия ва ҳам барои декриминализатсия намудани кирдор ҷораҳои муассир андешаида мешаванд.

Ба андешаи аксари муҳаққиқоне, ки оид ба мавзӯи мазкур тадқиқот анҷом додаанд, дар қонунгузории ҷиноятӣ бояд преюдитсияи маъмурӣ васеътар истифода гардад. Моҳияти мафҳуми преюдитсияи маъмурӣ дар он зоҳир меёбад, ки шахс танҳо дар он сурат ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад, ки дар муҳлати муайяннамудаи қонун такроран ҳуқуқвайронкунии шабехро содир намуда бошад.

Вобаста ба мавзӯи мазкур аз ҷониби олимони А.Г.Безверхов [2,с.6-19], В.П.Малков, [11,с.195-198], К.В.Чемеринский [15,с.82-89], А.В. Иванчин [4,с.4], Колосова Н.Ф.[6,с.246-254] ва дигарон, як қатор тадқиқотҳои пунарзиш анҷом дода шуда, онҳо дар маҷмӯъ оиди имконпазирии татбиқи преюдитсияи маъмурӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ андешаҳои судманд ибраз доштаанд.

Ҳамзамон, дар байни олимони дар бораи моҳияти преюдитсияи маъмурӣ, имконпазирӣ ва самаранокии ворид намудани ин институти ҳуқуқӣ ба қонунгузории ҷиноятӣ андешаи ягона вучуд надорад. Олимони болозикр – Безверхов А.Г., Малков В.П., Иванчин А.В., Чемеринский К.В., Колосова, Н.Ф, тарафдори татбиқи васеи институти преюдитсияи маъмурӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мебошанд. Қисми дигари олимони ба монанди Лопашенко Н.А.[8,с.64-71], Тарбагаев А.Н.[13,с.62-68], Н.Ф.Кузнетсова [7,с.51-59] баръакс, муҳолифи татбиқи институти мазкур дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мебошанд.

Мавриди зикр аст, ки дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ғояи меъёрҳои преюдитсияи маъмурӣ борҳо танқид шудааст. Масалан, Лопашенко Н.А., ки мавҷудияти преюдитсияи маъмуриро дар қонуни ҷиноятӣ қатъиян наменпазирада, қайд менамояд, ки ягона фарқи байни ҷиноят бо таркиби преюдитсияи маъмурӣ аз ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, ки заминаи ҷиноят гардидааст, дар такроран содир намудани ҷунин кирдор ва таъйини ҷазои маъмурӣ дар муҳлати муайян барои содир намудани ҳуқуқвайронкунии аввала зоҳир меёбад. Вай ҷунин табиати қонунгузории ҷиноятиро нисбати қонунгузории маъмурӣ танқид мекунад, зеро он бо табиати бисёрсоҳавии қонунгузории маъмурӣ ва ҷиноятӣ муҳолифат мекунад.

Инҷунин Лопашенко Н.А. нуқтаи назари худро бо он асоснок мекунад, ки истифодаи сохтори таркиб бо преюдитсияи маъмурӣ боиси яқҷояшавии сунъии

хуқуқвайронкуниҳои мустақили маъмурӣ ба як ҷинояти мураккаб мегардад, ки бо ҳам иртибот, мазмун ва натиҷаи ягона надоранд. Гузашта аз ин, ин ҳуқуқвайронкуниҳои мустақили маъмурӣ қасди ягона надошта, қасди ҳар як ҳуқуқвайронкунӣ алоҳида ба вучуд меояд ва дар ниҳоят амалӣ мешавад. Ҳамин тариқ, Н.А. Лопашенко, ба чунин ҳулосае меояд, ки ҷиноят бо таркиби преюдитсияи маъмурӣ, ки бо нишонаҳои ҷинояти одӣ ё мураккаби ягона дода нашудааст, бо назарияи ҷиноят муҳолиф аст [8,с.64-71].

Бо ақидаи Лопашенко Н.А. дар он ҳусус розӣ шудан мумкин аст, ки воқеан, кирдорҳои шахс қасди ягона надоранд. Аммо дар асоси назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ, на ба ҳама ҷиноятҳои, ки аз якҷанд кирдор ташаккул ёфтаанд, ягонагии қасд хос аст. Барои ҷинояти давомдор - ин шартӣ ҳатмист, вале барои ҷиноят бо преюдитсияи маъмурӣ ин аломати ҳатмӣ нест.

Тарбагаев А.Н. қайд мекунад, ки ҳуқуқвайронкунии такрорӣ маъмурӣ наметавонад сифати навро ташаккул диҳад ва ба ҷиноят табдил ёбад, яъне дараҷа ва ҳавфи ҷамъиятиро тағйир диҳад. Танҳо кирдори ҷиноятӣ метавонад асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ бошад. Гузашта аз ин, Тарбагаев А.Н. қайд мекунад, ки воқеан ҳуқуқвайронкунии маъмурии такрорӣ бояд ҷораҳои саҳти таъсиррасониро дар назар гирад, аммо танҳо дар доираи соҳаи қонунгузорию худ [13,с.62-68].

Бо ин ақидаи Тарбагаев А.Н. розӣ шудан душвор аст. Чунки моҳияти истифодаи институти преюдитсияи маъмурӣ маҳз тавассути аломати ба ҷамъият ҳавфнокии шахси гунаҳгор муайян карда мешавад. Зеро дар ин маврид на оиди шумораи кирдорҳои содиршуда ва сифати нав гирифтани онҳо, балки оиди сифати нав гирифтани шахс, ки ҷиноят содир кардааст, сухан меравад.

Ғайр аз ин, изҳороти маҷозии Кузнетсова Н.Ф. дар ин бора ба ҳама маълум аст: «Ҷиноят ин кирдори барои ҷамъият ҳавфнок мебошад, ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ бошад, барои ҷамъият ҳавфи калон надорад, гарчанде он низ ҳусусияти зиддиҷамъиятӣ дорад» [7,с.51-59].

Бо ин ақидаи Кузнетсова Н.Ф. оид ба ҳавфи ба ҷамъият калон надоштани ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ розӣ шудан мумкин аст. Аммо дар ҳолати такроран, дар муҳлати муайян содир намудани кирдори маъмурии мазкур, аллақай нишонаи он, аст, ки ҷазои маъмурӣ барои кирдори аввала таъсири лозима нагузошт ва шахси гунаҳгор дидаю доништа боз ба чунин кирдор даст зад. Ин амали шахси гунаҳкорро метавон ҳамчун аломати баланд гардидани дараҷаи ба ҷамъият ҳавфнокии кирдор маънидод намуд. Бар хилофи ақидаҳои муҳаққиқон Лопашенко Н.А., Тарбагаев А.Н. ва Кузнетсова Н.Ф., ҳуқуқшиноси барҷастаи Федератсияи Россия Безверхов А.Г. преюдитсияи маъмуриро ҳамчун яке аз воситаҳои фишороварии ҳуқуқӣ, воситаи криминализатсияи кирдор меҳисобад.

Моҳияти он аз он иборат мебошад, ки дар заминаи такроран содир шудани кирдори маъмурӣ, кирдори охириро ҳамчун ҷиноят баҳогузорию мегардад. Яъне, ҳуқуқвайронкунии маъмурии аз ҷониби шахси гунаҳгор содиршуда ва барои он ҷазои маъмурӣ татбиқ гардида, дар муҳлати муайян такрор гардад, ҳамчун факти ҳуқуқӣ, оқибатҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятиро дар пай дорад. Дар ҳолатҳои преюдитсияи маъмурӣ, ҳуди ҳамон кирдор метавонад ҷи ҷавобгарии маъмурӣ ё ҷи ҷавобгарии ҷиноятиро ба миён орад. Ин ҳолат аз он вобастагӣ дорад, ки ин кирдор аз ҷониби шахси гунаҳгор чанд маротиба содир шудааст ва чанд маротиба ба ин шахс ҷазои маъмурӣ татбиқ карда шудааст. Пас аз татбиқи ҷораҳои маъмурӣ нисбат ба шахси гунаҳгор барои ҳуқуқвайронкунии маъмурии қаблан содиршуда, преюдитсияи маъмурӣ, ҳуқуқвайронкунии маъмурии такроран содиршударо ба ҷиноят табдил медиҳад ва татбиқи ҷазои ҷиноятиро ба шахси гунаҳгор талаб мекунад. Ин маънои онро дорад, ки ҳангоми дар қонунгузорию ҷиноятӣ мавҷуд будани сохторҳо бо таркиби преюдитсияи маъмурӣ, сухан дар бораи вазниншавии қонуни ҷиноятӣ меравад, зеро он иҷозат медиҳад, ки қувваи ҷавобгарии ҷиноятӣ ба кирдорҳои ғайриҷиноятӣ (ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ) барои такроран дар муҳлати муайян содир намудани он татбиқ карда шавад [2,с.6-19].

Ғайр аз ин, преюдитсияи маъмурӣ дар қонуни ҷиноятӣ инчунин метавонад тавассути ба категорияи ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ гузаронидани намудҳои алоҳидаи

чиноятҳое, ки хавфи зиёди чамъиятӣ надоранд, воситаи декриминализатсияи кирдорҳо гардад. Ба андешаи мо бо чунин мазмун преюдитсияи маъмуриро дар қонунгузорию чиноятӣ мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор додан аломати инсондӯстии қонунгузорию чиноятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Ҳамин тариқ, Безверхов А.Г. таъкид мекунад, ки преюдитсияи маъмуриро ҳамчун воситаи ҳуқуқӣ бо мақсадҳои мустақкам ва ҳам сабук кардани ҷавобгарии чиноятӣ истифода бурдан мумкин аст. Преюдитсияи маъмуриро ҳамчун воситаи муҳими пешгирии чиноятҳо ва ҳуқуқвайронкунии маъмуриро дар якҷоягӣ бо раванди декриминализатсия дар ҳамон соҳаи муносибатҳо метавонад яке аз воситаҳои ҳуқуқӣ-техникии сабук кардани қонуни чиноятӣ бошад [1,с.39-40].

Профессор В.М. Малков [11,с.195-198] низ ақидаҳои А.Г.Безверховро тарафдорӣ намуда, оид ба баргариҳои зерини преюдитсияи маъмуриро дар қонунгузорию чиноятӣ истода мегузарад:

Якум, истифодаи преюдитсияи маъмуриро дар қонунгузорию чиноятӣ хусусияти пешгирикунанда дорад. Татбиқи чораҳои ҷазои маъмуриро ва пешбурд оид ба парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмуриро нисбати ҳуқуқвайронкунанда таъсири дахлдори пешгирикунанда ва тарбиявӣ дорад ва як навъ огоҳии расмӣ мебошад.

Дуюм, истифодаи преюдитсияи маъмуриро як навъ василаи боздоштани паҳншавии маҷбурунии чиноятӣ-ҳуқуқӣ ва мубориза бо чинояткорӣ мебошад. Ҳангоми криминализатсияи ҳуқуқвайронкунии дахлдор, истифода бурдани преюдитсияи маъмуриро имконияти истифодаи воситаҳои маҷбурунии чиноятӣ-ҳуқуқӣ мавқуф гузошта мешавад; таҳти таъсири воситаҳои маҷбурунии сабуктар чинояткор метавонад рафтори худро аз нав дида барояд ва дар оянда ба чунин ҳуқуқвайронкунии даст назанад.

Сеюм, преюдитсияи маъмуриро қисман ҳамчун воситаи декриминализатсия истифода бурдан мумкин аст, зеро бо гузашти вақт барои содир намудани баъзе кирдорҳои чиноятӣ, шахс метавонад танҳо ба шарт ба ҷавобгарии чиноятӣ кашида шавад, ки кирдори ӯ такроран дар давоми сол пас аз татбиқи ҷазои маъмуриро содир карда шавад. Дар ин ҳолат, доираи маҷбурунии чиноятӣ-ҳуқуқӣ низ тангтар мешавад [12,с.58-64].

Ҳамин тариқ, ба ақидаи Малков В.М. преюдитсияи маъмуриро ҳамчун воситаи махсуси техникаи юридикӣ тавсиф намудан мумкин аст. Зеро қонунгузор онро ҳам барои криминализатсияи кирдор, барои аз ҷониби шахсе, ки ба ҷазои маъмуриро кашида шуда, баъд аз муҳлати муайян кирдори маъмуриро шабеҳ содир менамояд ва ҳам барои декриминализатсияи кирдор, бо роҳи гузаронидани чиноятҳои алоҳида ба категорияи кирдорҳои маъмуриро истифода мебарад. Ақидаи Чемеринский К.В., аз назарияҳои дар боло овардашуда ба қуллӣ фарқ мекунад. Ӯ қайд мекунад, ки чиноят бо таркиби преюдитсияи маъмуриро пайванди ду ҳуқуқвайронкунии мустақил нест. Ин амалест, ки аз ҷониби шахси қаблан ба ҷазои маъмуриро кашидашуда содир шудааст. Ҳуқуқвайронкунии аввала ҳамчун шарт ба ҷавобгарии чиноятӣ кашидан, дорои унсури таркибии кирдори чиноятӣ намегардад, он моҳияти аслии худ – кирдори маъмуриро тағйир намедиҳад [15,с.82-89].

Маълум мешавад, ки ҷонибдорони ин мавқеъ кирдорро бо таркиби преюдитсияи маъмуриро, ҳамчун чинояти одӣ бо аломати субъекти махсус меҳисобанд. Ба ақидаи Чемеринский К.В., дар ҳақиқат таркиби чиноят бо преюдитсияи маъмуриро дорои аломатҳои субъекти махсус мегардад. Ин дар ҳолат, ки кирдори маъмуриро аввала таркиби чиноятро фаро намегирад.

Яке аз далелҳои асосии муҳолифони преюдитсияи маъмуриро аз он иборат аст, ки эътирофи ҳуқуқвайронкунии маъмуриро ҳамчун кирдори чиноятӣ бо сабаби такрори он, ба принсипи қонуни чиноятӣ ихтилоф дорад. Мувофиқи он чиноят танҳо кирдори барои чамъият хавфнок ҳисобида мешавад, ки худ ҳамаи аломатҳои таркиби чиноятро дошта бошад ва ин новобаста аз он, ки нисбати шахс барои кирдори қаблан содир намудааш ҷазои маъмуриро татбиқ карда шудааст ё не. Чанд маротибае ҳуқуқвайронкунии маъмуриро такрор шавад, он аломатҳои чиноятро дорои намегардад. Зеро, пеш аз ҳама, дар бораи ба чамъият хавфнокии кирдор сухан меравад. Мавҷудияти сохторҳо бо таркиби преюдитсияи маъмуриро дар ҳуқуқи чиноятӣ боиси омехта шудани

чиноятҳо ва ҳуқуқвайронкунии маъмури мегардад, ки ҳудуди ҷавобгарии чиноятӣ ва маъмуриро аз байн мебарад.

Баъзе ҷонибдорони ворид кардани преюдитсияи маъмури ба қонуни чиноятӣ бар он ақидаанд, ки шахси гунаҳгор ба ҷамъият хавфи бештарро эҷод карда метавонад ва ин асос ба татбиқи преюдитсияи маъмурист. Ин маъноӣ онро дорад, ки такроран содир намудани кирдор аз ҷониби шахс дар як муддати кӯтоҳ, ки барои содир намудани он қаблан ба ӯ ҷазои маъмури татбиқ шуда буд, на танҳо оиди самаранок набудани ҷораҳои ҷазои маъмури нисбати ӯ, балки оиди хусусияти махсуси шахсӣ, ки ин шахсро ҳамчун субъекти махсус дар меъёрҳо бо преюдитсияи маъмури тавсиф мекунад, гувоҳӣ медиҳад. Зеро ба дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии чиноят на танҳо хусусияти кирдорҳои содиршуда, зарари расонидашуда ё таҳдиди расонидани он, балки аломатҳои унсурҳои дигари таркиби чиноят, алалхусус, субъекти чиноят таъсир мерасонад.

Дар ин замина Иванчин А.В. қайд мекунад, ки дарки ба ҷамъият хавфнокии чиноят, ҳамчун зарари назаррас ё хатари расонидани ҷунин зарар нодуруст мебошад. Бинобар ин, дар раванди чинояткорӣ хислатҳои дахлдори шахсият ба назар гирифта намешаванд. Иванчин А.В. қайд мекунад, ки ба ҷамъият хавфнокӣ – ин хавфнокии кирдор мебошад, ки дараҷаи он аз ҳамаи аломатҳои ба ин кирдор тааллуқдошта муайян карда мешавад. Дар якҷоягӣ бо хусусияти кирдор, зарар, шакли қасд, аломатҳои субъект ва ғайраҳо аниқ карда мешаванд. Дар ҳолати чиноятҳои дорои преюдитсияи маъмури, воқеъбинона зарари ҳуқуқвайронкунии такрорӣ зиёд намешавад, аммо хавфи шахсият меафзояд, яъне дар маҷмӯъ, ба ҷамъият хавфнокии ҷунин кирдор меафзояд [4,с.67]. Ҳамин тавр, ба андешаи мо, бояд аз муносибати рӯякӣ ба институти преюдитсияи маъмури дар қонунгузории чиноятҳои Тоҷикистон даст кашада шуда, институти мазкур ҳамчун воситаи самаранокӣ таъсиррасонӣ ба шахсияти чинояткор васеъ истифода гардад. Дар ин масъалаи ҳассос, диққати асосӣ бояд ба шахсияти чинояткор ҳамчун омилҳои асосии қонунигардонии преюдитсияи маъмури дода шавад. Дар ин замина, муайян мегардад, ки робитаи мустақим байни хусусиятҳои тавсифкунандаи шахсияти чинояткор, аз ҷумла майли ӯ ба рафтори бадахлоқонаю ғайриқонунӣ ва содир намудани кирдори чиноятӣ мавҷуд мебошад.

Дар қонунгузории амалкунандаи чиноятҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 1998), преюдитсияи маъмури дар моддаҳои 160, 189 қ.1, 195 қ.4, 199¹ қ.1, 212¹ қ.1, 212², 226, 237¹, 275 қисмҳои 1 ва 2, 278¹, 286 қ.1, 289 қ.1, 336, 338 қ.1 ва 341¹ қ.1-и ҚҶ ҚТ инъикос ёфтааст [5]. Ин моддаҳо имкони ба ҷавобгарии чиноятӣ кашадани шахсро пас аз таъйини ҷазои маъмури барои содир кардани ҳуқуқвайронкунии шабеҳ пешбинӣ мекунанд.

Вақтҳои охир дар таълимоти ҳуқуқи чиноятӣ вобаста ба татбиқи преюдитсияи маъмури тамоюли мусбӣ ба назар мерасад. Мутахассисон масъалаҳои мубрами амалияи татбиқи қонунро таҳлил карда, зарурати ҳалли мушкилоти мушаххаси дорои аҳамияти иҷтимоиро дарк менамоянд ва бештар ба тарафдорӣ преюдитсияи маъмури изҳори назар мекунанд. Ҳарчанд масъалаи мавҷудияти преюдитсияи маъмури дар қонуни чиноӣ байни олимони масъалаи баҳсталаб мебошад, муносибат ба он дар қонунгузории чиноятӣ дар тӯли мавҷудияташ чандин маротиба тағйир ёфтааст. Дар илми ҳуқуқи чиноятӣ оид ба ин падидаи ҳуқуқӣ нуқтаи назари тамоман мухолиф ва гуногун мавҷуд аст.

Мухолифони татбиқи преюдитсияи маъмури дар қонуни чиноятӣ изҳор мекоранд, ки мавҷудияти он ба принсипи адолати иҷтимоӣ ва қонуният дар қонуни чиноятӣ мухолиф аст, зеро шахси содиркунандаи ҳуқуқвайронкунии маъмури аллакай барои кирдори кардааш ҷораҳои маҷбури дидааст (яъне, нисбати ӯ ҷазои маъмури таъйин карда шудааст). Дар робита ба ин саволе ба миён меояд, ки дар қадом асос кирдори қаблӣ, ҳангоми содир кардани ҳуқуқвайронкунии дигар ба назар гирифта мешавад ва зиёда аз он, ба хусусияти конструктиви кирдори нави содиркардаи ӯ ворид карда мешавад, ки аллакай чиноят ҳисобида мешавад.

Вобаста ба далели пешниҳодшуда бобати бо принсипи адолат мухолифат доштани преюдитсияи маъмури, бояд дар назар дошт, ки дар меъёри чиноятӣ-ҳуқуқӣ бо преюдитсияи маъмури феълан маҳкумкунии дубораи кирдори аввала вучуд надорад.

Зеро, ду далели вайрон кардани меъёрҳои гуногуни ҳуқуқӣ мавҷуданд: меъёрҳои Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ - ҳуқуқвайронкунии маъмури, ки барои содир кардани он шахс ба ҷавобгарии маъмури кашида мешавад ва меъёрҳои Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки барои содир намудани ҷиноят ҷазо пешбинӣ мекунад. Гузашта аз ин, дар ҳолати охири, ҷазо на барои харду кирдор таъйин карда мешавад, балки барои кирдори охири, аломатҳои кирдори аввала ба аломатҳои тарафи объективи ҷиноят дохил карда намешаванд [6,с.246-254].

Ҳамчунин, мувофиқи моддаи 8-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷазо, ки нисбати шахси ҷиноятсодирнамуда татбиқ мешавад, бояд одилона бошад, ба хусусияту дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии ҷиноят, ҳолатҳои содир намудани он ва шахсияти гунаҳкор мувофиқ бошанд [5]. Дар преюдициеи маъмури ҷавобгарии ҷиноятӣ барои хавфнокии субъект пешбинӣ карда шудааст, на ин ки барои содир намудани ду кирдори маъмури якхела. Дар ин ин ҷо қонунгузор асосан баланд шудани дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии шахсияти содиркунандаи кирдорро дар назар гирифтааст, ки бо вучуди барои кирдори аввалаи содирнамудааш огоҳонида шуданаш, ки минбаъд барои содир намудани чунин кирдор ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад, шахс кирдори ғайриқонунии худро такроран содир мекунад. Аз ин ҷо муайян мегардад, ки ҷазои маъмури нисбати ин шахс самараи лозима надода, баръакс сифатҳои ботиниаш барои содир намудани кирдори ғайриқонунии навбатӣ тақон додааст. Ҳамин тавр, метавон ба ҳулосае омад, ки дар истифодаи преюдициеи маъмури, принципи адолат, поймол намегардад ва ин ду бо ҳам муҳолифат надоранд.

Ҳамзамон, маълум аст, ки масъулият барои содир кардани ҳар як кирдори бо қонун манъшуда мустақилона ба зиммаи шахс гузошта мешавад. Ҷавобгарии бевоситаи ҷиноятӣ танҳо барои ҳуқуқвайронкунии содиршудаи охири пешбинӣ мешавад, дар ҳоле ки, албатта, шахс барои содир кардани он ба ҷавобгарии маъмури кашида намешавад. Ин як амали тамоман навест, ки аз ҷиҳати ба ҷамъият хавфнокӣ бо аломатҳои он кирдоре, ки барои содир кардани он шахс ҷазои маъмури гирифтааст, рост намеояд. Дар ин ҳолат, нисбати кирдори аввалаи маъмури баҳои дучонибаи ҳуқуқӣ вучуд надорад, ҳолатҳои воқеии он ба қисмати баёнияти фикри айбдоркунӣ бо парвандаи ҷиноятӣ дохил карда намешаванд.

Ба андешаи мо, яке аз нуқтаҳои муҳимми преюдициеи маъмури ин дараҷаи хавфнокии ҷиноят ба ҷамъият ва аломатҳои субъекти он мебошад. Дар ин ҳолат, хавфнокӣ ба ҷамъият танҳо он замон ба миён меояд, ки такроран ҳамон кирдор содир шуда, ба кирдори аввала баҳои маъмури-ҳуқуқӣ дода шудааст. Ҳулосаи мазкур бори дигар ақидаеро мустақкам менамояд, ки ба ҷамъият хавфнокии ҷинояти мазкур, танҳо ҳангоми содир намудани ду кирдор ҷой дорад. Аз рӯи мантиқи преюдициеи маъмури, яке аз ин кирдорҳо хусусияти ба ҷамъият хавфнокӣ надорад ва зарари кирдорҳои якхела фарқ намекунад. Вале дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдори ҷиноятӣ аз рӯи сифатҳои ботинии шахси гунаҳкор меафзояд.

**Муқарриз: номзоди илми ҳуқуқшиносӣ,
дотсент Назаров А.К.**

АДАБИЁТ

1. Безверхов А.Г. Административная преюдиция в уголовном законодательстве России: истоки, реалии, перспективы /А.Г.Безверхов// Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Право.-2011.-№2(10). С.39-40
2. Безверхов А.Г. Административная преюдиция в уголовном праве России / межвузовский сборник научных трудов под общей ред. А.Г. Безверхова «Актуальные проблемы уголовного права, криминологии, уголовно-исполнительного права». - 2013. С.6-19.
3. Безверхов А.Г. Возвращение «административной преюдиции» в уголовном законодательстве России / А. Г. Безверхов // Российская юстиция. 2012. - № 1. - С. 48-53.
4. Иванчин А.В. Конструирование составов преступлений с административной преюдицией: pro et contra/А.В.Иванчин//Вестник Ярославского государственного университета им.Г.Г. Демидова. Серия Гуманитарные науки.-2012.-№3(21).С.67.
5. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. Действующий закон. Дата принятия: 21.05.1998 // Ахбор Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2019 г., № 1, ст.1, ст.2

6. Колосова В.И. Административная преюдиция как средство предупреждения преступления и совершенствование уголовного законодательства/В.И.Колосова// Вестник Нижегородского университета им.Н.И. Лобачевского.-2011-№5(1).С.246-254.
7. Кузнецова, Н.Ф. Пути гуманизации уголовного законодательства России / Н. Ф. Кузнецова // Законодательство. - 2009. - № 7. - С. 51-59.
8. Лопашенко Н.А. Административной преюдиции в уголовном праве – нет! / Н.А. Лопашенко// Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. - 2011. -№ 3 (23). С.64-71.
9. Лопашенко Н.А. Уголовная политика [Текст] / Н.А. Лопашенко. Москва : Волтерс Клувер, 2009. - 608 с.
10. Малков В.П. Повторность проступка и уголовная ответственность / В.П. Малков; науч. ред. А.Т. Бажанов. - Казань: Издательство Казанского ун-та, 1968. - 123 с.
11. Малков В.П. Административная и дисциплинарная преюдиция как средства декриминализации и криминализации в уголовном праве / В.П. Малков // Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал. - 2008. - № 2. С.195-198.
12. Малков В.П. Административная преюдиция: за и против / В.П. Малков // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. - 2011. - № 3 (23). С.58-64.
13. Тарбагаев А.Н. Административная ответственность в уголовном праве / А.Н. Тарбагаев // Правоведение. - 1992. - № 2. С.62-68.
14. Тарбагаев А.Н. Истинность, преюдициальность и законная сила судебного решения / А.Н. Тарбагаев // Проблемы доказывания по уголовным делам: межвуз. сб. научн. тр. Красноярск. - 1988. - С. 52-6
15. Чемеринский К.В. Административная преюдиция как средство криминализации деяний (на примере норм с бланкетной диспозицией) / К.В.Чемеринский// Каспийский регион: политика, экономика, культура. - 2015. - № 1 (42). С.82-89.

ПРЕЮДИТСИЯИ МАЪМУРӢ: МАФӢУМ, АЛОМАТӢО ВА АӢАМИЯТИ ОН ДАР ӢУКУКИ ЧИНОӢ

Дар мақола муаллиф институти преюдитсияи маъмуриро дар илми ҳуқуқи ҷиноӣ мавриди таҳқиқи амиқ қарор додааст. Байни олимони оид ба моҳияти преюдитсияи маъмури, имконпазири ва самаранокии истифодаи он дар қонунгузори ҷиноятӣ андешаи ягона мавҷуд нест. Ба ақидаи муҳолифони татбиқи преюдитсияи маъмури, эътирофи ҳуқуқвайронкунии маъмури ҳамчун кирдори ҷиноятӣ бо сабаби такрори он, ба принсипи қонуни ҷиноятӣ зиддият дорад. Мувофиқи ақидаи онҳо, ҷанд маротибае ҳуқуқвайронкунии маъмури такрор шавад, он аломатҳои ҷиноятро доро намегардад. Преюдитсияи маъмури дар ҳуқуқи ҷиноятӣ боиси омехта шудани ҷиноятҳо ва ҳуқуқвайронкунии маъмури шуда метавонад, ки ҳудуди ҷавобгарии ҷиноятӣ ва маъмуриро аз байн мебарад. Дар мақола муаллиф ба ақидаҳои қонибдорони ворид кардани преюдитсияи маъмури ба қонуни ҷиноятӣ розӣ шуда, онро тарафдорӣ менамояд. Зарурияти татбиқи преюдитсияи маъмуриро муаллиф дар он мебинад, ки такроран содир намудани кирдор аз қониби шахс дар як муддати кӯтоҳ, новобаста аз татбиқи қаблӣ ҷазои маъмури, на танҳо оиди самаранок набудани ҷораҳои ҷазои маъмури нисбати ӯ, балки аз сифатҳои ботинии ӯ, ки вайро ҳамчун субъекти махсус дар меъёрҳо бо преюдитсияи маъмури тавсиф мекунад, шаҳодат медиҳад. Ба ақидаи муаллиф, дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии ҷиноят аз аломатҳои унсурҳои дигари таркиби ҷиноят, бахусус субъекти ҷиноят низ вобастагии зиёд дорад.

Калидвожаҳо: преюдитсия, ҷавобгарии маъмури, ҷиноят, кирдор, ҳуқуқвайронкуни, криминализатсия, декриминализатсия, ҷазои маъмури, таркиб, ба ҷамъият хавфнок.

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ПРЕЮДИЦИЯ: ПОНЯТИЕ, ПРИЗНАКИ И ЗНАЧЕНИЕ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

В статье автор проводит углубленное исследование института административной преюдиции в уголовном праве. Среди ученых нет единого мнения о природе административной преюдиции, его возможности и эффективности в уголовном праве, что подробно обсуждается автором в статье. Противники применения административной преюдиции утверждают, что признание административного правонарушения уголовным преступлением в связи с его повторением противоречит принципам уголовного права. По их мнению, повторные административные правонарушения не являются преступлением. Административная преюдиция в уголовном праве может повлечь за собой сочетание преступлений и административных правонарушений, что исключает сферу уголовной и административной ответственности. В статье автор соглашается и поддерживает точку зрения сторонников введения административной преюдиции в уголовное право. Необходимость введения административной преюдиции автор видит в том, что повторное совершение лицом через непродолжительный период времени действий, за совершение которых на него ранее было наложено административное взыскание, свидетельствует не только о неэффективности примененных к нему мер административного наказания, но и об особом свойстве личности, которое характеризует данное лицо как специальный субъект в нормах с административной преюдицией. По мнению автора, на степень общественной опасности преступления влияют не только характер совершенных действий, но и признаки других элементов состава, в частности, субъект преступления.

Ключевые слова: преюдиция, административная ответственность, преступление, деяние, правонарушение, криминализация, декриминализация, административное наказание, состав, опасность для общества.

ADMINISTRATIVE PREJUDE: CONCEPT, FEATURES AND SIGNIFICANCE IN CRIMINAL LAW

In the article, the author conducts an in-depth study of the institute of administrative prejudice in criminal law. There is no consensus among scholars on the nature of administrative prejudice, its feasibility and effectiveness in criminal law, which the author discusses in detail in the article. Opponents of the application of administrative prejudice argue that recognizing an administrative offense as a criminal offense due to its recurrence is contrary to the principles of criminal law. In their view, repeated administrative offenses do not constitute a crime. Administrative prejudice in criminal law can lead to a mixture of crimes and administrative offenses, which eliminates the scope of criminal and administrative liability. In the article, the author agrees with and supports the views of those who support the introduction of administrative prejudice in the criminal law. The author sees the need for administrative prejudice in the fact that the repeated commission of an act by a person in a short period of time, regardless of the previous imposition of an administrative penalty, not only on the ineffectiveness of administrative sanctions against him, but also specifically describes the criteria with administrative prejudice. According to the author, the degree of danger of a crime to society also depends on the characteristics of other elements of the crime, especially the subject of the crime.

Keywords: prejudice, administrative liability, crime, action, offense, criminalization, decriminalization, administrative punishment, composition, danger to society.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзохоҷаев Илҳом Ҳикматович* – Мактаби олии Кумитаи давлатии амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи криминалистика ва фаъолияти экспертизаи судии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Н.Қарабаев бинои 54/2. E-mail: shahzodmirzokhojaev5@mail.ru. Тел.: (+992) 938-88-74-65

Сведения об авторе: *Мирзоходжаев Илхом Хикматович* – Высшая школа Государственного комитета национальной безопасности Республики Таджикистан, соискатель кафедры криминалистики и судебно-экспертной деятельности юридического факультета Таджикского Национального Университета. **Адрес:** Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул.Н.Карабаева д. 54/2. E-mail: shahzodmirzokhojaev5@mail.ru. Телефон: (+992) 938-88-74-65

Information about the author: *Mirzokhojaev Ilhom Khikmatovich* - Higher School of the State Committee for National Security of the Republic of Tajikistan, applicant for the Department of Criminalistics and Forensic Activity of the Law Faculty of the Tajik National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, N.Karabaev str., 54/2. E-mail: shahzodmirzokhojaev5@mail.ru. Tel.: (+992) 938-88-74-65

УДК: 248.789

ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ АМАЛИЁТҲОИ БОНКӢ ВА КРЕДИТИ БОНКӢ

Асрорзода З.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Кредити бонкӣ ба сифати яке аз шартҳои зарурии шаклгирӣ ва инкишофи муносибатҳои бозоргонӣ, шартҳои асосӣ барои амали қонунҳои иқтисодӣ, мавҷудияти муносибатҳои молиқу пулӣ, инчунин сиёсати давлатӣ дар ин чода ба ҳисоб рафта, ба ёрӣ додан ва ҳавасмандгардонии шаклҳои гуногуни иқтисодӣ равона шудааст. Тавре ки Г.Ф. Шершеневич қайд мекунад, «кредит на танҳо мавҷудияти шартиро дар фаъолияти иқтисодии муосир ташкил медиҳад, балки хоҷагиҳои хусусӣ на танҳо ба тарафи он сазӣ мекунад, инчунин мутлақо ба истифода ва расонидани хизматрасонии кредитӣ эҳтиёҷ доранд» [22,с.172]. Гардиши захираҳои кредити бонкӣ метавонад суръати истехсолот ва табили он ба арзишҳои моддиро тезонад.

Падидаи кредит бо истилоҳи “creditum” дар Рими қадим маълум буд, аммо дар фарқият аз муносибатҳои кредитии муосир мазмуну моҳияти дигар дошт. Кредит дар ҳуқуқи хусусии римӣ як қатор муомилотро вобаста ба бегона кардани молу мулк (pecunia credita) бо асоси муҳлатнокӣ ва баргардонидан дар бар мегирифт. Ҳамзамон, қарз (mutuum) нигоҳдошт (depositum), ссуда (commodatum) ва қарзи молумулкиро (location conduction) фароғир буд [16,с.389].

Ибораи «кредит», ки дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, аз калимаи олмонии “credit” гирифта шуда, аз оғози асри XVIII инҷониб ба маънои «нуфуз ё эътибор» мавриди истифода қарор дода мешавад. Маънои этимологии он аз калимаи итолиёвӣ «credito» яъне боварӣ, эътимод мебошад. Ба забони итолиёвӣ бошад, аз калимаи латинии «credit» яъне «онҳо бовар мекунад» ворид гардидааст. Дар забони тоҷикӣ

барои ифода кардани ин мафҳум дар муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба қарз падидаи қадими ҳуқуқи уҳдадорихои граждани ибораҳои дигар ба монанди «додан», «харидан», «меҳрубонӣ», «қарз», «ссуда» ба кор бурда мешуд.

Бо қарори судҳо дар асрҳои 15-16 дар муомилоти меъёрӣ ду сабаби ниҳони ибори «қарз» мустақкам карда шудааст, ки маъноӣ ба даст овардани дилхоҳ молу мулкро дошта, дар муҳлати подош бо шартӣ (мол, тухмӣ, пул) мебошад ва ссуда бошад, қабули қарзи пулхоро пешбини менамояд. Ибори «кредит» (аниқтараш қоғазҳои кредитӣ) дар Русия дар миёнаҳои асри 19 дар алоқамандӣ бо омодагӣ ва гузаронидани ислоҳоти соли 1861 ба вучуд омадааст [21,с.369].

Бо ин мақсад ба ақидаи Г.А. Тосунян, А.Ю. Викулин ва А.М. Экмалян розӣ шудан мумкин аст, ки онҳо норасоӣ ё набудани ибори кредитро дар қонунгузори граждани қайд намуда, бар он ақида ҳастанд, ки ба тарзи нишона ба объектҳои тибқи муомилот (воситаҳои пулӣ ва ашёҳо, аломатҳои ҷинсии муайян) ифода карда шавад [19,с.177]. Ба сифати объект истифода намудани ибори кредит аз гуногунҷабҳа будани ин категория шаҳодат медиҳад ва набояд ҳамчун намуди муносибатҳои граждани-ҳуқуқӣ фаҳмида шавад. Инчунин, бояд қайд кард, ки фаҳмиши маъноӣ кредит аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ ҷой дорад. Илми иқтисодиёт дар зери мафҳуми кредит доираи васеи муносибатҳои ҷамъиятиро мефаҳмад, ки ба даст овардани эквиваленти иқтисодӣ аз ашё ва молу мулк ҷудо мебошад. Е.А. Суханов бар он ақида аст, ки дар ҳама ҳолате ки сухан дар бораи аз ҷониби як тараф ба тарафи дигар фиристонидани молу мулки муайян бо шартӣ бозгашти эквиваленти он, инчунин пардохти подоши он меравад, кредитро дар шакли иқтисодӣ эътироф намудан мумкин аст [8,с.177].

Категорияи кредит ва муносибатҳои кредитӣ дар фаҳмиши иқтисодӣ ба мафҳумҳои ҳуқуқии граждани, ба мисли мафҳуми «қарз» ва «уҳдадорихои қарзӣ» мувофиқ мебошад, зеро маҳз сохти онҳо ҳамаи муносибатҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, ки як тараф ба тарафи дигар пул ё ашёи қарзиро медиҳад ва тарафи дигар уҳдадор мешавад, ки ҷунин маблағ ё ашёи бо нишони навъ муайяншавандаро мутақобилан баргардонад.

Уҳдадорихои шартномавии мазкур, ки КГ ҚТ ба воситаи истилоҳи «кредит» истифода мебарад, минбаъд хислати номустақил ва гуногунии уҳдадорихои қарзии граждани ҳуқуқиро ба миён меорад, ки аз рӯи хислатҳои тақсимбандӣ шуда, дорои якҷанд хислатҳои гуногун мебошад, ки иҷозат медиҳад ба таври субсидиарӣ бо мувофиқаи тарафҳо ва шартномаи қарз иваз карда шавад.

Тамоми муносибатҳои ҳуқуқие, ки ибори кредитро истифода мебаранд, дар навбати аввал, ба додани кредит, дигар ашёҳо, аломатҳои муайяни ҷинсӣ дар шакли моли кредитӣ ва ё додани намудҳои гуногуни таъхирандозӣ, муҳлатдиҳӣ, пардохти мол, кор ва хизматрасонӣ дар шакли кредити иқтисодӣ фаҳмида мешавад.

Ҳамин тавр, фаҳмиши категорияи кредит ҳамчун кредити молӣ, иқтисодӣ ва бонкӣ танҳо аз нуқтаи назари иқтисодӣ бамаврид аст. Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, мафҳуми «кредит», пеш аз ҳама, барои се намуди уҳдадорихои шартномавӣ истифода мешавад.

Оид ба табиати ҳуқуқии кредит ва ё кредити бонкӣ дар адабиётҳои ҳуқуқӣ баҳсҳо вучуд дошта, доираи баҳси ин масъала васеъ аст. Масалан, якумин кредитро ҳамчун амал медонад, дуоимин ҳамчун ҳаракат, сеюмин ҳамчун додугирифт, чорумин ҳамчун воситаҳои пулӣ ва ё молу мулк, панҷумин ҳамчун фаъолият, шашумин ҳамчун муносибат ва ҳафтумин ҳамчун боварӣ арзёбӣ менамоянд [19,с.177].

Ин масъаларо аз нуқтаи назари иқтисодӣ таҳлил намудан мумкин аст. Дар илми иқтисодиёт оиди моҳият ва нақши кредит ду нуқтаи назар вучуд дорад: натуралистӣ ва капиталистӣ. Намояндагони нуқтаи назари натуралистӣ А.Смит ва Д.Рикардо кредитро ҳамчун шакли амали капитали истеҳсолӣ медонанд. Ҷунин меҳисобанд, ки моҳияти бонкҳои дар нақши миёнаравии онҳо ифода меёбад.

То миёнаҳои асри 19 маънаи роҳбарикунандаро назарияи истеҳсолоти капиталӣ ташкил мекард. Тарафдорони он иқтисодчии шотландӣ ва маблағгузор Ч.Ло ва иқтисодчии амрикоӣ Г.Маклеод ба шумор рафта, аз мустақилияти кредит, аз раванди истеҳсолот даст кашада, нақши онро дар инкишофи иқтисодиёт ҳалқунанда

меҳисобанд. Ба ақидаи онҳо, бонкҳо на миёнарав, балки муассисаи созандаи сармоя ба шумор мераванд.

Дар ибтидои асри 20 дар алоқамандӣ бо нақши бонкҳо назарияи истехсолоти сармоя аз нав ба вучуд омад. Тарафдорони он бонкири немис А.Ган, профессори австролиёгӣ Й.Шумпетер, иқтисодчии англис Ч.М. Кейнс, иқтисодчии амрикоӣ Э.Хансен ҷаҳонишудани бонкҳо эълон доштанд. Ба ақидаи онҳо, доираи кредит беандоза буда, дорои кувваи ҳаракаткунанда дар раванди истехсолоти иқтисодӣ мебошад. Хусусияти муҳимтарини ин самт ноил гардидан ба инкишофи доимии иқтисодӣ мебошад. Аз ин сабаб назарияи мазкур номи назарияи экспансиониро гирифт [19,с.177].

Ба ақидаи гурӯҳе аз муаллифон, кредити бонкӣ категорияи иқтисодӣ -ҳуқуқӣ аст. В.Ф. Кузмин қайд мекунад, ки кредити бонкӣ ба қонуниятҳои иқтисодӣ вобастаги дорад. Муносибатҳои кредитӣ бо бонк, пеш аз ҳама, муносибатҳои қарзиро дар бар мегиранд, ки бе уҳдадорӣ баргардонидани маблағ ба кредитор бо фоиз ё ба андозаи баробаре, ки ба даст оварда буд, вучуд дошта наметавонад. Уҳдадорӣ баргардонидани қарз категорияи ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Ҳамчунин, асоси муносибатҳои кредитиро қоида ва принципҳои он ташкил менамояд, ки метавонад бо талаботи иқтисодӣ иваз шавад [14,с.4-5].

Н.Н. Арефева чунин мешуморад, ки муносибатҳои кредитӣ категорияи иқтисоди ҳуқуқӣ аст, зеро ки ҳуқуқ на танҳо танзимгари муносибатҳои иқтисодӣ аст, балки дар навбати худ ба он таъсир мерасонад. Таъсири ҳуқуқ ба муносибатҳои кредитӣ ошкоро аст, зеро ки дар ин муносибатҳо иштироки субъектони махсус қабул карда мешавад [3,с.11].

О.В. Боброва муносибатҳои кредитиро ҳамчун системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ оиди ҳаракати сармоя дар намуди ссуда меҳисобад. Муаллиф қайд менамояд, ки фарқияти асосӣ байни муносибатҳои кредитии ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари иқтисодӣ ин ҳайати иштирокчиёни онҳо ба шумор меравад. Субъектҳои муносибатҳои кредитӣ кредитор ва қарздор мебошанд. Маҳз барои ҳамин дар додугирифт ҳайати иштирокчиёни онҳо иваз мешавад, ки манфиатҳои гуногун доранд [4,с.12-15].

Ба назари мо, мафҳуми «кредит» ба маънои ҳуқуқӣ ба маънои иқтисодии он мутобиқат наменамад. Мафҳуми «кредит» дар фаҳми иқтисодӣ васеътар аз ибораи мазкур дар илми ҳуқуқӣ мебошад. Як қатор муносибатҳои иқтисодӣ, ки ҳамчун муносибатҳои кредитӣ баррасӣ карда мешаванд, аз нуқтаи назари ҳуқуқ чунин намебошанд. Оид ба ин масъала Я.Л. Куник қайд мекунад, ки фаҳмиши иқтисодии кредит барои соҳаи ҳуқуқшиносӣ намақбул аст, ки дар зери мафҳуми кредит (интиқоли арзишҳо ҳангоми қабули эквивалент (баробарарзиш) дар вақти алоҳида) на танҳо ба муносибатҳои кредитӣ наздик, инчунин муносибатҳо оиди расонидани мол, пудрати сохтмони капиталӣ, бурдани бор ва монанди ин гуна уҳдадорихо лаҳзаи пардохт аз лаҳзаи қабули ашё ё хизматрасонӣ алоҳида мебошад [12,с.7].

Ба ақидаи Е.А. Суханов дар ҳама ҳолат, ки сухан дар бораи интиқоли мол аз як иштирокчӣ ба иштирокчии дигар бо шартӣ баргардонидани эквиваленти он ва пардохти подош меравад, мумкин аст дар бораи додани кредит дар мазмуни иқтисодӣ сухан гуфт [8,с.284].

В.Г. Голшев қайд мекунад, ки аз нуқтаи назари инъикоси моҳияти иқтисодии ин мафҳум дар зери мафҳуми кредит ҳолатҳои ногаҳонии додани арзишҳо вомехӯранд, ки ба бадастории эквиваленти онҳо алоҳида мебошад. Чунин таҳия доираи кредитро васеъ менамояд, зеро додани мол (қор, хизматрасонӣ) ва пардохти маблағ, чун қоида, ба вақти он мувофиқат наменамад. Аз рӯи шартномаи молсупорӣ, интиқол, пудрат ва ғ. дар шакли кредитӣ боқӣ намонанд, балки ҳамчун шартномаҳои граждани ҳуқуқии мустақил боқӣ мемонанд, ҳарчанд ки унсурҳои кредит вучуд надошта бошад [10,с.12].

Л.Г. Ефимова чунин мешуморад, ки барои мувофиқати пурраи мафҳуми кредит дар иқтисодиёт ва ҳуқуқ асос вучуд надорад. Аз нуқтаи назари ҳуқуқ муносибатҳои ҳуқуқӣ байни қарздор ва қабулкунанда (зоин) ҳамчун муносибатҳои кредитӣ доништа намешаванд, ҳарчанд ки илми иқтисодӣ онҳоро чунин гурӯҳбанди кардааст [11,с.418].

Дар баъзе ҳолатҳо истилоҳи “кредит” предмети шартномаи кредитро ифода менамояд (масалан, дар ибораи “маблағи кредит”). Ҳамчунин, истилоҳи мазкур барои ифодаи раванди иҷрои шартномаи кредитӣ аз ҷониби тарафҳо истифода бурда мешавад (масалан, ибораи “ба кредит додан”) [5,с.348].

Таснифи амалиётҳои бонкӣ вобаста ба нақш ва функсияе, ки бонк иҷро менамояд, анҷом дода мешавад. М.М. Агарков навъҳои зерини амалиёти бонкиро аз ҳамдигар ҷудо менамояд: 1) ташкили воситаҳо (амалиётҳои ғайрифайол); 2) додани кредит (амалиёти файол); 3) кумак расонидан ба муомилоти пардохтӣ [1,с.52]. Ба андешаи муаллиф, ҳар яке аз ин функсияҳо бо ёрии амалиётҳои муайян амалӣ карда мешаванд.

Як қатор муаллифон қайд менамоянд, ки кредит – ин истифодаи ройгон (ссуда) дар шакли пулӣ ва молӣ бо шартҳои баргардонидан ва пардохти фоиз мебошад, ки муносибати иқтисодии байни кредитор ва қарздорро ифода менамояд [22,с.103].

Кредит ҳамчун воситаи пулӣ ё молу мулк, ки як тараф (кредитор) ба тарафи дигар (қарздор) тибқи андоза ва шартҳои пешбиниамудаи шартнома пешниҳодшаванда [17,с.238], ё чун шакли мавҷудияти фонди ссудавӣ, шакли ихтиёрдорӣ намудани моликият ба фонди ссудавӣ [25,с.166], инчунин чун ҳаракати сармояи ссудавӣ дар назар дошта мешавад, ки як субъекти хоҷагидорӣ ба дигар барои таъмини раванди муттасилии васеъ намудани азнавистехсолкунӣ ва самаранокии он пешниҳод менамояд [6,с.196-197].

Дар адабиёти илмӣ ба таври яктарафа зикр карда мешавад, ки кредити бонкӣ вобаста ба табиати ҳуқуқии худ категорияи иқтисодӣ-ҳуқуқӣ аст [13,с.141]. Дар як қатор таҳқиқоти олимони кредит ҳамчун падидаи байнисоҳавӣ [19,с.189] ё ба таври истисноӣ ҳамчун падидаи оммавӣ-ҳуқуқӣ [19,с.189] баррасӣ карда мешавад.

Ба андешаи мо, кредити бонкӣ падидаи иқтисодӣ-ҳуқуқӣ аст, чунки муносибатҳои кредитӣ дар як навбат муносибатҳои иқтисодӣ мебошанд, мазмуни иқтисодӣ доранд. Кредити бонкӣ ҳамчун муносибати иқтисодӣ дар ҳуқуқ дорои хусусиятҳои хос мегардад ва ин муносибатҳо муназзам, ботартиб ва муташаккилона вучуд дошта, қоидаҳои рафтори иштирокчиёни ин муносибат дар қонунгузорӣ танзим карда мешаванд.

Аз нуқтаи назари қонунгузорию граждани, истилоҳи “кредит” се падидаи ҳуқуқиро муттаҳид менамояд: 1) кредити бонкӣ (м. 839 КГ ҚТ); 2) кредити молӣ (м. 842 КГ ҚТ); 3) кредити тичоратӣ (м. 843 КГ ҚТ). Маҳаки асосии таснифоти мазкур предмети онҳо ба ҳисоб меравад: предмети кредити бонкӣ – маблағи пулӣ; предмети кредити молӣ – ашёи бо нишони навъ муайяншаванда; предмети кредити тичоратӣ – маблағи пулӣ ё дигар ашёи бо нишони навъ муайяншаванда, ки метавонад дар шакли аванс (бунак), пешпардохт, тамдиди муҳлат ё давра ба давра пардохти мол, қор ё хизматрасонӣ.

Субъекти додани кредит бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ (кредитӣ) мебошанд. Субъектони мазкур додани кредитро тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ амалӣ менамоянд. Дар қонунгузорию мамлакатҳои хориҷӣ ва милли додани қарз чун яке аз шаклҳои амалиёти бонкӣ муқаррар карда шудааст.

Вобаста ба мафҳум, табиати ҳуқуқӣ ва таснифи амалиёти бонкӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ нуқтаи назари ягона вучуд надорад. Таснифи умумии амалиётҳои бонкӣ дар ибтидои асри XX аз тарафи Бруно Бухвалд [7,с.15-26] пешниҳод карда шудааст. Муҳаққиқ амалиётҳои бонкиро ба пулӣ, кредитӣ ва фондӣ тақсим намудааст. Ба андешаи Б. Бухвалд ба амалиётҳои пулӣ ивази маблағи пулии хориҷӣ, амалиёти инкассо, амалиёти ҳисоббаробаркунӣ шомил мешавад. Ба амалиётҳои фондӣ ё амалиёти комиссияӣ бо қоғазҳои қиматнок бошад, харид ва фурӯши қоғазҳои қиматнок аз ҳисоби муштарӣён фаҳмида мешавад.

С.В. Галитская таснифоти зерини амалиётҳои бонкиро пешниҳод менамояд: а) вобаста ба махсусияти файолияти бонкӣ – махсус ва ғайримахсус; б) вобаста ба субъекти қабулкунандаи хизматрасонӣ – шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ; в) вобаста ба тарзи шаклгирӣ ва тақсими захираҳо – файол ва ғайрифайол; г) вобаста ба пардохти хизматрасонии бонкӣ – музднок ва бемузд (ройгон); ғ) вобаста ба алоқаи амали маҳсулоти моддӣ – амалиёти ба маҳсулоти моддӣ ҳаракаткунанда алоқаманд ва амалиёти ба маҳсулоти моддӣ ҳаракаткунанда алоқаманд набуда [9,с.125-126].

Г.Ф. Шершеневич амалиёти бонкии фаъол ва ғайрифаъолро тасниф менамояд. Асоси чунин тасниф ба функцияи иқтисодии ташкилоти қарзӣ асос меёбад. Ба сифати амалиёти ғайрифаъол муаллиф ҳамон муомилоти бонкро дохил намудааст, ки охирон дар нақши қарздор баромад менамояд, масалан, қабули пасандоз, қарз. Г.Ф. Шершеневич ба амалиёти фаъол амалиётро дохил намудааст, ки бонк нақши кредиторро иҷро менамояд, мисол, кушодани кредит, баҳисобгирии вексел [24,с.242]. Таснифоти мазкурро А.М. Тавасиев ва Н.Д. Эриашвили низ дастгирӣ менамоянд [20,с.144]. О.В. Мотовилова дар баробари амалиёти фаъол ва ғайрифаъоли бонкӣ, инчунин амалиёти комиссиянӣ-миёнравиро чудо менамояд [15,с.34].

Тибқи қонунгузории ҚТ, бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ амалиётҳои муайянро иҷро менамоянд. Қонунгузории бонкӣ амалиёти бонкӣ ва амалиёти ташкилотҳои қарзиро аз ҳамдигар чудо менамояд. Ба амалиёти бонкӣ инҳо тааллуқ доранд:

- чалби амонат ва пасандозҳо;
- додани қарзҳо (таъминшуда ва таъминнашуда), аз ҷумла: а) қарзҳои истеъмоли, ипотекаӣ ва байнибонкӣ; б) факторинг; в) форфейтинг;
- кушодан ва пешбурди суратҳисобҳои бонкӣ;
- хариду фурӯши воситаҳои зерин барои худ ё муштарӣ: а) воситаҳои бозори пулӣ (аз ҷумла: чекҳо, векселҳо, уҳдадоринаҳо ва тасдиқномаҳои пасандозӣ; б) асъори хориҷӣ; в) саҳмияҳо ва дигар қоғазҳои қиматноки интиқолшаванда; г) қарордодҳои форвардӣ, созишномаи своп, фьючерс, опсион ва дигар ҳосилаҳо, ки ба асъор, саҳмияҳо, вомбаргҳо, металл сангҳои қиматбаҳо ё қурбу меъёрҳои фоизӣ дахл доранд;
- додани кафолат, баҳисобгирии уҳдадорихои шартӣ, аз ҷумла кафолатҳо ва эътиборномаҳо (аккредитивҳо) барои худ ва муштарӣ;
- ҳисоббаробаркунӣ ва интиқоли маблағҳо, аз ҷумла интиқоли маблағҳои электронӣ, барориш ва ё хизматрасонии воситаҳои пардохт, ба истиснои интиқолҳои почта;
- миёнаравӣ дар бозори пулӣ;
- амалиёти сейфӣ, ниғаҳдорӣ ва идоракунии дороиҳо (пул, қоғазҳои қиматнок, металлҳо, ҷавохирот ва ғайра);
- хизматрасонии амалиёти ба боварӣ асосёфта (идоракунии маблағҳои пулӣ, қоғазҳои қиматнок ва ғайра ба манфиати боварикунанда ва дар асоси супориши он);
- ҳар гуна амалиёти дигаре, ки аз амалиёти дар боло зикршуда бармеоянд ва бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон пешбинӣ шудаанд.
- амалиёти кассавӣ: қабул намудан, аз нав ҳисоб қардан, иваз намудан, бастан ва нигоҳ доштани пулҳои қоғазӣ ва тангаҳо;
- қабул намудан (инкассатсия) ва фиристодани пулҳои қоғазӣ, тангаҳо ва ашёи қиматбаҳо.

Ба сифати субъекти амалиёти бонкӣ ташкилотҳои қарзие баромад менамоянд, ки иҷозатномаи дахлдори Бонки миллии Тоҷикистонро доранд. Дар қ. 2 м. 3 Қонуни ҚТ “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” аз 19 майи соли 2009 таҳти №524 [2] муқаррар гардидааст, ки “амалиёти бонкӣ аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ дар сурати доштани иҷозатномаи дахлдори Бонки миллии Тоҷикистон ҳам бо пули миллий ва ҳам бо асъори хориҷӣ метавонад анҷом дода шавад”.

Ташкилотҳои қарзӣ, ғайр аз амалиёти бонкии дар боло зикршуда, ҳуқуқ доранд аҳдҳои зеринро ба амал бароранд:

- додани замонат, ки иҷрои уҳдадорихои пулиро дар назди шахси сеюм пешбинӣ менамояд;
- иҷораи молиявӣ (лизинг);
- амалиёт бо металл сангҳои қиматбаҳо мутобиқи қонунгузорӣ;
- хизматрасонӣ ба сифати агенти молиявӣ;
- хизматрасонӣ ба сифати мушовир ё маслиҳатгари молиявӣ;
- хизматрасонии иттилооти молиявӣ ва қарзӣ.

Бо назардошти он ки дар адабиёти илмӣ нуктаи назари ягона вобаста ба мафҳуми амалиёти бонкӣ вучуд надорад ва нуктаҳои назари гуногун вобаста ба таносуби он аз муомилоти бонкӣ вучуд доранд, аз ҳамин лиҳоз, мақсаднок аст, ки мафҳуми расмӣ амалиёти бонкӣ дар қонунгузорӣ муқаррар карда шавад. Дар ин замина, бояд ба м. 1 Қонуни ҚТ “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” тағйирот ворид карда шуда, мафҳуми “амалиёти бонкӣ” ба таври зерин муқаррар карда шавад: “амалиёти бонкӣ – муомилоте, ки аз тарафи ташкилотҳои қарзии дорои иҷозатномаи дахлдори Бонки миллии Тоҷикистон ба амал баровардани намудҳои алоҳидаи амалиёти бонкӣ бо тартиби муқаррарнамудаи ҳамин Қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин тартиби муқаррарнамудаи Бонки миллии Тоҷикистон”.

Қайд кардан зарур аст, ки қоидаҳои муқаррарнамудаи Бонки милли, яъне меъёрҳои маъмурии танзимкунандаи муносибатҳои бонкӣ ва меъёрҳои қонунгузорию граждани, ки фаъолияти бонкиро танзим менамоянд, ба яқдигар алоқаманд намебошанд. Муносибатҳои маъмури ва граждани асоси умумӣ ва мазмуни умумӣ надоранд, аммо, иртиботи ногустастанӣ доранд [18,с.53].

Яке аз намудҳои васеъ истифодашавандаи амалиёти бонкӣ додани қарзҳо ҳисобида мешавад. Додани қарзҳо қонунгузорию ҚТ ба се намуд: а) қарзҳои истеъмолӣ, ипотекаӣ ва байнибонкӣ; б) факторинг; в) форфейтинг тақсим намудааст. Факторинг маблағгузори тахти гузашт қардани талаботи пулӣ ба ҳисоб меравад. Форфейтинг ин маблағгузори аҳдҳои тиҷоратӣ бо роҳи баҳисобгирии векселҳо бидуни уҳдадорию фурӯшанда мебошад.

**Муқаррир: доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор Курбонов Қ.Ш.**

АДАБИЁТ

1. Агарков М. М. Основы банковского права: Курс лекций. Учение о ценных бумагах: Научное исследование. М., 1994. С. 52.
2. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №5, мод. 331; с. 2010, №7, мод. 555; с. 2011, №12, мод. 846; с. 2013, №11, мод. 786; с. 2014, №11, мод. 663; с. 2018, №7-8, мод. 532.
3. Арефьева Н.Н. Договор банковского кредитования. Дис... канд. юр. наук. Волгоград, 2000. С. 11.
4. Боброва О.В. Правовые основы государственного регулирования банковского кредитования. Дис... канд. юр. наук. Саратов, 2000. С. 12-15,29.
5. Белов В. А. Банковское право России: теория, законодательство, практика: Юридические очерки. М.: ЮрИнфоР, 2000. С... 348.
6. Брайчева Т. В. Государственные финансы России. СПб., 2002. С. 196-197.
7. Бухвальд Б.Техника банковского дела. Справочная книга и руководство к изучению банковских и биржевых операций/Пер, с нем. А. Ф. Каган-Шабшай. М., 1994. С. 15-26.
8. Гражданское право. В 2 т. Т. II. Полутом 2: Учебник / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2003. С. 204 (автор гл. 49 «Договоры займа и кредита и финансирования под уступку денежному требованию» - Е.А. Суханов).
9. Галицкая С. В. Денежное обращение. Кредит. Финансы (теория и российская практика). Уч. пособие. М.: Международные отношения, 2002. С. 125-126.
10. Гольшев ВТ. Сделки в кредитной сфере. М., 2003. С. 12.
11. Ефимова Л.Г. Банковские сделки. (Актуальные проблемы). Дис... докт. юр. наук. М., 2000. С. 418.
12. Куник Я.А. Кредитные и расчетные отношения в торговле. М., 1970. С. 7.
13. Кузьмин В. Ф. Правовое регулирование банковского кредита// Советское государство и право. 1974. - № 2. - С. 63; Муратова С. А, Гольшев В. Г. К вопросу о понятии сделки в кредитной сфере // Правоведение. - 2002. - № 5 (244). - С. 141.
14. Кузьмин В.Ф. Кредитные и расчетные правоотношения в промышленности. М., 1975. С. 4 - 5.
15. Мотовилов О. В. Банковское дело: Учебное пособие. СПб., 2001. С. 34
16. Римское частное право: Учебник/Под ред. проф. И.Б. Новицкого, проф. И. С. Перетерского. М.: Юрист, 1996. С. 389.
17. Словарь-справочник по гражданскому законодательству. М., 1996. С. 238
18. Саперов С. А. Банковское право: теория и практика. М.: Изд-во Экономика, 2003. С. 53.
19. Тосунян Г. А., Викулин А. Ю., Экмалян А. М. Банковской права Российской Федерации: Учебник. Общая часть. / Под общ. ред. Б. Н. Топорнина. - М., 1999. - С. 189.
20. Тавасиев А. М., Эриашвили И. Д. Банковское дело; Учебник для средних профессиональных учебных заведений / Под ред. А. М. Тавасиева. М.: Единство, 2002. С. 144.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 2. - М.: Прогресс, 1987.-С. 369.
22. Финансово-кредитный словарь. В 3-х т. М., 1994. Т. 2. С. 103.

23. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права. Т. IV. Торговый процесс. Конкурсный процесс. - М., 1912.-С. 172.
24. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права / По изд. 1914 г. М., 1994. С. 242.
25. Экономическая теория / Под ред. А. И. Добрынина, Л. С. Тарасевича. СПб., 2002. С. 376; См.: Гукасян Г. М. Экономическая теория: ключевые вопросы. Учебное пособие/Под ред. д.э.н., проф. А. И. Добрынина. М., 2000. С. 166.

ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ АМАЛИЁТҲОИ БОНКӢ ВА КРЕДИТИ БОНКӢ

Муаллиф таҳлили табиати ҳуқуқи амалиётҳои бонкӣ ва кредити бонкиро анҷом додааст. Дар ин замина дар мақолаи мазкур ду масъала: амалиётҳои бонкӣ ва кредити бонкӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Таърихи пайдоиши ин падида дар мақола омӯхта аз ҷиҳати этимологӣ мафҳуми кредит таҳлил карда шудааст. Ҳамчунин, бо истифода аз адабиётҳои илмӣ ва асноди қонунгузорӣ муаллиф кӯшиш намудааст табиати ҳуқуқи амалиётҳои бонкӣ ва кредити бонкиро мавриди омӯзиш, таҳлил ва қарордиҳӣ қарор диҳад. Дар баробари ин қайд кардан ба маврид аст, ки дар мақолаи мазкур кредити бонкӣ ҳам аз нигоҳи ҳуқуқӣ ва ҳам аз нигоҳи иқтисодӣ омӯхта шудааст. Тамоми муносибатҳои ҳуқуқие, ки иборати кредитро истифода мебаранд, дар навбати аввал, ба додани кредит, дигар ашёҳо, аломатҳои муайяни ҷинсӣ дар шакли моли кредитӣ ва ё додани намудҳои гуногуни таъхирандозӣ, муҳлатдиҳӣ, пардохти мол, қар ва хизматрасонӣ дар шакли кредити иқтисодӣ фаҳмида мешавад. То андозае дар низомии ташкилотҳои қарзӣ низ масъалаи мазкур омӯхта шуда, таҳлил карда шудааст. Дар умум, табиати ҳуқуқи ду масъала: амалиётҳои бонкӣ ва кредити бонкӣ дар мақолаи мазкур мавриди таҳлили ҳамаҷониба қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: бонк, амалиётҳои бонкӣ, кредити бонкӣ, адабиётҳои ҳуқуқӣ, қонунгузории бонкӣ, ҳуқуқи гражданин, шартнома, ташкилотҳои қарзӣ, табиати ҳуқуқӣ.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА БАНКОВСКИХ ОПЕРАЦИЙ И БАНКОВСКОГО КРЕДИТА

Автор в статье проанализировал правовую природу банковских операций и банковского кредитования. В этом контексте в статье анализируются два вопроса: банковские операции и банковское кредитование. Здесь исследуется определение происхождения этого явления и анализируется этимологическое понятие кредита. Также, используя научную литературу и законодательство, автор попытался изучить, проанализировать и обработать правовую природу банковских операций и банковского кредитования. В то же время следует отметить, что в данной статье банковское кредитование рассматривается как с правовой, так и с экономической точки зрения. Все правоотношения, в которых используется термин кредит, в первую очередь понимаются как предоставление кредита, прочего, определенных половых признаков в виде кредитных товаров или предоставление различных видов отсрочек, отсрочек, оплаты товаров, работ и услуг в форме экономического кредита. В какой-то степени этот вопрос также изучался и анализировался в системе кредитных организаций. В целом, по правовой природе двух вопросов: банковских операций и банковского кредитования, в данной статье дается всесторонний анализ юридической литературы с точки зрения анализа.

Ключевые слова: банк; банковские операции; банковский кредит; юридическая литература; банковское законодательство; гражданские права; контракт; кредитные учреждения; правовая природа.

LEGAL DESCRIPTION OF BANKING OPERATIONS AND BANK CREDIT

The author analyzed the legal nature of banking operations and bank lending. In this context, the article analyzes two issues: banking and bank lending. It investigates the definition of the origin of this phenomenon and analyzes the etymological concept of credit. Also, using scientific literature and legislation, the author tried to study, analyze and process the legal nature of banking operations and bank lending. At the same time, it should be noted that in this article, bank lending is considered from both a legal and an economic point of view. All legal relationships in which the term credit is used are primarily understood as the provision of credit, other things, certain gender characteristics in the form of credit goods or the provision of various types of deferrals, deferrals, payment for goods, works and services in the form of an economic credit. To some extent, this issue has also been studied and analyzed in the system of credit institutions. In general, on the legal nature of two issues: banking and bank lending, this article provides a comprehensive analysis of the legal literature from the point of view of analysis.

Keywords: bank; Bank operations; Bank loan; legal literature; banking legislation; civil rights; Contract; credit institutions; legal nature.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Асрорзода З.* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон (+992) 937830008. E-mail: asrorzoda.z@mail.ru

Сведения об автор: *Асрорзода З.* – Таджикский национальный университет, соискатель юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон (+992) 937830008. E-mail: asrorzoda.z@mail.ru

Information about the author: *Asrorzoda Z.* – Tajik National University, applicant for the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 937830008. E-mail: asrorzoda.z@mail.ru

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲО ОИД БА ШАРТҲОИ МУҲИММИ ШАРТНОМАИ ИШТИРОК ДАР СОХТМОНИ ҲИССАГӢ

Султонова Д.Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чи тавре аз илми ҳуқуқи граждани бармеояд, мазмуни ҳама гуна шартнома, ҳамчун созишнома - маҷмӯи шартҳои шартномавӣ мебошад, ки тарафҳои он мувофиқа кардаанд [4,с.295]. Тибқи шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ як тараф (фармоишгар) уҳдадор аст дар муҳлати пешбинишудаи шартнома ва (ё) бо ҷалби шахсони дигар ва пас аз гирифтани иҷозат барои ба истифода додани иншоот, объекти дахлдори сохтмони муштаракро ба иштирокчи сохтмони қаблӣ супоранд ва тарафи дигар (иштирокчи сохтмони муштарақ) уҳдадор аст нархи дар шартнома пешбинишударо пардохт кунад ва дар сурати мавҷуд будани иҷозат барои ба истифода додани молу мулк, объекти сохтмони муштаракро қабул кунад.

Дар он ҳолат шартнома басташуда ҳисобида мешавад, ки агар байни тарафҳо оид ба ҳама шартҳои муҳим дар шакли дар ҳолатҳои дахлдор зарурӣ ба мувофиқа расонида шавад. Шартҳои муҳимми шартнома шартҳо оид ба мавзӯи шартнома, шартҳои мебошанд, ки дар қонунҳо ё дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои шартномаҳои ин навъи муҳим ё зарурӣ номбар шудаанд, инчунин ҳамаи шартҳои, ки дар мавриди он созишнома бояд баста шаванд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ, одатан, пешниҳод карда мешавад, ки шартҳои муҳимми шартномаро ба се гурӯҳ тақсим кунем: муҳим, зарурӣ ва тасодуфӣ [8,с.148]. Ба ақидаи М.И. Брагинский, «ягона аломати инфиродии шартнома он аст, ки он созишномаи тарафҳо мебошад. Бинобар ин, ҳар гуна созишнома интиҳоби муайяно дар байни имконоти имконпазир дар назар дорад. Дар ҳамин ҳол, меъёрҳои пешакӣ чунин интиҳобро истисно мекунад, зеро як шартномаи шартномавӣ, ки бо ин меъёр муҳолиф аст, дидаю доништа безътибор доништа мешавад». «Вай минбаъд қайд мекунад, ки мафҳуми хеле пахншудаи се гурӯҳи шартномаҳо - муҳим, одӣ ва тасодуфӣ баҳсноқ мебошад. Дар асл, дар шартнома ба ҷуз шароити муҳим, дигар шартҳо мавҷуд нестанд ва буда наметавонанд» [3,с.72].

Тафриқаандозии анъанавии истилоҳоти шартномавиро О.А. Красавчиков танқид карда, чунин навиштааст: «Ин таснифот ба ду меъёр асос ёфтааст, ки онро ҳам дар таҳқиқоти назариявӣ ва ҳам дар амалияи ҳалли парвандаҳои дахлдори шахрвандӣ кам истифода мекунад. Чунин ба назар мерасад, ки ҳама шартҳои шартномавӣ бояд дар категорияҳои мувофиқи ҷуфт инъикос шаванд, ба монанди шароити муҳим ва ночиз, одӣ ва тасодуфӣ, моддӣ ва расмӣ» [2,с.175].

Шартҳои муҳим ё асосии шартнома гуфта, он шартҳои менаманд, ки ҳатман дар шартнома нишон дода мешаванд ва дар сурати ба созиш омадани тарафҳо нисбат ба онҳо шартнома эътибори ҳуқуқӣ пайдо намуда, ягон оқибати ҳуқуқиро ба вучуд меорад. Аз ин мафҳум чунин хусусиятҳои шартҳои муҳимми шартномаро муайян намудан мумкин аст: а) шартҳои муҳим ҳатман дар шартнома нишон дода мешаванд; б) шартҳои муҳим дар бастании шартнома кифоя мебошанд; в) дар суръати ба шартҳои муҳимми шартнома ба созиш омадани тарафҳо шартнома басташуда эътироф мешавад; г) маҳз ба ба назар гирифтани шартҳои муҳим шартномаҳо ба намудҳо ҷудо менамоянд [10,с.37].

Тибқи м. 464 Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон [1], агар байни тарафҳо, мутобиқи шакли дар ҳолатҳои муайяни зарурӣ аз рӯйи ҳама шартҳои асосии шартнома созиш ба даст омада бошад, шартнома басташуда доништа мешавад. Шартҳо оид ба мавзӯи шартнома, шартҳои, ки дар қонун ё дигар санади ҳуқуқӣ барои шартномаи шакли мазкур муҳим ва зарурӣ номбар шудаанд, инчунин ҳамаи он шартҳои, ки дар алоқамандӣ ба онҳо тибқи аризаи яке аз тарафҳо бояд созиш ба даст ояд, шартҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар қонунгузори мамлакатҳои хориҷӣ бевосита шартҳои муҳимми шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ ба таври бевосита пешбинӣ карда шудаанд.

Гуруҳи сеюм шартҳоеро дар бар мегирад, ки тибқи он бояд бо дархости яке аз тарафҳо созиш ҳосил карда шавад. Чунин шартҳои муҳим аз намуди шартнома, ба нияти яке аз иштирокчиёни он вобастаанд. Ба шартҳои ин гуруҳ, пеш аз ҳама, усулҳои иловагии амният (мусодира, гарав, замонат, кафолат, суғурта), инчунин хусусиятҳои иҷроӣ уҳдадорӣҳои тарафайн (тартиби фиристодани мол, тафтиши он, муҳлати пардохт ва ғ.) дохил мешаванд, агар яке аз тарафҳо онҳоро муҳим ҳисобад [7,с.830].

Эътироф шудани шартҳои дигари шартнома аз иродаи қонунгузор вобаста буда, ин шартҳоеро барои намудҳои мушаххас муқаррар менамояд [11,с.51]. Дар адабиёти ҳуқуқӣ баъзан таснифоти дигари шартҳои муҳимми шартнома пешниҳод карда мешаванд. Ҳамин тавр, Б.Л. Хакселберг ва В.В. Ровний пешниҳод мекунанд, ки шартҳои муҳимми ҳар як шартнома ба объективӣ муҳим фарқ карда шаванд (ба ғайр аз мавзӯ, инҳо ҳамон шартҳои мебошанд, ки барои шартномаҳои ин навъи қонун ё дигар санадҳои ҳуқуқӣ муҳим ё зарурӣ номида мешаванд) ва субъективӣ муҳиманд (инҳо шартҳои мебошанд, ки мутобиқи ариза бояд яке аз тарафҳо созиш ба дасторад) [14,с.52].

Ба монанди бастанӣ ҳама гуна шартнома, бастанӣ шартнома барои иштирок дар сохтмони муштарак, пеш аз ҳама, ба даст овардани созишро дар мавзӯи он пешбинӣ мекунанд. Барои эътироф шудани ин шартнома, тарафҳои он бояд ба мувофиқа расанд, аз ҷумла:

- мутобиқи ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ ва маълумоти дар декларатсияи лоиҳа мавҷуд буда, иҷроӣ корҳо оид ба сохтмон (бунёд)-и бинои истиқоматӣ ё дигар объекти молу мулкӣ ғайриманқул;

- ба истифода додани бинои истиқоматӣ ё дигар объекти молу мулкӣ ғайриманқул;

- интиқоли биноҳои истиқоматӣ ё ғайриистіқоматӣ, ки ба бинои истиқоматӣ ё дигар объекти молу мулкӣ ғайриманқул дохил мешаванд (объекти сохтмони муштарак).

Ба андешаи М.В. Петрухин, қонун ҳамчун шартҳои муҳимми шартномаи иштироки ҳиссагӣ инҳоро пешбинӣ мекунанд: 1) муайян кардани объекти мушаххаси сохтмони муштарак тибқи ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ аз ҷониби таҳиягар пас аз гирифтани иҷозат барои ба истифода додани бинои истиқоматӣ ва (ё) дигар объекти ғайриманқул; 2) муҳлати аз ҷониби таҳиягари объекти сохтмони муштарак ба иштирокчиӣ сохтмони муштарак супоридани он; 3) нархи шартнома, шартҳо ва тартиби пардохти он; 4) муҳлати кафолати объекти сохтмони муштарак [9,с.103].

Дар илми муосири ҳуқуқи граждани мавқеи ягона дар робита ба мавзӯи шартномаи иштироки ҳиссагӣ вучуд надорад. Баъзе олимони нишон медиҳанд, ки мавзӯи шартнома як объекти мушаххаси сохтмони муштарак мебошад, ки мутобиқи ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ муайян карда шудааст (манзил, дигар биноҳои истиқоматӣ ё ғайриистіқоматӣ), ки бояд ба иштирокчиӣ сохтмони муштарак аз ҷониби пас аз гирифтани иҷозат барои ба истифода додани бинои истиқоматӣ ва (ё) молу мулкӣ дигар пешниҳод гардад. Дигарон бошанд, қайд мекунанд, ки мавзӯи шартнома барои иштирок дар сохтмони муштарак аз ду ҷузъ иборат аст. Ҷузъи аввалро ашёи моддӣ дар шакли молу мулкӣ ғайриманқули нав сохта мешавад, на тамоми бино (иншоот), балки танҳо қисмҳои он. Ҷузъи дуюми мавзӯи шартнома барои иштирок дар сохтмони муштарак бояд амали таҳиягаре бошад, ки ба сохтани тамоми молумулк, инчунин ба ҳиссаи саҳмдор додани як қисми молу мулк равана карда шудааст, бо маблағе, ки ба сохтмон гузошта шудааст [5,с.36].

Ба андешаи мо, мавзӯи шартномаи иштироки ҳиссагӣ танҳо бо ашёи моддӣ маҳдуд шуда наметавонад, зеро аз таърифи ҳуқуқи шартномаи иштироки ҳиссагӣ бармеояд, ки мавзӯи шартнома инчунин амали лоиҳакашро оид ба сохтан ва ба иштирокчиӣ сохтмони муштарак додани объекти сохтмони муштарак, инчунин амали иштирокчиӣ сохтмони муштаракро дар бар мегирад.

Шарти дуюми муҳимми шартномаи иштироки саҳмия дар сохтмон, шартӣ санаи супоридани объекти муштарак сохтмон мебошад. Ба андешаи М.Я. Кириллова ва П.В. Крашенинников, муҳлати ниҳой ба танзими муомилоти шахрвандӣ, эҷоди итминон ва устувории робитаҳои ҳуқуқӣ, интизоми иштирокчиёни онҳо, ба риояи қарордодҳо,

химояи саривақтии ҳуқуқ ва манфиатҳои субъектҳои муносибатҳои граждани мусоидат мекунад [6]. Фармоишгар вазифадор аст ба иштирокчии сохтмони муштарак объекти сохтмони муштаракро на дертар аз муҳлати дар шартнома пешбинишуда супорад ва он барои ҳамаи иштирокчиёни сохтмони ҳиссагӣ, ки фармоишгар вазифадор аст объектҳои сохтмони муштаракро ба онҳо супорад, бояд яқсон бошад.

Таҳиягар таваккали тасодуфӣ ё хисороти тасодуфии объекти сохтмони муштаракро то ба иштирокчии сохтмони муштарак супурданаш дорад.

Ҳангоми ғавти шаҳрванд - иштирокчии сохтмони муштарак, ҳуқуқҳо ва уҳдадорихои ӯ тибқи шартнома ба меросхӯрон мегузаранд, агар дар қонунгузории давлат тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад. Ҳуқуқҳо ва уҳдадорихои молумулкие, ки дар рӯзи кушодани мероси иштирокчии сохтмони муштарак мавҷуданд, дар асоси созишнома ба мероси иштирокчии сохтмони муштарак воридшуда тибқи қонунгузории шаҳрвандӣ дохил карда мешаванд.

Агар лоиҳакаш шахси ҳуқуқие бошад, ки тибқи қонунгузории давлат дар бораи ғавтияти шаҳрсозӣ дар бораи азхудкунии қаламрави сохтмони манзилҳои намунавӣ шартнома баста бошад, дар созишнома барои иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ, ки ин таҳиягар бастааст нисбат ба бинои истиқоматӣ, ки ба шароити манзили истиқоматӣ ҷавобгӯ мебошад, иштирокчии сохтмони муштарак, шаҳрванде мебошад, ки ҳуқуқи харидани манзили истиқоматиро дорад (бо нарх ва муҳлатҳои муайяннамудаи созишнома оид ба ободонии манзил қаламрав барои сохтмони манзили истиқоматӣ), дар яқоягӣ бо шартҳои дар ин модда пешбинишуда:

1) маълумот дар бораи он ки биноҳои истиқоматӣ, ки объекти сохтмони муштарак мебошанд, манзили истиқоматӣ мебошанд ва аз ҷониби таҳиягаре сохта мешавад, ки шахсе мебошад, ки бо ӯ бо мақсади бунёди манзили истиқоматӣ шартнома оид ба рушди қаламрав баста шудааст;

2) маълумот дар бораи тарафҳои созишнома оид ба аз худкунии қаламрави сохтмони манзили истиқоматӣ ё созишнома оид ба рушди маҷмӯи қаламрав бо мақсади сохтани манзили истиқоматӣ.

Барои шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ ду намуди шартҳо мавҷуданд, ки шартҳои муҳимми шартнома мебошанд: муҳлати сохтани бинои истиқоматӣ ва (ё) дигар объекти молу мулки ғайриманқул ва муҳлати интиқоли объекти муштарак сохтмон ба иштирокчии сохтмони муштарак.

Аммо, савол дар бораи зарурати ба шартнома дохил кардани муҳлати оғоз ва ба охир расидани сохтмони (бунёди) бинои истиқоматӣ, ки дар шартномаи пудрат пешбинӣ шудааст, ҳалли худро наёфтааст.

Шарти сеюми муҳимми шартнома нархи шартнома мебошад, ки он ҳамчун маблағе пардохта мешавад, ки иштирокчии сохтмони муштарак барои сохтани (бунёди) объекти сохтмони ҳиссагӣ пардохт мекунад. Нархи шартномавино дар шартнома метавон ҳамчун андозаи маблағ барои ҷуброни хароҷоти сохтмони (бунёди) объекти муштарак сохтмон ва маблағ барои пардохти хизматҳои фармоишгар муайян кард. Нархи шартномаи иштироки пеш аз саҳм метавонад бо ду роҳ муайян карда шавад: 1) ҳамчун маблағе, ки иштирокчии сохтмони муштарак барои сохтани (бунёди) объекти муштарак сохтмон пардохт менамояд; 2) ҳамчун маблағе, ки барои ҷуброни хароҷоти сохтмони (бунёди) объекти сохтмони муштарак ва маблағҳое, ки барои пардохти хизматҳои лоиҳакашӣ пардохта мешаванд.

Аммо, дар ҳолати дуҷум, пурра маълум нест, ки кадом намуди хизматрасониҳои таҳиягар пардохта мешаванд. Аён аст, ки таҳиягар ба ягон иштирокчии сохтмони муштарак ягон хизмат намерасонад. Баръакс, дар амал, хизматҳо ба худӣ таҳиягар расонида мешаванд. Аз ҷумла, инҳо хизматҳо оид ба татбиқи пайвастигии технологияи қабулқунакҳои барқии таҳиягар ба шабакаҳои барқӣ, пайвастунии бинои истиқоматии сохташаванда ва (ё) дигар иншооти манзилӣ ба шабакаҳои гармӣ, газ, об, канализатсия мебошанд. Ва тозакунии обҳои партов барои амалисозии назорати техникӣ ва меъморӣ объектҳои сохташаванда. Ғайр аз ин, тавре ки қаблан қайд карда шуд, созишномаи иштироки саҳмия тибқи табиати ҳуқуқии худ на ба созишномаи хизматрасонӣ, балки ба шартномаҳои навъи шартнома ишора мекунад.

Суоле ба миён меояд, ки оё иштирокчии сохтмони муштарак метавонад барои пардохти нархи шартнома ба таҳиягар на маблағҳои пулӣ, балки дигар молу мулк ё ҳуқуқҳои молумулкиро супорад? А.А. Маковская дар ин маврид чунин ибраз медорад: «Тарафи шартнома вазифадор аст, ки таҳиягарро маҳз бо маблағи пулӣ таъмини кунад. Шартномаи иштирок дар сохтмони муштарак наметавонад ба чойи ин уҳдадорӣ, уҳдадории иштирокчиро ба таҳиягар додани ягон молу мулкро (масалан, коғазҳои қиматнок, масолеҳи сохтмонӣ, таҷҳизоти сохтмонӣ ва ғ.) пешбинӣ кунад» [10,с.36].

Ба андешаи мо, муносибати судҳо, ки интиқоли маблағҳои пулӣ не, балки молу мулки дигарро ҳамчун пардохти нархи шартнома иҷозат медиҳанд, ба тафсири худсарона ва васеи меъёри пешбиниамудаи зикршудаи қонун дар бораи сохтмони муштарак асос ёфтааст, ки он чунин имкониятро пешбинӣ намекунад.

Тибқи м. 7 қонуни намунавӣ (моделӣ) барои мамлакатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи сохтмони молумулки ғайриманқул дар асоси ҳиссагӣ», ки бо қарори Ассамблеяи байнипарлумонии ИДМ аз 27 ноябри соли 2020 таҳти №51-9 дар шартнома нархи шартнома, яъне маблағе, ки иштирокчии сохтмони муштарак барои сохтани (бунёди) объекти сохтмони муштарак пардохт менамояд, нишон дода мешавад. Нархи шартномавиро метавон ҳамчун маҳсули нарх ба воҳиди масоҳати умумии биноҳои истиқоматӣ ё масоҳати биноҳои ғайриистіқоматӣ, ки объекти сохтмони муштарак мебошанд ва масоҳати умумии дахлдор ё масоҳати объекти сохтмони муштарак. Дар сурате ки як қисми манзил, ки объекти сохтмони муштарак мебошад, аз балкон, айвон иборат бошад, нархи шартномаро метавон маҳсули нархи воҳиди маҷмӯъ муайян кард, масоҳати камшудаи чунин манзил ва масоҳати умумии коҳишёфтаи чунин манзил. Масоҳати умумии камшудаи биноҳои истиқоматӣ аз ҷамъи масоҳати умумии биноҳои истиқоматӣ ва масоҳати лоджия, айвон, балкон бо коэффитсиенҳои камшударо, ки мақомоти ваколатдори иҷроия муқаррар кардааст, иборат аст.

Бо мувофиқаи тарафҳо, нархи шартномаро пас аз бастанӣ он тағйир додан мумкин аст. Ҳангоми баланд шудани нархи шартнома, таҳиякунанда вазифадор аст, ки ба фонди ҷуброн мутаносибан ба чунин афзоиш тарҳҳо (саҳмҳо) пардохт кунад.

Пардохти нархи шартнома пас аз бақайдгирии давлатии шартнома тавассути пардохтҳо ба маблағи яквқта ё дар муҳлати муқаррарнамудаи шартнома анҷом дода мешавад. Агар мутобиқи созишнома пардохти нархи шартномаро иштирокчии сохтмони муштарак бояд бо роҳи пардохти яквқта анҷом диҳад, таъхир дар муддати зиёда аз ду моҳ, пардохт барои радди яктарафаи таҳиягар аз иҷрои созишнома мебошад.

Агар мутобиқи шартнома пардохти нархи шартномавӣ аз ҷониби иштирокчии сохтмони муштарак тавассути пардохт дар муҳлати дар шартнома пешбинишуда анҷом дода шавад, иштирокчии сохтмони муштарак мунтазам шартҳои пардохтро вайрон мекунад, яъне дар давоми 12 моҳ зиёда аз се маротиба вайрон кардани муҳлати пардохт ё ба муҳлати зиёда аз ду моҳ ба таъхир афтодани пардохт, радди таҳиягар аз иҷрои шартнома мебошад.

Масъалаи дорои аҳамияти назариявӣ ва амалӣ, масъалаи тағйир додани нархи созишномаи иштироки саҳмияҳо мебошад. Зеро пас аз бастанӣ шартномаи иштироки муштарак ва ба иштирокчии сохтмони муштарак додани объекти сохтмони муштарак, вақти зиёдро талаб мекунад (аз 2 то 5 сол), ки вобаста ба он болоравии арзиши сохтмон ба назар мерасад, ки онро ҳангоми бастанӣ шартнома ба назар гирифтани мумкин набуд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ чунин фикр баён карда шудааст, ки ягона сабаби тағйир додани нарх пас аз бастанӣ шартнома бастанӣ созишномаи иловагӣ ба шартнома барои иштирок дар сохтмони муштарак мебошад. Ин ақида дар амалияи судӣ ва ҳакамӣ дастгирӣ ёфтааст.

Муҳлатро низ дар баъзе таҳқиқоти илмӣ ҳамчун шартҳои муҳимми шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмон эътироф менамоянд.

Лоихакаш уҳдадор аст объекти истифодаи муштаракро ба иштирокчии сохтмони муштарак на дертар аз муҳлати дар шартнома пешбинишуда диҳад ва бояд барои иштирокчиёни сохтмони муштарак якхела бошад, ки таҳиягар вазифадор аст объектҳои сохтмони муштаракро худро, ки қисми объекти молу мулки ғайриманқул ё қисмати

блоки бинои истиқоматӣ, ки дорои даромадгоҳи алоҳида бо дастрасӣ ба майдони умумӣ мебошад.

Дар сурати вайрон кардани муҳлати шартномавии ба иштирокчии сохтмони муштарак супоридани объекти сохтмонӣ, таҳиякунанда ба иштирокчии сохтмони ҳиссагӣ ба андозаи сесад меъёри бозтамвили бонки марказии давлат ҷарима мепардозад, амалан дар рӯзи иҷрои уҳдадорӣ, нархи шартномавӣ барои ҳар як рӯзи таъхир. Агар иштирокчии сохтмони муштарак шахрванд бошад, ҷарима, ки дар ин қисм пешбинӣ шудааст, аз ҷониби таҳиягар ба андозаи дучанд пардохт карда мешавад. Дар сурати вайрон кардани муҳлати шартномавии ба иштирокчии сохтмони муштарак супурдани объекти сохтмони муштарак бинобар саркашӣ кардани иштирокчӣ аз санади интиқол ё дигар ҳуҷҷат дар бораи ба иштирокчии сохтмони муштарак супурдани объекти сохтмонӣ таҳиягар аз пардохти ҷарима (фоизҳо) ба иштирокчии сохтмони муштарак озод карда мешавад, ба шарте ки лоихакаш уҳдадориҳои худро тибқи чунин шартнома дуруст иҷро кунад.

Агар сохтмон (сохтани) объекти ғайриманқул дар муҳлати пешбиниамудаи шартнома ба итмом расонида нашавад, фармоишгар на дертар аз ду моҳ то ба охир расидани муҳлати муайян вазифадор аст иштирокчии сохтмони муштаракро фириштад. Маълумот ва пешниҳод оид ба тағйир додани шартнома. Тағйир додани муҳлати шартномавӣ барои аз ҷониби таҳиягари объекти сохтмони муштарак ба иштирокчии сохтмони муштарак тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори граҷдани давлат ба амал бароварда мешавад.

Ҳамин тавр, шартнома бояд нуктаҳои зеринро дар бар гирад:

1) муайян кардани объекти мушаххаси сохтмони муштарак, ки бояд тибқи ҳуҷҷатҳои лоихавӣ аз ҷониби таҳиягар пас аз гирифтани иҷозат барои ба истифода додани молу мулк, аз ҷумла нақшаи иншооти сохтмони муштарак, дар шакли графикӣ (диаграмма, расм) намоиш дода шавад ё ҷойгиршавии қисмҳо нисбат ба якдигар, ки объекти сохтмони муштарак биноҳои истиқоматӣ (утоқҳо, биноҳо барои истифодаи ёрирасон, лоджияҳо, айвонҳо, балконҳо) ё қисмҳои сохтмони муштарак биноҳои ғайриистіқоматӣ мебошанд, маҳалли ҷойгиршавии объекти сохтмони муштарак дар ошёнаи объекти ғайриманқули сохташаванда (сохта), бо нишон додани маълумот тибқи ҳуҷҷатҳои лоихакашӣ дар бораи намуд, таъйинот, миқдори ошёнаҳо, масоҳати умумии объекти молу мулки ғайриманқул, маводи деворҳои берунӣ ва плитаҳои фарш, дараҷаи самаранокии энергия, муқовимати сейсикӣ (хусусиятҳои асосии объекти молу мулки ғайриманқул), ҳадафи сохтани объекти муштарак манзилҳо (биноҳои истиқоматӣ, биноҳои ғайриистіқоматӣ), дар ошёнае, ки чунин объекти сохтмони муштарак ҷойгир аст, дар масоҳати умумии он (барои биноҳои истиқоматӣ) ё масоҳат (барои биноҳои ғайриистіқоматӣ), шумора ва масоҳати ҳуҷраҳо, биноҳо барои истифодаи ёрирасон, лоджияҳо, айвонҳо дар минтақаи истиқоматӣ, мавҷудият ва масоҳати қисмҳои бинои ғайриистіқоматӣ (хусусиятҳои асосии биноҳои истиқоматӣ ё ғайри истиқоматӣ);

2) муҳлати аз ҷониби таҳиягар додани объекти сохтмони муштарак ба иштирокчии сохтмони муштарак;

3) нархи шартнома, шартҳо ва тартиби пардохти он;

4) муҳлати кафолати объекти сохтмони муштарак;

5) усулҳои таъмини иҷрои уҳдадориҳои тибқи шартнома аз ҷониби таҳиякунанда;

6) шартҳои дигари пешбиниамудаи қонунгузорӣ.

Шартҳои шартнома бояд ба маълумоти дар эълонияи лоиха дохилшаванда ғангоми бастанӣ шартнома мувофиқат кунанд. Шартномае, ки бо вайрон кардани ин талабот баста шудааст, аз ҷониби суд танҳо бо даъвои иштирокчии сохтмони ҳиссагӣ, ки чунин шартнома бастааст, беэтибор дониста мешавад.

**Муқарриз: доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор Қурбонов Қ.Ш.**

АДАБИЁТ

1. Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 30 июня 1999 г. // Централизованная информационно-правовая база данных Республики Таджикистан «Юстиция». Рисунок 7.0. [Электронный ресурс]. Источник доступа: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 06.01.2021).
2. Антология уральской цивилистики. 1925-1989: Сборник статей. - М.: Статут, 2001. - 557 с.
3. Брагинский М.И. О нормативном регулировании договоров // Журнал российского права. 1997. № 1. 70-73 с.
4. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая. 1999. - 406 с.
5. Ершов О.Г. О существенных условиях договора участия в долевом строительстве // Право и экономика. 2007. № 3. - 30-36 с.
6. Кириллова М.Я., Крашенинников П.В. Сроки в гражданском праве. Исковая давность. - М.: Статут, 2006 // СПС «КонсультантПлюс».
7. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой (постатейный). Изд. 2-е, испр. и доп. с использованием судебно-арбитражной практики / Отв. ред. О.Н. Садилов. - М.: КОНТРАКТ - ИНФРА-М, 2002. - 830 с.
8. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве (автор главы - И.Б. Новицкий). 1950.-416 с.
9. Петрухин, М.В. Проблемы правового регулирования договора участия в долевом строительстве объектов недвижимости: дисс. кандидата юридических наук. - Москва. 2010. - 195 с.
10. Сохибов М.М., Саидов Н.М., Ходжамуродов Д.Г., Бобохонов Х.З. Договорное право / Под ред. профессора Гаурова Ш.К. - Душанбе: «Андалеб Р», 2015. - 244 с.
11. Султонова Д.Ш. Понятие и особенности договора участия в долевом строительстве / Д.Ш. Султонова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2020. - №10 Ч.II - С. 265-271
12. Сулягин А.В. Договоры в строительстве с комментариями. ГроссМедиа. РОСБУХ. 2008 // Справочная система «Консультант Плюс».
13. Гархова О.Ю. Договор долевого участия в строительстве как основание возникновения права собственности на жилое помещение. - С. 22, 23;
14. Хаксельберг Б.Л., Ровный В.В. Консенсуальные и реальные договоры в гражданском праве. Изд. 2-е, испр. - М.: Статут, 2004. - 380 с.
15. Щербинин Л.Г. Особенности правового регулирования долевого участия граждан в строительстве жилых помещений для личных нужд: дис. ... канд. юрид. наук. - Тюмень, 2003. - С. 60.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲО ОИД БА ШАРТҲОИ МУҲИММИ ШАРТНОМАИ ИШТИРОК ДАР СОХТМОНИ ҲИССАҒӢ

Иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ дар шароити муносири мамлакат яке аз масъалаҳои мубрам махсуб меёбад. Тавассути иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ шаҳрвандон ҳуқуқи моликият ба молу мулки ғайриманқул (сохтмон)-ро соҳиб мегарданд. Муносибатҳо доир ба иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони ҳиссагӣ ин муносибатҳои ҳуқуқи граждани ба ҳисоб мераванд ва субъектон бештар тавассути бастанӣ шартномаҳои ҳуқуқи граждани ворида ин муносибатҳо мегарданд. Иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ тавассути бастанӣ шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ ба вучуд меояд ва шартномаи мазкур рафтори тарафҳои онро танзим намуда, барои расидан ба мақсадҳои худ ба онҳо имконият фароҳам меоварад. Мазмуни шартномаҳои ҳуқуқи граждани ба маънои васеъ ва маҳдуд муайян карда мешаванд. Ба маънои маҳдуд мазмуни шартномаи ҳуқуқи гражданиро ҳуқуқу уҳдадорихи тарафҳои он ташкил медиҳад. Ба маънои васеъ тамоми шартҳои шартномаи ҳуқуқи гражданиро мазмуни онро ташкил медиҳад. Мазмуни шартномаҳои ҳуқуқи граждани дар шартҳои он ифода мегарданд. Дар мақолаи мазкур шартҳои муҳими шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ (яъне яке аз аз намудҳои шартҳои шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ) мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Шартҳои муҳим шартҳое ба шумор мераванд, ки барои басташуда ва ё эътиборнок эътироф намудани шартнома аҳамияти муҳим доранд ва маҳз дар натиҷаи ба созиш омадани тарафҳо оид ба онҳо шартнома басташуда пазируфта мешавад. Дар мақолаи мазкур шартҳои муҳими шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмон, ҳосатан предмет, муҳлат, нарх дар шартномаи мазкур таҳқиқ карда шудаанд.

Калидвожаҳо: шартнома, шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ, сохтмон, молу мулки ғайриманқул, иштироки ҳиссагӣ, шартҳои шартнома, муҳлат, нарх.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПО ВАЖНЫМ УСЛОВИЯМ ДОГОВОРА ДОЛЕВОГО УЧАСТИЯ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Участие в долевом строительстве - один из важнейших вопросов в современных условиях страны. Благодаря участию в долевом строительстве граждане приобретают право собственности на недвижимое имущество (строительство). Отношения долевого участия в долевом строительстве считаются гражданско-правовыми отношениями, и субъекты чаще всего вступают в эти отношения путем заключения гражданско-правовых договоров. Участие в долевом строительстве создается путем заключения договора об участии в долевом строительстве, и это соглашение регулирует поведение его сторон и позволяет им достигать поставленных целей. Содержание гражданско-правовых договоров определяется в широком и ограниченном смысле. В ограниченном смысле содержание гражданско-правового договора - это права и обязанности его сторон. В широком смысле все условия гражданско-правового договора составляют его содержание.

Содержание договоров о гражданских правах выражается в его условиях. В статье анализируются важные условия договора долевого строительства (т.е. Один из видов договора долевого строительства). Важные условия - это те условия, которые важны для заключения или действия договора и принимаются в результате соглашения сторон о них. В данной статье исследуются важные условия договора долевого участия в строительстве, в частности предмет, срок, цена в этом договоре.

Ключевые слова: договор, договор долевого участия в строительстве, строительство, недвижимость, условия договора, долевое участие, условия договора, срок, цена.

SOME QUESTIONS ON IMPORTANT TERMS OF THE CONTRACT OF EQUITY PARTICIPATION IN CONSTRUCTION

Participation in share construction is one of the most important issues in the modern conditions of the country. Through participation in shared construction, citizens acquire the right of ownership to real estate (construction). Relations on equity participation in equity construction are considered to be civil relations, and the subjects enter into these relations more often by concluding civil law agreements. Participation in a share construction is created by concluding an agreement on participation in the share construction, and this agreement regulates the behavior of its parties and allows them to achieve their goals. The content of civil law contracts is defined in a broad and limited sense. In a limited sense, the content of a civil law contract is the rights and obligations of its parties. In a broad sense, all the terms of a civil law contract constitute its content. The content of civil law contracts is expressed in its terms. This article analyzes the important terms of the contract of participation in the share construction (ie one of the types of the contract of participation in the share construction). Important conditions are those conditions that are important for the conclusion or validity of the contract and are accepted as a result of the agreement of the parties to the contract. This article examines the important terms of the contract of equity participation in construction, in particular the subject, term, price in this contract.

Keywords: contract, agreement on participation in share construction, construction, real estate, terms of the contract, equity participation, term, price.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Султонова Дилрабо Шодихоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедра ҳуқуқи граждании факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **+992901808545**

Сведения об авторе: *Султонова Дилрабо Шодихоновна* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры гражданского права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **+992901808545**

Information about the author: *Sultonova Dilrabo Shodikhonovna* - Tajik National University, assistant of the Civil Law Department of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992901808545**

УДК: 341.91(08)

НАҚШИ ҚОНУНГУЗОРӢ ДАР ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ҶАВОНОН

Алиев Ф. Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон қонунгузори амалкунанда, ки ҷузъи таркибии сиёсати ҳуқуқи давлат мебошад, нақши муассир дорад. Ҳамзамон, меъёрҳои қонунгузори яке аз унсурҳои марказии фарҳанги ҳуқуқӣ буда, фарҳанги ҳуқуқӣ ва қонунгузори аз яқдигарӣ вобастагии калон доранд. Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқи аҳоли омили асосии аз ҷониби давлат қабул гардидани қонунҳои босифат мегардад ва дар навбати худ қонунҳои асосии манбаи рушди фарҳанги ҳуқуқи ҷомеа мебошанд. Тавре ки муҳаққиқ Э.С. Насриддинзода қайд менамояд, «фарҳанги ҳуқуқӣ нишондихандаи рушди ҳуқуқи ҷомеа мебошад. Дар заминаи фарҳанги ҳуқуқӣ сатҳи инкишофи ҳуқуқи ҷомеа муайян карда мешавад. Фарҳанги ҳуқуқӣ аз вазъи воқеии ҳаёти ҳуқуқӣ дарак медиҳад. Дар ин раванд низоми ҳуқуқи ҷомеа қисми ҷудонашавандаи фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад» [7,с.9]. Аз ин бармеояд, ки сатҳи рушди низоми қонунгузори ва низоми ҳуқуқӣ, дар маҷмӯъ, аз фарҳанги ҳуқуқӣ вобастагии зиёд дошта, барои рушди бемайлоии онҳо фарҳанги ҳуқуқӣ таъсиргузор аст. Бинобар ин, дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки «сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ сифат ва самаранокии тамоми намудҳои фаъолияти ҳуқуқӣ, асноди ҳуқуқӣ, ҳолати қонуният ва

низомии ҳуқуқиро муайян месозад» [7,с.9]. Бо дарназардошти масъалаҳои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ, дар марҳилаи ҳозираи эҳёи давлати ҳуқуқбунёд таъсири қонун ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии аҳоли аз самаранокии механизми танзимноии ҳуқуқӣ вобаста мебошад. Барои волоият пайдо кардани қонун, оммафаҳм гаштани он ва ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ва гурӯҳҳои дигари иҷтимоӣ таъсиррасон будан, қонун бояд сода ва фаҳмо бошад. Дар ин замина, муҳаққиқ И.Б. Буриев дуруст қайд менамояд, ки «арзиши ҳуқуқ дар муайян ва мушаххас будани он аст. Қабули қонун мазмуни онро дорад, ки қонунгузор соҳаи муайяноро бо меъёрҳои ҳуқуқӣ дар бар гирифтааст. Агар ин мақсади қонунгузор ба таври комил дар қонун инъикос нагардад, пас қонун нуқсон дорад» [1,с.86].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми қонунгузорӣ дар иртибот бо қонун мушоҳида мешавад. Азбаски қонун замони муосир дар низомии санадҳои меъёрӣ нақши воло дорад, нишонаи давлати ҳуқуқбунёд аст, муҳимтарин муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунад, мафҳуми қонунгузорӣ низ мутобиқан ба маънои маҷмӯи танҳо қонунҳо фаҳмида мешавад. Худи решаи калимаи «қонунгузорӣ» низ ба қонун ишора мекунад [12,с.471].

Муҳаққиқ Р. Ғоибов, мафҳуми низомии қонунгузориро чунин тавзеҳ додааст: «Дар зери мафҳуми низомии қонунгузорӣ маҷмӯи қонунҳо ва санадҳои зерқонунӣ, яъне шакли зоҳирии таҷассумёбии ҳуқуқ фаҳмида мешавад» [2,с.71]. Мувофиқи андешаи дигар, қонунгузорӣ аз маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ иборат буда, яке аз воситаҳои асосии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад [8,с.7].

Риоя ва эҳтироми қонунгузории амалкунанда аз тарафи ҷавонон, бешубҳа, аз сатҳи фарҳанги ҳуқуқии онҳо вобастагӣ дорад. Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон яке аз омилҳои асосии бунёди ҷомеаи шахрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд мебошад. Дар ҳолати баланд будани фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон эҳтироми онҳо ба волоияти қонун зиёд гашта, присипи волоияти қонун пурра амалӣ мегардад. Дар чунин ҳолат, қонун аз ҳама гуна худсарӣ волотар гардида, бар ҳама гуна ҳокимиятҳо бартарии комило соҳиб мегардад.

Дар мавриди нақши қонунгузорӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ва вобастагии онҳо дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки «меъёрӣ будани фарҳанги ҳуқуқиро набояд ба меъёрҳои ҳуқуқ дар ҷаҳорҷӯбаи фаҳмиши мусбати ҳуқуқ баробар донист. Меъёрҳои ҳуқуқ, бидуни шак, дар ташаккули фарҳангсозии фарҳанги ҳуқуқӣ, аз ҷумла интиқоли иттилооти ҳуқуқӣ ба мухотибону ширкаткунандагони муносиботи ҳуқуқӣ нақши калидӣ мебозад» [7,с.94].

Таърихан, раванди ташаккулёбии давлатҳо ҳама вақт ба усули муайяни танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ниёз дошт ва аз ин рӯ бо мурури замон зарурияти қонунан ба расмият даровардани муносибатҳои ҳуқуқие ба миён омаданд, ки метавонанд ҳуқуқу вазифаҳои ҳар як қисми ҷомеаро, новобаста аз ҷинс, мақом ё синну сол таъмин ва танзим кунанд. Ҳамаи ин барои манфиати ҳар як шахс анҷом дода шуд. Аз ин рӯ, як низомии нави арзишҳо ба вучуд омад, ки онро ҳамчун арзиши ҳуқуқии давлат муайян кардан мумкин аст. Нақши қонун дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ва умуман аҳли ҷомеа дар ҳолате таъсиррасон аст, ки агар қонунҳо, қонунҳои ҳуқуқӣ бошанд. Вобаста ба ин дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки «қонунҳо бояд қонунҳои ҳуқуқӣ бошанд, равандҳои ҳуқуқии ҷомеаро ба таври воқеӣ ва дуруст инъикос намоянд. Дар давлати ҳуқуқбунёд бояд қонунҳои ҳуқуқӣ мавқеи олии дошта, ҳукмрон бошанд» [2,с.48].

Дар шароити муосири давлатдорӣ калиди ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ аз ҷониби наврасону ҷавонон огоҳӣ ва фаҳмиш оид ба арзиши тамоми қонунгузорӣ мебошад. Ба ин маъно, қонунро на танҳо ҳамчун соҳаи озодӣ, балки ҳамчун меъёри он баррасӣ кардан лозим аст, зеро озодӣ танҳо ба шарте эътибор пайдо мекунад, ки қонунҳои ҳуқуқӣ амалӣ карда шавад.

Сатҳи рушди қонунгузорӣ бевосита ба шуури ҳуқуқии ҷавонон ва дар маҷмӯъ ба фарҳанги ҳуқуқии онҳо таъсири ҷашмрас мерасонад, зеро он шахсро аз ботин ташаккул дода, ўро аз рафтори ғайриқонунӣ нигоҳ медорад. Дар робита ба ин аҳамияти қонунгузорӣ дар пешгирии ҳуқуқвайроқунӣ низ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Ба рушди қонунгузорӣ омилҳо, сабабҳо ва шароити объективӣ ва субъективӣ таъсир

мерасонанд.

Таъсири қонун дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ аз самаранокии механизми танзими ҳуқуқӣ, раванди қонунгузорӣ, фаъолияти мақомоти давлатӣ, аз татбиқ ва кодификатсияи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки ба таъсири мусбати вазъи ҳуқуқӣ ва тартибот, муносибатҳои ҳуқуқӣ, ба раванди мусбати ташаккули рафтори риояи қонун дар ҷомеа оварда мерасонад, вобаста мебошанд. Тезонидани ин равандҳо ҳатман боиси ситоиш ва ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа мегардад, ки имкон медиҳад дар оянда Тоҷикистонро ба сатҳи кишварҳои аз ҳама пешрафта ва фарҳангии ҷаҳон, ки ҳаёти инсон дар он арзёбӣ мешавад, расонад.

Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон на танҳо дар замон ва фазои имрӯза, балки мероси таърихӣ, унсурҳои фарҳанги ҳуқуқии гузаштаре низ дар бар мегирад, ки дар рушди низоми қонунгузории Тоҷикистон нақши мусбатро иҷро менамояд. Меъёри таснифи унсурҳои воқеияти ҳуқуқии гузаштаи таърихӣ ба фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ҳамчунон боқӣ мондааст. Инҳо унсурҳои воқеияти ҳуқуқӣ мебошанд, ки барои пешрафти ҷомеа кор кардаанд. Аз ин ҷиҳат фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа унсурҳои тадриҷан арзишманди таърихӣ ва низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар фарҳанги ҳуқуқӣ, ба мисли мундариҷаи низоми қонунгузорӣ, якчанд унсурҳои ба ҳам пайваста мавҷуданд. Пеш аз ҳама фарҳанги ҳуқуқии раванди ташаккули қонун мебошад, ки дар он ҷузъҳои мушаххаси фарҳанги ҳуқуқии қонунгузорӣ мавҷуд мебошанд.

Вобаста бо нақши қонунҳо дар рушди ҷомеа ва умуман фарҳанги ҳуқуқӣ, муҳаққиқон қайд менамоянд, ки ҳар гуна санади ҳуқуқӣ ба ақидаҳои ҳуқуқии дар тасаввуроти ҷамъият ҳукмрон доир ба адолат, баробарӣ ва озодӣ бояд ҷавобгӯ бошад. Қонун аз ҷиҳати шакл ҳам бояд мукамал бошад: меъёрҳои он набояд ба ҳамдигар муҳолиф бошанд, ҳаддалимкон мухтасар ва ҳатман барои аҳоли равшану фаҳмо бошад, мафҳумҳои асосии он шарҳу эзоҳ дода шаванд, дар ягон манбаи барои аҳоли дастрас нашр карда шаванд [14,с.398].

Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, пеш аз ҳама, ба сатҳи рушди шуури ҳуқуқии онҳо аз ҷумла, аз сатҳи огоҳии онҳо аз чунин падидаҳои ҳуқуқӣ, ба монанди арзиши ҳуқуқ ва озодии инсон, арзиши расмиёти ҳуқуқӣ дар ҳалли баҳсҳо, огоҳии ҳуби ҷавонон аз қонунгузорӣ, муносибати ҷомеа ба қонун вобаста аст. Маълум аст, ки фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон бештар аз сатҳи рушд ва сифати қонунгузорӣ ва фарҳанги ҳуқуқии аҳли ҷомеа вобаста аст. Бинобар ин, фаъолияти қонунгузорӣ бояд аз ҷониби шахсони салоҳиятдор мувофиқи расмиёт ва принципҳои демократӣ амалӣ карда шавад. Беҳуда нест, ки унсурҳои таркибии фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа сатҳи рушди тамоми низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошад, яъне матнҳои ҳуҷҷатҳои, ки қонунҳои давлат дар онҳо ифода ва тасдиқ карда шудаанд. Низоми қонунгузорӣ барои баҳодихии фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ва дар маҷмӯъ ҷомеа аз ҳама муҳим аст.

Бе донишҳои зарурӣ оид ба низоми ҳуқуқии давлат, қонунгузории амалкунанда, ҷавонон наметавонанд ҳуқуқ ва уҳдадорихии худро амалӣ кунанд, манфиатҳои қонуниашонро ҳимоя намоянд. Аз ин лиҳоз муносибати шахс ва ҷомеа ба қонун, қонуният ва шуури ҳуқуқӣ ҷузъҳои фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад. Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон зери таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ иҷтимоӣ ташаккул меёбад. Ба онҳо на танҳо равандҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ, балки вазъи сиёсии давлат ва соҳаи маънавии ҷомеа низ таъсир мерасонад. Агар низоми ҳуқуқӣ дар шароити қонуният, озодӣ, адолати иҷтимоӣ, эҳтиром ба қонун ва баробарӣ ташкил гардида, амал намояд, пас, ин ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон мусоидат мекунад.

Дар шароити муосир, соҳаи қонунгузорӣ ҳамчун воситаи рушди фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, бояд арзишҳои ҳуқуқи фитрӣро татбиқ намояд, зеро ин барои қабули қонунҳои ҳуқуқие, ки баҳри ҷомеаи шаҳрвандӣ заруранд, шароити мусоид омода мекунад. Бинобар ин муҳаққиқон Ш.М. Исмоилов., Р.Ш. Сотиволдиев қайд менамоянд, ки «Санадҳои ҳуқуқӣ дар асос ва мувофиқи талаботи ҳуқуқи фитрӣ қабул мешаванд» [4,с.215]. Қонунгузории берун аз арзишҳои фарҳангӣ амалкунанда дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳолатҳои ба вучуд меорад, ки ба вайроншавии шуури ҳуқуқӣ оварда мерасонанд, сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа ва аъзои онро паст месозанд. Дар

бештари мавридҳо зеро мафҳуми фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон сатҳи дониши онҳо оид ба қонунҳо, муносибати онҳо ба ҳуқуқ фаҳмида мешавад. Аммо дар асл, мафҳуми фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон васеътар буда, он сатҳи хеле баланди шуури ҳуқуқиро дар назар дорад.

Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, ҳамчун унсурҳои асосии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд ба таври органикӣ бо волоияти қонун алоқаманд аст. Онро бояд ҳамчун як навъ фарҳанги умумӣ, ки бо сатҳи иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маънавии рушди ҷомеа, ченаки рушд ва истифодаи арзишҳои ҳуқуқии инсоният, ки пайдарпай интиқол дода мешавад ва аз насл ба насл мегузарад, фаҳмид.

Бояд қайд кард, ки фарҳанги ҳуқуқӣ унсурҳои одии сохтори низоми ҳуқуқии кишвар намебошад, зеро он хусусияти сифатии низоми қонунгузори кишвар буда, ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа хос аст. Яъне, фарҳанги ҳуқуқӣ меъёрест, ки дар асоси он дараҷаи рушди ҳам низоми ҳуқуқӣ ва ҳам унсурҳои сохтори онро барои мувофиқати онҳо бо давлат, ки татбиқи модели ҳукмфармоии давлатдорӣ дар ҷомеа зарур аст, арзёбӣ кардан имконпазир аст.

Муносибати манфии ғайрифайдал ба арзишҳои ҳуқуқии фитрӣ ва қонунҳои ҳуқуқӣ худ имкони рушди пайдарпайи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии аксарияти аъзои ҷомеаи шаҳрвандии рӯ ба инкишофро истисно мекунад. Ташаккули заминаи ҳуқуқии ҷомеаи шаҳрвандӣ бевосита бо ҳисси мукаммали мусбати адолат ва фарҳанги баркамолӣ ҳуқуқии ҷавонон ва аксарияти аъзои ҷомеа омезиш меёбад.

Сифати қонунгузори амалкунанда, дараҷаи рушди меъёрии қонунҳо, самаранокиро бе нуқсонии онҳо, инчунин ба тамоми шаклҳои фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ ва ташаккули сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ҳамчун қисми зиёди аҳоли таъсири калон мерасонад. Ин раванд маҳдудият ва рафъи сабабҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва дигареро, ки боиси хоҳиш ёфтани эътимод ба қувваи қонун, боиси дилсардӣ аз қонунҳо, радди мундариҷаи онҳо аз ҷониби ҷавонон мегардад, пешбинӣ мекунад. Агар волоияти қонун дар ҷараёни амалисозӣ ва татбиқи қонунҳо вайрон карда шавад, ҳатто аз қонунҳои ҳуқуқӣ, моҳияти арзишии онҳоро таҳрим кардан мумкин аст ва мушкilotи зиндагӣ дуруст ҳал карда намешаванд.

Танҳо ҳангоми ошкор кардани арзишҳои шабеҳ ба қонунҳои ҳуқуқӣ, ҷавонони дорой ҳисси баланди ҳуқуқӣ, воситаҳои ҳуқуқиро барои қонеъ кардани манфиатҳо ва ниёзҳои ҳаётии худ фаъолона истифода бурда, эҳтироми қонунҳои ҳуқуқиро ба ҷо меоранд, ғояҳо ва принципҳои ҳуқуқии фитрӣ роҷа менамоянд. Дар ин ҳолат ҷавонон дарк мекунанд, ки танҳо ба шарофати арзишҳои эътиборӣ қонун татбиқ ва амалисозии ҳуқуқ ва озодихоӣ ҳаётан муҳим ба даст оварда мешаванд. Дар адабиёти илмӣ зеро мафҳуми қонуни ҳуқуқӣ қонуне фаҳмида мешавад, ки мутобиқ ба ҳуқуқ ва озодихоӣ инсон мебошад, боадолат, инсонӣ буда, қадру қимати инсон, дахлнопазирии шахсии ӯро таъмин мекунад, мувофиқи ҳиради инсонӣ қабул шуда, чун меъёри адолат, озодӣ ва баробарӣ амал мекунад [11, с.697]. Раванди мусбати рушдёфтаи қонунҳо ба ҷавонон имкон медиҳад, ки ба олами ҳуқуқӣ ворид шаванд, хусусияти мавқеи ҳаёти ҳуқуқии худро бошуурона муайян кунанд, дар интиҳоби воситаҳои татбиқи ҳуқуқ озодихоӣ субъективӣ озод бошанд. Ҳисси мусбати адолат меъёри робитаи ҷавонон ҳамчун субъекти ҳуқуқ бо он арзишҳои мебошад, ки дар воқеияти ҳуқуқӣ зоҳир мешаванд. Ҷавоне, ки ба қудрат ва адолати қонун эътимодро гум кардааст, ба имкониятҳои қонунҳо шубҳа карда, фаъолияти дуруст нишон намедиҳад, ташаббусҳои манфии ҳуқуқиро ба амал меорад, ба шароити зиндагӣ мутобиқ намегардад.

Фаҳмиши низоми қонунгузори танҳо бо маҷмӯи василаҳои ба ҳам алоқаманд ва ба ҳам мувофиқашудаи таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ маҳдуд намешавад, он инчунин фаҳмиши фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқии ҳам субъекти ҳуқуқ ва ҳам шуури касбии ҳуқуқии шахсонӣ мансабдорро низ дар бар мегирад.

Бояд қайд кард, ки бевосита Конституция, мазмуни он ва қонунҳои асосии ҷумҳурӣ таҷассумгари фарҳанги ҳуқуқии тамоми ҷомеа, аз ҷумла ҷавонон мебошанд. Ғайр аз ин, фарҳанги ҳуқуқӣ дар худ манфиатҳои муҳимтарини гурӯҳҳои иҷтимоӣ, тамоми ҷомеаро, ки дар шакли афкори ҷамъиятӣ ифода ёфтаанд, мутамарказ мекунад.

Фарҳанги ҳуқуқӣ дар навбати худ ба рушди қонунгузори милли таъсир

мерасонад. Фарҳанги ҳуқуқӣ бештар дар шакли мутамарказ дар раванди қонунгузорӣ, ҳадафи қонуни оянда ва муқаррароти инфиродии он, ки дар ҷараёни таҳлили афкори ҷамъиятӣ оид ба ин масъала ошкор карда мешаванд, инъикос мегардад ва хангоми муҳокимаи лоиҳаҳои қонунҳо аз ҷониби мардум, вакилон тавассути ташхиси илмии лоиҳаҳо амалӣ мешавад. Фарҳанги ҳуқуқӣ, ки таҳти таъсири дигаргуншавии муносибатҳои иқтисодӣ, демографӣ ва дигар муносибатҳои иҷтимоӣ ташаккул меёбад, ғайриқонунии давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, шаҳрвандонро дар раванди қонунгузорӣ инъикос менамояд, нақши амалияи иҷтимоӣ ва сиёсиро дар рушди тақомули қонунгузорӣ иҷро намуда, ба сифати қонунҳо таъсир мерасонад. Тавре М.З Рахимов қайд менамояд: «Сифати қонунҳо бевосита ба нуфузи онҳо дар ҷомеа вобастагии зиҷ дорад. Зеро ҳар ҷи қадаре, ки қонун босифат бошад ҳамон қадар волоияти он таъмин гардида ва ҳарҷи бештар ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон таъмин мегардад» [9,с.14].

Бинобар ин, яке аз нишондиҳандаи сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ ин ба назар гирифтани муқаррароти Конститутсия дар қонунгузори амалкунанда мебошад. Ин ҳам дар мавриди муҳолифат надоштани қонунҳои ҷумҳурӣ ба Конститутсия ва ҳам дар қабули қонунҳои мебошад, ки ба татбиқи муқаррароти он нигаронида шудаанд. Худи Конститутсия, на танҳо ҳамчун ҳуҷҷати ҳуқуқӣ, балки ҳамчун як санади фарҳангӣ дар рушди сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон нақши муҳим дорад. Моддаи 42-юми Конститутсия муқаррар намудааст, ки дар Тоҷикистон ҳар як шахс вазифадор аст, ки Конститутсия ва қонунҳоро риоя кунад [5]. Дар қисми дуи моддаи мазкур муқаррароте ҷой дорад, ки надонистани қонун ҷавобгариро истисно намекунад.

Дар ҳақиқат дуруст аст, ки тибқи андешаи муҳаққиқон дар ин меъёр эҳтимолияти донишани Конститутсия ва қонунҳо дар назар аст. Қонунгузор аз он бармеояд, ки аъзои ҷомеа аз қонунҳо бархӯрдоранд. Қабули Конститутсия бевосита аз ҷониби халқ дар раёйпурсӣ, наشري қонунҳо чун шартӣ ворид гаштани онҳо ба эътибори ҳуқуқӣ заминаи бархӯрдории халқ аз қонунҳост. Давлати ҳуқуқбунёд, ки ба сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа ва ҳар фарди он асос меёбад, бархӯрдории одамонро аз қонунҳо дар назар дорад. Барои ҳамин надонистани Конститутсия ва қонунҳо, аз ҷумла меъёрҳои конституционӣ дар хусуси ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, дахлнопазирии шахсият, қадру номуси инсон ва меъёрҳои дигари конституционӣ, ҳамчунин надонистани талаботи қонунҳо (Кодекси ҷиноятӣ, Кодекси граждани, Кодекси оила ва ғайра) асоси истисноии ҷавобгари ҳуқуқӣ шуда наметавонанд [13,с.235].

Аз меъёри таҳлилгардида, бармеояд, ки донишани Конститутсия ва қонунҳо, ки воситаи асосии боло бурдани фарҳанги ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, маҳз аз Конститутсия бармеояд. Бевосита эҳтиром ба Конститутсия ва қонун, ҳуқуқу озодии инсон ва шаҳрванд дар асоси донишани Конститутсия ва қонунҳо ба вуҷуд меояд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки «маълумоти ҳуқуқие, ки дар меъёрҳои қонунгузорӣ дарҷ гардидаанд, ба сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҳар як фард таъсир мерасонад. Он дараҷаи азхудкунии иттилооти ҳуқуқии шахс, ки асосан тавассути таълим, таҷрибаи ҳуқуқӣ, вазъи иҷтимоӣ, манфиатҳо ва муносибати психологӣ шахс муайян карда мешаванд, мефаҳмонад. Он ба ташаккули эҳтироми қонунҳои ҳуқуқӣ мусоидат мекунад, тафаккури ҳуқуқиро инкишоф медиҳад ва ба шуури ҳуқуқии шахс таъсир мерасонад» [3,с.49].

Масъалаи нақши қонунгузори дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон баррасӣ намуда, таҳлили қонунҳои махсусро дар ин самт қайд намудан бамаврид аст. Тибқи назари муҳаққиқон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оғози сиёсати давлатии ҷавонон ва таъмини асосҳои ҳуқуқии он ба пурагӣ аз моҳи март соли 1992, яъне аз 13 март соли 1992 бо қабул намудани Қонун “ Дар бораи сиёсати давлатии ҷавонон” шуруъ гардид [15,с.263]. Бо назардошти зарурият қонуни ҷавонон дар ҷумҳурӣ бори дуюм бо номи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон” аз 15 июли соли 2004 дар таҳрири нав қабул гардид. Қонуни мазкур принципҳо, усулҳо ва самтҳои асосии сиёсати давлатии ҷавононро, аз ҷумла самтҳои баландбардории сатҳи фарҳангии ҳуқуқии ҷавононро дар ҷумҳурӣ муқаррар менамояд. Ҳадафи қонун

фароҳам овардани шароит барои фарогирии пурраи ҷавонон ба ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа мебошад.

Бояд қайд намуд, ки ба сифату сатҳи самаранокии фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, қонунгузорӣ дар баҳши ҷавонон бевосита таъсир мерасонад. Ҳамин тавр, тибқи моддаи 6-уми Қонун «Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон», чунин вазифаҳои қонунгузорӣ дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон пешбинӣ гардидаанд, ки барои рушди фарҳанги ҳуқуқии онҳо равона гардидаанд:

-ташаккули асосҳои ҳуқуқии кафолати ҳуқуқҳои конституционии ҷавонон, татбиқи амалии сиёсати давлатии ҷавонон;

-муҳайё сохтани шароити мусоид барои тарбия, ташаккул ва камолоти ҷавонон, фаъолияти пурсамари иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва шӯроҳои ҷавонон, Ҳамоҳангсозии фаъолияти онҳо бо дигар сохторҳои ҷамъиятӣ;

-муқаррар намудани салоҳият, ҳуқуқ, вазифа ва масъулияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ташкилоту муассисаҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва шӯроҳои ҷавонон, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар соҳаи тарбия, ташаккул ва камолоти ҷавонон, истифодаи иқтидори онҳо ба манфиати ҷамъият [6].

Ба андешаи мо, омӯзиши таъсири омилҳои фарҳангӣ ба фаъолияти қонунгузорӣ бояд дар якҷанд самт гузаронида шавад.

Якум, қонунгузорӣ ба таври назаррас ба фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа дар маҷмӯъ, ки бо вазъи фарҳанги ҳуқуқии шахс, сифати таҷассуми арзишҳои ҳуқуқӣ, ғояҳо, дидгоҳҳо, консепсияҳо, шароитҳои таърихӣ ташаккул ва рушди фарҳанги ҳуқуқӣ таъсир мерасонад.

Дувум, чунин муносибати умумиэтирофгардида ба фарҳанги ҳуқуқии субъектҳо ва иштирокчиёни фаъолияти қонунгузорӣ хос мебошад. Бояд қайд кард, ки омилҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ дар робитаи бо ҳам зич ва вобаста қарор доранд.

Ҳамин тавр, фазои ҳуқуқӣ-фарҳангии ҷомеа, дар маҷмӯъ, сатҳи ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахс, ҷанбаи сифатии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор, муносибати шахрвандон ва гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ба қонун, инчунин маҷмӯи заминаҳо ва шартҳои ташаккули воқеияти ҳуқуқиро инъикос менамояд.

Хусусияти фарҳанги ҳуқуқии ватанӣ, самт ва сифати фаъолияти қонунгузориро муайян менамояд. Агар қонунҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ иҷро карда нашаванд, пас мувофиқан аз ҷавонон ва гурӯҳҳои дигари иҷтимоӣ талаб кардани иҷрои онҳо бемаъност. Дар давлати ҳуқуқбунёд фаъолияти воқеии мақомоти давлатӣ бояд катъиян мувофиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ дар асоси принсипи волоияти ҳуқуқ ба амал бароварда шавад. Ин раванди бисёрҷониба буда, танҳо бо риояи муштараки қонунҳо ва иҷрои вазифаҳо эҳёи давлати воқеии ҳуқуқбунёд ва ташаккули фазои мусоиди ҳуқуқиву фарҳангӣ имконпазир аст.

Дар фарҳанги ҳуқуқии субъектҳо ва иштирокчиёни фаъолияти қонунгузорӣ бояд ду сатҳ фарқ карда шавад: фарҳанги умумии ҳуқуқӣ ва фарҳанги қонунгузорӣ. Фарҳанги умумии ҳуқуқии шахсе, ки фаъолияти қонунгузориро анҷом медиҳад, бо фарҳанги ҳуқуқии шахрванд, ки дар чунин намуд фаъолият, иштирок намекунад муқоиса карда мешавад. Фарҳанги қонунгузорӣ бошад, дорои хусусиятҳои алоҳидаи марбут ба қонунгузорӣ мебошад. Фарҳанги қонунгузорӣ чунин таҷассуми касбии шахси амалкунандаи дахлдорро тақозо менамояд, ки диди Ҳамаҷонибаи воқеияти мушкilotи иҷтимоӣ, дониши амиқи ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа ва давлат, доштани маълумоти пурра ва мубрам дар бораи қонунгузори амалкунанда, қобилияти объективона арзёбӣ намудани мушкilot ва талаботи иҷтимоии аҳоли ва пешбинии оқибатҳои қабули санади мушаххаси қонунгузорӣ, дониши мукамал оид ба техника ва дигар қоидаҳои қонунгузорӣ ва ғайра мефаҳмонад.

Мавриди зикр аст, ки қонунҳо дар он ҳолат метавонанд ба рушди фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон таъсир расонанд, ки агар мазмуни онҳо ба аҳоли, махсусан ба ҷавонон фаҳмо бошад. Муносибати манфурона ба талаботҳои забонии қонун боиси пайдоиши ҷузъҳои нолозими матн, вайрон шудани робитаи байни мафҳумҳо, номувофиқати услуб, вайрон кардани шаклҳои созиш, мураккабии сохторҳо, номҳо дар матн ва ғайра мегардад. Ин вазъ на танҳо ба фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ таъсири

манфӣ мерасонад, балки дар маҷмӯъ муносибати манфии ҷавонро ба қонунҳо ташаккул медиҳад.

Нишондиҳандаи сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ дар самти фаъолияти қонунгузорӣ, инчунин дараҷаи дар ин санадҳо татбиқ шудани принципҳои қонунгузорӣ мебошад. Раванди қонунгузорӣ бояд қатъиян мувофиқи талаботи муқарраршуда ва дар доираи салоҳияти муайянгардида амалӣ карда шавад.

Муҳаққиқ А. Солиҳов чунин қайд менамояд «Давлат ва Ҳукумати Тоҷикистон бо мақсади баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии ҷавонон ва беҳдошти фазои қонунӣ он тадбирҳои муассиро амалӣ карда истодааст. Бо ин мақсад бисёр санадҳои меъёри ҳуқуқӣ, барномаҳои вижа ва концепсияҳо қабул шуданд. Бахусус дар раванди баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии ҷавонон дар роҳи бунёди давлати соҳибистиклол қорҳои назаррас ба анҷом расонида шуданд» [10,с.320].

Ба андешаи мо, сохтмони низоми қонунгузорӣ, ки ба ҳуқуқи инсон, тақсимои ҳокимият, мустақилияти судҳо ва афзалияти меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ асос ёфтааст, бомуваффақият пеш рафта истодааст.

Дар натиҷаи таҳлили масъалаи нақши қонунгузорӣ дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ба чунин хулосаҳо омадан мумкин аст:

1. Меъёрҳои мавҷудаи ҳуқуқӣ ва санадҳои зерқонунӣ Тоҷикистон дар самти рушди фарҳанги ҳуқуқӣ дар давраи муосир ба тақдирҳои доранд. Бештари чунин меъёрҳо нисбат ба як мавзӯ бахшида шудаанд, ки ин роҳи ҳалли вазъияти ҷойдошта намебошад. Аз ин рӯ, сарчашмаи ягонаи меъёрӣ лозим мебошад. Дар робита ба ин, қабули Қонуни ҚТ «Дар бораи сиёсати давлатии таҳсилоти ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқӣ» ва дар заминаи он муайян намудани асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти низоми таълими ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқии категорияҳои гуногуни ҷавонон, аз ҷумла донишҷӯён, инчунин муайян намудани нақши ҳуқуқшиносон дар ин раванд мувофиқи мақсад мебошад.

2. Қонунгузорӣ дар рушди фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон нақши махсус дорад, зеро маҳз тавассути қонунгузорӣ заминаи ҳуқуқии давлат гузошта мешавад ва заминаи меъёрӣ ташаккул ёфта, дар натиҷа боиси рушди фарҳанги ҳуқуқӣ мегардад. Дар давлати муосири ҳуқуқбунёд қонунгузорӣ бояд барои мустаҳкам намудани асосҳои демократӣ ва баргараф кардани зиддиятҳои иҷтимоӣ саъй кунад. Бо назардошти хусусиятҳои ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ дар татбиқи фаъолияти қонунгузорӣ метавонад сифат ва самаранокии онро баланд бардорад. Дар айни замон, ҳам хусусиятҳои суннатӣ, ва ҳам хусусиятҳои нав, бинобар воқеияти муосири рушди давлатдорӣ миллӣ, дар фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон зоҳир мешаванд.

**Муқаррир: номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
дотсент Саъдизода Ҷаҳонгир**

АДАБИЁТ

1. Буриев И.Б. Проблемы общей теории права и государства. - Душанбе, 2003. - с. -221.
2. Гойбов Р. Теория государства и права. - Худжанд, 2000. - с. 162.
3. Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Теория права и государства. - Душанбе, 2008. - С. 295.
4. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 г. с изменениями от 26 сентября 1999 г., 22 июня 2003 г. и 22 мая 2016 г. - Душанбе: Гандж, 2016.
5. Закон Республики Таджикистан «О молодежи и государственной молодежной политике» от 15 июля 2004 года // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, с. 2004 г., № 7, обр. 459; с. 2011, № 6, обр. 429; Закон Республики Таджикистан от 27.11.2014 № 1161.
6. Насриддинзода Э.С. Правовая культура. - Душанбе, 2016. - с. 313.
7. Рахимзода М.З., Нематов А.Р. Законодательные техники. - Душанбе: Бухара, 2016. - С. 180.
8. Рахимов М.З. Язык и качество закона. // Материалы Республиканской научно-практической конференции (22 июня 2010 г.). - Душанбе, 2010. - с. 14.
9. Солинов А. Молодежь-последователи Эмомали Рахмоном // Цикл статей молодых ученых Таджикистана о руководстве Лидера нации в реализации государственной молодежной политики. - Душанбе: ЭР-граф, 2017. - с. 463.
10. Сотиволдиев Р.Ш. Теория государства и права. - Душанбе: Сино, 2018. - с. 784.
11. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемы теории государства и права. Учебник. Том 2. - Душанбе: Империял-Групп, 2010. - с. 653.
12. Научно-публичное толкование Конституции Республики Таджикистан. - Душанбе, 2009.

13. Хасанов С., Хасанов М. Теория государства и права. Учебник. - Худжанд, 2009. - с. 399.

14. Хасанов Ш.К. Национальное самопознание и самосознание молодежи. - Душанбе: Эр-граф, 2017. - С. 392.

НАҚШИ ҚОНУНГУЗОРӢ ДАР ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ЧАВОНОН

Дар мақола масъалаҳои асосӣ оиди нақши қонунгузорӣ дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон баррасӣ гардидаанд. Таъсири қонунҳо дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, таҳқиқ гардида, барои заминаи рушди фарҳанги ҳуқуқӣ гардидани қонунҳо масъалаи сифати қонун ва оммафаҳм будани он низ баён гардидааст. Дар мақола барои бо тариқи васеъ баррасӣ намудани мавзӯи мазкур, мафҳуми қонунгузорӣ аз нуқтаи назари гуногун таҳлил гардида, инчунин мафҳуми қонун, қонуни ҳуқуқӣ ва фаҳмиши онҳо пешкаш гардидаанд. Инчунин, дар таҳлили мавзӯ, бевосита таъсири қонунгузорӣ ба фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ва баръакс, таъсири фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ба рушди қонунгузорӣ низ диққати асосӣ дода шудааст. Баён гардидааст, ки заминаи асосии фарҳанги ҳуқуқӣ қонунгузорӣ мебошад. Бевосита манбаи фарҳанги ҳуқуқӣ ин қонунгузорӣ мебошад. Чунки донишҳои ҳуқуқӣ аз қонунҳо бармеоянд. Фарҳанги ҳуқуқӣ бошад, барои қабули қонунҳои ҳуқуқӣ ва дар маҷмӯъ рушди қонунгузорӣ таъсири бевосита мерасонад. Дар мақола баён гардидааст, ки ибтидои қонунгузорӣ дар бораи ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани истиқлолият аз соли 1992 бо қабул гардидани қонуни махсус дар бораи ҷавонон оғоз гардидааст. Ба ғайр аз ин, вазифаҳои қонунгузорӣ дар баҳши ҷавонон низ таҳқиқ гардидааст. Мавзӯи мазкур дар асоси андешаи муҳаққиқон ва таҳлили қонунгузорӣ таҳқиқ гардидаанд. Дар интиҳои мақола хулосаҳои асоснок оиди нақши қонунгузорӣ дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: фарҳанги ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, ҷавонон, қонунгузорӣ, қонун, қонуни ҳуқуқӣ, дониши ҳуқуқӣ.

РОЛЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ФОРМИРОВАНИИ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЕЖИ

В статье рассматриваются основные вопросы роли законодательства в формировании правовой культуры молодежи. Непосредственно исследуется воздействие законов на развитие правовой культуры молодежи, изучается и поднимается вопрос качества законов и их гласности. В статье анализируется понятие законодательства с разных точек зрения, а также понятие права, юридического права и их понимания. В диссертации основное внимание уделяется вопросам прямого влияния законодательства на правовую культуру молодежи и, наоборот, влияния правовой культуры молодежи на развитие законодательства. Утверждается, что основной основой правовой культуры является законодательство. Законодательство - прямой источник правовой культуры. Потому что юридические знания исходят из законов. Правовая культура оказывает прямое влияние на принятие законов и развитие законодательства в целом. В статье говорится, что принятие законодательства о молодежи в Республике Таджикистан после обретения независимости началось в 1992 году с принятия специального закона о молодежи. Кроме того, были изучены законодательные функции в молодежной сфере. Эта тема изучалась на основе мнений исследователей и анализа законодательства. В конце статьи приводятся обоснованные выводы о роли законодательства в повышении правовой культуры молодежи.

Ключевые слова: правовая культура, правовая культура молодежи, молодежь, законодательство, право, правовые законы, правовые знания.

THE ROLE OF LEGISLATION IN THE FORMATION OF LEGAL CULTURE OF YOUTH

The article examines the main issues of the role of legislation in the formation of the legal culture of young people. The impact of laws on the development of the legal culture of young people is directly investigated and the issue of the quality of laws and their transparency is raised. The article analyzes the concept of legislation from different points of view, as well as the concept of law, legal law and their understanding. The dissertation focuses on the issues of the direct influence of legislation on the legal culture of young people and, conversely, the influence of the legal culture of youth on the development of legislation. It is argued that the main basis of legal culture is legislation. Legislation is a direct source of legal culture. Because legal knowledge comes from laws. Legal culture has a direct impact on the adoption of laws and the development of legislation in general. The article says that the beginning of the adoption of legislation on youth in the Republic of Tajikistan after gaining independence began in 1992 with the adoption of a special law on youth. In addition, the legislative functions in the youth sphere were studied. This topic was studied based on the opinions of researchers and analysis of legislation. At the end of the article, substantiated conclusions about the role of legislation in improving the legal culture of young people are presented.

Keywords: legal culture, legal culture of youth, youth, legislation, law, legal knowledge, legal knowledge.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Алиев Фаррух Шарипович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **917-37-55-55**

Сведения об авторе: *Алиев Фаррух Шарипович* - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры прав человека и сравнительного правоведения. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: **917-37-55-55**

Information about the author: *Aliev Farrukh Sharipovich* - Tajik National University, applicant for the Department

УДК: 346.20

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ МЕЪЁРҲОИ КОРПОРАТИВӢ ВА НАМУДҲОИ ОНҲО

Азимова З.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таснифи меъёрҳои корпоративӣ, ба монанди таснифи меъёрҳои қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, падидаи бениҳоят мураккаб, баъзан баҳсноқ, мунозиранок ва ҳамеша бисёрҷанбаю гуногунҷабҳа мебошад [1,с.136].

Мубрамияти махсуси вазифаи дар пеш гузоштаи мо оид ба таснифи меъёрҳои корпоративӣ дар гуногунрангии мазмуни функционалии меъёрҳои корпоративӣ ва муносибатҳои ҷамъиятии танзимкунандаи онҳо ифода меёбад. Новобаста аз он, ки ҳама намудҳои таснифоти имконпазири меъёрҳо дар адабиёти ҳуқуқии шӯравӣ хеле асоснок пешниҳод гардидаанд, вале нисбати таснифи меъёрҳои корпоративӣ, бинобар сабаби нав будани ин падида (институт), то имрӯз таваҷҷуҳи кофӣ зоҳир карда нашудааст.

Аз ин рӯ метавон як қатор мақсадҳои иловагии таснифи меъёрҳои корпоративиро нишон дод:

- нишон додани гуногунрангии мавҷудияти меъёрҳои корпоративӣ;
- қайд (муайян) намудани ҷанбаҳои гуногуни татбиқи ҷунин меъёрҳо дар ҳаёти воқеии иҷтимоӣ;
- инъикос намудани зарурати таъсиррасонии давлатӣ ба меъёрҷодкунии корпоративӣ;
- асоснок намудани фарзияҳо дар хусуси камбудии имконпазири татбиқи меъёрҳои корпоративӣ дар низоми ҳуқуқи Тоҷикистон ва зарурати ҷустуҷӯи роҳҳои тақмили онҳо.

Дар назарияи ҳуқуқ меъёрҳои ҳуқуқӣ хело асоснок таснифбандӣ шудаанд, ки имкон медиҳад, баромади умумиҷтимоии танзимкунандаҳои ҳуқуқӣ ва корпоративиро ба инобат гирифта, як қатор асосҳои барои ин гурӯҳҳо шабеҳи тақсимбандии хелии онҳоро муайян намоем. Проблемаҳои тасниф дар илм ҳангоми омӯзиши сершумории объектҳои аз рӯи таркиби худ ҳархелла ба вучуд меоянд ва вазифаи тасвир ва тавзеҳи бо низоми ин сершумориро ҳал менамоянд [2,с.87].

Вобаста ба мавзӯе, ки доир ба он муносибатҳои корпоративӣ ба вучуд меоянд, меъёрҳои корпоративии танзимкунандаи онҳоро ба меъёрҳои шахсӣ-ташкилӣ ва техникӣ-ташкилӣ ҷудо намудан мумкин аст.

Меъёрҳои корпоративии шахсӣ-ташкилӣ қоидаҳои рафторе мебошанд, ки барои муносибгардонии ҳамкориҳои иҷтимоии кормандон, аъзоён, менечерҳо, иштирокчиён ва муассисони ташкилот таъин шудаанд. Ин гурӯҳи меъёрҳо барои танзими муносибатҳои зарур мебошанд, ки табиати байнишахсии иҷтимоӣ доранд ва доир ба ҳамкориҳои субъектони ҷамъияти корпоративӣ ба вучуд меоянд.

Дар ҷое, ки ҷамъият аст, дар он ҷой бояд қоидаҳои ҳаёти умумӣ ё меъёрҳои иҷтимоӣ бошанд. Меъёрҳои иҷтимоӣ рафтори инсонро дар ҷамъият ва ҳамин тавр, муносибати инсонро бо дигар одамон муайян менамоянд [3,с.133].

Ин андешаи Шершеневич Г.Ф.-ро шарҳ дода, барои мақсадҳои таҳқиқоти мазкур, гуфта метавонем, ки меъёрҳои корпоративӣ бештар рафтори одамони дар доираи ташкилот муттаҳидшударо барои иштироки якҷоя дар фаъолияти он, рафтори одамонро дар ҳамкорӣ бо якдигар муайян менамоянд. Масалан, меъёрҳои корпоративӣ, ки рафтори намоёндагони ташкилотро дар рафти воҳӯриҳо ва гуфтушунидҳои қорӣ танзим менамоянд ё тартиби ташакили мақомоти иҷроияи ташкилотро муайян мекунанд, доир ба рафтори субъектон дар муносибат ба ҳамин гуна субъектон қабул мешаванд ва ба меъёрҳои корпоративии шахсӣ-ташкилӣ мансуб мебошанд.

Баъзе олимони худӣ меъёрҳои таҷриба-ташкилиро низ тасниф намудаанд. Чунончи, Кашанин Т.В. онҳоро ба таҷриба, гигиена-санитарӣ, физиологӣ (дастурамал дар бораи тартиби пушидани либоси расмӣ тобиства ва замиства) ва биологӣ ҷудо менамояд [4,с.97].

Соҳаи иштироки ташкилот дар ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷамъият хеле васеъ мебошад. Ташкилотҳое, ки дар бахшҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ фаъолият доранд, барои расидан ба мақсадҳои худ тавассути роҳҳои гуногун талош варзида, усулҳои таъсиррасонии тафриқавиро ба муносибатҳои ҷамъиятӣ истифода мекунанд. Дар натиҷаи ин, аз тарафи ин ташкилотҳо бо назардошти шаклҳои таҷриба-ҳуқуқшиносӣ, инчунин он муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар доираи онҳо муқаррар ва татбиқ мегарданд, танзимкунандаҳои корпоративӣ истифода бурда мешаванд. Вобаста ба соҳаи фаъолият ва мақсадҳои ташкилотҳо, меъёрҳои корпоративии аз тарафи онҳо муқарраршударо ба меъёрҳои ширкат ва ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ, меъёрҳои ташкилотҳои худтанзимкунанда, меъёрҳои ташкилотҳои ғайритижоратӣ, меъёрҳои ташкилотҳои давлатӣ, меъёрҳои иттиҳодияҳои сиёсӣ, меъёрҳои ташкилотҳои динӣ ва меъёрҳои ташкилотҳои ҷамъиятӣ ҷудо намудан мумкин аст.

Фаъолияти ширкат ва ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ таҳти танзими шумораи зиёди меъёрҳои корпоративӣ ва ҳуқуқӣ қарор дорад. Дар адабиёти илмӣ ширкат дар қиёс бо ҷамъият тавсиф карда мешавад: ширкат иттиҳодияи шахсон – шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ҷамъият бошад, - иттиҳодияи сармоя мебошад. Зимнан ҳарду намуди ташкилот ба ташкилотҳои тиҷоратӣ мансубанд ва аз ҳама шаклҳои васеъ паҳншудаи соҳибқорӣ дастаҷамъӣ дар муомилоти муқаррарии граждони ба шумор мераванд. Ба ибораи дигар, ташкилотҳо дар шакли ширкат ва ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ барои мунтазам ба даст овардани фоида таҷриба карда мешаванд, ки ин дар мазмуни меъёрҳои корпоративии аз тарафи онҳо татбиқшаванда ҳатман инъикос мекунанд. Фаъолияти корхонаҳои бахши соҳибқорӣ мумкин аст ба якҷанд соҳаҳои иқтисодӣ дахл дошта бошад, масалан, дар ширкатҳои холдингӣ, корхонаи идоракунии дороиҳо, ки ба ҳаёти онҳо дохил мебошад, чунин воқидҳо, ба монанди саноатӣ, бонкӣ-сармоягузорӣ, оид ба робитаҳои иҷтимоӣ ва монанди инҳо таҷриба карда мешаванд ва бинобар ин, меъёрҳои корпоративие, ки дар чунин ширкатҳо муқаррар карда мешаванд, гуногун мебошанд. Ҳамзамон бо ин, тамоми ин танзимгарон муносибатҳои корпоративиеро танзим менамоянд, ки дар робита ба ноил гардидан ба мақсади ягона равона шудаанд: таъмини фаъолияти самараноки корхона, ки ба мунтазам ба даст овардани фоида равона гардидааст [5,с.104].

Дар фарқи аз меъёрҳои ширкат ва ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ, меъёрҳои корпоративии ташкилотҳои ғайритижоратӣ муносибатҳои дохиликорпоративие, ки бо тақсим намудани фоида дар байни аъзои (иштирокчи) ташкилот алоқаманд мебошанд, танзим намеkunанд.

Ташкилотҳои давлатӣ дар фарқи аз дигар шахсони ҳуқуқӣ, дар низоми ҳуқуқи саҳттар амал мекунанд. Меъёрҳои аз тарафи ин ташкилотҳо қабулшаванда, бештар якхела, қолабӣ ва танзимшуда мебошанд. Аммо, ин ягонагӣ мавҷудияти санадҳои меъерии ба худ хосро, ки меъёрҳои корпоративиеро фаро мегиранд, истисно намеkunанд. Ба чунин санадҳо бояд қарор – санаде мансуб доништа шавад, ки аз тарафи шахси (мақоми) салоҳиятдор омода ва бо тартиби муқарраршуда қабул гардидааст ва мақсадҳои ташкилот, инчунин роҳҳои расидан ба онҳоро муайян менамояд. Дар корхонаи давлатӣ низоми томи қарорҳое амал мекунанд, ки байни ҳам алоқаманд ва ба мақсадҳои дар назди онҳо гузошташуда тобеъ мебошанд (масалан, қарорҳое, ки дар маҷлиси коллективи меҳнатӣ қабул шудаанд, фармонҳои директор, фармонҳо-қарорҳо, ки аз тарафи маъмурият ва таҷриботи иттифоқи касаба дар якҷоягӣ қабул гардидаанд, фармоишҳои сардорони сеҳҳо ва ғ.). Ҳамин тавр, хусусияти асосии фарқкунандаи меъёрҳои корпоративии корхонаҳои давлатӣ муттаҳид гаштани онҳо дар санадҳои меъерии махсуси сершумор ва бисёрзинагӣ мебошад.

Ба таҳқиқоти Шиткин И.С. [6,с.88-89] таҷриба намуда, меъёрҳои корпоративие аз рӯи соҳаи танзимномаи корпоративӣ ба категорияҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

- муайянкунандаи шартҳои ташкил ва тартиби азнавташкिल्дихӣ ва барҳамдиҳии ташкилот;
- муайянкунандаи асосҳои меъёрҷодкунии ташкилот;
- танзимкунандаи проблемаи тақсими ғоида, ташкили фондҳо ва захираҳои ҷамъияти хоҷагидорӣ;
- муқарраркунандаи низоми ҳуқуқӣ ва расмиёти тағйирдиҳии сармояи оинномавӣ, андозаҳои пардохтҳои ҳиссаӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои аъзои ташкилот ва шартҳои аъзоӣ;
- танзимкунандаи масъалаҳои расмиёти ташкили ғайриҷамъияти мақомоти идоракунии шахси ҳуқуқӣ;
- танзимкунандаи муносибатҳои меҳнатӣ ва идоракунии ҳаёти шахси шахси ҳуқуқӣ – меъёрҳои дохилӣ;
- таъминкунандаи ташкили ғайриҷамъияти истеҳсоли хоҷагидорӣ дохилии ташкилот;
- муқарраркунандаи тартиби иштироки хизмҳои сиёсӣ дар маърақаҳои интиҳоботӣ;
- муайянкунандаи стандартҳои рафтори (этикаи) корӣ.

Вобаста ба соҳаи паҳншавӣ меъёрҳои корпоративии зерин фарқ карда мешаванд:

- меъёрҳои корпоративии байналмилалӣ, ки амали онҳо нисбати корпоратсияҳои байналмилалӣ паҳн мегардад ва муносибатҳои корпоративии байналмилалиро танзим менамоянд;
- меъёрҳои корпоративии федеролӣ, ки дар ҳудуди Федератсияи Россия амал мекунанд ва муносибатҳои корпоративиро дар доираи ҳудудҳои давлатӣ танзим менамоянд;
- меъёрҳои корпоративии байниминтақавӣ, ки тартиби ҳамкорӣи корпоратсияҳои субъектҳои мухталифи Федератсияро мустақам мекунанд;
- меъёрҳои корпоративии минтақавӣ, ки ҳамкорӣи корпоратсияҳоро дар қаламрави субъекти мушаххаси Федератсия муайян менамоянд;
- меъёрҳои корпоративии мунитсипалӣ, ки дар ҳудуди худидоракунии маҳаллӣ татбиқ ва амал мекунанд;
- меъёрҳои корпоративии локалӣ (дохилӣ), ки дар доираи ҳудуди ғайриҷамъияти корпоратсия ё ин ки мақоми идоракунии он амал менамояд [7,с.65].

Қисми умумизътирофшудаи инкишофи муносири иқтисодӣ ҷараёни глобализатсияи иқтисодиёти ҷаҳонӣ мебошад, ки он боиси ҳаракати фаромиллии босуръат рушдкунандаи сармоя, технологияҳо, молҳо ва хизматрасониҳо мегардад [8,с.65].

Зери таъсири ин ҷараёнҳо механизмҳои ҳуқуқии танзимнамоии корпоративӣ ҳарчи бештар аз тарафи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар сатҳи ташкилотҳои байналмилалӣ ва иттиҳодияҳои минтақавӣ ташкил карда мешаванд, ки таҷасумгари ҳамкорӣи рушдкунандаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ, инчунин байни низомҳои ҳуқуқии миллӣ дар соҳаи муносибатҳои корпоративии байналмилалӣ мебошад. Тавре Иншаков А.О. зикр мекунанд, натиҷаҳои ҳамкорӣи қайдгардида, чунин падидаҳои ҳуқуқӣ, ба монанди унификатсия ва гармонизатсияи танзимнамоии корпоративӣ мебошанд, ки ташаккулёбии фазои ягонаи ҳуқуқиро барои ғайриҷамъияти субъектҳои хоҷагидорӣ дар доираи иттиҳодияҳои ҳамгироии байнидавлатӣ таъмин менамоянд.

Дар доираи ҳудудҳои давлатӣ амали меъёрҳои корпоративии, масалан биржаҳои фондӣ ва молӣ паҳн мегардад. Биржаи фондӣ, ки хизматрасонӣ пешниҳод намуда, бевосита дар анҷом шудани аҳдҳо бо коғазҳои қиматнок мусоидат мекунанд, қоидаҳои листинги (делистинги) коғазҳои қиматнок ва (ё) қоидаҳои бидуни гузаштан аз расмиёти листинг барои фурӯш иҷозат додани коғазҳои қиматнокро тасдиқ менамояд, биржаи фондие, ки хизматрасонӣ пешниҳод карда, бевосита дар бастанӣ шартномаҳо мусоидат менамояд, ҳамчун воситаи молиявӣ махсулӣ уҳдадор аст хусусиятҳои хоси чунин шартномаҳоро, ки ба талаботи санадҳои меъёрӣи ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти иҷроия оид ба коғазҳои қиматнок мувофиқ мебошанд, тасдиқ намояд.

Меъёрҳои корпоративии дохилӣ, ки аз тарафи корпоратсияҳо қабул шудаанд ва ба қонунгузорӣ муҳолифат намекунанд, барои тамоми субъектон, аз ҷумла мақомоти идоракунӣ ва назорат, иштирокчиён, воҳидҳои сохтори корфармоёни қормандон қувваи ҳатмӣ доранд. Ин категорияи меъёрҳо тибқи салоҳдиди ҳуди корпоратсия вобаста ба соҳа ва миқёси фаъолияти ҳайати иштирокчиён, хусусиятҳои хоси сохтори хоҷагидорӣ-истеҳсолии ташкилот, ҷойгиршавии ҳудудии воҳидҳои сохтори он, одатҳои муомилоти қорӣ, анъанаҳои муносибати байниҳамдигарии иштирокчиён ва менеҷерҳои коллектив ва роҳбарият ташаккул меёбанд.

Аз рӯи мазмуни ҳуқуқӣ-техникӣ (ҷой доштани тарзҳо ва воситаҳои техникаи ҳуқуқӣ) меъёрҳои корпоративӣ ба навъҳои зерин ҷудо мегарданд:

– меъёрҳои корпоративии эълomiaвӣ – мақсадҳо, вазифаҳо, стратегияи корпоратсияро мустаҳкам мекунанд;

– меъёрҳо-принсипҳои корпоративӣ;

– меъёрҳои корпоративии мафҳумӣ (дефинитивӣ);

– меъёрҳои корпоративии таснифотӣ.

Айни замон, бештари мафҳумҳои корпоративӣ ба туфайли васеъшавии ҳамкорихои байнидавлатӣ ба қатори меъёрҳои корпоративӣ шомил мегарданд, зеро дар ин маврид, аксар вақт на танҳо табодули байни корпоратсияҳо, балки яктарафа қабул кардани шаклҳо ва усулҳои идоракунии корпоративӣ ба амал меояд.

Ба сифати яке тамоюлҳои намоёни меъёрҷодкунии корпоративии муосир, истифодабарӣ ва ретсепсияи (қабули) мафҳум ва ифодаҳои ҳуқуқи корпоративии кишварҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ баромад мекунад.

Масалан, дар соҳаи савдои байналмилалӣ Номгуи истилоҳот, тасвири мухтасари расмиёт ва аҳдҳо, ки дар доираи СУС қабул гардидаанд, истифода бурда мешавад [9].

Вобаста ба асосҳои қабул, навъҳои зерини меъёрҳои корпоративӣ фарқ карда мешаванд:

– меъёрҳои деаэраторӣ, ки бо тартиби иҷрои ваколатҳои намоёндагӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорихои меъёрҷодкунӣ (дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонун) ё ин ки такрорнамоӣ ё тавзеҳдиҳии ҳуқуқи позитивӣ қабул гардидаанд;

– меъёрҳои эҷодӣ (креативӣ), ки дар асос ё ин ки бо мақсади тақвияти меъёрҳои корпоративии аз тарафи давлат қабулгардида ё бо тартиби худташаббускорӣ қабул шудаанд.

Меъёрҳои такроршавандаи эълomiaвӣ барои тасдиқ намудани қабули меъёрҳои позитивӣ дар танзими муносибатҳои корпоративӣ таъин гардидаанд. Дар ин маврид меъёри корпоративӣ моҳиятан танҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки барои ҳалли муносибатҳои бавучудоянда механизми давлат пайваस्त шуда метавонад.

Аз рӯи шакли зоҳирии ифодаёбӣ меъёрҳои корпоративии зерин фарқ карда мешаванд:

– меъёрҳои расман муайянгардида, ки дар санадҳо ва ҳуҷҷатҳои корпоративӣ (оиннома, пайнавишт, фармон, шартнома, дастурамал) мустаҳкам шудаанд;

Аз мавқеи манфиати ҷамъиятӣ раво нест, ки корпоратсияҳо аз ҳеч кучо ба вучуд оянд ва бе нишон аз байн раванд. Мавҷудияти расмиёти қатъӣ доир ба ташкили корпоратсия, азнавташкилдихӣ ва барҳамдиҳии он, имкон медиҳад, ки ҳам ҷавобгарии позитивӣ муқаррар гардад (ҷиддияти мақсад, таваккал бо сармоя ё ҳиссаи худ, ҷавобгарии муштарак) ва ҳам ҳангоми зарурат ба зиммаи корпоратсия ҷавобгарии манфӣ воғузур карда шавад [10,с.87].

– меъёрҳои расман муайяннагардида, ки шакли ҳуҷҷатӣ надоранд, аммо ба туфайли ҷой доштани меъёрҳои корпоративии ҳаволакунанда истифода бурда мешаванд (одатҳо, меъёрҳои этикӣ (ахлоқӣ) ва эстетикӣ).

Бештари муқаррароти корпоративӣ дар намуди аломатҳо ва расмҳои таъиноти гуногундошта мустаҳкам карда мешаванд, ки дар ҷойҳои истифодаи умум – мағозаҳо, воситаҳои нақлиёт, тарабхонаҳо ва меҳмонхонаҳо васеъ истифода бурда мешаванд.

Масалан, дар вақти парвоз истифодаи телефони мобилӣ манъ карда мешавад, ки дар ин хусус ҳар як мусофир на танҳо аз хабаррасонии овозӣ, балки ба туфайли овезаҳои дахлдор дар тайёра бархурдор мегардад.

Дар аксарияти супермаркетҳои муосир, ҳамчун қоида, дар даромадгоҳ аломати манъ будани воридшавӣ ба толор бо ҳайвонот муқаррар карда мешавад. Ҳамчунин истифодаи аломати манъ будани кашидани сигор дар ҷойҳои ғайримуқаррарӣ дар бештари ҷойҳои оммавӣ ба чашм мерасад.

Ҳамчун қоидаи хусусияти этикӣ дошта, талаботи риоя кардани хомӯшӣ дар маҷлисҳои умумии корпоратсия аксар вақт дар намуди огоҳиномаҳои визуалӣ (мушоҳидашаванда) мустаҳкам карда мешавад.

Аз тарафи давлат, барои корпоратсияҳо, масалан, доштани нақшаи эвакуатсионӣ дар ҳолати сар задани сухтор ё дигар вазъияти ғавқуллода муқаррар карда мешавад. Бештари талаботҳои давлат хусусияти умумию ягона доранд [11,с.101].

Дар аксарияти корпоратсияҳо меъёрҳои зиёди дохиликорпоративӣ амал мекунанд. Мавҷуд набудани шакли ҳуҷҷати ифодаёбӣ ба як қатор сабабҳо алоқаманд мебошад.

Пеш аз ҳама, суҳан дар хусуси возеҳу маълум будани меъёр меравад, ки мустаҳкам намудани он муҳим ҳисобида намешавад, масалан, пешбурди қабули мизочон, тибқи қайди пешакӣ ё бо тартиби навбати зинда. Ба сифати сабаби дигари начандон камаҳамият ғоиданокии ошкорои чунин қоидаҳо баромад мекунад, ки то андозае иртиботро бо корпоратсия содда гардонидани, барои ташкил намудани шароити бироҳату бенизоъ мусоидат менамояд.

Вобаста ба ҳайати субъективии амалисозӣ (татбиқномаӣ) меъёрҳои корпоративии зерин фарқ карда мешаванд:

- меъёрҳои корпоративии амалисозии ғардӣ;
- меъёрҳои корпоративии амалисозии дастачамъӣ;

Меъёрҳои амалисозии дастачамъӣ ба навъҳои зерин ҷудо мешаванд:

- меъёрҳои муштараки корпоративӣ;
- меъёрҳои ҳуқуқтатбиқсозии корпоративӣ.

Ба қатори меъёрҳои корпоративии амалисозии дастачамъӣ, масалан, қоидаҳои қабули расмӣ мансуб мебошанд.

Масалан, ба хароҷотҳои намояндагӣ хароҷотҳои андозсупоранда барои қабул ва хизматрасонии расмӣ намояндагони дигар ташкилотҳо, ки дар гуфтушунид бо мақсади барқарор кардан ва (ё) нигоҳ доштани ҳамкориҳои мутақобила иштирок мекунанд, инчунин иштирокчиёне, ки ба маҷлиси шӯроӣ директорон (раёсат) ё дигар мақоми роҳбарикунандаи андозсупоранда, новобаста аз макони баргузориҳои чорабиниҳои мазкур ҳозир шудаанд, мансуб мебошанд. Ба хароҷотҳои намояндагӣ хароҷотҳо барои гузаронидани қабули расмӣ (хӯроки нахорӣ, нисфирӯзӣ (обед) ё дигар чорабиниҳои ба инҳо монанд) барои шахсони зикршуда, инчунин шахсони расмӣ ташкилоти андозсупоранда, ки дар гуфтушунид ширкат мекунанд, таъмини нақлиёт барои ба макони гузаронидани чорабинӣ ва баъақс расонидани ин шахсон, хизматрасонии қаҳванӯшӣ дар ҷараёни гуфтушунидҳо, пардохти ҳаққи хизмати тарҷумонҳо, ки корманди андозсупоранда намебошанд ва дар ҷараёни гузаронидани чорабиниҳои намояндагӣ тарҷумаи суҳанронихоро таъмин мекунанд, мансуб мебошанд.

Вобаста ба усули танзими ҳуқуқӣ меъёрҳои корпоративии зерин фарқ карда мешаванд:

- меъёрҳои корпоративии императивӣ;
- меъёрҳои корпоративии диспозитивӣ;
- меъёрҳои корпоративии тавсиявӣ;
- меъёрҳои корпоративии ҳавасмандгардонӣ.

Меъёрҳои императивӣ низомномаи конфронсро фаро мегиранд, ки оғози чорабинӣ, мазмуни он, навбат ва ғосилаи баромадҳо, инчунин хотимаёбии онро қайд менамояд.

Меъёрҳои тавсиявӣ, масалан, тартиби ташкили “Рӯзи дарҳои кушод”, “Рӯзи бе галстук”-ро (роҳбарони фирмаҳои қорӣ қорманрони қаториро ишғол мекунад ва уҳдадорӣҳои онҳоро иҷро менамоянд) муайян менамоянд.

Меъёрҳои корпоративӣ ҳавасмандгардонӣ ҳам шаклҳои ҳавасманднамоии моддӣ ва ҳам ғайримоддиро мустақкам мекунад. Аммо, афзалияти бештар ба воситаҳои молиявӣ дода мешавад, ки ҳам дар муносибат ба аъзои корпоратсия ва ҳам гуруҳи мушаххаси он инъикос меёбад (бонусҳо, қорғҳои пасандозӣ, тахфифҳо, имтиёзҳо).

**Муқарриз: доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор Курбанов Қобилҷон**

АДАБИЁТ

1. Марченко М.Н. Источники права: учебное пособие. - М., 2005. - С. 136.
2. Алейник С.А. Корпоративные нормы в российском праве: дисс. ... к.ю.н. - Москва, 2007. - С. 87.
3. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Т.1, «Юридический колледж МГУ». - 1995. - С. 133.
4. Алейник С.А. Корпоративные нормы в российском праве. - С. 97.
5. Шиткина И.С. Локальное правовое регулирование деятельности акционерного общества // Хозяйство и право, 1997. - №5. - С. 104.
6. Майорова С.А. Корпоративные нормы в системе российского права. Дисс. к.ю.н. - С. 88-89.
7. Куликов В.В. Нынешняя модель глобализации и Россия // Российский экономический журнал.-2002. - №10. - С. 65.
8. Всемирная торговая организация: документы и комментарии / Под ред. С.А.Смирнова. - М., 2001.
9. Қонуни ҚТ “Дар бораи қамъиятҳои саҳомӣ” аз 22 феввали соли 2007 № 279 [Нусхаи электронӣ] //АДЛИЯ: Махзани муқтамарқазии иттилоотӣ-ҳуқуқии Қумхурии Тоҷикистон. Нусхаи 7.0/ М-адлияи Қумхурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2016.
10. Майорова С.А. Корпоративные нормы в системе российского права. Дисс. ... к.ю.н. - С. 101.
11. Алейник С.А. Корпоративные нормы в российском праве: дисс. ... к.ю.н. - Москва, 2007. - С. 87.
12. Белых В.С. О корпорации, корпоративных отношениях и корпоративном праве. С. 59.
13. Белов В.А., Пестерева Е.В. Хозяйственные общества. С. 144; Степанов П.В. Корпоративные отношения в гражданском праве // Законодательство. 2002. N 6. С. 35 - 36.
14. Кашанина Т.В. Юридическая техника в сфере частного права. Издательство НОРМА. –М., 2009. - С.158.
15. Кашанина Т.В. Юридическая техника в сфере частного права. - Москва, НОРМА, 2009. - С. 149-151.

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ МЕЪЁРҲОИ КОРПОРАТИВӢ ВА НАМУДҲОИ ОНҲО

Дар мақола масъалаи масъалаҳои мубрами меъёрҳои корпоративӣ ва намудҳои онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Мубрамиҳои махсуси вазифаи дар пеш гузоштаи мо оид ба таснифи меъёрҳои корпоративӣ дар гуногунрангии мазмуни функционалии меъёрҳои корпоративӣ ва муносибатҳои қамъиятии танзимкунандаи онҳо ифода меёбад. Новобаста аз он, ки ҳама намудҳои таснифоти имконпазири меъёрҳо дар адабиёти ҳуқуқии шӯравӣ ҳеле асоснок пешниҳод гардидаанд, вале нисбати таснифи меъёрҳои корпоративӣ, бинобар сабаби нав будани ин падида (институт), то имрӯз таваҷҷӯҳи қорӣ зоҳир қарда нашудааст.

Таснифи меъёрҳои корпоративӣ, ба монанди таснифи меъёрҳои қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, падидаи бениҳоят мураккаб, баъзан баҳснок, мунозиранок ва ҳамеша бисёрҷанбау гуногунҷабҳа мебошад.

Дар назарияи ҳуқуқ меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳело асоснок таснифбандӣ шудаанд, ки имкон медиҳад, баромади умумиҷамъии танзимкунандаҳои ҳуқуқӣ ва корпоративиро ба инобат гирифта, як қатор асосҳои барои ин гуруҳҳо шабеҳи тақсимбандии ҳелии онҳоро муайян намоем. Проблемҳои тасниф дар илм қангоми омӯзиши сершумории объектҳои аз рӯи таркиби худ қарҳелла ба вучуд меоянд ва вазифаи тасвир ва тавзеҳи бо низоми ин сершумориро қал менамоянд.

Вобаста ба мавзӯе, ки доир ба он муносибатҳои корпоративӣ ба вучуд меоянд, меъёрҳои корпоративӣ танзимкунандаи онҳоро ба меъёрҳои шахсӣ-ташқилӣ ва техникаӣ-ташқилӣ қудо намудан мумкин аст.

Қалидвожаҳо: меъёрҳои корпоративӣ, намудҳои меъёрҳои корпоративӣ, ҳуқуқи корпоративӣ, муносибатҳои корпоративӣ санадҳои меъёрии корпоративӣ.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КОРПОРАТИВНЫХ НОРМ И ИХ ВИДА

В статье рассматриваются вопросы корпоративных стандартов и их видов. Особая актуальность нашей задачи классификации корпоративных норм отражается в разнообразии функционального содержания корпоративных норм и регулирующих их общественных отношений. Несмотря на то, что в советской юридической литературе представлены все возможные виды классификации норм, классификации корпоративных норм в связи с новизной этого явления (института) уделяется недостаточно внимания.

Классификация корпоративных норм, такая как классификация норм законов и иных правовых актов, - явление чрезвычайно сложное, иногда спорное, противоречивое и всегда многогранное.

В теории права правовые нормы очень хорошо классифицированы, что позволяет учесть общее мнение

юридических и корпоративных регуляторов и выделить ряд оснований для их схожей классификации для этих групп. Проблемы классификации в науке возникают при изучении большого количества объектов разного состава и решают проблему описания и интерпретации в системе этого числа.

В зависимости от предмета, по которому возникают корпоративные отношения, корпоративные стандарты, регулирующие их, можно разделить на персонально-организационные и технико-организационные стандарты.

Ключевые слова: корпоративные нормы, виды корпоративных норм, корпоративное право, корпоративные отношения, корпоративные нормативные акты.

TOPICAL ISSUES OF CORPORATE STANDARDS AND THEIR TYPE

The article deals with the issues of corporate standards and their types. The particular relevance of our task of classifying corporate norms is reflected in the diversity of the functional content of corporate norms and the social relations that govern them. Despite the fact that all possible types of classification of norms are presented in the Soviet legal literature, insufficient attention is paid to the classification of corporate norms in connection with the novelty of this phenomenon (institution).

The classification of corporate norms, such as the classification of laws and other legal acts, is an extremely complex phenomenon, sometimes controversial, controversial and always multifaceted.

In the theory of law, legal norms are very well classified, which allows taking into account the general opinion of legal and corporate regulators and identifying a number of grounds for their similar classification for these groups. Classification problems in science arise when studying a large number of objects of different composition and solve the problem of describing and interpreting this number in the system.

Depending on the subject on which corporate relations arise, the corporate standards governing them can be divided into personal-organizational and technical-organizational standards.

Keywords: corporate norms, types of corporate norms, corporate law, corporate relations, corporate regulations.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Азимова З.М.* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 908-82-10-01

Информация об авторе: *Азимова З.М.* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры теории и истории государства и права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 908-82-10-01

Information about the author: *Azimova Z.M.* - Tajik National University, Assistant of the Department of Theory and History of State and Law, Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tadjiksitan, Dushanbe, Rudaki Av. 17. Phone: (+992) 908-82-10-01

**УМУМИЯТ ВА МАХСУСИЯТИ ХАВҒУ ХАТАР ВА ТАҲДИД:
МАСЪАЛАҶОИ НАЗАРИЯВӢ**

Сафарализода Х.Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Муайян намудани умумият ва махсусияти хавғу хатар ва таҳдидҳо яке аз масъалаҳои муҳимми соҳаи амниятшиносӣ мебошад. Чунин муҳимият бо он асоснок карда мешавад, ки дар аксар маврид таҳлилгарону пажӯҳишгарон мафҳумҳои мазкурро ҳамчун муродиф тасаввур намуда, дар як маъно истифода менамоянд. Чунин вазъ имкон намедихад, ки моҳияти масъалаҳои мазкур ба таври возеҳу равшан нишон дода шавад. Зеро хавғ, хатар ва таҳдид аз рӯи баъзе хусусиятҳои зоҳиршавии худ аз ҳамдигар тафовути ҷиддӣ доранд. Аз ин рӯ, дар раванди таҳлилу баррасии моҳияти таҳдидҳо муайян намудани хусусиятҳои бевоситаи хавғу хатарҳо низ хеле муҳим аст. Чунин иқдом имкон медиҳад, ки сарчашмаҳои пайдоиш ва мавқеи қорбурди онҳо муайян карда шаванд.

Бояд гуфт, ки тӯли се даҳсолаи охир олимону муҳаққиқон дар бораи хусусиятҳои хавғу хатар ва таҳдид асарҳои зиёде таҳия намудаанд. Дар байни онҳо таҳқиқи хавғҳо ва таҳдидҳо мавқеи меҳвариро ишғол менамояд. Махсусан, баъд аз он, ки соли 1986 роҷеъ ба масъалаи пайдоиши хавғҳо китоби ҷомеашиноси немис У.Бек [2] чоп гардид, баҳсу мунозираҳо дар атрофи хавғҳо хеле зиёд шуданд. Баъди чопи ин китоб шинохти хавғҳо барои одамон ва умуман барои ҷомеа ва давлат хеле аҳамиятнок гардид. Зеро инсоният дар баробари дастбӣ ба пешрафти илмию техникаӣ ва инқилобҳои иттилоотию технологияӣ, инчунин бо фалокатҳои экологӣ ва садамаҳои техногенӣ, бӯҳронҳои молиявӣ ва иқтисодӣ, бемориҳои сироятӣ, муҳочират, масъалҳои иҷтимоӣ ва таҳдидҳои террористӣ рӯ ба рӯ гардид, ки дар натиҷаи ин гуна дигаргунӣ зарари имконпазир қисми таркибии фаъолияти ҳамаҷузай одамонро ташкил дод. Дар ин самт ҷомеашиносон Н.Луман [15], М.Дуглас [10], Э.Гидденс [7; 8], Ф.Найт [18] ва ҷанде дигарон таҳқиқоти назаррас анҷом додаанд. Махсусан, ҷомеашиноси немис Никлас Луман дар омӯзиши хавғҳо саҳми арзанда гузошта, ба ташаккули ҷаҳонбинии одамон дар бораи хавғҳо диққати махсус зоҳир менамояд ва моҳияти ин масъаларо дар доираи диҳотомияҳои хавғ/эътимод (ҳолати хавғнок/ҳолати бозэтимод) ва хавғ/хатар шарҳ медиҳад [15]. Арзиши назариявии таҳқиқоти Н.Луман барои мо дар он ифода меёбад, ки ӯ ҳарчанд баррасиҳои худро дар сатҳи ҷомеа ва муносибатҳои ҷамъиятӣ иброн намуда бошад ҳам, тафовути байниҳамдигарии хавғу хатарро нишон додааст. Дар баробари ин, солҳои охир як қатор олимони ба масъалаи шинохти хавғҳо диққати бештар дода истодаанд [30]. Баъзе муҳаққиқон шинохти хавғро дар доираи масъалаи тағйирёбии иқлим [31], баъзеи дигарон дар мисоли бемориҳои сироятӣ, аз ҷумла бемории COVID-19 [28] ва ба ҳамин монанд олимони гуногун барои шинохти хавғҳо дар шароити мухталиф таҳқиқоти алоҳида анҷом медиҳанд. Гузашта аз ин, ҳанӯз соли 1998 дар назди нашриёти «Taylor & Francis», ки дар Британияи Кабир ҷойгир аст, маҷаллаи илмию тақризшавандаи бонуфуз зери унвони «Journal of Risk Research» (маҷалла оид ба таҳқиқи хавғҳо) ташкил карда шудааст, ки дар он то ба имрӯз натиҷаҳои таҳқиқоти соҳаи хавғшиносӣ ба нашр мерасанд [29].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ба омӯзиши хавғҳо асосан мутахассисони соҳаи сотсиология ва психология тавачҷуи бештар зоҳир намудаанд. Дар илмҳои сиёсӣ масъалаи мазкур дар сатҳи зарурӣ омӯхта нашудааст. Дар доираи илмҳои сиёсӣ таҳқиқи хавғҳо ангуштшуморанд, ки ин ҳолат сабабҳои худро дорад. Одатан, сиёсатшиносон дар таҳқиқоти худ ба масъалаи манфиатҳои миллӣ ва зуҳури таҳдидҳо диққати бештар медиҳанд ва шарту шароити таъмини амнияти миллиро аз ҳолати ҳимоятшавандагии манфиатҳои миллӣ ва қоҳишдиҳии таъсири манфии таҳдидҳо вобаста медонанд. Гузашта аз ин, дар илмҳои сиёсӣ хавғу хатар замоне объекти таҳқиқот қарор мегирад, ки агар хусусияти сиёсӣ дошта бошад. Зеро дар бисёре аз мавридҳо падидаҳои мазкур

дар сатҳи шахсони алоҳида ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ маҳдуд мегарданд. Аммо таҳдидҳо бошанд дар аксар маврид характери сиёсӣ доранд, махсусан таҳдидҳо ба амнияти миллӣ чунин хусусиятро доромебошанд. Дар илмҳои сиёсӣ хавфҳо низ метавонанд ба таври ҷиддӣ омӯхта шаванд. Зеро хавфҳо ҳамчун эҳтимоли ба вуқӯъ омадани оқибатҳои ногувор метавонанд аз ҷониби субъектҳои мушаххас ҳадафмандона барои амалӣ намудани мақсадҳои худ дар муқобили рақибон истифода гарданд. Дар чунин шароит хавфҳо бо таҳдидҳо ҳаммаъно дониста шуда, дар доираи ченаки зарарҳои имконпазир бояд таҳлилу баррасӣ гарданд.

Қобили зикр аст, ки дар илмҳои сиёсӣ пас аз нашри китобҳои сиёсатшиносии англис Б.Бузан [25; 26] дар атрофи хусусиятҳои таҳдид бахсҳои доманадор оғоз мегарданд. Гуфтан мумкин аст, ки то ба имрӯз таҳдидҳо ва паҳлуҳои гуногуни онҳо хеле зиёд омӯхта шудаанд ва ҳанӯз ҳам ин раванд идома дорад. Аммо зиёд будану зиёд шудани шумораи таҳқиқот ҳанӯз маъноӣ онро надорад, ки ин масъала ба омӯзиш ниёз надошта бошад ва ё ҳалли худро пайдо карда бошад. То он замоне, ки инсоният барои таъмини амнияти худ ва расидан ба рушду инкишоф кӯшиш менамояд, омӯзиш ва таҳқиқи таҳдидҳо низ онҳоро ҳамроҳӣ мекунад. Хусусияти идомаёбанда доштани таҳқиқи таҳдидҳо дар он ифода меёбад, ки манфиатҳои миллӣ ва мақсадҳои миллӣ (ба истисноии манфиатҳои ҳаётан муҳим) бо дарназардошти рушди ҷамъиятӣ тағйир меёбанд ва ҳамчунин дар натиҷаи пешрафти илмию технологӣ низ таҳдидҳои нав пайдо мешаванд, ки ниёз ба омӯзиш доранд. Ғайр аз ин, давлатҳои олам аз лиҳози рушди ҷамъиятӣ, фарҳанг, маданияти сиёсӣ, арзишҳои ҷамъиятӣ ва монанди инҳо аз ҳамдигар тафовут доранд. Чунин ҳолат имкон намедихад, ки натиҷаи таҳқиқоти олимони хориҷӣ барои пешгирӣ намудани таҳдидҳои ҷомеаи мушаххас истифода шавад. Барои ҳамин дар шароити ҳар як ҷомеа бо дарназардошти равандҳои иҷтимоӣ сиёсӣ он бояд таҳқиқоти алоҳида анҷом дода шавад.

Ҳамин тариқ, ҳарчанд то ба имрӯз хавф, хатар ва таҳдид дар алоҳидагӣ хеле зиёд таҳқиқ гардида бошанд ҳам, муайян намудани таносуби онҳо, алоқамандӣ, тафовутҳои байниҳамдигарӣ ва нишонаҳои фарқкунандаи онҳо ҳанӯз ҳам ба омӯзиш ниёз доранд. Ин гуна таҳлилу баррасиҳо дар ташаккули назарияи амнияти миллӣ ва назарияи таҳдид заминаи мусоид фароҳам меоваранд. Муҳимият ва зарурияти ин масъала, пеш аз ҳама, бо ҳолатҳои зерин асоснок карда мешаванд: яқум, дар аксар маврид сиёсатшиносон, арбобони сиёсӣ давлатӣ, хабарнигорон, таҳлилгарон ва муҳаққиқону зиёиён мафҳумҳои «таҳдид», «хатар» ва «хавф»-ро дар як маъно истифода менамоянд. Дар ин гуна вазъ ба назар чунин мерасад, ки мафҳумҳои мазкур муродифи якдигаранд. Аммо чунин ҳолат имкон намедихад, ки моҳияти таҳдид, хатар ва хавфҳо ба таври дуруст муайян карда шавад. Ғайр аз ин, хавфҳо дар забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла дар забонҳои русӣ ва англисӣ ба воситаи мафҳуми «риск» ифода карда мешавад. Аз ин рӯ, дар аксар маврид хавфро ҳамчун таваккал тасаввур менамоянд, ки ин гуна баррасӣ чандон дуруст нест. Дар ин маврид, ибораҳои «риск кардан» ва «таваккал кардан» ҳаммаъно мешаванд, ки ин гуна фаҳмиши хавфҳо бо назарияи амнияти миллӣ мутобикат наменамояд. Гузашта аз ин, муайян намудани таносуби хавфу хатар бо таҳдид ба он хотир муҳим аст, ки дар раванди омӯзиши таҳдидҳо ба хотираҳои камтар роҳ дода мешавад ва тафовути байниҳамдигарии таҳдид аз хавфу хатарҳо муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур таҳқиқ намудани тафовутҳои байниҳамдигарии таҳдид, хатар ва хавф, нишон додани умумият ва махсусияти онҳо мақсади ин таҳқиқотро ташкил медиҳанд. Барои расидан ба мақсади мазкур саволҳои зерин пеш гузошта шуд:

– Моҳият ва хусусияти хавфҳо чигунаанд? Барои посух гардонидан ба ин савол таҳлил намудани адабиёти илмӣ зарур дониста мешавад ва чунин таҳлилу баррасӣ ба он хотир муҳим аст, ки тафовути он аз таҳдидҳо нишон дода шавад. Яъне, замоне метавонем ҷӣ гуна хусусият надоштани хавфро муайян намоем, ки агар ҷӣ гуна хусусият доштани онро нишон дода бошем. Чунин муносибат дар мавриди муайян намудани таносуби хатар бо таҳдид низ хеле зарур аст. Аз ин рӯ, саволи навбатӣ чунин мешавад:

– Хатар чӣ гуна моҳият ва хусусиятхоро доро мебошад? Замоне ки моҳият ва хусусиятҳои хавфу хатар муайян карда мешаванд, онро бо таҳдид муқоиса намудан мумкин аст.

Хусусиятҳои муҳими хавфҳо ва алоқамандии онҳо бо таҳдид. Дар бисёре аз мавридҳо хавфро бо ҳолати номуайяни ифода менамоянд. Ба ибораи дигар, номуайяни ва номаълум будани натиҷаҳои интизорӣ нишонаи муҳими хавфҳо мебошанд. Ба андешаи чомашиноси немис Н.Луман, «агар кӯшиш намоӣ, ки моҳияти хавфро муайян сози, тасаввур намудан кофист, ки ба тумани ғализ ворид шудай. Зеро дар тумани ғализ ҳатто фосилаи наздиктарин ноаён аст» [15,с.139]. Олими амрикоӣ Фрэнк Найт ба масъалаи номуайяни каме ҷиддитар муносибат намуда, ду навъи онро нишон додааст. Ба ақидаи ӯ, мафҳуми «хавф» барои ифодаи навъи якуми номуайяни ва худӣ мафҳуми «номуайяни» барои ифодаи навъи дуюми номуайяни истифода бурда мешавад. Ғайр аз ин, мафҳуми «хавф» доимо дар муносибат бо номуайяниест истифода мешавад, ки дар он имконияти ба амал омадани оқибатҳои ногувор мавҷуд аст. Аммо худӣ мафҳуми «номуайяни» бо вазъияте ифода меёбад, ки дар он имконияти ба амал омадани оқибатҳои гуворо ба мушоҳида мерасанд. Масалан: хавфи аз даст додан, хавфи зарару зиён دیدан; номуайян будани натиҷаҳои музаффарият, номуайян будани ғоида ва ғ. ба онҳо мисол шуда метавонанд [18,с.25]. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки хавф ифодагари эҳтимолияти ба вуқӯъ омадани ҳолати ногувор ва ё эҳтимоли пайдо шудани хатар мебошад. Чунин эҳтимолият замоне ба вучуд меояд, ки агар сатҳи эҳтимолият дар дараҷаи поён қарор дошта бошад. Масалан, замоне ки дар мавриди анҷом додани ғайриқонунӣ самаранок ва натиҷабахш эҳтимоли камтар эҳсос мешавад, эҳтимоли пайдо шудани хавфҳо ба вучуд меояд. Ин аст, ки хавфро бо ҳолати номуайяни ва ояндаи норавшан алоқаманд менамоянд. Хатар, дар навбати худ, таҳдиде мебошад, ки ба одамон ва моликияти арзишманди онҳо таъсири манфӣ мерасонад. «Эҳтимолият» чунин ҳолатҳо, ба монанди мавҷуд будани хатар ва ба амал омадани зарарро инъикос намуда, то як андоза номуайяниеро дар худ нигоҳ медорад. Хусусияти номуайяни доштани хавфҳо бо андешаҳои ихтилофноки одамон алоқаманд буда, ҳаҷм ва ҷиддияти хавфро дар дараҷаҳои гуногун қарор медиҳад. Чунин ҳолат (яъне, номуайяни) ба он хотир пайдо мешавад, ки одамон дониш ва таҷрибаи гуногун доранд ва аз ин рӯ, хавфхоро низ ба таври мухталиф тасаввур менамоянд [30].

Таҳлили гуфторҳои сиёсӣ нишон медиҳад, ки хавф дар муқобили ҳолати боэҳтимолият қарор дорад. Яъне, ҳолати боэҳтимолият ва ояндаи хурсандибархаш ҳамчун арзиши оӣ ва ояндаи нохуб, оқибати ногувор ва ҳолатҳои норухаткунанда ҳамчун хавф тасаввур карда мешаванд. Ҳарчанд ҳолати муқаммалӣ боэҳтимолият ғайриимкон бошад ҳам, дар ҳама ҳолат афзалияти асосӣ ба он дода мешавад. Дар ин маврид аз лиҳози арзишшиносӣ дихотомияи «беморӣ/солимӣ» пеши назар меояд, ки аввалӣ ҳолати ногувор ва дувумӣ арзиши оӣ маҳсуб меёбад. Дар мавриди қабули қарорҳои сиёсӣ низ хавфҳо ҳамчун ҳолати ногувор тасаввур мегарданд.

Дар байни донишмандони рус олимони Академияи илмҳои Россия дар омӯзиши хавфҳо саҳми арзанда гузоштаанд. Дар таҳқиқоти онҳо садамаҳои техникаю технологӣ, ба амал омадани ҳодисаю воқеаҳои ногувор, хавфи ба амал омадан ва роҳу воситаҳои пешгирӣ намудани онҳо таҳлилу баррасӣ шудаанд [23]. Дар таҳқиқоти онҳо хавф ченаки асосии хатар муаррифӣ мегардад. Онҳо ҳодисаю воқеаҳои эҳтимоли ва имконпазирро ба инобат гирифта, таркиби хавфро муайян намудаанд. Дар таҳқиқоти мазкур ҷанбаҳои объективӣ ва субъективӣ хавфҳо хеле хуб асоснок карда шудаанд [23,с.42-45]. Ҳолати объективӣ хавф маънои онро дорад, ки ҳодисаю воқеаҳо бе иштироки инсон ба вуқӯъ меоянд. Дар чунин маврид хавф ҳамвазни хатар доништа мешавад. Масалан, офатҳои табиӣ (заминҷунбӣ, обхезӣ, боришоти зиёд, гирдоб ва ғайраҳо) бе иштироки инсон ба амал меоянд. Аммо ҳодисаю воқеаҳои зиёде низ ҳастанд, ки маҳз сабабгори пайдоиши онҳо худӣ инсон аст. Масалан, инсоният метавонад неругоҳҳои атомиро насозад, садди неругоҳҳои барқи обиро, ки худаш сохтааст, метавонад дар сатҳи зарурӣ мустақкам намояд ва ё накунад, ба саломатии худ метавонад диққати ҷиддӣ зоҳир намояд ва ё умуман онро ба инобат нагирад. Дар чунин маврид хавф аз хатар тафовути ҷиддӣ дорад ва ҳатто онҳо дар муқобили ҳамдигар

қарор мегиранд. Яъне, инсон метавонад хавфҳоро идора кунад ва оқибатҳои ногувори онро ба сифр баробар созад. Аммо хатарро идора карда намешавад. Танҳо зарару зиён ва ё хисороти онро коҳиш медиҳанд ва ҳеҷ гоҳ он ба сифр баробар карда намешавад. Масалан, инсоният пеши роҳи заминчунбӣ ва ё обхезиро гирифта наметавонад, аммо бо тақия ба дастовардҳои илму техникаи муосир замону макони ба вуқӯъ омадани онро муайян намуда, талафот ва хисоротро метавонад чанд маротиба коҳиш диҳад. Хулоса, хавфҳо натиҷаи фаъолияти одамон мебошанд ва сабабҳои пайдоиши онҳоро низ дар фаъолияти инсонҳо бояд ҷустуҷӯ кард. Ғайр аз ин, хатар субъекти мушаххас надорад. Онро ҳамчун таъсири манфии муҳити берунӣ тасаввур намудан мумкин аст. Аммо, хавфҳо ба монанди таҳдидҳо субъективӣ мебошанд. Масалан, агар зарару зиёни имконпазир натиҷаи қарорҳои қабулшуда бошанд, ин гуна ҳолат ифодагари хавф аст. Аммо агар чунин зарару зиён аз муҳити беруна бошад, пас онро хатар гуфтан мумкин аст. Айнан дар чунин шакл тасаввур гардидани хавф дар таҳқиқоти ҷомеашиносии немис У.Бек [2] ба мушоҳида мерасад.

Ҳарчанд таҳдид аз хавф тафовути ҷиддӣ дошта бошад ҳам, онҳо бо ҳамдигар алоқаи зич доранд. Масалан, субъекти таҳдид кӯшиш менамояд, ки барои рақибии худ хавфҳои гуногунро ба вуҷуд оварад. Ба ибораи дигар, монета эҷод намудан дар раванди амалишавии манфиатҳои рақиб, корношоям гардонидани имкониятҳои вай ва ниҳоятан дар ҳолати ногувор қарор додани ӯ, раванди ба вуҷуд овардани хавфҳо мебошад. Дар ин маврид ҳолати ногувор ҳамчун хавф ва кӯшиши ба вуҷуд овардани ин гуна ҳолат ҳамчун таҳдид бояд доништа шавад. Олими рус И.А. Сушкова чунин ҳолатро ба инобат гирифта, дар мақолаи худ таносуб ва алоқамандии «хатар», «таҳдид» ва «хавф»-ро дар мисоли таъмини амнияти иқтисодӣ таҳлилу баррасӣ намуда, хавфро натиҷаи таҳдид номидааст [21].

Дар баъзе аз мавридҳо тафовути таҳдид ва хавфро ба воситаи унсурҳои таркибии онҳо муайян намудан зарур аст. Зеро дар баъзе сарчашмаҳои илмӣ қайд мегардад, ки «хавф дар худ ду унсурҳои муҳимро нигоҳ медорад: якум, эҳтимоли сар задани воқеаи нохуш ва дуюм, оқибатҳои ногувори ин воқеа (зарар, зиён, хисорот)» [23,с.40]. Чунин тарзи баррасӣ маъноӣ онро дорад, ки субъекти амният ҳангоми баҳогузорӣ намудани таҳдиду хатарҳо метавонад сатҳи зоҳиршавии унсурҳои хавфро баҳогузорӣ намояд ва сипас қарорҳои дахлдор қабул кунад. Ба андешаи Арасту, «одамон аз ҳамаи зарарҳо наметарсанд, масалан, аз танбалӣ намудан ва ё беадолатӣ кардан наметарсанд. Онҳо танҳо аз он зарарҳое метарсанд, ки дарду аламро ба вуҷуд меоваранд ва ё инсонро саҳт ғамгин сохта, дар ҳолати ногувор қарор медиҳанд. Аммо инсонҳо бисёртар аз зарарҳое метарсанд, ки дар фосилаи наздик қарор доранд, яъне то он дараҷа наздике, ки ба амал омаданашон имконпазир аст» [1,с.173-174]. Ин аст, ки бо дарназардошти зоҳиршавии унсурҳои таркибии хавф дар ҳаҷор вазъият мавҷуд будани хавфҳоро нишон медиҳанд:

Вазъияти якум: эҳтимоли сар задани ҳодисаи нохуш хеле зиёд аст, аммо ба субъекти амният ин ҳодиса зарару зиёни камтар мерасонад. Дар чунин шароит субъект дарк менамояд, ки ба вай ҳеҷ гуна хатар таҳдид намекунад.

Вазъияти дуюм: зарару зиён аз ҳодисаи бавуқӯъоянда хеле зиёд аст, аммо эҳтимоли сар задани он хеле ночиз мебошад. Дар чунин шароит низ хатар эҳсос намешавад.

Вазъияти сеюм: субъекти амният на танҳо аз ҳодисаи бавуқӯъоянда зарару зиёни бештар намебинад, балки эҳтимоли сар задани он низ вуҷуд надорад. Дар чунин шароит бехатарии комил дида мешавад.

Вазъияти чорум: агар зарару зиён ва хисороти моддию маънавӣ аз ҳодисаи бавуқӯъоянда зиёд бошад ҳамзамон эҳтимоли сар задани ин ҳодиса ба мушоҳида расад, пас ин гуна вазъиятро ҳолати хатарнок ва сатҳи баланди зоҳиршавии хавф гуфтан мумкин аст [23,с.40-41].

Хавф ҳамчун дараҷаи аввали зоҳиршавии хатар дар бештаре аз мавридҳо имконияти баамалоии оқибати ногувор муаррифӣ гардида, он барои субъекти амният ва дурнамои рушди объектҳои амният метавонад мушкилӣ эҷод намояд. Аммо дар лаҳзаҳои аввали пайдоиши худ хавфҳо метавонанд дар шакли изтироб пайдо шаванд ва ҳолати нороҳаткунамандаро ба вуҷуд оваранд. Аз ин рӯ, изтироб ҳамчун марҳилаи аввали

пайдоиши хавф маҷмӯи шароитҳое мебошад, ки ба манфиатҳои миллӣ таъсири манфӣ намерасонанд, аммо тавачҷуҳи махсусро талаб мекунад [13,с.88]. Муҳаққиқи рус Зеленков М.Ю. низ хавфро ҳамчун имконияти ба амал омадани оқибатҳои ногувор ва ғайриинтизорӣ медонад, ки дар фаъолияти объекти амният ба амал меояд. Аммо изтироб, ба андешаи ӯ, маҷмӯи шароитҳое мебошад, ки ҳанӯз дар шакли таҳдид зоҳир нагардидааст, аммо ба он тавачҷуҳ намудан хеле зарур мебошад. [11,с.39] Чунин вазъият ҳеҷ гоҳ маъноӣ онро надорад, ки ба шароитҳои ногувор безътиноӣ зоҳир карда шавад. Бояд тазаккур дод, ки дар ҳолати безътиноӣ зоҳир намудан ба изтиробҳои имкони ба таҳдид табдил ёфтани онҳо ба амал меояд, ки дар чунин шароит коҳиш додани зарар хеле мушкил мегардад. Мутафаккири италиявӣ Н.Макиавелли дар ин маврид мисоли аҷоибро пешниҳод назар меорад. Ба андешаи ӯ, «дар марҳилаи аввал муайян намудани бемории сил хеле мушкил, аммо табобаташ осон аст. Лекин, вақте ки ин беморӣ авҷ мегирад, муайян кардани он осон ва табобаташ душвор мегардад» [16,с.16]. Н.Макиавелли муътақид аст, ки дар таҷрибаи давлатдорӣ низ вазъият чунин аст. Яъне, агар мушкилиҳои ҷамъияти сари вақт муайян карда шаванд, ҳалли онҳо осон аст. Аммо, агар он то дараҷае рафта расад, ки ҳар як инсон мавҷудияти онро эҳсос намояд, аз байн бурдани кори он осон нест. Ин аст, ки муҳаққиқони замони муосир низ ба масъалаи изтироб, яъне мушкилиҳои ҳалталаби ҷомеа низ тавачҷуҳ зоҳир менамоянд. Масалан, М.Ю. Зеленков дараҷаҳои зоҳиршавии хатарро аз изтироб оғоз намудааст. Ба андешаи ӯ, аввал изтироб ба амал меояд, сипас ба хавф табдил меёбад ва баъдан дар шакли таҳдид зоҳир мегардад [11,с.43-44].

Дар муқобили ин гуфтаҳо, мушоҳидаҳо ва таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки изтироб ҳамчун нишонаи мавҷудияти масъалаҳои ҳалталаб ва талаботҳои қонебношуда ифодагари сатҳи осебпазирии ҷомеа мебошад. Субъекти таҳдид ва бавучудоварандаи хавфҳо дар бисёре аз мавридҳо мушкилиҳои дар ҷомеа мавҷударо ҳамчун осебпазирии субъекти амният тасаввур намуда, онро моҳирона барои ноустувор гардонидани мавқеи рақибӣ худ истифода менамояд. Масалан, камбизоатӣ, мавҷудияти коррупсия, дар сатҳи паст қарор доштани сифати таълиму тарбия, риоя нагардидани ҳуқуқи озодагон инсон ва ғайраҳо масъалаҳои ҳалталабе мебошанд, ки осебпазирии субъекти амниятро ифода менамояд. Барои аз байн бурдани осебпазирӣ ҳалли масъалаҳои мазкур дар мадди аввал гузошта мешаванд. Дар раванди коҳиш додан ва ё аз байн бурдани осебпазирӣ низ хавфҳо ва таҳдидҳое пайдо мешаванд, ки дар аксар маврид онҳо ҳадафмандона ба вучуд оварда шудаанд.

Чи гунае ки маълум аст, сарчашмаи пайдоиши таҳдид, шаклҳои зоҳиршавии он ва субъектҳои таҳдид мундариҷаи асосии концепсияи таҳдидро ташкил медиҳанд. Аммо дар таҳқиқоти баъзе муҳаққиқон онҳоро дар муносибат бо хавфу изтироб низ истифода намудаанд. Масалан, аз ҷониби баъзе муҳаққиқон ибраз мегардад, ки сарчашмаи пайдоиши падидаҳои манфӣ бояд ҳамчун изтироб доништа шуда, шакли зоҳиршавии падидаҳои мазкур ҳамчун таҳдид ва раванди ба таҳдид табдил ёфтани изтироб ҳамчун хавф доништа шавад [27,с.66]. Аз ин гуна баррасӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ба вучуд омадани падидаи манфӣ ҳамчун изтироб доништа шуда, дар натиҷаи безътиноӣ зоҳир намудан нисбат ба ҳалли он эҳтимоли ба таҳдид табдил ёфтани он ба вучуд меояд. Ин гуна баррасӣ норасоҳои худро дорад. Бо чунин муносибат раванди пайдоиши таҳдидҳоро муайян намудан мумкин аст, аммо таҳдидҳои воқеиро наметавон баҳогузорӣ ва пешгирӣ кард.

Олими дигар А.Б. Логунов ба моҳияти хавфҳо диққати зарурӣ дода, онро эҳтимоли амалӣ нагардидани мақсадҳои гузошташуда медонад. Масалан, мақсадҳои миллӣ, стратегияҳои миллию давлатӣ, барномаҳои давлатӣ, қарорҳои ҳукумати ва ғ. ба мақсадҳои гузошташуда мисол шуда метавонанд. Худи мақсад, амалӣ гардидан ва ё нагардидани он доимо дар мадди аввал гузошта мешаванд. Ӯ мундариҷаи ҳадафҳои стратегиро дар шакли зерин тасаввур намудааст: мақсадҳо (натиҷаҳои интизорӣ), роҳу усулҳои амалӣ намудани онҳо (стратегияҳо ва концепсияҳои соҳавӣ), воситаҳо ва манбаъҳо (нерӯҳои мусаллаҳ, боигариҳои табиӣ, имкониятҳои иқтисодӣ, манбаъҳои инсонӣ, маданияти стратегӣ, иродаи сиёсӣ ва ғ.). Бо дарназардошти чунин мундариҷаи мураккаб А.Б. Логунов ибраз мегардад, ки хавф тавозуни нобаробари байни мақсадҳо,

роху усулҳои амалигардонии онҳо, воситаҳо ва манбаҳои дарихтиёрбуда мебошад [14,с.50]. Яъне, бо ҳам мувофиқат накардани унсурҳои номбаргардида, хавфи амалӣ нагардидани ҳадафҳои стратегиро ба миён меорад. Аз ин баррасӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки на танҳо таҳдидҳо, балки хавфҳо низ метавонанд аз ҷониби субъекти мушаххас ҳадафмандона ба вучуд оварда шаванд. Яъне, корношоям гардонидани манбаҳои сафарбаргардида ва монеа эҷод намудан дар самти амалишавии стратегияҳои давлатӣ фаъолиятҳои мебошанд, ки барои эҷоди хавфҳо нигаронида шудаанд.

Хусусиятҳои бевоситаи хатар ва алоқамандии он бо таҳдид. Аксари муҳаққиқон миқёси хатарро аз миқёси хавфҳо ва таҳдидҳо зиёдтар медонанд ва хавфу таҳдидро дараҷаҳои гуногуни зоҳиршавии хатар номидаанд. Дар самти омӯзиши таҳдиду хатарҳо ва хавфҳо муҳаққиқи рус Кардашова И.Б. саҳми арзанда гузоштааст. Ӯ вобаста ба имкони расонидани зарар ва оқибатҳои номувоҷиби падидаҳои манфӣ ба баррасии ин масъала машғул гардида, миқёси хатарро нисбат ба миқёси таҳдид васеътар донистааст. Ба андешаи ӯ, пеш аз ҳама, дараҷаҳои зарари имконпазир бояд аз ҳамдигар фарқ карда шаванд. Ӯ муътақид аст, ки вобаста ба ҳаҷми зарар хатарҳо дар се дараҷа зоҳир мегарданд: дар дараҷаи паст (дар ин сатҳ имконияти расонидани зарар ночиз аст), дар дараҷаи миёна (дар ин сатҳ зарари имконпазир боиси ташвиш аст) ва дар дараҷаи баланд (дар ин сатҳ зарари имконпазир хеле бузург буда, ба мавҷудияти объект таъсири манфӣ расонида, дар самти рушду инкишофи он монеаҳои ҷиддӣ эҷод менамояд) [13,с.87]. Аз ин баррасӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки таҳдид дараҷаи ниҳонии зоҳиршавии хатар ба шумор рафта, зарару зиёни он низ хеле калон аст.

Ба ҳамин монанд муҳаққиқи дигари рус А.А. Першин дар атрофи мафҳуми «таҳдид» мулоҳизаронӣ намуда, моҳияти онро ба воситаи зоҳиршавии дараҷаи хатар шарҳ додааст. Ба андешаи ӯ, мафҳуми «дараҷаи хатар» имкон медиҳад, ки таҳдид ҳамчун дараҷаи баландтарини хатар муаррифӣ карда шавад. Бо дарназардошти чунин вазъият ӯ таҳдидро чунин падидае медонад, ки дар он на танҳо нияти расонидани зарар, балки қобилият, имконият ва омодагӣ барои таъсири манфӣ расонидан ба объекти мушаххас дида мешавад [19,с.50]. Баъзан дар як қатор сарчашмаҳои илмӣ таҳдид ҳамчун дараҷаи баландтарини зоҳиршавии хатар, дар навбати худ, боз дар якҷанд дараҷаи дигар зоҳир мегардад. Барои мисол, як қатор муҳаққиқон дар атрофи марҳилаҳои рушду инкишофи таҳдид низ суҳбат намудаанд. Масалан, дар таҳқиқоти А.В. Опалева марҳилаҳои мазкур ба таври зайл нишон дода шудаанд: ташаккулёбии таҳдид, амалишавии таҳдид, дар шакли зарар ба амал омадани оқибатҳои манфии таҳдид, васеъ гардидани миқёси зарарҳои расонидашуда [19,с.58].

Инчунин, як қатор муҳаққиқон пешниҳод менамоянд, ки падидаҳои манфӣ бояд ба воситаи миқёси зарар баррасӣ гарданд ва дар раванди муайян намудани моҳияти онҳо омилҳои ба инобат гирифта шаванд, ки онҳо ба арзишҳои милли ва манфиатҳои милли мамлакат таъсири манфӣ расонида истодаанд [17,с.17]. Омилҳои, ки дар шакли падидаҳои зараррасон зоҳир мегарданд, метавонанд ба сифати хавф, изтироб ва таҳдид муаррифӣ гарданд, ки онҳо ҳамагӣ дараҷаҳои гуногуни зоҳиршавии хатар ба шумор мераванд. Дар омӯзиши падидаҳои мазкур тафовути байниҳамдигарии онҳо диққати моро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар мавриди баррасии тафовутҳои байниҳамдигарии мафҳумҳои «таҳдид» ва «хатар» андешаҳои олими рус М.Ф. Гатско хеле ҷолибанд. Ӯ ҷаҳор нишонаи фарқунандаи таҳдид ва хатарро ба таври зерин асоснок намудааст:

1) Дараҷаи омодагӣ барои расонидани ин ё он зарар таҳдидро аз хатар фарқ мекунонад. Таҳдид марҳилаи ниҳонии муташанниҷ гардидани муҳолифатҳо мебошад, ки дар он барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ ва дигар мақсадҳо омодагии як субъекти сиёсат барои истифода намудани қувваҳои гуногун дар муносибат ба объекти мушаххас ба мушоҳида мерасад. Хатар бошад, марҳилаи аввали пайдоиши муҳолифатҳо дониста мешавад, ки дар он яке аз субъектҳои сиёсат иқтисодии таъсир расониданро ҳарчанд дошта бошад ҳам, вале бо дарназардошти омилҳои гуногун ӯ ҳанӯз барои истифода намудани қувва ва ё таҳдиди истифода намудани онҳо омода нест.

2) Таҳдид ду унсури муҳимро бояд дар худ нигоҳ дорад: нияти зарар расонидан ба манфиатҳои амният ва имконияти амалӣ намудани нияти мазкур. Аммо хатар бошад, бо мавҷудияти яке аз ин унсурҳо асоснок карда мешавад. Яъне, мавҷудияти нияти бад, аммо мавҷуд набудани имконияти амалӣ намудани он ва баръакс, мавҷудияти имконияти расонидани зарар, аммо надоштани нияти бад танҳо хатар асту бас. Мавҷудияти ҳардуи он аллакай таҳдид дониста мешавад.

3) Таҳдид ҳама вақт аз ҷониби субъекти мушаххас (субъекти таҳдид, сарчашмаи таҳдид) зоҳир гардида, ба ҷониби мушаххас (объекти таҳдид) нигаронида шудааст. Аммо дар муқоиса бо таҳдид, хатар характери шартӣ дорад ва дар аксар маврид субъект ва объекти хатар номушаххас мебошанд.

4) Хатар доимо дар худ таҳдиди имконпазирро нигоҳ медорад. Аммо барои амалӣ гардидани ин гуна таҳдидҳо шароити мушаххас ба вучуд овардан зарур аст (ба вучуд овардани имкониятҳои зарурӣ ва ташаккул додани мақсади расонидани зарар), ки дар чунин шароит таҳдиди имконпазир ба таҳдиди воқеӣ табдил меёбад [5].

Аз баррасиҳои М.Ф. Гатско хулосаҳои зерин бар овардан мумкин аст. Аввал ин ки мавҷуд будани имконияти расонидани зарар, аммо надоштани чунин мақсад ва баръакс, мавҷудияти нияти расонидани зарар, аммо надоштани имконияти зарурӣ барои амалӣ намудани он, таҳдид не, балки хатар дониста мешавад. Аммо чунин хатарро ҳарчанд таҳдиди воқеӣ ҳам набошад, таҳдиди имконпазир гуфтан мумкин аст. Зеро барои субъектҳои, ки нияти расонидани зарарро доранд, роҳи воситаҳои гуногуни ба даст овардани имкониятҳои объективӣ мавҷуданд ва баръакс, барои субъектҳои, ки имконияти расонидани зарарро доранд, рафтори барои ӯ нописанд метавонад дар он сабаби ба вучуд омадани ниятҳои манфӣ гарданд. Аз ин рӯ, таҳдидҳои имконпазир хатарҳои мебошанд, ки дар шароити мушаххас ва дар зери таъсири омилҳои гуногун метавонанд ба таҳдидҳои воқеӣ табдил ёбанд.

Ҳамин тариқ, М.Ф. Гатско нишонаҳои фарқкунандаи мафҳумҳои «таҳдид» ва «хатар»-ро таҳлилу баррасӣ намуда, ба хулосае меояд, ки таҳдид омодагии (нияти бад+имконияти зарурӣ) як субъекти сиёсат барои расонидани зарар ба манфиатҳои ҳаётан муҳими субъекти дигари сиёсат мебошад, ки чунин таъсиррасонӣ барои ҳалли муҳолифатҳои бавучудномада ва барои ба даст овардани афзалиятҳои якҷониба амалӣ карда мешавад. Ӯ муътақид аст, ки дар соҳаи амнияти миллии ҳатто хатарҳои ночиз дар шароити ба вучуд омадани вазъияти номуҷор метавонанд ба таҳдидҳои бевосита табдил ёбанд [5].

Ҳамин тариқ, хатар аз таҳдид ба воситаи ҳаҷм ва миқёси зарар фарқ карда мешавад. Масалан, одамон метавонанд доимо дар ҳолати хатарнок қарор дошта бошанд, аммо на ҳама вақт онҳо дар зери таъсири таҳдидҳо қарор мегиранд. Яке аз нишонаҳои дигари фарқкунандаи хатар аз таҳдид самти таъсиррасонии онҳо мебошад. Хатар дар аксар маврид ба субъект ва ё объекти мушаххас нигаронида нашудааст ва характери ҳамарофарогиранда дорад. Дар шароити мавҷудияти хатар объекти амнияти миллии ва субъекти таъмини амният номушаххас мебошанд. Аммо таҳдид бошад, падидаи мушаххасе мебошад, ки сарчашмаи мушаххас дорад ва ба самти муайян нигаронида шудааст. Агар сарчашмаи таҳдид мавҷуд набошад, пас таҳдид низ вучуд дошта наметавонад. Таҳдид ҳамчун дараҷаи баландтарини хатар доимо мушаххас аст, аммо хатар бошад шартӣ ва номушаххас мебошад.

Яке аз нишонаҳои дигари таҳдидҳо, ки бо ин роҳ онро аз хатарҳо фарқ намудан мумкин аст, алоқамандии таҳдид бо манфиатҳои миллии мебошад. Таҳдидҳо доимо бо манфиатҳои миллии алоқаманданд. Агар манфиатҳои миллии мавҷуд набошанд, пас таҳдидҳо низ вучуд дошта наметавонанд. Дар муқобили ҳар як манфиат таҳдид ва ё таҳдидҳои мушаххас қарор мегиранд. Чунин андешаро муҳаққиқи рус А.Б. Логунов, низ ҷонибдорӣ намудааст. Ба андешаи ӯ, «берун аз системаи манфиатҳои миллии таҳдид вучуд надорад ва онҳоро хатар номидан мумкин аст» [14,с.22].

Яке аз нишондодҳои дигаре, ки барои мушаххаснамоии мазмуну мундариҷаи хавфу хатар ва таҳдидҳо истифода мешавад, ташкил намудани шакли мубориза мебошад. Мубориза бо таҳдид ва аз байн бурдани сарчашмаҳои таҳдид характери тактикийро стратегӣ дорад. Барои дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани ин навъи мубориза

андешидани чораҳои зарурӣ лозим доништа мешавад. Пеш аз ҳама, ташаккул додани низоми чорабиниҳои назариявӣ ва амалӣ бояд анҷом дода шавад. Аз қабилӣ, коркарди концепсия, доктрина, стратегия, барномаҳои амалӣ, нақшаи чорабиниҳо, ташкил намудани сохторҳои гуногун, ба вуҷуд овардани ҷойҳои нави корӣ, баланд бардоштани музди меҳнат ва ғ. Аммо хатарҳо, хавфҳо ва изтироб танҳо ба воситаи иҷрои қарорҳо, риояи талабот ва муқаррароти низомномаҳо, оинномаҳо ва дастурамалҳо аз байн бурда мешаванд.

Олими нидерландӣ М.Х. Де Веерд се унсурӣ таҳдидро нишон додааст: нияти зарар расонидан, имконияти зарар расонидан ва оқибатҳои зарар [9]. Аз чунин баррасӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки барои таҳдид мавҷудияти нияти зараррасонӣ ва имконияти амалӣ намудани зарар ҳанӯз нокифоя мебошад, агар оқибатҳои зарар дида нашаванд.

Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, аз лиҳози дараҷаҳои зоҳиршавии хатар мавриди баррасӣ қарор додани таҳдиду хавфҳо ба мақсад мувофиқ мебошад. Дар чунин шароит хавф, изтироб ва таҳдид дараҷаҳои гуногуни зоҳиршавии хатар муаррифӣ мегарданд. Дар чунин маврид гуфтан мумкин аст, ки дар аввал хавфҳо ба амал меоянд ва тадриҷан ба изтироб табдил меёбанд, ки дар ниҳояти қор ва дар раванди ташаккулёбии худ метавонанд дар шакли таҳдид зоҳир гарданд. Мубориза бо таҳдидҳо ва дар баъзе аз мавридҳо муқовимат намудан бо онҳо имкон медиҳад, ки таъсири манфӣ ва зарари имконпазири онҳо коҳиш дода шуда, онҳо ҳамчун хатар аз дараҷаи таҳдид ба дараҷаи изтироб ва хавф поён бурда шаванд. Аммо бояд дар назар дошт, ки аз дараҷаи баландтар ба дараҷаи поёнтар овардани хатар ҳеҷ гоҳ таъсири манфии онро аз байн намебарад ва чунин амал маъноӣ онро дорад, ки ҳалли ин ва ё он масъала барои оянда мавқуф гузошта шудааст.

Муҳаққиқи дигар А.И. Поздняков дар асарҳои худ ибраз медорад, ки «зарару зиён» ҳамчун категорияи муҳимтарини назарияи амнияти миллӣ бояд доништа шавад. Зеро ба воситаи он моҳияти таҳдиду хатарҳо, хавфҳо ва изтироб ба осонӣ равшан карда мешавад. Ба андешаи ӯ, категорияи «зарар» вазъияти номусоиде мебошад, ки дар он паст гардидани сатҳу сифат ва коҳиш ёфтани самаранокии арзишҳои миллӣ дида мешаванд. Масалан, корношоям гардидани манбаъҳо ва паст гардидани иқтисодии соҳаҳои гуногуни мамлакат боиси он мегардад, ки давлату миллат аз равандҳои ҷаҳонӣ қафо монанд ва барои барқарор намудани мавқеи пештараи худ заҳматҳои зиёд кашида, талафотро ҷуброн намоянд, ки чунин амал харҷҳои зиёди иловагиро металабад. А.И. Поздняков ибраз медорад, ки зарар метавонад на танҳо ба арзишҳои моддӣ, балки ба арзишҳои маънавии ҷомеа низ таъсири манфӣ расонад. «Зарар ҳама гуна тағйироте мебошад, ки ба фаъолияти муназзами ҷамъиятӣ таъсири манфӣ расонида, пешбурди қору фаъолият ва тарзи зиндагии солимро қисман номумкин менамояд» [20].

Дар маҷмӯъ, гуфтан мумкин аст, ки дар шароитҳои зерин ба арзишҳои миллӣ ва дастовардҳои мамлакат зарару зиён расонида мешавад:

– дар ҳолати ба амал омадани таъсири фишор аз ҷониби давлатҳои дигар (рақибон, душманон, бадхоҳон), шарикони стратегияи онҳо, намояндаҳои онҳо дар дохили мамлакат;

– дар фаъолияти субъектҳои гуногуни дохили мамлакат, махсусан дар фаъолияти субъектҳои сиёсат (иҷро накардани уҳдадорӣҳо, риоя нагардидани дастурамалҳои вазифавӣ, бе омодагии касбӣ фаъолият намудан, суиистифода аз мансаб, амалҳои коррупсионӣ ё ришваситонӣ ва ғ.);

– равандҳои объективӣ, ки аз иродаи одамон вобаста нестанд (офатҳои табиӣ, ходисаҳои техногенӣ, номусоид гардидани муҳити минтақавӣ ва байналхалқӣ ва ғ.).

Бо дарназардошти ин гуфтан мумкин аст, ки дар раванди таъмини амнияти миллӣ ҳифзи арзишҳои миллӣ ва дастовардҳои мамлакат масъалаи аввалиндараҷа мебошад. Таҳдиду хатар зухуроте мебошанд, ки дар пайи худ зарару зиёни дар бисёре аз мавридҳо ҷуброннопазирро ба вуҷуд меоваранд. Ин аст, ки ҳар як субъект, аз ҷумла давлатҳои миллӣ дар фаъолияти ҳамаҷузъаи худ қонеъ намудани талаботҳои ҳешро дар

мадди аввал гузошта, ҳифз намудани арзишҳо ва афзун намудани ҳаҷму миқдори онҳо ва ниҳоятан ба даст овардани фоидаи бештарро пайгирӣ менамоянд.

Сиёсатшиноси рус М.Ф. Гатско ибораи «хавфи ба амал омадани зарар»-ро истифода намуда, ҳамзамон категорияҳои «изтироб», «хатар» ва «тахдид»-ро ба воситаи он баррасӣ намудааст. Ба ақидаи ӯ, «изтироб», «хатар» ва «тахдид» дараҷаҳои гуногуни хавфи ба амал омадани зарар мебошанд, ки ба объекти амният ва ё ба манфиатҳои амнияти миллии таъсир мерасонанд [6,с.25-26]. Ҳамин тариқ, «хавф» ҳамчун категорияи назарияи амнияти миллии эҳтимоли расонидани зарар ба объекти амният доништа мешавад.

Новобаста аз тафовути байниҳамдигарӣ падидаҳои мазкур барои рушди ояндаи мамлакат оқибатҳои зиёновар дошта, саривақт муайян намудан ва таваҷҷуҳи зарурӣ додан ба онҳо, чораҳои саривақтӣ ва зарурӣ андешидан яке аз шартҳои асосии ҳимояи манфиатҳои миллии ба шумор мераванд.

Як қатор хавфу хатар ва таҳдидҳо аз рафтори субъектҳои мушаххас вобастаанд. Дар чунин шароит моҳияти онҳо низ ба воситаи нияти расонидани зарар, имконият, қобилият ва омодагии онҳо барои расонидани таъсири манфӣ шарҳ дода мешавад. Аммо пайдоиш ва мавҷудияти як гурӯҳ хавфҳо ва таҳдидҳо аз иродаи ҳеч як субъект вобаста нестанд. Онҳо дар зерии таъсири бухронҳои гуногун ба амал меоянд, ки барои муайян намудани дараҷаҳои зоҳиршавии ин гуна хатарҳо муносибати объективӣ зарур мебошад. Яъне, гурӯҳи аввалро омилҳои субъективии сар задани хатар ва гурӯҳи дуюмро омилҳои объективии сар задани хатар номидан мумкин аст.

Муҳаққиқони масоили ҳарбӣ мафҳуми «тахдид»-ро дар муносибат бо мафҳуми «хатар» шарҳ додаанд. Намояндагони ин соҳаи илм таҳдидро дараҷаи ниҳоии хатар ва хатарро таҳдиди эҳтимоли муаррифӣ менамоянд. Ба андешаи В.Л. Манилов, «тахдид хатари бевоситаест, ки ба манфиатҳои ҳаётан муҳим ва ба амнияти миллии зарар расонида, ба арзишҳои миллии, пеш аз ҳама, ба истиклолияти сиёсӣ, давлатдорӣ миллии ва тамомияти арзӣ таъсири манфӣ мерасонад» [17,с.17]. Дар китобҳои дарсию таълимии соҳаи ҳарбӣ низ ба таври мушаххас «тахдид имконияти воқеии расонидани зарар ба манфиатҳои ҳаётан муҳим» муаррифӣ гардидааст [4,с.240].

Дар самти таъмини амнияти иттилоотӣ бошад, вобаста ба моҳияти таҳдид андешаҳои гуногун вучуд доранд. Чунончи, дар ин соҳаи амният таҳдид шарту шароите доништа мешавад, ки дар зерии таъсири муносибатҳои мутақобилаи объектҳои гуногун ба вучуд омада, қодир аст ба объекти мушаххаси амнияти иттилоотӣ таъсири манфӣ расонад. Таъсири манфӣ аз ҷониби муҳаққиқони ин соҳа аз рӯи хусусиятҳои зарари расонидашуда муайян карда мешавад. Чунончи, дараҷаи тағйирёбии таркиби сифатии объекти амният ва то кадом дараҷа имконпазир будани ҷуброни оқибатҳои таҳдид меёрхое мебошанд, ки барои муайян намудани таъсири манфӣ истифода мешаванд [3,с.227].

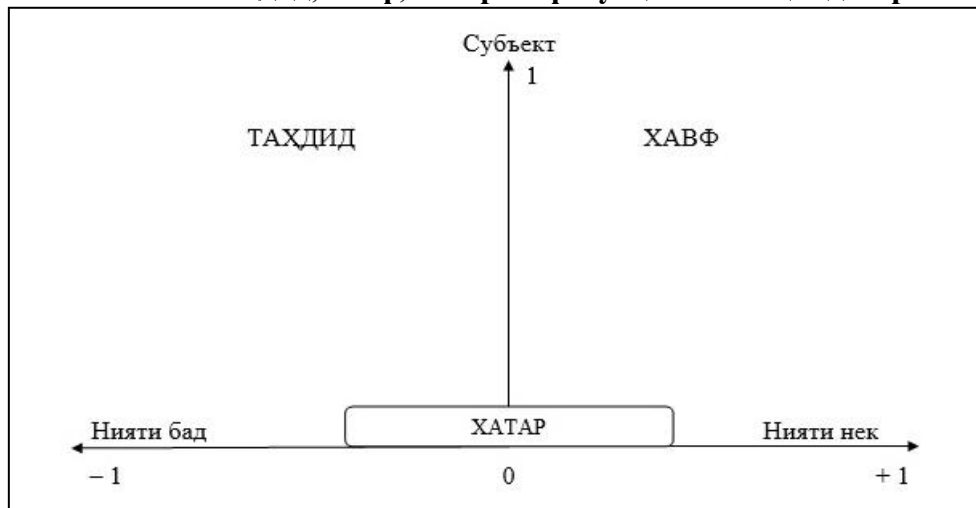
Бояд гуфт, ки дар баъзе аз мавридҳо моҳияти таҳдид дар алоқамандӣ бо шарҳи моҳияти хатар тавзеҳ дода мешавад. Дар ин самти таҳқиқот сиёсатшиноси рус М.Ю. Зеленков қорҳои зиёд анҷом додааст. Ба андешаи ӯ, «имконияти расонидани ин ё он зарар ба манфиатҳои амният мундариҷаи умумии таҳдид ва хатар ба шумор меравад. Аммо муайян намудани ҳаҷми зарар чи дар мавриди амалишавии таҳдид ва чи дар мавриди амалишавии хатар номушаххас боқӣ мемонад ва ба таври амиқу дақиқ баҳогузорӣ намудани нишондодҳои миқдории оқибатҳои зарар низ қариб ки номумкин аст. Дар чунин шароит агар хатар эҳтимоли ба амал омадани зарару зиён ва таҳдид бошад, имконияти воқеии расонидани зарар муаррифӣ гарданд, ба мақсад мувофиқ аст. Чунин баррасӣ маъноӣ онро дорад, ки дар ҳолати мавҷудияти хатар таҳдид метавонад вучуд надошта бошад ва танҳо дар шароити мушаххас ва дар зерии таъсири омилҳои мухталиф хатар ба таҳдид табдил меёбад» [12,с.40].

М.Ф. Гатско ҳулосаҳои худро нисбат ба моҳияти таҳдиду хатар ҷамъбаस्त намуда, саволе мегузорад, ки дар миёни омилҳои ноустуворкунанда (хавф, изтироб, хатар ва таҳдид) кадоме аз онҳо аввалиндараҷа мебошад ва ҳангоми посух ба ин савол ибраз меорад, ки хавф омили ноустуворкунандаи аввалиндараҷа аст. Изтироб, хатар ва таҳдид дараҷаҳои гуногуни хавф мебошанд, ки ба амнияти шахс, ҷомеа ва давлат

таъсири манфӣ мерасонанд ва омилҳои ноустуворкунандаи дуҷумдараҷа ба шумор мераванд.

Дар таҳқиқоти сиёсатшиносони аврупоӣ таносуби таҳдид бо хавфу хатарҳо бо диди нав шарҳу тавзеҳ дода шуда, сарҳади онҳо муайян карда шудааст. Онҳо ба масъалаи «интенционализм»^{*} таваҷҷуҳ намуда, нияти одамонро ҳамчун меъёри асосии муайянкунандаи сарҳади байниҳамдигарии таҳдид, хатар ва хавфҳо медонанд. Ба ақидаи онҳо, таҳдид доимо бо нияти расонидани зарар алоқаманд аст, аммо хавфу хатарҳо чунин хусусиятро доро нестанд [24] (ниг. ба расми №1).

Расми 1. Таҳдид, хавф, хатар: тафовутҳои байниҳамдигарӣ

Дар нуқтаи сифр ҳам субъект дида намешавад ва ҳам нияти бад ё нек низ вучуд надоранд. Офатҳои табиӣ, аз қабилӣ обхезӣ, заминчунбӣ, бемориҳои сироятӣ ва монанди инҳо хатар мебошанд. Пайдоиши хавфҳо аз рафтори субъекте вобаста аст, ки нияти бад надорад ва барои таъмини рушди инкишоф қарорҳои дахлдор қабул менамояд. Аммо дар аксар маврид қарорҳои қабулшуда оқибатҳои ногуворро ба вучуд меоваранд. Масалан, қарорҳои дорои хусусияти иқтисодӣ ва ё технологӣ асосан барои таъмини рушди чома қабул мегарданд, аммо онҳо метавонанд оқибатҳои нохуб дошта бошанд. Масалан, рушди саноат боиси тағйирёбии иқлим, рушди нақлиёт боиси камшавии захираҳои энергетикӣ, зиёд намудани аҳолии шаҳрнорин боиси ифлосшавии муҳити зист ва ғ. шуда метавонанд. Таҳдид бошад, рафтори субъекте мебошад, ки дар муносибат бо субъектҳои дигар нияти бад дорад. Таҳдидҳо ба монанди хатарҳо ва хавфҳо барои субъекти мушаххас оқибатҳои ногувор доранд ва дар муқоиса бо хатарҳо расонидани ин гуна зарару зиён ҳадафмандона амали карда мешавад.

Дар чунин шакл баррасӣ гардидани масъалаи мазкур як норасоии ҷиддӣ дорад. Яъне, хавфҳо натиҷаи ниятҳои нек ва пайомади истифодаи дастовардҳои инсоният муаррифӣ мегарданд. Аммо, дар амалияи сиёсӣ хавфҳо ба монанди таҳдидҳо ҳадафмандона дар муқобили субъекти амният метавонанд ба вучуд оварда шаванд. Ба ибораи дигар, замоне ки хавфҳо бо мақсади расонидани зарар ва ё корношоям гардонидани манбаъҳои рақиб ҳадафмандона ташкил мешаванд, онро таҳдид гуфтан мумкин аст. Умумияти таҳдид ва хавфҳо низ дар ҳамин ифода меёбад.

Чунин таҳлилу баррасӣ дар таҳқиқоти олмиони рус низ ба назар мерасанд. Чунончи, олими рус Ю.А. Шеховсова дар бораи тафовутҳои байниҳамдигарии хавф, таҳдид ва хатар таҳқиқоти алоҳида анҷом дода, моҳияти онҳоро ба таври зерин муаррифӣ намудааст: хавф – ҳама гуна амалу рафторест, ки оқибатҳои он хусусияти тасодуфӣ дорад ва ё дар самти амалигардонии манфиатҳои ҳаётан муҳим монеа эҷод менамояд. Таҳдид – нияти расонидани зарар ба манфиатҳои ҳаётан муҳим мебошад, ки

^{*} Аз калимаи латинии *intentio* – ният, мақсад ва ҳадаф.

ё дар шакли кушода ва ё дар шакли пинҳонӣ амалӣ карда мешавад. Хатар – имконияти расидани зарар ба манфиатҳои ҳаётан муҳим мебошад [22,с.537].

Аз баррасиҳои дар боло овардашуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки барои шинохти хавфу хатар ва таҳдидҳо аввал шинохти манфиатҳои миллии зарур мебошад. Зеро онҳо дар ин ё он сатҳ бо манфиати мушаххас алоқаманд буда, дар самти амалишавии он монеа эҷод менамояд. Аз ин рӯ, барои мутахассисоне, ки ба омӯзишу баррасии таҳдидҳо машғул мегарданд, сараввал омӯзишу баррасии манфиатҳои миллии хеле зарур аст.

Хулоса дар раванди муайянсозии таносуби хавфу хатар ва таҳдидҳои меъёрҳои гуногун ба инобат гирифта мешаванд:

Якум: мақсад ва ҳадафи субъектҳо. Чунин тарзи масъалагузорӣ дар доираи консепсияи интенционализм* баррасӣ мегардад. Бояд гуфт, ки мақсадҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) мақсадҳои мусбат (масалан, таъмини рушди инкишоф, бехтар намудани зиндагӣ, ба даст овардани муваффақият, анҷом додани кашфиёт ва ихтироот, рушди инфрасохтор ва ғ.); б) мақсадҳои манфӣ (масалан, ба касе зарар расонидан, касеро аз чизе маҳрум кардан, маҳдуд ва ё дастнорас гардонидани имкониятҳои рақиб ва монанди инҳо). Дар ин маврид шарту шароит ва ё ҳодисаю воқеаеро, ки ҳадафмандона бо мақсади расонидани зарар ба амал бароварда шудааст, таҳдид номидан мумкин аст. Аммо зарару зиёнеро, ки натиҷаи ҳадафҳои мусбат мебошанд, хавф гуфтан мумкин аст. Ҳодиса ва ё воқеаеро, ки ин гуна хусусият надоранд, яъне аз рафтор ва ҳадафҳои мусбат ва ё манфии субъект вобаста нестанд, хатар бояд номид. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, баъзан мушоҳида намудан мумкин аст, ки хавфу хатарҳо низ ҳадафмандона ташкил карда мешаванд.

Дуюм: бо дарназардошти манфиатҳо. Масалан, ҳар он падида ва ё омиле, ки дар самти амалишавии манфиатҳои монеа мешаванд, таҳдид бояд номида шаванд. Маҳз чунин ҳолат имкон медиҳад, ки на танҳо ибораи «ҳимояи манфиатҳои миллии», балки ҳимояи манфиатҳои ҳамчун шакли махсуси фаъолият барои таъмини амнияти миллии ташаккул ёбад. Аз ин рӯ, бо боварии комил гуфтан мумкин аст, ки манфиатҳои миллии бояд аз таҳдидҳои ҳимоя гарданд. Аз ин рӯ, вақте мегӯянд, ки ҳимояи манфиатҳои миллии аз таҳдиду хатарҳо ва хавфу хатарҳо, мантиқан ва ба таври концептуалӣ қисман нодуруст ифода меёбад. Бинобар ин, таҳдидҳоро бояд безарар гардонид, ё ин ки таъсири манфии онҳоро коҳиш бояд дод, то ки дар раванди амалишавии манфиатҳои миллии монеа нашаванд. Аммо хавфҳо чунин хусусият надоранд. Дар муқобили хавфҳо мубориза намебаранд. Ҳарчанд хавф низ метавонад зарару зиёни мушаххас дар пай дошта бошад, онро танҳо идора мекунанд. Аз ин рӯ, дар муносибат бо коҳиш додани оқибат ва зарари хавфҳо ибораи «идоракунии хавфҳо»-ро истифода менамоянд. Барои мисол, гармшавии иқлим ҳадафмандона ташкил карда нашудааст, он натиҷаи пешрафти саноатӣ, рушди техникаю технологӣ мебошад, ки инсоният онро барои бехтар шудани сатҳи зиндагӣ ва қору фаъолият ба вуҷуд овардааст. Аммо рушди техника ва технологияи саноатӣ боиси тағйирёбии иқлим гардидааст. Баъзе омилҳои дигар низ мавҷуданд, ки онҳо низ натиҷаи рафтори одамон аст ва онро барқасдона ва бо нияти зарар расонидан накардаанд. Чи гунае ки мушоҳида намудан мумкин аст, инсоният тӯли ду даҳсолаи охир дар муқобили тағйирёбии иқлим мубориза намебарад, балки оқибатҳои ногувори онро дарк намуда, муносибати худро тағйир медиҳад.

Ҳамин тарик, умумияти хавф, хатар ва таҳдид, пеш аз ҳама, дар он ифода меёбад, ки ҳамаи онҳо барои давлату ҷомеа ва шахсони алоҳида оқибатҳои ногувор доранд ва зараровару зиёновар мебошанд. Аммо онҳо аз рӯи сабабҳои пайдоиши худ аз ҳамдигар тафовут доранд: бо дарназардошти таълимоти «интенционализм» гуфтан мумкин аст, ки таҳдид натиҷаи ниятҳои манфӣ, хавф натиҷаи ниятҳои мусбат ва хатар натиҷаи тағйиротҳои объективӣ мебошад. Ба ибораи дигар, таҳдид ва хавф аз рафтори субъект вобаста буда, хусусияти субъективӣ дорад. Аммо хатар бошад, аз рафтори субъект вобаста набуда, хусусияти объективӣ дорад. Ҳарчанд дар ин маврид баъзе

* Аз калимаи латинии *intentio* – ният, мақсад ва ҳадаф.

ҳолатҳои истисноӣ дида шаванд ҳам, дар аксар маврид чунин тарзи зоҳиршавии падидаҳои мазкурро мушоҳида намудан мумкин аст.

Ҳамзамон, мафҳумҳои «манфиатҳои миллӣ» ва «осебпазирӣ» дар раванди шарҳу тавзеҳи таҳдиду хатарҳо ва хавфҳо бояд ба инобат гирифта шаванд. Бояд гуфт, ки манфиатҳои миллиро дар низоми донишҳои соҳаи амният баъзан ба воситаи мафҳуми «объекти амният» низ ифода менамоянд. Зеро объекти амният ҳар он чизе мебошад, ки бояд ҳимоя карда шавад. Манфиатҳои миллӣ низ доимо ба ҳимоя ниёз доранд ва аз ин рӯ, онро ҳамчун объекти амният муаррифӣ кардан мумкин аст. Таҳдидҳо омилҳои мебошанд, ки дар зери таъсири осебпазирии мавҷуда дар раванди амалишавии манфиатҳои миллӣ монеа эҷод менамоянд ва ё амалишавии онҳоро ғайриимкон мегардонанд. Агар чунин осебпазирӣ вучуд надошта бошад ҳам, субъекти таҳдид кӯшиш менамояд, ки онро ба вучуд оварад. Дар маҷмӯъ, таҳдидҳо омилҳои мебошанд, ки худро (давлатро, ҷомеаро) аз онҳо бояд ҳимоя намоем ва бо ҳар роҳи восита ҳолати ҳимоятшавандагии хешро таъмин созем. Осебпазирӣ бошад соҳаҳои фаъолиятест, ки ҳолати ҳимоятшавандагиашон дар сатҳи паст қарор доранд ва ё барои ҳимояи онҳо субъекти амният иқтидор ва имконияти зарурӣ надорад. Аз чунин вазъият истифода намуда, субъекти таҳдид ба манфиатҳои миллӣ зарару зиён мерасонад. Хавф имконияти воқеӣ ва ё эҳтимоли зарар дидан ва аз даст додани арзишҳои мебошад, ки дар натиҷаи аз ҷониби субъекти таҳдид истифода гардидани осебпазирӣ ба амал меояд. Ҳарчанд хавфро дар ҳаёти ҳаррӯза ва ё соҳаҳои гуногуни фаъолият истифода намоянд ҳам, дар низоми амнияти миллӣ баъзан дидан мумкин аст, ки хавфҳо низ бо манфиатҳои миллӣ алоқамандӣ пайдо менамоянд. Ба ибораи дигар, хавф яке аз вазифаҳои таҳдид мебошад, ки дар натиҷаи истифода гардидани осебпазирӣ ба вучуд меояд. Ҳатто дар вақти мавҷуд набудани осебпазирӣ низ таҳдидҳо қодиранд, хавфи ба амал омадани осебпазирӣро ташаккул диҳанд. Ҳамин тариқ, дар шароити мавҷудияти таҳдидҳо, агар осебпазирӣ дида нашавад, хавфҳо хеле каманд ва ночизанд. Ба ҳамин монанд, агар осебпазирӣ вучуд дошта бошад таҳдидҳо мавҷуд набоянд, хавфҳо дар сатҳи паст қарор доранд. Ба таври дуруст баҳогузорӣ намудани таҳдидҳо ва муайян намудани осебпазирии манфиатҳои миллӣ имкон медиҳад, ки хавфҳо дар сатҳи зарурӣ фаҳмида шаванд.

Чуноне ки мушоҳида мегардад, дар мавриди муайян намудани таносуби таҳдид бо хавфу хатар андешаҳои гуногун ва баъзан муҳолифи якдигар иброз гардидаанд. Дар чунин шароит нишон додани асли масъала каме мушкил мегардад. Аммо ҳалли ин масъала замоне имконпазир мегардад, ки агар дар раванди истифодаи мафҳумҳои мавқеъ ва шарту шароити истифодабарии онҳо ба инобат гирифта шуда бошад.

АДАБИЁТ

1. Аристотель. Риторика. Пер. с греч. – М.: Изд-во АСТ, 2017. – 394 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Пер. с нем. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 384 с.
3. Белов Е.Б. Основы информационной безопасности. Учебное пособие / Белов Е.Б., Лось В.П., Мещеряков Р.В., Шелупанов А.А. – М.: Горячая линия – Телеком, 2006. – 544 с.
4. Военная политология. – М.: Красная звезда, 2006. – 399 с.
5. Гацко М. Ф. О соотношении понятий «угроза» и «опасность» [электронный ресурс]. URL: http://old.nasledie.ru/oboz/N07_97/7_06.htm (дата обращения: 20.07.2020 г.)
6. Гацко М.Ф. Основы национальной безопасности. Учебное пособие. – Ногинск: 2014. – 130 с.
7. Гидденс Э. Последствия современности. Пер. с англ. – М.: Праксис, 2011. – 352 с.
8. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // THESIS. – 1994. – №5. – С.107-134.
9. Де Веерд М. Системы борьбы с распространением оружия массового поражения и противоракетной обороны – новый рубеж совместной безопасности [электронный ресурс]. URL: <http://militaryarticle.ru/voennaya-mysl/1994-vm/8682-sistemy-borby-s-rasprostraneniem-oruzhija> (дата обращения: 16.12.2020 г.)
10. Дуглас М. Риск как судебный механизм // THESIS. – 1994. – №5. – С.242-253.
11. Зеленков М.Ю. Основы теории национальной безопасности: учебник для студентов вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 295 с.
12. Зеленков М.Ю. Опасность, угроза – базовые категории теории национальной безопасности // Национальная безопасность. – 2015. – №1 (36). – С.40. DOI: 10.7256/2073-8560.2015.1.14220
13. Кардашова И.Б. МВД России в системе обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2006. – 494 с.

14. Логунов А.Б. Региональная и национальная безопасность. Учебное пособие. –М.: Вузовский учебник, 2009. – 432 с.
15. Луман Н. Понятие риска // THESIS. – 1994. –№5. –С.135-160.
16. Макиавелли Н. Государь. О военном искусстве / Пер. с итал. Г.Муравьевой. –М.: Изд-во АСТ, 2019. – 416 с.
17. Манилов В.Л. Угрозы национальной безопасности России // Военная мысль. –1996. –№1. – С.15-22.
18. Найт Ф. Понятия риска и неопределенности // THESIS. – 1994. –№5. –С.12-28.
19. Опалева А.В. Правовая основа обеспечения национальной безопасности Российской Федерации. Монография. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. –511 с.
20. Поздняков А.И. Основы теории национальной безопасности // Электронное научное издание Альманах «Пространство и Время». – 2013. – Т.2. – Вып. 1. URL: <http://e-almanac.space-time.ru/assets/files/Tom%202%20Vip%201/rubr3-kategoriya-smysla-st3-pozdnyakov-2013.pdf> (дата обращения: 01.12.2020 г.)
21. Сушкова И.А. Соотношение и взаимосвязь понятий «вызов», «опасность», «угроза», «риск» // Экономическая безопасность и качество. – 2018. –№4 (33). –С.10-15.
22. Шеховцова Ю.А. О содержании понятий «риск», «угроза», «вызов», «опасность» // European Social Science Journal. – 2011. –№11 (14). –С.532-538.
23. Управление риском: Риск. Устойчивое развитие. Синергетика. –М.: Наука, 2000. – 431 с.
24. Battistelli F., Galantino V.G. Dangers, risks and threats: An alternative conceptualization to the catch-all concept of risk // Current Sociology. – 2019. – Vol. 67 (1). –P.64-78. DOI: 10.1177/0011392118793675
25. Buzan B. People, States and Fear. The National Security Problem in International Relations. –London: Thomson Press, 1983. –262 p.
26. Buzan B., Weaver J., Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. – Boulder, CO: Lynne Rienner, 1998. – 239 p.
27. Bozidar F., Dragoljub S., Vukonjanski I. Actual Hallenges, Risks And Security Safety // Security Science Journal. – 2020. – № 1. – P.65-83.
28. Dryhurst S., Schneider C.R., Kerr J., Freeman A.L., Recchia G., Anne M.B., Spiegelhalter D., Sander L. Risk perceptions of COVID-19 around the world // Journal of Risk Research. – 2020. –Vol. 23. No. 7-8. –P.994-1006. DOI: 10.1080/13669877.2020.1758193
29. Journal of Risk Research. Journal website: <https://www.tandfonline.com/toc/rjrr20/current> (дата обращения: 01.01.2021 г.)
30. Paek H.J., Thomas H. Risk Perceptions and Risk Characteristics [electronic resource]. –URL: <https://oxfordre.com/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-283?print=pdf> (дата обращения: 01.12.2020 г.)
31. Tvinnereim E., Lægred O.M., Liu X., Shaw D., Borick C., Lachapelle E. Climate change risk perceptions and the problem of scale: evidence from cross-national survey experiments // Environmental Politics. – 2020. – Vol.29. – No. 7. –P.1178-1198. DOI: 10.1080/09644016.2019.1708538

УМУМИЯТ ВА МАХСУСИЯТИ ХАВФУ ХАТАР ВА ТАҲДИД: МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВӢ

Мафҳумҳои таҳдид, хатар ва хавф аз ҷониби муҳаққиқон дар аксар маврид дар як маъно истифода бурда мешаванд. Чунин ҳолат имкон намедихад, ки тафовутҳои байниҳамдигарии падидаҳои мазкур ба таври дуруст муайян карда шаванд. Ҳарчанд хавфу хатар ва таҳдид умумияти зиёд дошта бошанд ҳам, онҳо дар бисёре аз мавридҳо вобаста ба сарчашмаи пайдоиш, унсурҳои таркибӣ ва хусусиятҳои муҳимми худ аз ҳамдигар тафовут доранд. То ба имрӯз масъалаи муайян намудани тафовути байниҳамдигарии падидаҳои мазкур аз ҷониби олимони соҳаҳои гуногуни илм таҳлилу таҳқиқ гардидааст. Аммо андешаҳои баёнгардида дар бисёре аз мавридҳо муҳолифи ҳамдигаранд ва чунин шароит гуногунфаҳмиро ба миён овардааст. Бо дарназардошти чунин вазъият дар мақолаи мазкур таҳқиқ намудани тафовутҳои байниҳамдигарии таҳдид, хатар ва хавф, нишон додани умумият ва махсусияти онҳо мақсади ин таҳқиқотро ташкил медиҳанд. Дар раванди омӯзиши масъала методҳои илмии муқоисавӣ, соҳторно функсионалӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Методҳои мазкур имкон доданд, ки унсурҳои таркибии хавф, хатар ва таҳдид муайян карда шуда, умумият ва махсусияти онҳо нишон дода шаванд. Омӯзиши масъала нишон дод, ки зарару зиён унсурҳои асосии таркиби падидаҳои мазкурро ташкил медиҳанд. Ба ибораи дигар, хавф, хатар ва таҳдид дар пайи худ зарару зиён ва оқибатҳои ногуворро ба вуҷуд меоваранд. Аммо нияти расонидани зарар дар рафтори субъекти таҳдид дида мешавад. Аз ин рӯ, падидаҳои хатар, ки ҳадафмандона барои расонидани зарар ба вуҷуд оварда шудаанд, ҳамчун таҳдид шинохта мешаванд. Хавфҳои зарару зиёне мебошанд, ки хусусияти эҳтимоли доранд. Агар ин эҳтимолият ба воқеият табдил ёбад, аллакай он ба таҳдид табдил меёбад. Хатарҳои бошанд, субъекти мушаххас надоранд ва доимо инсониятро ҳамроҳӣ мекунанд. Аз ин рӯ, дар муқобили таҳдидҳо мубориза мебаранд, хавфҳоро идора мекунанд ва хатарҳоро бо роҳи риояи қоидаҳои бехатарӣ безарар мегардонанд. Таҳқиқоти мазкур барои муайян намудани тафовутҳои байниҳамдигарии хавфу хатар ва таҳдидҳо, омӯзиши минбаъдаи падидаҳои мазкур аҳамияти илмиро назариявӣ дорад. Омӯзиши масъалаи мазкурро дар оянда низ идома додан мумкин аст. Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявии масъала таҳлилу баррасӣ шудаанд. Аммо ҷанбаҳои амалии он бо дарназардошти далелҳои эмпириқӣ ва таҳлили амалияи ҷамъиятӣ ба омӯзиш ниёз доранд.

Калидвожаҳо: хавф, хатар, таҳдид, изтироб, амният, осебпазирӣ, таъмини амнияти миллӣ, химояи манфиатҳои миллӣ, субъекти амният, объекти амният, нияти расонидани зарар.

ОБЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТЬ РИСКА, ОПАСНОСТИ И УГРОЗЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Понятия угрозы, опасности и риска часто используются исследователями в одинаковом смысле. Однако такая ситуация не позволяет правильно выявить различия между этими явлениями. Хотя риск, опасность и угроза имеют много общего, но они во многом различаются друг от друга в зависимости от их источника, структурных элементов и специфических особенностей. На сегодняшний день вопрос об определении различий между этими явлениями проанализирован учеными различных областей науки. Однако выраженные взгляды во многих случаях противоречивы, и такие условия привели к недопониманию. С учетом такой ситуации в данной статье поставлена цель изучить различия между угрозами, рисками и опасностями, показать их общие черты и специфические особенности. В процессе изучения проблемы использовались сравнительный, структурный и функциональный методы. Эти методы позволили выделить компоненты риска, опасности и угрозы, а также показать их общность и особенность. Изучение проблемы показало, что вред, ущерб и негативные последствия являются ключевыми компонентами состава этих явлений. Другими словами, риск, опасность и угроза всегда оказывают негативное влияние. Однако намерение причинить вред прослеживаются только в поведении субъекта угрозы. Поэтому явления, которые намеренно созданы с целью причинения вреда, признаются как угрозы. Риск - это вероятность негативного исхода. Когда такая вероятность превращается в реальность, тогда риску можно рассматривать как угроза. Опасности не имеют конкретного субъекта, однако они всегда сопровождают человечество. Поэтому, ведется борьба с угрозами, управляют рисками и обезвреживают опасности, соблюдая правила безопасности. Данное исследование имеет теоретическое значение для определения отличительных признаков риска, опасности и угрозы, а также для дальнейшего изучения этих явлений. Изучение этого вопроса еще можно продолжить в будущем. Так как в данной статье анализируются только теоретические аспекты проблемы. Но также необходимо изучать его практические стороны, нужно показать их проявления в общественно-политической жизни.

Ключевые слова: риск, опасность, угроза, вызов, безопасность, уязвимость, обеспечение национальной безопасности, защита национальных интересов, субъект безопасности, объект безопасности, намерение причинить вред.

COMMONALITY AND PECULIARITY OF RISK, DANGER AND THREAT: THEORETICAL ISSUES

The concepts of threat, danger and risk are often used by researchers in the same sense. However, this situation does not allow us to correctly identify the differences between these phenomena. Although risk, danger and threat have many similarities, they differ in many ways depending on their source, structural elements and specific features. The question of determining the differences between these phenomena has been analyzed by scientists from various fields of science. However, the views expressed are in many cases contradictory and such conditions have led to misunderstandings. Taking into account this situation, this article aims to study the differences between threats, risks and dangers, to show their common and specific features. In the process of studying the problem used comparative, structural and functional methods. These methods made it possible to identify the components of risk, danger and threat, as well as to show their generality and peculiarity. The study of the problem has shown that harm, damage and negative consequences are key components of the composition of these phenomena. In other words, risk, danger and threat always have a negative impact. However, the intention to harm is traced only in the behavior of the subject of the threat. Therefore, phenomena that are intentionally created with the aim of causing harm are recognized as threats. Risk is the likelihood of a negative outcome. When such a possibility turns into reality, then the risk can be viewed as a threat. Dangers do not have a specific subject, but they always accompany humanity. Therefore, we are fighting threats, managing risks and neutralizing dangers, observing safety rules. This study is of theoretical importance for identifying the distinguishing features of risk, danger and threat, as well as for further study of these phenomena. The study of this issue can still be continued in the future. In this article analyzed only the theoretical aspects of the problem. But it is also necessary to study its practical aspects, it is necessary to show their manifestations in public and political life.

Keywords: risk, danger, threat, challenge, security, vulnerability, ensuring national security, protection of national interests, security subject, security object, intention to harm.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сафарализода Хучамурод Қуддусӣ* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти кафедраи равандроҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: quddusov@mail.ru. Телефон: (+992) 98 812 7383

Сведения об авторе: *Сафарализода Худжамурод Қуддуси* - Таджикский национальный университет, докторант кафедры политических процессов в Таджикистане. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: quddusov@mail.ru Телефон: (+992) 98812 7383

Information about the author: *Safaralizoda Khujamurod Quddusi* - Tajik National University, doctoral student of the Department of Political Processes in Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Ave. E-mail: quddusov@mail.ru. Phone: (+992) 98 812 7383

Холиқов Ф.А.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Дар шароити рушди бемайлоии технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва зиёдшавии истифодабарандагони шабакаи интернет таъсири омилҳои иттилоотӣ ба суботи сиёсӣ ва амнияти миллии кишварҳо меафзояд. Дар ин раванд давлатҳое, ки дар марҳилаҳои аввали рушди инкишоф қарор доранд, аз таъсири таҳдидҳои иттилоотӣ зарару зиёни бештар мебинанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рушди бемайлоии технологияҳои иттилоотӣ ва амалишавии ҷангҳои иттилоотӣ осебпазирии гуногунро доро аст. Аз ин рӯ, ҷиҳати таъмини амнияти иттилоотии кишвар мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор додани таҳдидҳои иттилоотӣ хеле муҳим мебошад.

Бояд гуфт, ки шабакаи интернет ба инсоният имконияти хеле васеъро фароҳам меоварад. Дар соҳаи сиёсат ташаккули ҳукумати электронӣ, дар соҳаи иқтисодиёт рушди тичорати электронӣ, дар соҳаҳои дигар пешниҳод намудани хизматрасониҳои электронӣ ва идоракунии иттилоотӣ фосилавино имконпазир гардонид. Дар маҷмӯъ, айни замон ҷустуҷӯ, коркард ва интиқоли иттилоот дар соҳаҳои гуногун ва бо мақсадҳои гуногун истифода бурда мешавад. Аз соҳаи сиёсат сар карда то соҳаи тичорат, аз соҳаи фарҳанг то соҳаи илму маориф истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба роҳ монда шудааст. Моҳияти ҷомеаи иттилоотӣ ва рушди инфрасохтори иттилоотии мамлакат низ дар ҳамин ҳолат ифода меёбад, ки он дар ҳамаи кишварҳои олам бо дарназардошти тавсеаи интернет рӯ ба афзоиш аст. Воқеан ҳам асри XXI-ро асри инқилобҳои иттилоотӣ ва пешрафти технологияҳои иттилоотӣ номидан мумкин аст. Аммо ҳар як дастоварди инсоният дар баробари манфиат, инчунин зарару зиёни зиёд метавонад дошта бошад. Манфиат ва зарару зиёни дастовардҳои илмию технологиро вобаста ба мавқеи истифодабарии онҳо бояд муайян намоем. Дар мисоли технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ гуфтан мумкин аст, ки рушди онҳо ҷустуҷӯ, коркард ва интиқоли иттилоотро осон ва дастраси ҳамагон намуд. Аммо аз ҷониби нерӯҳои таҳрибкор ва ташкилотҳои террористию экстремистӣ истифода гардидани технологияҳои мазкур бо мақсади амалӣ намудани назарфиребии сиёсӣ, ба роҳ мондани тарғибу ташвиқи ғояҳои тундгароӣ ва анҷом додани ҳучумҳои иттилоотӣ ба суботи сиёсӣ ва амнияти иттилоотии ҷомеаҳои гуногун зарару зиёни хеле зиёд дорад. Дар ҷунин шакл истифода гардидани технологияҳои иттилоотиро мо дар мисоли ҷангҳои иттилоотӣ психологӣ ва ташкил намудани инқилобҳои ранга дида метавонем. Айни замон ба таври васеъ ва бо суръати баланд паҳн гардидани иттилооти носоҳаҳ ва бардурӯғ таҳдиди воқеӣ ва пуриқтидор ба амнияти иттилоотии ҷомеаи доништа мешаванд. Ҳамзамон, ҷунин тамоюлот яке аз нишонаҳои асосии ҷангҳои иттилоотиро ташкил медиҳад.

Дар замони муосир ҷангҳои иттилоотӣ ба ҷойи ҷангҳои анъанавии мусаллаҳона истифода бурда мешаванд. Дар ҷангҳои иттилоотӣ низ ба монанди ҷангҳои анъанавӣ бархӯрди ҷонибҳои бо ҳам муҳолиф ва истифодаи яроқи иттилоотӣ дида мешавад. Аммо яке аз хусусиятҳои муҳимтарини ҷангҳои иттилоотӣ дар он ифода меёбад, ки онро барои тағйир додани афкори ҷамъиятӣ, таъсири психологӣ расонидан ба роҳбарияти сиёсии давлат ва паст намудани симои мароқангези онҳо амалӣ менамоянд. Дар адабиёти илмӣ таъкид мегардад, ки ҷангҳои иттилоотӣ дар се сатҳ гузаронида мешаванд: стратегӣ, тактикӣ ва амалӣ. Дар сатҳи стратегӣ зоҳир шудани ҷангҳои иттилоотӣ ҳамаи марҳилаҳои амалишавии онро, аз ҷумла объект ва мақсади ҷунин амалҳоро фаро мегирад. Бо тартиби муайян амалӣ намудани ҷангҳои иттилоотӣ сатҳи тактикийи онро ифода менамояд. Ҳучумҳои алоҳидаи иттилоотӣ бошанд, сатҳи амалии онро ташкил медиҳанд [4]. Баъзе олимони дар атрофи таҳдидҳои иттилоотӣ андешаронӣ намуда, онҳоро дар шакли ҷангҳои идеологӣ, иттилоотӣ психологӣ ва кибернетикӣ муаррифӣ кардаанд. Ба андешаи ин гурӯҳи олимони, дуздидан, вайрон намудан ва тағйир додани мундариҷаи иттилоот унсурҳои таркибии амалҳои дар боло номбаршуда

мебошанд [3]. Бо андешаҳои мазкур розӣ шудан мумкин аст. Зеро ҳар яке аз ҷангҳои дар боло номбаргардида ба амнияти миллӣ ва суботи сиёсӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Масалан, ҷангҳои идеологӣ барои вайрон намудани меъёрҳои ахлоқӣ ва маънавии ҷомеа нигаронида шуда, бо ин роҳ таъсири манфӣ расонидан ба фазои маънавии ҷомеаро амалӣ мегардонад. Ҷангҳои иттилоотӣ психологӣ бошанд, бо роҳи паҳн намудани иттилооти носаҳеҳ ва иғвоангез ба шуури ҷамъиятӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Ҷангҳои кибернетикӣ бошанд, барои дуздидан, вайрон кардан ва тағйир додани мундариҷаи иттилоот равона карда шудаанд. Дар маҷмӯъ, ҳамаи онҳо бо ҳамдигар робитаи ногустастанӣ доранд ва якдигарро пурра месозанд.

Олими амрикоӣ М.С. Либиски ҳафт шакли зоҳиршавии ҷангҳои иттилоотиро нишон додааст: вайрон намудани системаҳои иттилоотӣ коммуникатсионии нерӯҳои мусаллаҳи рақиб ва ҳалал расонидан ба сохтори фармондеҳии он (Command and Control Warfare), истифодаи дастгоҳҳои навин ва технологияҳои ҳушманд барои ҷамъоварӣ ва таҳлили иттилооти истихборотӣ (Intelligence-Based Warfare), истифодаи технологияҳои криптографӣ барои роҳандозӣ намудани ҷангҳои электронӣ (Electronic Warfare), ҷангҳои психологӣ (Psychological Warfare), ҷангҳои ҳакерӣ (Hacker Warfare), ҷангҳои иттилоотии дорои хусусияти иқтисодӣ (Economic Information Warfare) ва ҷангҳои кибернетикӣ (Cyberwarfare) [16]. Ҳамаи онҳо дар шароити муосир ба мушоҳида мерасанд, аммо дар шароити давлатҳои алоҳида афзалиятнокии онҳо аз ҳамдигар тафовут доранд. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки дар шароити давлатҳои тараққикарда бо ҳамаи шаклҳои ҷангҳои иттилоотӣ вохӯрдан мумкин аст. Аммо дар кишварҳои рӯ ба инкишоф ҷангҳои психологӣ, ҷангҳои кибернетикӣ ва ҷангҳои ҳакериро бештар мушоҳида намудан мумкин аст. Муҳаққиқи ватанӣ Сафарализода Х.Қ. дар таҳлилҳои худ вобаста ба эҳтимолияти таъсири кибертерроризм ва киберэкстремизм, ки ташкилкунандагони онҳо субъектҳои муҳимтарини ҷангҳои иттилоотӣ мебошанд, диққати зарурӣ дода, бо дарназардошти шарту шароити давлатҳои мухталиф ба ин масъала баҳои воқеӣ додааст. Ба андешаи ӯ, дар мамлакатҳои тараққикарда таъсири кибертерроризм бештар таъсири киберэкстремизм камтар аст. Дар кишварҳои рӯ ба инкишоф бошад, ҳолати баръаксро мушоҳида намудан мумкин аст. Мамлакатҳои тараққикарда дорои инфрасохтори иттилоотии мураккаб ва системаҳои иттилоотии гуногунсамт мебошанд, ки одатан кибертеррористон ба системаҳои иттилоотӣ ҳучумҳои кибернетикӣ анҷом дода, фаъолияти муназзами системаҳои мазкурро вайрон месозанд. Аммо, аз он сабабе, ки маърифати иттилоотӣ коммуникатсионии аҳоли, маданияти сиёсӣ иҷтимоии онҳо то дараҷаи зарурӣ ташаккул дода шудааст, ба доми худ афтонидани чунин одамон аз ҷониби экстремистон кори хеле мушкил аст. Дар кишварҳои рӯ ба инкишоф бошад, ҳолати баръаксро мушоҳида намудан мумкин аст [11, с.174]. Яъне, дар кишварҳои рӯ ба инкишоф бештар ҷангҳои иттилоотӣ дар шакли ҷангҳои психологӣ, назарфиребӣ, паҳн намудани иттилооти носаҳеҳ ва иғвоангез мушоҳида мегардад, ки ҳамаи ин амалҳо одатан аз ҷониби ифротгароён ва ташкилотҳои террористӣ ифротгароӣ барои таъсир расонидан ба шуури ҷамъиятӣ, зиёд намудани ҳаммаслакони худ ва ба сафҳои хеш ҷалб намудани онҳо анҷом дода мешаванд.

Ҷангоми таҳлили хусусиятҳои муҳими ҷангҳои иттилоотӣ инчунин дар бораи субъектҳои он низ бояд ёдовар шавем. Айни замон дар аксар маврид ба сифати субъектҳои ҷанги иттилоотӣ давлатҳои алоҳидаро дар назар доранд. Таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки олимону муҳаққиқон бештар ҷангҳои иттилоотиро омӯхта таҳлил намудаанд, ки бештар дар байни давлатҳои алоҳида сурат мегиранд. Аммо мушоҳидаҳо ва таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки ҷангҳои иттилоотӣ аз ҷониби ташкилотҳои террористӣ экстремистӣ низ амалӣ карда мешаванд. Махсусан, ташкилотҳои террористӣ бо истифодаи «нерӯи нарм» ва технологияи назарфиребӣ кӯшиш менамоянд, ки ҷомеаро ба қишрҳои ҷудо намуда, ба ин васила сафи ҷонибдорони худ ва муҳолифони давлату ҳукуматро зиёд намоянд. Инчунин, ҷангҳои иттилоотӣ дар байни ширкатҳои истеҳсоли тичоратӣ барои аз худ намудани бозори иқтисодӣ ва дар байни нерӯҳои сиёсӣ дохили як мамлакат барои соҳиб шудан ба овозҳои интихобкунандагон низ сурат мегирад. Аммо ҷангҳои иттилоотӣ, ки аз ҷониби

давлатҳо ва ташкилотҳои террористию экстремистӣ роҳандозӣ мешаванд, бештар харобиовар буда, суботи сиёсӣ ва истиқлолияти давлатиро ноустувор мегардонанд. Аз ин рӯ, бо дарназардошти афзалиятҳои таъмини амнияти миллии фаъолияти иттилоотии таҳрибӣ дар мадди назар қарор дода шуда, таҳдиду хатари он ба амнияти давлату ҷомеа бояд саривақт муайян карда шаванд, то ки барои пешгирии он чораҳои зарурии мувофиқ низ дарёфт гарданд.

Дар раванди амалишавии ҷангҳои иттилоотӣ ташкил намудани ҷангҳои психологӣ мавқеи хеле муҳимро ишғол намудаанд. Ҷангҳои психологӣ, асосан бо мақсади шикасти иродаи миллат, осебпазир намудани рӯҳияи аскарону афсарон, тарсонидани ҷомеа, ба вучуд овардани яъсу ноумедӣ нисбат ба оянда, зарару зиён расонидан ба фарҳанги миллии ва арзишҳои миллии роҳандозӣ карда мешаванд. Чунин ҳуҷумҳои иттилоотию психологиро чи дар рафтори давлатҳои алоҳида ва чи дар амалу гуфтори ташкилотҳои террористию экстремистӣ мушоҳида намудан мумкин аст. Махсусан, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон тӯли солҳои охир аз ҷониби ташкилотҳои террористию экстремистӣ дар муносибат ба афкори ҷамъиятии мамлакат ҷангҳои психологӣ роҳандозӣ гардидаанд, ки онро ҳамчун таҳдиди воқеӣ ба суботи сиёсӣ ва амнияти миллии кишвар донишман мумкин аст. Президенти кишвар, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон 26 январи соли 2021 зимни ироаи Паёми солони худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бамаврид таъкид намуданд, ки «хоинони миллат ва хоҷаҳои хоричии онҳо то ҳанӯз аз нақшаҳои нопоку ғаразноки худ, ки ибтидои солҳои 90 –ум доштанд, даст накашидаанд. Онҳо то ба ҳол аз хоричи кишвар бо тамоми роҳу воситаҳои кӯшиш карда истодаанд, ки ҷомеаи моро ноором сохта, фарҳангу маърабаи бегонаро ба сари мардуми мо таҳмил кунанд» [8]. Воқеан ҳам, ба сари мардум таҳмил намудани фарҳанги бегона яке аз унсурҳои муҳимтарини ҷангҳои иттилоотию психологиро ташкил медиҳанд. Зеро дар натиҷаи дур шудан аз фарҳанги миллии шаҳрванд метавонад дар зери таъсири бегонапарастӣ дар муқобили давлатдории миллии худ баромад намояд. Чунин ҳолатро дар шакли паҳн намудани иттилооти носоҳеҳ, дар муқобили сиёсати пешгирифтаи давлату ҳукумат сафарбар намудани шаҳрвандони мамлакат ва иғвоангезию дурӯғпардозӣ мушоҳида карда метавонем. Дар ин раванд ташкилотҳои террористию экстремистӣ, ки аз ҷониби баъзе давлатҳои манфиатдор маблағгузори мешаванд, бо истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионии замони муосир, аз ҷумла шабакаи интернет (сомонаҳои интернетӣ, видеопорталҳо, шабакаҳои иҷтимоӣ, видеоконференсияҳо) ва телевизионҳои махворай барои ноором соختани ҷомеаи Тоҷикистон усулҳои назарфиребиро моҳирона истифода карда истодаанд.

Воқеан ҳам, васоити ахбори омма ва шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ дар раванди баамалоии ҷангҳои иттилоотӣ нақши калидиро мебозанд. Ба воситаи онҳо ба доираи мушаххаси одамон ва ё ба нафарони мавриди назар таъсиррасонии иттилоотӣ амалӣ карда мешаванд. Аз ҷумла, ба сарварони сиёсӣ, элитаи ҳукмрон, кишрҳои гуногуни ҷомеа, фаъолони ҷамъиятӣ ва ғайраҳо. Дар шароити ба амал баровардани ҷангҳои иттилоотӣ ВАО-и муосир ҳамчун воситаи паҳн намудани хабарҳои носоҳеҳ, таблиғ намудани ғояҳои мушаххас, махсусан, ҳамчун воситаи назарфиребӣ ва тағйир додани афкори ҷамъиятӣ, шуури оммавӣ ва рафтори одамон ва ниҳоятан ҳамчун воситаи фишороварӣ ба намояндагони мақомоти давлатӣ истифода бурда мешаванд. Дар бисёре аз мавридҳо ҳадамоти истихборотии давлатҳои алоҳида ва дигар нерӯҳои таҳрибкор ба воситаи ВАО-и мустақил иттилоотеро паҳн менамоянд, ки рақибони худро дар ҳоли ногувор қарор дода, вазъи сиёсии ҷомеаи мушаххасро тағйир медиҳанд ва одамонро барои тазоҳурот омода месозанд.

Мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар шароити муосир васоити ахбори омма, ки аксари онҳо дар шакли электронӣ ташаккул ёфта истодаанд, ҳамчун воситаи назарфиребӣ ва барои таъсиррасонӣ ба шуури ҷамъиятӣ истифода мегарданд. Чи дар сатҳи байналмилалӣ ва чи дар сатҳи минтақавӣ нерӯҳои сиёсӣ бо истифода аз дастовардҳои навини технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ҷангҳои иттилоотиро роҳандозӣ намуда, ба суботи сиёсии ҷомеа таъсири манфӣ мерасонанд.

Чунин тарзи иттилоърасони ро дар кишварҳои ғарбӣ «Fake News», ё ин ки хабарҳои сохтаю бофта меноманд. Ин гуна иттилоот барои таъсир расонидан ба шуури ҷамъиятӣ, дигаргун намудани тасаввуроти онҳо дар бораи ҳодисаю воқеаҳо ва бо ин роҳ тағйир додани рафтори одамон мебошад [2,с.143]. Мафҳуми «fake» дар забони тоҷикӣ маъноҳои «қалбакӣ», «сохтакорӣ», «ғайриаслӣ»-ро ифода менамояд. Як гурӯҳ олимони низ хабарҳои сохтаю бофтаре ба ин категорияи иттилоот ворид намудаанд. Аз ҷумла, олимони рус А.В. Манойло ва А.Э. Попадюк иброз мекунанд, ки «xabарҳои сохтаю бофта иттилооти таъсиррасоне мебошанд, ки дар атрофи масъалаҳои мавҷуднабуда ҳангома барпо менамоянд. Аз ин рӯ, хабарҳои носаҳеҳ ва бардурӯғ рӯз то рӯз зиёд гардида, ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба шуури одамон хеле хатарнок мешаванд» [5,с.290]. Бинобар ин, иттилооти ғаразнок, иғвоангез ва беасосро «фейк нюз» номидаанд.

Дар шароити муосир раванди паҳн гардидани иттилооти носаҳеҳ ва ғайривоқеӣ тариқи шабакаҳои интернетӣ хеле зиёд гардида истодааст. Дар чунин шароит яке аз масъалаҳои мураккаби таъмини амнияти миллии муқовимат бо паҳншавии ин гуна иттилоот мебошад. Айни замон, сомонаҳои интернетӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ, видеопорталҳо ва саҳифаҳои интернетӣ сарчашмаи асосии паҳншавии иттилооти носаҳеҳ, бардурӯғ ва иғвоангез мебошанд. Махсусан, шабакаҳо ва сомонаҳои интернетие, ки марбут ба ҳизбу ҳаракатҳои ифротию террористӣ мебошанд, ба суботи сиёсӣ ва амнияти иттилоотии мамлакат хавфу хатари бештар доранд. Гузашта аз ин, суръати паҳн гардидани иттилооти носаҳеҳ ва иғвоангез аз суръати паҳншавии иттилооти расмӣ чандин маротиба зиёдтар аст. Зеро барои ташхис ва таҳрири ин гуна иттилоот вақти зиёд ва заҳмати зиёд зарур намешавад. Чунин навъи ҳучумҳои иттилоотӣ ба он хотир амалӣ карда мешаванд, ки ҷомеаро ба кишрҳо ҷудо намоянд, онҳоро дар муқобили якдигар қарор диҳанд ва бо ин роҳ суботи сиёсӣ ва тартиботи ҷамъиятиро аз байн баранд. Айни замон барои аз байн бурдани суботи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамин гуна дурӯғпардозӣ ва иғвоангезӣ аз ҷониби фаъолони ташкилотҳои террористию экстремистии «Ҳизби наҳзати исломӣ», «Паймони миллии Тоҷикистон» ва «Гурӯҳи 24» ба мушоҳида мерасад. Дар баробари онҳо инчунин як зумра ҳизбу ҳаракат ва ташкилотҳои террористию экстремистии дигар низ дар муқобили амнияти иттилоотӣ ва суботи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чунин корҳо машғуланд. Онҳо мехоҳанд, ҳашму ғазаби кишрҳои гуногуни ҷомеаро дар муқобили давлату ҳукумат ба вучуд оваранд, муҳолифони сиёсати пешгирифтаи давлатро зиёд намоянд ва дар маҷмӯъ, дар ҷомеа фазои тарсу ҳарос ва яъсу ноумедиرو ҳукмфармо созанд.

Муҳаққиқони рус А.А. Романов ва В.В. Шабаев [10,с.17-19] раванди паҳн гардидани иттилооти носаҳеҳ дар шабакаҳои иҷтимоиро таҳлилу таҳқиқ намуда, онҳоро аз рӯйи мундариҷа ба се гурӯҳ ҷудо намудаанд. Гурӯҳи якумро мусобиқаи байни ҷавононе ташкил медиҳад, ки онҳо барои саргармшавӣ ва вақтхушии худ мехоҳанд диққати ҷомеаро ба худ ҷалб намоянд ва ё омори истифодабарандагони саҳифаҳои интернетии худро зиёд гардонанд. Ба ибораи дигар, иттилооти паҳнамудаи инҳо ҳарчанд носаҳеҳ ва ғайривоқеӣ ҳам бошад, ҳадафҳои сиёсӣ надорад. Гурӯҳи дуюмро иттилооти носаҳеҳ ва иғвоангези нерухое ташкил медиҳанд, ки онҳо бо мақсади ба вучуд овардани кинаю адоват, ба кишрҳои гуногун ҷудо намудани ҷомеа, бедор намудани ҳашму ғазаби одамон ва умуман барои аз байн бурдани устувории сиёсӣ паҳн карда мешаванд. Гурӯҳи сеюмро иттилооти бардурӯғе ташкил медиҳад, ки бо иттилооти расмӣ ва воқеӣ омезиш дода мешавад, то ки онро ҳамчун воқеият қабул намоянд.

Дар чунин шароит муайян намудани иттилооти носаҳеҳ ва иғвоангез масъалаи хеле муҳим ба шумор меравад. Иттилооти носаҳеҳро, ки айни замон тариқи интернет дар шакли видеонаворҳо паҳн менамоянд, аз рӯйи як қатор нишонаҳо фарқ намудан мумкин аст: така намудан ба сарчашмаҳои, ки санҷидани дурустии онҳо кори хеле мушкил аст; таъсир расонидан ба ҳиссиёти одамон, аз ҷумла ба эҳсосоти динию мазҳабӣ, миллию этникӣ, минтақавӣ ва ғайраҳо; таҳқир намудани намояндагони

ҳокимияти давлатӣ; таҳдид ва тарсонидани одамон барои носаҳеҳ шумурдани чунин навъи иттилоот; даъват намудан ба гирдиҳамоӣ ва раҳпаймоӣ.

Чи гунае ки дар боло қайд гардид, дар шароити ташаккулёбии ҷомеаи иттилоотӣ ва рушди бемайлоии технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ ташкилотҳои террористӣ ба фазои маҷозӣ ворид шуда, ҳадафҳои сиёсии худро бо истифода аз технологияҳои мазкур амалӣ мегардонанд. Яъне, айни замон ҳеҷ шакли шубҳае нест, ки ташкилотҳои террористӣю экстремистӣ дар раванди банақшагири ва ба амал баровардани фаъолиятҳои террористӣ дастовардҳои навини технологияҳои иттилоотиро истифода мекунанд. Чунин падидаро дар адабиёти илмӣ кибертерроризм номидаанд. Аммо баъзан муаллифони ба масъалаи мазкур каме фарохтар назар афканд, онро терроризми иттилоотӣ ва компютерӣ низ номидаанд. Терроризми иттилоотӣ фаъолияти террористие мебошад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, идеологӣ, динию мазҳабӣ одамонро зерӣ фишори иттилоотӣ қарор медиҳанд ва онҳоро маҷбур месозанд, ки амалҳои таҳрибкорона анҷом диҳанд. Муҳаққиқони рус В.Ю. Осипов ва Р.М. Юсупов чунин навъҳои терроризми иттилоотиро аз ҳам ҷудо намудаанд: кибертерроризм, терроризми телевизионӣ, терроризми телефонӣ, терроризми аудиоӣ. Ба андешаи онҳо, анҷом додани ҳуҷумҳои кибернетикӣ ба системаҳои иттилоотӣ моҳияти кибертерроризм, тариқи шабакаҳои махсус суҳанронӣ намудани террористон терроризми телевизионӣ, тариқи SMS-паёмнок тарсонидани мардум терроризми телефонӣ, паҳн намудани мусиқҳои террористӣ моҳияти терроризми аудиоиро ташкил медиҳанд [7,с.39]. Бо андешаҳои олимони мазкур розӣ шудан мумкин аст. Зеро дар кишварҳои гуногуни олам ҳамасола ҳуҷумҳои кибернетикӣ тариқи шабакаи интернет сурат мегирад, ки дар натиҷаи он ба муассисаҳои давлатию ширкатҳои хусусӣ миллиардҳо доллар хисороти молӣ расонида мешавад. Инчунин, террористон ҳамарӯза тариқи сабтҳои видеоии худ дар барномаҳои гуногуни пешақӣ таҳиянамудаи ташкилоти худ ширкат намуда, суҳанронӣ менамоянд ва мардумро барои мубориза бо ҳукуматҳои худ даъват мекунанд.

Ҳамзамон, муайян намудани алоқамандии терроризми иттилоотӣ бо киберҷиноятҳо хеле муҳим аст. Зеро дар бисёре аз мавридҳо онҳо бо ҳамдигар хеле шабоҳат доранд. Масалан, кибертерроризм ва киберҷиноятҳо, дар аксар маврид ҳамшабеҳ мебошанд. Аммо, терроризми иттилоотӣ аз киберҷиноятҳо пеш аз ҳама, аз рӯйи мақсадҳои худ фарқ менамоянд. Яке аз нишонаҳои асосии терроризми иттилоотӣ дар он ифода меёбад, ки амали террористии тариқи технологияҳои иттилоотӣ анҷомшуда бояд ба зехну тафаккури доираи васеи одамон таъсиргузори намояд ва дар ҷомеа ҳангома барпо созад. Ин аст, ки дар бисёре аз мавридҳо террористон як амали террористиро намоиш дода, ба одамон муроҷиат менамоянд, ки чунин амалҳоро дар ояндаи наздик боз такрор менамоянд. Чунин амалу рафтор дар ҷомеа тарсу ҳаросро ба вучуд оварда, фазои оромро аз байн мекунанд. Киберҷиноятҳо бошанд амалу рафтори шахсони алоҳида (ҳакерҳо) ва ё гурӯҳи одамоне мебошанд, ки бо мақсади ба даст овардани маблағ ва ё қонеъ намудани талаботи шахсӣ ба вайрон намудани системаҳои иттилоотӣ ва дуздидани иттилоот машғул мегарданд. Аммо баъзан мушоҳида намудан мумкин аст, ки чунин амалҳои ҷиноятиро ташкилотҳои террористӣ низ анҷом медиҳанд. Аз ин рӯ, мураккабии масъала низ дар ҳамин ифода меёбад. Бинобар ин, бо боварии комил гуфтан мумкин аст, ки ҳамаи амалҳои таҳрибие, ки ба воситаи технологияҳои иттилоотӣю компютерӣ анҷом дода мешаванд, киберҷиноят мебошанд. Аз ҷумла, кибертерроризмро низ ба категорияи киберҷиноятҳо дохил намудан мумкин аст. Сиёсатшиноси ватанӣ А.Н. Муҳаммад дар ин маврид иброз мекунанд, ки «ба даст овардани иттилоот, манбаъҳои иттилоотӣ ва технологияҳои муосир ҳадафҳои асли ва ниятҳои бади киберҷинояткоронро ташкил медиҳанд. Зеро сарчашмаҳои мазкур имкон медиҳанд, ки киберҷинояткорон дар фазои иттилоотӣ на танҳо ниятҳои худро амалӣ намоянд, балки ба дигар амалҳои ифротгароию террористӣ даст дошта бошанд» [6,с.57].

Бояд гуфт, ки мафҳуми «кибертерроризм»-ро дар охири солҳои 1980 яке аз қорамдонии Донишқадаи амният ва истихбороти Амрико Б.Коллин истифода намуда, ҳама гуна фаъолиятҳои террористиро, ки дар фазои маҷозӣ амалӣ мегарданд,

кибертерроризм номида буд. Дар он солҳо, ки ҳанӯз шабакаи интернет дастраси оммаи мардум нагардида буд, худи муаллифи ин мафҳум ибраз меошод, ки танҳо дар ибтидои асри XXI дар бораи кибертерроризм суҳбат намудан имконпазир мегардад [15]. Воқеан ҳам имрӯз на танҳо дар атрофи кибертерроризм суҳбат намудан мумкин аст, балки онро бинобар сабаби омезиш пайдо намудан бо фаъолиятҳои дигари иттилоотӣ аз дигар падидаҳои иттилоотӣ фарқ намудан хеле мушкил аст. Масалан, айни замон мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар мундариҷаи ҷангҳои иттилоотӣ, яроқи иттилоотӣ ва ё ҷиноятҳои иттилоотӣ кибертерроризм ҳамчун унсури муҳим баромад менамояд.

Хатари кибертерроризм аз он иборат аст, ки вай сарҳади милли надорад ва дар шакли кибертерроризм амалҳои террористиро аз ҳар нуқтаи ҷаҳон анҷом додан мумкин аст. Маъмулан, ошкор кардани террорист дар фазои иттилоотӣ хеле мушкил аст, зеро вай тавассути як ё якчанд компютерҳои махсуси дорои Ҳимояи кибернетикӣ амал мекунад, ки ин гуна вазъият муайян ва пайдо кардани ӯро мушкил месозад. «То охири асри XX дар аксар маврид субъекти таҳдид нияти зарар расонидан, ҳучум кардан ва умуман мақсадҳои худро дар муносибат ба дигарон ба таври ошкоро эълон мекард ва барои дурӣ ҷустан аз бархӯрди мусаллаҳона таҳдидро ҳамчун воситаи тағйир додани рафтори рақибони худ истифода менамуд. Аммо дар асри XXI, баръакс, дар аксар маврид субъекти таҳдид намеҳадад, ки мақсадҳо ва ниятҳои ӯро дигарон фаҳманд ва аз ин рӯ, ҳар амале, ки барои таъсиррасонӣ ва зарару зиён расонидан аз ҷониби ӯ иҷро мегардад, ба таври пинҳонӣ анҷом дода мешавад» [12,с.312]. Ба андешаи муҳаққиқи рус Е.Старостина, кибертерроризм амали мураккабест, ки дар шакли ҳамлаи барқасдона ва дорои ангеҷаи сиёсӣ ба системаҳои иттилоотию компютерӣ зоҳир мешавад. Инчунин, бо мақсади вайрон кардани амнияти ҷамъиятӣ, тарсонидани аҳоли, барангехтани низои сиёсӣ ҳарбӣ содир мегардад. Яке аз усулҳои кибертерроризм ҳамлаи иттилоотии дорои ангеҷаи сиёсӣ мебошад, ки аз тарсонидани пешгирикунанда иборат аст. Ин дар таҳдиди зӯрварӣ, нигоҳ доштани ҳолати тарси доимӣ бо мақсади ноил шудан ба ҳадафҳои муайяни сиёсӣ, маҷбуркунӣ ба амалҳои муайян, ҷалби тавачҷуҳ ба ташкилоти террористӣ зоҳир мешавад. Расонидани зарар ё таҳдиди зарар як навъ огоҳӣ дар бораи эҷоди оқибатҳои ногувор аст, агар шартҳои кибертеррористон иҷро карда нашаванд. Аз тарафи дигар, кибертерроризм як силоҳи нави гурӯҳҳои террористӣ аст [14]. Ходими илмии Институти ИМА ва Канадаи Академияи илмҳои Россия Е.А. Роговский дар таҳқиқи кибертерроризм саҳми арзанда гузоштааст. Ӯ дар бораи аз ҷониби террористон истифода гардидани шабакаи интернет андешаронӣ намуда, мақсадҳои террористонро дар фазои маҷозию иттилоотӣ ба таври зерин нишон додааст. Яъне, террористон шабакаи интернетро бо мақсадҳои зерин истифода менамоянд:

- ҷамъоварии иттилооте, ки барои содир намудани амали террористӣ зарур аст;
- ҷамъоварии маблағ барои дастгирии ташкилотҳои террористӣ (аз ҷумла бо роҳи таҳдид);
- паҳн намудани иттилоот дар бораи амалҳои террористии содиршуда ва ба воситаи шабакаҳои иттилоотӣ бар уҳда гирифтани онҳо;
- бо мақсади ташкил намудани фазои тарсу ҳарос амалӣ намудани таъсиррасонии иттилоотию психологӣ ба зехну шуури аҳоли;
- ба таври пинҳонӣ ҷалб намудани одамони касбу кори гуногун, аз ҷумла барномасозон, тоҷирон, олимону донишмандон барои дар ивази пул бо онҳо ҳамкорӣ намудан;
- барои ташкил намудани зершохаҳои террористӣ ва ба роҳ мондани фаъолияти террористии шабакавӣ [9,с.16].

Дар аксар маврид ташкилотҳои террористию экстремистӣ барои расидан ба мақсадҳои сиёсии худ ташкил намудани инқилобҳои оммавӣ ва ё ба амал баровардани табaddулоти давлатиро ҳамчун стратегияи асосӣ интиҳоб менамоянд. Албатта, ташкил намудани инқилобҳо, аз ҷумла инқилобҳои ранга дар баробари ташкилотҳои ифротию террористӣ, инчунин аз ҷониби давлатҳои алоҳида низ роҳандозӣ мешавад. Аммо чунин воқеаҳо агар аз берун ва бо даҳолати субъектҳои хориҷӣ сурат гирад (чи аз ҷониби ташкилотҳои террористӣ ва чи давлатҳои алоҳида), он ба суботи сиёсӣ, сохтори

конститутсионии давлат, якпорчагии марзу бум ва амнияти миллӣ таҳдиди воқеӣ мебошад. Аз ин рӯ, бо боварии комил гуфтан мумкин аст, ки дар қатори дигар хавфу хатарҳо, ки аз рушди технологияҳои иттилоотӣ бармеоянд, инчунин бо даҳлати субъектҳои хориҷӣ ва бо истифодаи технологияҳои мазкур хавфи ташкил намудан ва ба амал баровардани инқилобҳои ранга низ яке аз таҳдидҳои мебошад, ки пешгирӣ намудани он аз сатҳу сифати амнияти иттилоотии ҷомеа ва давлат вобаста аст.

Инқилобҳои ранга раванди ба амал омадани тазоҳуроте мебошанд, ки аз хориҷи кишвар тарҳрезӣ гардидаанд ва идора карда мешаванд. Ташкил намудани инқилобҳои рангаро на танҳо субъектҳои хориҷӣ маблағгузорӣ менамоянд, балки ВАО-и замони муосирро ҳамчун воситаи тағйир додани шуури ҷамъиятӣ истифода мекунанд. Инқилобҳои ранга натиҷаи ҷангҳои иттилоотӣ мебошанд ва дар муқоиса аз ҷангҳои иттилоотӣ бо мақсади тағйир додани низоми сиёсӣ ва ё сохтори конститутсионии давлат амалӣ карда мешаванд. Баъзан дидан мумкин аст, ки инқилобҳои рангаро барои тағйир додани роҳбарияти сиёсии давлат низ истифода бурдаанд. Бо ин мақсад ҷангҳои иттилоотӣ дар шакли ҳуҷумҳои иттилоотӣ, паҳн намудани иттилооти иғвобарангез ва назарфиребии сиёсӣ барои омода намудани як гурӯҳ одамони тазоҳуротгар роҳандозӣ мегарданд. Объекти инқилобҳои ранга ҳокимияти давлатӣ ва низоми идоракунии давлат интиҳоб мегардад. Объекти ҷангҳои иттилоотӣ бошад, сарварони сиёсӣ, элитаи ҳукмрон, шуури ҷамъиятӣ ва рафтори шахрвандон мебошанд. Ба ибораи дигар, инқилобҳои ранга воқеа ва ё ҳодисаҳои мебошанд, ки онро ба воситаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионии замони муосир, технологияи назарфиребӣ ва ҷангҳои иттилоотию психологӣ ба амал мебароранд.

Дар бораи инқилобҳои ранга, роҳу усулҳои ташкил намудани онҳо ва оқибатҳои ногувори ин воқеаҳо олимони гуногун таҳқиқоти зиёд анҷом додаанд. Аз ин рӯ, тақрор намудани онҳоро зарур намешуморем. Аммо баррасии омилҳои бавучудоваранда ва тақондихандаи инқилобҳои ранга хеле муҳим ба шумор меравад. Яъне кадом омилҳои субъектҳои гуногуни низоми муносибатҳои минтақавӣ ва байналмилалиро барои ташкил намудани ин гуна воқеаҳо водор месозанд. Дар ҷунин шароит ба инобат гирифтани геополитикаи ҷангҳои иттилоотӣ ва инқилобҳои ранга ба мақсад мувофиқтар мебошад. Зеро мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки гурӯҳи аввали субъектҳои инқилобҳои рангаро барои ба вуҷуд овардани режимҳои демократӣ амалӣ кардан мехоҳанд ва гурӯҳи дигар бошад, дар давлатҳои демократӣ режими теократиро мехоҳанд ташкил намоянд. Барои мисол, дар мавриди ифротгарии динию сиёсӣ собиқ сарвазири Сингапур Ли Куан Ю андешаронӣ намуда, иброз медорад, ки «айни замон тафриқаҳо на дар байни кишварҳои коммунистӣ ва демократӣ, на дар миёни Шарқу Ғарб, балки дар миёни террористони исломӣ ва ИМА, Исроил ва шарикони стратегии онҳо сурат мегирад. Инчунин, дар дохили дини ислом ҷунин бархӯрдҳо дар миёни исломи ҷангҷӯ (исломизм, тундгарии исломӣ) ва исломи таҳаммулгаро ба амал меояд» [13, с.13-14]. Аз ин гуфтаҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки ташкилотҳои террористию экстремистии исломӣ, аз қабиле «Ал-Қоида», ташкилоти террористии бо ном «Давлати исломӣ», ҳаракати «Толибон», «Ҳизб-ут-Таҳрир», «Ҳизби наҳзати исломӣ», «Гурӯҳи 24», «Ансоруллоҳ», «Паймони миллии Тоҷикистон» ва зершоҳаҳои бешумори онҳо дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки низоми сиёсии демократиро интиҳоб намудааст, ба воситаи ташкил намудани инқилобҳои ранга мехоҳанд режими сиёсии теократӣ ташкил намоянд. Ин ташкилотҳои террористӣ дар кишварҳои мазкур ба воситаи роҳандозӣ намудани ҷангҳои иттилоотию психологӣ сараввал мехоҳанд ҷонибдорони системаи сиёсӣ ва режими сиёсии мавҷударо коҳиш диҳанд ва бо ин роҳ ҷонибдорони худро зиёд намуда, барои ташкил кардани инқилобҳои ранга шароити муосид фароҳам оваранд.

Аммо боз дидан мумкин аст, ки барои ташкил намудани инқилобҳои ранга як зумра ташкилотҳои ғайридавлатӣ, фондҳои байналмилалӣ ва давлатҳои алоҳида низ кӯшиш менамоянд. Аммо ҳадафи онҳо бо роҳи ташкил намудани инқилобҳои ранга барқарор намудани режимҳои “демократӣ” мебошад. Масалан, инқилобҳои «Баҳори араб»-ро ба ин категория ворид намудан мумкин аст. Дар кишварҳои пасошӯравӣ низ ҷандин маротиба ҷунин инқилобҳо ташкил карда шудаанд ва айни замон низ ҷунин

тамоюлот идома дорад. Барои мисол, олимони рус хавфи ба амал омадани чунин инкилобхоро нисбат ба ҷомеаи Россия ба инобат гирифта, онро дар доираи бо дахлати давлатҳои хориҷӣ ба амал омадан таҳлилу баррасӣ менамоянд ва дар ин кор дахлати кишварҳои ғарбиро гунаҳкор менамоянд [1].

Агар бо дарназардошти чунин воқеият ба инкилобҳои ранга баҳогузорӣ намоем, ба осонӣ мушоҳида мегардад, ки ба кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ба суботи сиёсии Тоҷикистон инкилобҳои рангае, ки бо ташаббуси ташкилотҳои террористии экстремистӣ тарҳрезӣ гардида истодаанд, таҳдиду хатари бештар доранд. Зеро кишварҳои Осиёи Марказӣ аз рӯзҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ режими сиёсии демократӣ ва стратегияҳои ташаккули давлати дунявӣ ва ҳуқуқбунёдро пеша намудаанд. Аз ин рӯ, зарурати ташкил намудани инкилобҳои демократӣ вучуд надорад. Аммо ташкилотҳои террористии экстремистии дар боло номбаргардида барои ба вучуд овардани режимҳои сиёсии теократӣ ин корро анҷом додан мехоҳанд. Дар асоси чунин вазъият, гуфтан мумкин аст, ки кибертерроризм, ҳуҷумҳои иттилоотии психологӣ ташкилотҳои террористии экстремистӣ, таблиғи ғояҳои ифротгарой ва террористӣ ва назарфиребию дурӯғпардозии онҳо дар фазои иттилоотии Тоҷикистон хавфу хатари зиёд эҷод намуда истодаанд.

Ҳамин тариқ, дар шароити рушди бемайлони технологияҳои иттилоотии коммуникатсионӣ ва тавсеаи шабакаи интернет таъмини амнияти иттилоотӣ ва амнияти миллии кишвар ҷиҳати рушди минбаъдаи давлатдорӣ милли ва таҳкими суботи сиёсӣ хеле муҳим мебошанд. Гузашта аз ин, таҳдидҳо ба амнияти иттилоотии кишвар дар шаклҳои гуногун зоҳир мешаванд, ки дар байни онҳо ҳуҷумҳои иттилоотӣ, ҷангҳои иттилоотӣ, ҷангҳои психологӣ, паҳн намудани хабарҳои бардурӯғ ва иттилооти носоҳеҳ, таъсир расонидан ба шуури ҷамъиятӣ, ташкил намудани инкилобҳои ранга ва монанди инҳо барои давлатдорӣ милли ва амнияти сиёсии кишвар хавфу хатари бештар доранд. Махсусан, технологияҳои муосири ҷангҳои иттилоотӣ, ки бо роҳи назарфиребӣ шуури сиёсӣ ва рафтори шаҳрвандонро қодиранд, ки тағйир диҳанд, хеле хатарнок мебошанд. Мақсади асосии ҷангҳои иттилоотӣ чунин аст: ба кишварҳои гуногун ҷудо намудани ҷомеа, дар муқобили ҳамдигар қарор додани онҳо ва дар муносибат ба ҳамдигар ба вучуд овардани кинаю адоват, ташкил намудани низоъҳо ва ё инкилобҳои ранга, дар муқобили ҳокимияти давлатӣ сафарбар намудани шаҳрвандони кишвар ва ғ.

Ҳамин тариқ, таҳлилу таҳқиқи таҳдидҳои иттилоотӣ ва шаклҳои гуногуни зоҳиршавии онҳо нишон медиҳад, ки дар шароити тавсеаёбии шабакаи интернет ва рушди бемайлони технологияҳои иттилоотӣ хавфу хатари кибертерроризм, киберэкстремизм, тариқи шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ паҳн намудани ғояҳои ифротгарой, паҳн намудани иттилооти носоҳеҳ, амалӣ намудани ҷангҳои иттилоотии психологӣ, ба амал баровардани инкилобҳои ранга ва ғайраҳо зиёд шуда истодаанд. Чунин амалҳои таҳрибиро ташкилотҳои террористии экстремистӣ ва давлатҳои хориҷии манфиатдор анҷом медиҳанд, ки ин гуна падидаҳо таҳдиди воқеӣ ба суботи сиёсии ҷомеа ва амнияти миллии кишвар ба шумор мераванд. Дар шароити кунунӣ дар муқобили суботи сиёсӣ ва амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ҷангҳои иттилоотии психологӣ анҷом дода шуда истодаанд, ки субъектҳои асосии ин гуна амалҳои таҳрибӣ асосан ташкилотҳои террористии экстремистӣ мебошанд. Аз ин рӯ, барои пешгирӣ намудани ин гуна амалҳо ва коҳиш додани таъсири манфии онҳо, пеш аз ҳама, масъалаҳои мазкур бояд ба таври амиқ ва ҳамаҷониба таҳлилу таҳқиқ гарданд.

**Муқарриз: номзоди илмҳои сиёсатшиносӣ,
дотсент Сафарализода Х.К.**

АДАБИЁТ

1. Добаев И.П. Механизмы и технологии осуществления Западом "цветных революций" на постсоветском пространстве // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. – 2008. – №2. – С.128-141.
2. Головацкая О.Е. Значение и происхождение термина «Fake news» // Коммуникология. – 2019. – Т.7. – №2. – С.139-152. DOI: 10.21453/2311-3065-2019-7-2-139-152

3. Жидко Е.А. Научно-обоснованный подход к классификации угроз информационной безопасности // Информационные системы и технологии. –2015. – №1 (87). – С.132-139.
4. Манойло А.В. Основы теории современных информационных войн // Геополитический журнал. –2017. –№4 (19). –С.3-23.
5. Манойло А.В., Поадюк А.Э. Зарубежные научные подходы к исследованию «фейковых новостей» в мировой политике // Россия и современный мир. – 2020. –№2 (107). –С.285-300.
6. Мухаммад А.Н. Киберпреступление как явление кибертерроризма: сущность и его современные особенности // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховадинова Академии наук Республики Таджикистан. – 2017. – № 3-1. – С.56-61.
7. Осипов В.Ю., Юсупов Р.М. Информационный вандализм, криминал и терроризм как современные угрозы обществу // Труды СПИИРАН. – 2009. – №8. – С.34-45.
8. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики», 26.01.2021 [электронный ресурс]. URL: <http://president.tj/ru/node/25006> (дата обращения: 09.02.2021 г.)
9. Роговский Е.А. Россия в борьбе с международным терроризмом: грани повышения позитивного образа страны // Россия и Америка в XXI веке. – 2007. – №3. – С.12-22.
10. Романов А.А., Шабаев В.В. «Fake News» в социальных сетях, блогах и мессенджерах как угроза информационной безопасности // Юрист-Правовед. –2020. –№1 (92). –С.16-20.
11. Сафарализода Х. Кибертерроризм как угроза национальной безопасности // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/4-2. – С.271-275.
12. Сафарализода Х.К. Появление новых угроз в условиях трансформации общества // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – №8. – С.308-315.
13. Сингапурское чудо: Ли Куан Ю. Пер. с англ. В.Н. Верченко. –М.: АСТ, 2015. – 288 с.
14. Старостина Е. Терроризм и кибертерроризм – новая угроза международной безопасности [электронный ресурс]. URL: <http://www.crime-research.ru/articles/starostina/2> (дата обращения: 10.02.2021 г.)
15. Туронк С.Г. Информационный терроризм: выработка стратегии противодействия // Общественные науки и современность. – 2011. – №4. – С.131-140.
16. Libicki M.C. What is Information Warfare? Washington: National Defense University, 1996. – 110 p.

ТАХДИДҲОИ ИТТИЛОӮӢ ВА ШАКЛҲОИ ЗОҲИРШАВИИ ОНҲО

Дар замони муосир ба суботи сиёсӣ ва амнияти миллии кишварҳои гуногун таҳдидҳои иттилоотӣ аз ҳарвақта дида таъсири бештар расонида истодаанд. Зеро рушди технологияҳои иттилоотӣ ва тавсеаи шабакаи интернет ба субъектҳои таҳрибкор имкониятҳои навро фароҳам оварда, иқтидори манфии онҳоро боз ҳам бештар намудаанд. Дар чунин шароит зуҳури кибертерроризм, киберэкстремизм, ҳуҷумҳои иттилоотӣ, ҷангҳои иттилоотӣ, ҷангҳои психологӣ, кӯшиши ташкил намудани инқилобҳои ранга ва монанди инҳоро мушоҳида намудан мумкин аст. Чунин амалҳои таҳрибӣ аз ҷониби ташкилотҳои экстремистӣ террористӣ ва як зумра давлатҳои хориҷӣ амалӣ карда мешаванд. Аз ин рӯ, таҳдидҳои иттилоотӣ айни замон ба амнияти миллии ва суботи сиёсии кишварҳои тозаистиклол хавфу хатари бештар зоҳир намуда истодаанд. Тули ду даҳсолаи охир масъалаи таҳдидҳои иттилоотӣ аз ҷониби олимони хориҷию ватанӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Аммо таъсири таҳдиди иттилоотии нав ба суботи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ҳам ба омӯзиш ниёз дорад. Зеро рӯз то рӯз ташкилотҳои террористӣ ва экстремистӣ бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ғайриқонунии таҳрибии худро густириш дода истодаанд ва бо ин роҳ амнияти миллии кишварро зери хавфу хатар қарор медиҳанд. Муҳимияти омӯзиши масъала низ ба чунин вазъ асоснок карда мешавад. Бо дарназардошти чунин вазъият дар мақолаи мазкур муайян намудани шаклҳои зоҳиршавии таҳдидҳои иттилоотӣ ва нишон додани таъсири манфии онҳо ба суботи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақсади таҳқиқоти интиҳоб гардидааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти муайян гардид, ки таҳдидҳои иттилоотӣ ва таъсири манфии онҳо бо афзоиши иқтидори технологияҳои иттилоотӣ вобаста буда, дар заминаи истифодабарии онҳо ба амал бароварда мешаванд. Субъектҳои таҳдид бо роҳи назарфиребӣ ва паҳн намудани иттилооти носоҳе мехоҳанд муҳолифони давлату ҳукуматро бештар намоёнд ва ҷонибдорони худро зиёд созанд. Таҳлилҳои нишон доданд, ки таҳдидҳои иттилоотӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан ба афкори ҷамъияти нигаронида шудаанд. Аз ин рӯ, бо мақсади пешгирӣ намудани таъсири манфии ин гуна падидаҳо ва хифзи суботи сиёсии кишвар идома додани таҳқиқоти паҳлуҳои гуногуни таҳдидҳои иттилоотӣ хеле муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: таҳдидҳои иттилоотӣ, амнияти иттилоотӣ, суботи сиёсӣ, амнияти миллии, кибертерроризм, киберэкстремизм, ҷангҳои иттилоотӣ, инқилобҳои ранга, терроризми иттилоотӣ, назарфиребӣ.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ УГРОЗЫ И ИХ ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ

В современных условиях политическая стабильность и национальная безопасность разных стран все более подвергаются информационным угрозам и атакам. Это связано с тем, что развитие информационных технологий и распространение Интернета создали новые возможности для подрывных структур и увеличили их

негативный потенциал. В этом контексте можно наблюдать появление кибертерроризма, киберэкстремизма, информационных атак, информационных войн, психологических войн, попыток организации цветных революций и т.п. Подобные диверсии осуществляются экстремистскими и террористическими организациями и рядом зарубежных стран. Таким образом, информационные угрозы в настоящее время представляют большую угрозу национальной безопасности и политической стабильности в новых независимых государствах. На протяжении последних двух десятилетий проблема информационных угроз изучается зарубежными и отечественными учеными. Однако влияние новой информационной угрозы на политическую стабильность Республики Таджикистан еще предстоит изучить. Потому что с каждым днем террористические и экстремистские организации с использованием информационных технологий расширяют свою деструктивную деятельность и тем самым ставят под угрозу национальную безопасность страны. Актуальность изучения данного вопроса обосновывается такой ситуацией. Учитывая сложившуюся ситуацию, целью данной статьи является выявление форм проявления информационных угроз и их негативного воздействия на политическую стабильность Республики Таджикистан. В результате исследования было установлено, что информационные угрозы и их негативное влияние связаны с увеличением возможностей информационных технологий и основаны на их использовании. Субъекты угрозы хотят увеличить противников государства и правительства и таким образом привлекать в свои ряды новых сторонников путем обмана и распространения недостоверной информации. Анализ показал, что информационные угрозы в условиях Республики Таджикистан в основном ориентированы на общественное мнение. Поэтому для предотвращения негативного воздействия таких явлений и защиты политической стабильности страны очень важно продолжать исследование различных аспектов информационных угроз.

Ключевые слова: информационные угрозы, информационная безопасность, политическая стабильность, национальная безопасность, кибертерроризм, киберэкстремизм, информационные войны, цветные революции, информационный терроризм, манипуляция сознанием.

INFORMATION THREATS AND THEIR FORMS OF MANIFESTATION

In the modern context, political stability and national security of different countries are increasingly exposed to information threats and attacks. This is due to the fact that the development of information technology and the spread of the Internet have created new opportunities for subversive structures and increased their negative potential. In this setting, one can observe the emergence of cyber terrorism, cyber extremism, information attacks, information warfare, psychological warfare, attempts to organize color revolutions, etc. Such acts of sabotage are carried out by extremist and terrorist organizations and a number of foreign countries. Thus, information threats currently pose a major threat to national security and political stability in the newly independent states. Over the past two decades, the problem of information threats has been studied by foreign and domestic scholars and experts. However, the impact of the new information threat on the political stability of the Republic of Tajikistan remains to be studied. In view of the fact that terrorist and extremist organizations regularly, using information technologies, are expanding their destructive activities and thereby endanger the national security of the country. The relevance of studying this issue is justified by such a situation. Taking into account the current situation, the purpose of this article is to identify the forms of manifestation of information threats and their negative impact on the political stability of the Republic of Tajikistan. As a result of the research, it was found that information threats and their negative impacts are associated with an increase in the capabilities of information technologies and are based on their use. The threat actors want to increase the opponents of the state and the government and thus attract new supporters in their ranks by deceiving and disseminating inaccurate information. The analysis showed that information threats in the context of the Republic of Tajikistan are mainly focused on public opinion. Therefore, in order to prevent the negative impact of such phenomena and protect the political stability of the country, it is very important to continue researching various aspects of information threats.

Keywords: information threats, information security, political stability, national security, cyber terrorism, cyber extremism, information warfare, color revolutions, information terrorism, manipulation of consciousness.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холиқов Фирдавс Алиевич* - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рудаки, 121. Телефон: **+992937443333**. E-mail: **firdavs.holikov2016@gmail.com**

Сведения об авторе: *Холиков Фирдавс Алиевич* - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айнаи, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: **+992937443333**. E-mail: **firdavs.holikov2016@gmail.com**

Information about the author: *Kholikov Firdavs* - Tajik State Pedagogical University, Applicant for an academic degree of the Department of Political Science. **Address:** 734003, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. Tel.: **+992937443333**. E-mail: **firdavs.holikov2016@gmail.com**

Холов Х.Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Тамоюли асосӣ ва дурнамои рушди системаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ, ки дар ҳоли шаклгирӣ ва инкишофи системаи сиёсӣ, низоми идоракунии давлатӣ, маданият ва шуури сиёсӣ, низоми идеологию арзишотӣ ва ғайра қарор дорад, пеш аз ҳама, рушди давлати миллӣ ташкил медиҳад. Раванди ташаккул ва шаклгирии давлати миллӣ тавассути роҳу воситаҳои мухталиф ба амал бароварда мешавад.

Раванди ташаккули давлати муосири Тоҷикистон дар асоси ташаккули системаи сиёсӣ дар шароити давраи гузариш тавассути ба роҳ мондани ислоҳоти сиёсӣ сурат мегирад. Ислоҳоти сиёсӣ ҳамчун унсури фаъолияти ҷамъиятӣ–сиёсӣ, ба вазъияти сиёсӣ, иқтисодӣ, муҳофизатӣ ва дигар соҳаҳои системаи сиёсӣ, ки дар навбати худ, истиқлолияти сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин мебахшанд, таъсири назарраси худро мерасонад. Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиш менамояд, ки мақом ва ҷойгоҳи худро ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ пайдо намояд.

Раванди ислоҳоти системаи сиёсӣ дар Тоҷикистон аз як қатор омилҳо вобастагии зиёд дорад. Аз ҷумла, яке аз омилҳои асосии муайян намудани тамоюли давлати муосири Тоҷикистон ин таъсирҳои назар гардидани асосҳои конституционӣ ва низоми ташкилии он ба ҳисоб меравад. Дар ташаккули системаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва қабули Конститутсияи он аҳамияти бузургӣ назариявӣ ва амалию сиёсиро касб намудааст. Конститутсияи Тоҷикистони соҳибистиклол ҳамчун ҳуҷҷати муҳими сарнавиштсоз дар роҳи бунёди давлатдорӣ муосири тоҷикон, пайвастанӣ он бо ҷомеаи ҷаҳонӣ, ҳифзи манфиатҳои миллӣ, таъмини амнияти давлатӣ, субот, ваҳдат ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон нақши барҷастаи таърихӣ дорад. Зеро дар он асосҳои системаи сиёсӣ инъикоси арзишӣ ва меъёрии хешро пайдо намудаанд. Воқеан, соҳибистиклолӣ ва инкишофи мустақилонаи давлат дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа дигаргуниҳои амиқро ба вуҷуд оварда, барои ислоҳоти кулӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва интиҳоби шакли нави идоракунии давлат замина гузошт. Зарурияти ислоҳоти системаи сиёсӣ дар ҷомеаи масъалаи ташаккули давлати ҳуқуқбунёду демократӣ, таҷзияи ҳокимият, гуногундешиву бисёрҳизбӣ, соҳибхитӣрии халқ, эътирофи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, кафолати мавҷудияти моликияти хусусӣ ва дигар принсипҳои муҳими демократиро ба вуҷуд овард, ки барои расидан ба ин ҳадафҳо ва куллан дигаргун кардани соҳи давлатдорӣ қабули Конститутсияи нави кишвар ногузир гардид.

Қабули Конститутсия ҳамчун ҳуҷҷати муҳими сиёсӣ, ки бори нахуст ба таври раъйпурсии умумӣ сурат гирифт, дар худ самтҳо ва бахшҳои асосиву стратегии рушди давлатдорӣ миллӣ ва масъулияти муштараки халқ ва ҳокимиятро дар бунёди ҷомеаи иҷтимоӣ ва шаҳрвандӣ инъикос менамояд. Таҷрибаи таърихии кишварҳои мутамаддини олам гувоҳи он аст, ки давлат танҳо дар сурате рушду инкишоф меёбад ва талаботу манфиатҳои тамоми аҳолии он ҳифз мегардад, ки агар дар он Конститутсия ва қонунҳои амалкунанда ба таври зарурӣ риоя ва иҷро шуда, волияти қонун ҳамчун нишонаи барҷастаи давлати ҳуқуқбунёд таъмин гардад ва ташаккули муҳимтарин принсипҳои демократияи муосир дар меҳвари сиёсати давлатӣ қарор дода шавад.

Қайд намудан зарур аст, ки яке аз вазифаҳои муҳими таърихиву ҳуқуқӣ ва иҷтимоиву сиёсии Конститутсия дар он муқаррар гардидани тағйирнопазир будани шакли идораи ҷумҳурӣ, моҳияти демократӣ, ҳуқуқбунёдӣ, дунявӣ ва иҷтимоии давлат, тамомияти арзӣ ва тақсимнашавандаву дахлнопазир будани ҳудуди Тоҷикистон буд, ки ин меъёри конституционӣ барои таъмини соҳибхитӣрии воқеии кишвар ва рушди Тоҷикистон ҳамчун як давлати воҳид шароити мусоид фароҳам овард. Яъне, тибқи муқаррароти конституционӣ, тамоюли асосии инкишофи давлати муосири Тоҷикистон

хамчун давлати соҳибхитиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ муқаррар карда шудааст.

Бояд қайд намуд, ки нақши Конститутсия дар муайян намудани тамоюли асосии инкишофи давлати муосири Тоҷикистон хеле бузург буда, вобаста ба зарурият ворид намудани тағйиру иловаҳо ба он ба хотири боз ҳам комил гардонидани системаи сиёсӣ ва дигар соҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ равона гардидааст. Дар ин замина, дар давраи соҳибистиклолии ҳеш Тоҷикистон се марҳалаи ислоҳоти системаи сиёсиро аз сар гузаронид, ки ҳар яке аз онҳо давраи комилро дар раванди ташаккул ва инкишофи давлатдорӣ он гузоштааст. Ин маърақаҳои сиёсӣ талаби вақт буда, аз рӯйи моҳият дар инкишофи ҳозираву ояндаи давлати тоҷикон тақдирсоз ба ҳисоб мераванд.

Омили дигари муайянкунанда самти асосии ташаккул ва инкишофи системаи сиёсии Тоҷикистонро раванди демократикунонии он ташкил медиҳад. Кӯшишҳо ҷиҳати бунёди давлати демократӣ маҳсули замон аст. Ғояи ҷомеаи демократӣ асоси Конститутсия ба ҳисоб меравад. Яъне, яке аз масъалаҳои асосие, ки дар раванди ташаккули давлатдорӣ миллӣ мавқеи муайянкунанда дорад, ин масъалаи ташаккул ва таҳкими системаи сиёсии ба принципҳои демократӣ асосёфта ба ҳисоб меравад [13,с.94]. Ҷавҳари асосии ин принципо ба сифати сарчашмаи ҳокимият эътироф намудани халқ ташкил медиҳад, ки он заминаи худро дар Конститутсия дар чунин шакл пайдо намудааст: «Дар Тоҷикистон халқ баёнғари соҳибхитиёри ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ буда, онро бевосита ва ё ба воситаи вакилони худ амалӣ мегардонад» [1]. Дар амал татбиқ намудани чунин принциби конститутсионӣ ва ҳамзамон, муҳимтарин принциби ҷомеаи демократӣ амалинамоии як қатор чораҳои сохторӣ ва институтсионалиро тақозо менамояд, ки дар заминаи онҳо ба таври воқеӣ халқ тавонад худро ба сифати сарчашмаи асосии ҳокимияти давлатӣ эҳсос намояд. Минбаъд, пас аз қабули Конститутсияи нав, ки ҳанӯз вазъи сиёсии кишвар муташанниҷ буд ва муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҳолати бухронӣ қарор доштанд, зарурият ба миён омада буд, ки баҳри таҳкими арзишҳои демократӣ дар ҷомеа чораҳои мушаххас андешанд. Ин раванд дарки воқеии мазмуни демократия, ҳамкориҳои озодаи таҳаммулпазиронаи қувваҳои гуногуни сиёсӣ, ташаккули фарҳанги нави сиёсии бидуни ҳама гуна зӯрварӣ ва маҷбурнамоӣ, таъмини озодии андеша ва афкорро тақозо менамуд. Минбаъд чунин омилҳо баҳри таҳаввулотӣ шуури ҷамъиятӣ ва сарфи назар гардидани қачфаҳмиҳо дар дарки демократияро тақозо менамуданд. Татбиқи дурусти ғояҳои демократикунонӣ имконият медиҳанд, ки қонуниятҳои таҳкими давлатдорӣ миллӣ дар шакли мутавозин амалӣ гарданд. Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар, муайян гардидани шакли идоракунии демократӣ имконият медиҳад, то эътимоди мардум ба ҳокимияти сиёсӣ устувор гардонида шуда, дар шароити мушкили сиёсӣ дурнамои рушди минбаъда муайян гардад.

Ҳамчунин, хусусияти дигари ҷомеаи демократиро мавҷудият ва амалии принциби плюрализми сиёсӣ ташкил медиҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хотири татбиқ намудани принциби плюрализми сиёсӣ, ки яке аз ҷиҳатҳои асосии онро гуногунандешӣ ташкил медиҳад, заминаи қонунӣ гузошта шудааст. Аз ҷумла, Конститутсия дар асоси равияҳои гуногуни сиёсӣ ва мафкуравӣ рушд ёфтани ҳаёти ҷамъиятиро эълон намуда, мафкураи ҳеч як ҳизб, иттиҳодияи ҷамъиятӣ, динӣ, ҳаракат ва гурӯҳеро ба ҳайси мафкураи давлатӣ эътироф накардааст [1].

Мавриди зикр аст, ки системаи ҳизбии Тоҷикистон, ки дар асоси меъёрҳои демократӣ бунёд ёфтааст, шароити мусоидро барои фаъолияти ҳизбҳои гуногуни сиёсӣ кафолат медиҳад. Ин омил боиси он мегардад, ки нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеа фаъолтар гардад. Тавре дар Конститутсия муқаррар шудааст, «ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси гуногунандешии сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродаи халқ мусоидат мекунанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд» [1]. Ислоҳоти системаи ҳизбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз оғози истиқлолияти сиёсӣ сарчашма гирифта, то ба имрӯз марҳалаҳои гуногунро паси сар намудааст. Дар оғози марҳалаи аввали ислоҳоти системаи сиёсӣ, ки бо мақсади ташаккули системаи бисёрҳизбӣ ҷиҳати дар амал татбиқ намудани принциби плюрализми сиёсӣ ошкорбаёнӣ ба роҳ монда шуда буд, барои бисёре аз сарварони ташкилотҳои ҷамъиятӣ–сиёсӣ дар фаъолияти амалии онҳо

зарурият ба эҳтиёткорию тамаркуз ба миён омада буд, зеро даъвою мағрурияти зиёдати, набудани ҳаракати дурусти созанда чихати дар амал татбиқ намудани нақшаҳои барномавии онҳо мушкилиро ба вучуд меовард. Дар алоқамандӣ ба ин, андешаи огоҳкунандаи Ленинро ба пеши назар наовардан номумкин аст, ки тибқи он «дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ на аз рӯйи номгузориашон, изҳороти барномаашон, балки аз рӯйи фаъолиятшон бояд баҳогузорӣ намуд» [7,с.37].

Шубҳае дар он нест, ки феълан дар Тоҷикистон системаи бисёрҳизбӣ амал менамояд. Шароит ва имкониятҳои васеъ барои фаъолияти ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятию маданӣ, ки дар ҷаҳорҷӯбаи қонун фаъолият менамоянд, муҳайё карда шудаанд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари эътироф ва кафолати фазои озоди мафкуравӣ ва гуногунандешӣ роҳҳои қонунии татбиқи ин меъёрро тавассути қонунҳои соҳавӣ роҳандозӣ намуд, ки дар натиҷа имрӯз дар фазои ҳуқуқии кишвар теъдоди зиёди иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои динӣ ва иттифоқҳои касаба ба расмият шинохта шудаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҳкими раванди демократикунонии ҷомеа ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли шароити мусоид фароҳам оварда, дар заминаи меъёрҳои қонунгузорӣ фаъолияти мақсадноки мақомоти давлатӣ, ки ба рушди фарҳанг, таҷриба, ғояҳо ва арзишҳои ҳуқуқӣ равона гардидаанд, ба роҳ монда шудааст.

Қайд намудан бамаврид аст, ки ҳаёти ҷамъиятии ҳар як давлат дар асоси муқаррароти ҳуқуқӣ пеш меравад. Аз ин ҷост, ки принципҳо ва қоидаҳои умумии рафтор яке аз унсурҳои асосии системаи сиёсии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Волияти қонун аз муҳимтарин принципҳои давлати ҳуқуқӣ дониста мешавад. Агар дар ҷомеа ҳуқуқ ва қонуният ҳукмронӣ наамояд, агар ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон риоя карда нашавад, агар ба одату анъанаҳои миллӣ ва умуминсонӣ арҷ гузошта нашаванд, он гоҳ чунин давлатро демократӣ ва ҳуқуқбунёд номидан комилан номумкин аст. Агар дар ҷомеа қонунҳо танҳо дар қоғаз навишта шаванду иҷро нагарданд, пас дар чунин ҷомеа адолат аз байн меравад. Дар навбати худ, қонун бояд дар амалия татбиқ гардад. Модоме ки қонун қабул гардид, ҳамаи шахрвандонро зарур аст, ки ба он итоат наамоянд. Яке аз муҳимтарин нишондиҳандаҳои давлати демократию ҳуқуқбунёд ин баробарии ҳама дар назди қонун, таъмини волияти қонун, ки маъноӣ: аввалан, ҳукмронии қонун дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ. Ҳеҷ кас ҳаққи аз масъулият ва ҷавобгарӣ озод будан дар назди қонунро надорад; дуҷум, муносибатҳои асосии иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсиро танҳо қонун танзим менамояд ва иштирокчиёни онҳо барои вайрон намудани талаботи қонун бе ягон истисно ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд.

Яке аз тамоюлҳои асосии инкишофи давлати муосири Тоҷикистонро ҳам аз лиҳози шаклию ҳам аз лиҳози моҳиятӣ дар амал татбиқ намудани принципи таҷзияи ҳокимият ташкил медиҳад. Бори нахуст дар тамоми таърихи инкишофи Тоҷикистон дар Конститутсияи ҷумҳурӣ принципи тақсимоии ҳокимият дар асоси таҷзияи он ба қонунгузорӣ, иҷроия ва суд муқаррар карда шуд [1]. Ин зухурот яке аз принципҳои асосии рушди демократия ба ҳисоб меравад.

Дар шароити қонунӣ принципи тақсимоии ҳокимият дар баробарии ҳуқуқӣ амал намудани ҳар се шохаи ҳокимиятро фаро мегирад, ки ҳар яке аз онҳо – қонунгузорӣ, иҷроия ва суд доираи муайяни фаъолиятро соҳибанд ва ба соҳаи дигар ҳаққи таъсиррасонӣ надоранд. Ҳокимияти қонунгузор, ки парламентаро намоёндагӣ мекунад, ҳуқуқи истисноии қабули қонунҳои давлатиро соҳиб аст. Ҳеҷ як ҳокимияти дигар ва мақомоти давлатӣ чунин ҳуқуқро соҳиб нест. Ба парламент вогузор гардидани ҳокимияти қонунбарор принципи соҳибхитии халқро воқеӣ мегардонад.

Илова бар ин, метавон қайд намуд, ки ҳамчун ғоя таълимоти тақсимоии ҳокимият ташаккул ёфта, дар таърихи дурударози мавҷудияти худ тадричан хосияти сиёсиро соҳиб мегардад ва минбаъд ба принципи конститутсионии кишварҳои зиёд табдил меёбад. Дар моддаи 9-ми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳакам намудани ин принцип назди муҳаққиқон, алалхусус сиёсатшиносон, ходимони давлатӣ, сиёсатмадорон як қатор масъалаҳои муҳимро пеш мегузорад. Яке аз онҳо муайян

намудани сарҳадоти мустақилияти ҳар яке аз ин се шоҳаи ҳокимият, таъмини ҳамоҳангӣ ва равобити мутақобилаи онҳо мебошад.

Чи хеле ки қаблан таъкид намудем, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақилона фаъолият намудани ҳар се шоҳаи ҳокимият пас аз қабули Конститутсияи нав дар соли 1994 оғоз гардид. Конститутсия нақши асосиро чиҳати ҳамоҳанг намудани фаъолияти шоҳаҳои ҳокимият ба Президенти кишвар вогузор менамояд. Тибқи банди 2 моддаи 64 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Президент «кафили мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкориҳои онҳо» [1] мебошад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1994 системаи мутаносиби се шоҳаи ҳокимияти давлатиро муайян намуд, ки яке аз онҳо қонунгузорӣ буда, дар алоқамандӣ ба санаи 6 ноябри соли 1994, ки дар ёддошти таърихи сиёсии Тоҷикистони муосир ҳамчун оғози фаъолияти Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ҳисобида мешавад, чун вориси воқеии мақомоти олии қонунгузорию ҷумҳурӣ ташаққул ёфт. Вале Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – парламенти ҷумҳурӣ, ҳамчун институти ҳокимияти давлатӣ дар давраи аввал дар ҳолати худмуайянкунӣ қарор дошта, танҳо дар соли 1999 ба низоми муайяни ташаққулёбии худ расид. Ҳамин тавр, 26 сентябри соли 1999 тавассути раёйпурсии умумихалқӣ ба Конститутсияи соли 1994 тағйироту иловаҳо ворид карда шуданд, ки дар маркази он масъалаи мақомоти олии қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон меистод.

Мувофиқи моддаи 48 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Маҷлиси Олӣ – парламенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – мақоми олии намояндагӣ ва қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Маҷлиси Олӣ аз ду маҷлис – Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон иборат аст [1].

Яке аз муҳимтарин вазифаҳои ҳокимияти қонунгузори Тоҷикистон фароҳам овардани шароит чиҳати пешгирии ҳар гуна ҳолати дар дасти як гурӯҳ ё як шахс қарор гирифтани ҳокимият, ки барои ҳамаи ҷомеаи демократии муташаккил зарур аст, ба ҳисоб меравад. Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – парламенти кишвар, ҳамчун мақомоти қонунгузор қонун эҷод мекунад, ки аз ҷониби Ҳукумат бо сарвари Президент ба иҷро расонида мешавад, назорат аз болои иҷроиши қонунҳоро мебарад, дар муайян намудани ҳайати шахсии мақомоти муҳими давлатӣ ва таъйин ба вазифаҳои асосии роҳбарикунандаи ҷумҳурӣ иштирок меварзад. Ин салоҳиятҳо ҳамчун мувозинаткунандаи баробарвазни шоҳаҳои ҳокимият ба ҳисоб мераванд. Дар ҳақиқат, тақсимои ҳокимият дар давлати демократӣ фаъолияти доимии парламенти касбиро тақозо менамояд. Амалияи парламентаризми хориҷа собит менамояд, ки вакилон дар тӯли фаъолияти дарозмуддати худ дар парламент мутахассисони воқеӣ мегарданд. Махсусан, аз ҳамин сабаб ташкили парламенти касбӣ дар ҷумҳурӣ вазифаи на яқсола аст, ҳарчанд ки ин ба зиммаи ҳайати вакилон вазифаҳои нав ва масъулияти иловагиро вогузор мекунад. Дар ниҳоят, бо ҷорӣ намудани мақомоти доимии қонунбарорию кишвар як қатор мушкилоти марбут ба навсозии қонунгузорию амалкунанда ва ислоҳоти муназзами тамоми системаи ҳуқуқии ҷумҳурӣ ҳал гардиданд. Таҷрибаи гузашта аз он шаҳодат медиҳад, ки тақсимнамоии санадҳои қонунгузорӣ ба асосҳои ҳуқуқӣ ва қонунӣ он ҳалал мерасонад. Интиҳоби афзалиятҳои корҳои лоиҳаи қонунгузорӣ яке аз вазифаҳои мушкил ва душворҳалшавандаи ташкили фаъолияти қонунгузорию Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Яке аз масъалаҳои калидии фаъолияти қонунгузорию парламенти Тоҷикистон таъмини боэътимодии қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқӣ боқӣ мемонад, яъне мутобикати он ба тамоюлҳои воқеии инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҳамзамон захираҳои ҷомеа асос меёбад.

Қонунгузорӣ вобаста ба дурнамои илман асосёфтаи рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, дар робита бо вазъи воқеии иқтисодӣ ва молиявии давлат, ки дар қонун дар бораи бучети давлатӣ тасдиқ ва пешбинӣ шудааст, инкишоф меёбад.

Воқеияти ҳаёт чунин аст, ки рушди минбаъдаи кишвар ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ ва ҳуқуқбунёд, таъмини шароит барои ташаққули гуногунандешӣ ва бисёрҳизбӣ, такмили салоҳияти мақомоти давлатӣ ва фаъолнокии сиёсиву ҳуқуқии шаҳрвандон аз мақомоти қонунгузор вобастагии амиқ дорад.

Ҳамин тариқ, Парламенти касбӣ собитқадамона аз имтиҳони ҷиддӣ гузашта истодааст. Парламенти ҳозира намунаи барҷастаи демократияи муосир ба ҳисоб меравад, ки дар он намояндагони мухталифи хизбҳои сиёсӣ, фраксияҳо ва гурӯҳи вакилонро фаро мегирад.

Яке аз тамоюлҳои асосии рушди давлати муосири Тоҷикистонро ташаккули ҷомеаи шаҳравандӣ ташкил медиҳад [14,с.142]. Фейлан, дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон барои шаклгирии ҷомеаи шаҳравандӣ низ асосҳои устувор гузошта шуда, кафолати инкишофи озодонаи ҳар шахсро таъмин намуда, муҳимтарин ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳравандро, ба монанди озодии сухан, гуногунандешӣ, ошкорбаёнӣ, матбуоти озод, дастрасӣ ба ҳама гуна иттилооти барои шахс зарур, озодии ҳаракат ва иродаро ҳамчун заминаи бунёди ҷомеаи озоди шаҳравандӣ муқаррар намуд. Ҷомеаи шаҳравандӣ рақобати озоди хизбу ҳаракатҳоро бо усули гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ эътироф намуда, кафолат медиҳад. Инчунин, дар Тоҷикистони муосир тадриҷан институтҳои мухталифи ҷомеаи шаҳравандӣ ташаккул ёфта, то андозае таъсири худро ба раванди сиёсӣ, ҳимояи манфиатҳои шаҳравандон ва рушди инкишофи ҷомеа гузошта истодаанд. Монеаҳое, ки барои рушди ҷомеаи шаҳравандӣ дар Тоҷикистон таъсир мерасонанд, хеле зиёд буда, хусусияти сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, иқтисодию моливӣ, равонию маданӣ ва ғайраро доро мебошанд. Аз ҷумла, воқиф набудан дар соҳаи фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ ба он бурда мерасонад, ки қисмати зиёди мардум, ки дар чунин ташкилотҳо кор намебаранд, фаҳми таълимоти шаҳравандиро надоранд; онҳо чунин намеҳисобанд, ки аъзоёни ҷомеа худ бояд ҳаракат намоянд, то масъалаҳояшонро ҳал намоянд; ба ташаббуси ҷамъиятӣ боварӣ надоранд [3,с.13]. Фаҳмо набудани таълимоти ҷомеаи шаҳравандӣ барои мардум аз бисёр ҷиҳат суръати инкишофи ҷомеаи шаҳравандиро суст мегардонад. Танҳо дар натиҷаи дарки арзишҳо ва қоидаҳои ҷомеаи шаҳравандӣ одамон метавонанд дар инкишофи он саҳм гузоранд.

Қайд намудан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, хусусан қабули Конституция, ба ташаккули низоми нави давлатдорӣ асос гузошта шуд, ки зина ба зина то ба ҳол дар ҳоли рушд қарор дорад. Фейлан, низоми демократии идоракунии давлатӣ, ки ба сифати асоси системаи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад менамояд, мустаҳкам гардонида шудааст, ки омили асосии рушд ва суботи кишвар маҳсуб меёбад. Тибқи банди дуюми Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, шакли идораи Ҷумҳурии Тоҷикистон президентӣ мебошад [1]. Дар ин асос идоракунии президентӣ дар Тоҷикистон ташаккул ёфта, низоми системаи давлатӣ мутобиқ ба меъёрҳои он ба роҳ монда шудааст. Воқеан, ташаккули идораи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо равандҳои таҳкими истиқлолияти давлатӣ, ташаккули низоми нави сиёсӣ, рушди иқтисоди миллӣ, ислоҳоти системаи идоракунии давлатӣ, татбиқи сиёсати давлатии кадрҳо робитаи ногусастанӣ дорад.

Ҳосияти дигари рушди давлати муосири Тоҷикистонро бунёди давлати иҷтимоӣ [1] ташкил медиҳад. Принципи қудратманди сиёсати иҷтимоӣ тақозо менамояд, ки шароити зарурӣ барои зиндагии арзанда таъмин карда шуда, инкишофи озодонаи инсон дар шароити давлати демократӣ, ки на ҳамчун қори шахсии худ инсон, балки аз дараҷаи сиёсати умумидавлатӣ бармеояд, таъмин карда шавад. Дар алоқамандӣ ба ин, давлат ҳамчун ислоҳотгари асосӣ ба таври иҷтимоӣ шаҳравандонро, ки қобили фаъолияти меҳнатӣ нестанд, маъҷуб, ятим ва аз оилаҳои серфарзанд ҳастанд, дастгирӣ менамояд. Ҳангоми баамалбарории ин қор давлат, пеш аз ҳама, манфиатҳои ҳаётан муҳимми халқро ҳимоя менамояд. Тавачҷуҳ ба ҳалли масъалаҳои афзалиятноки барқарорсозии иқтисодиёт, риояи қонуният ва тартибот, табдил додани муносибатҳои консервативии иқтисодӣ ба муносибатҳои бозорӣ бо нақши фаъоли ислоҳотгари давлат заминаи мустаҳками босуботи иҷтимоӣ эҷод мекунад.

Табиист, ки ҳадафи асосии ҳамаи ислоҳоти гузаронидашуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин бунёди давлати демократӣ бо иқтисоди бозоргонии ба самти иҷтимоӣ нигаронидашуда мебошад. Аз рӯзҳои аввали рушди мустақилонаи Тоҷикистон лозим омад, то як қатор мушкilot ҳаллу фасл гарданд ва ин таҳияи модели маҳсули рушди

ичтимоиро талаб мекард, ки онро “моделҳои тоҷикӣ”-и бунёди ҷомеаи демократӣ номиданд.

Роҳе, ки дар тӯли солҳои навсозӣ ба анҷом расид, дурустӣ ва самаранокии ин моделро тасдиқ кард, ки аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ низ эътироф ва пазируфта шудааст. Дар доираи манфиатҳои миллӣ раванди ислохот шуруъ гардида, афзалиятҳои пешрафти рушди иқтисодӣ муайян шуда, сиёсати ислохоти кулӣ дар иқтисодиёт, соҳаи иҷтимоӣ ва ҳаёти ҷамъиятию сиёсии давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон таҳия ва пайгириона амалӣ гардида истодаанд.

Дар тӯли солҳои истиқлолият ҳуди давлат моҳиятан тағйир ёфт, системаи сиёсӣ ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба таври кулӣ таҷдид карда шуд. Услуб ва шаклҳои кор тағйир ёфта, боқимондаҳои низоми тоталитарӣ баргараф карда шуданд. Чунин нақши давлат дар давраи бунёди ҷомеаи демократӣ ва амалишавию такмили давлатдорӣ миллӣ, ба таври пурра собит гардид. Аммо бо вучуди ин дастовардҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло низ дар марҳалаи тақдирсозии тақвияти пояҳои давлати худ қарор дорад ва он саъю талошҳои минбаъдиро ба хоҳири ҳалли масъалаҳои умдаи иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсиву амниятӣ тақозо менамояд.

Ҳамин тариқ, дар асоси гуфтаҳои боло метавон қайд кард, ки пас аз ба даст овардани истиқлолият, сарфи назар аз оқибатҳои ҷанги ҳамватанӣ ва мушкилоти иҷтимоӣ иқтисодӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон тавонистааст, ки барои бунёди давлати нави соҳибхушӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ қадамҳои устувор гузорад. Дар шароити феълӣ бисёре аз принципҳои ҷомеаи демократӣ, ки дар Конститутсия ва дигар санадҳои меърию ҳуқуқӣ дарҷ гардидаанд, воқеияти худро тадриҷан дар амалияи ҷамъиятӣ пайдо намуда истодаанд.

Дар баробари муваффақиятҳои, ки вобаста ба тамоюлҳо ва дурнамои рушди давлати муосири Тоҷикистон иброн гардид, як қатор монеаҳо низ вучуд доранд, ки ба таъмини амниятӣ миллӣ ва истиқлолияти сиёсии кишвар ҳамчун таҷдид ва ҳатар ба ҳисоб мераванд. Вобаста ба тазодҳову бархӯрди манфиатҳои давлатҳо ва тамаддунҳо дар шароити ҳозираи инкишофи олам таъмини амниятӣ миллии кишварҳои алоҳида ва минтақаҳо таваҷҷуҳи хосро тақозо дорад. Масъалаи мазкур нисбат ба қабл боз ҳам рӯзмарратар гардида, муносибати хосаи мутақобилаи актҳои сиёсати ҷаҳониро ҷиҳати воқеият бахшидан ба он зарур мешуморад. Зеро амният ҳам дар сатҳи шахсӣ ва ҳам сатҳи миллию байналхалқӣ тадриҷан бо таҳдидҳои шадид мувоҷеҳ мегардад. Аз ин ҷост, ки муҳаққиқон ва сиёсатмадорони сатҳи гуногун дар пайи дарёфти роҳу воситаҳои самараноки таъмини амниятӣ беҳатарӣ мебошанд.

Дар олами муосир, кишварҳои мутамаддин бо суръати баланд дар ҷамаи соҳаҳо рушду инкишоф доранд. Аммо сарфи назар аз ҳама пешрафту инкишоф ва тағйиротҳои бемисл олами муосир аз падидаҳои манфию канора ва таҳдиду ҳатарҳо ҳолӣ нест. Таносубан баробар ба дараҷаи рушду инкишофи олам таҳдиду ҳатарҳо ва мушкилоти умумисайёравӣ низ рушд доранд ва механизми мубориза ҷиҳати рафъ намудани онҳо низ ҳарчи бештар мураккабтар гардида истодааст.

Мусаллам аст, ки дар шароити имрӯзаи ҷаҳон раванди глобализатсияи проблемаҳо ва бархӯрди манфиатҳои давлатҳои абарқудрат шиддат ёфта, ҳавфи терроризми байналмилалӣ, экстремизми динию сиёсӣ, ҷинояткорӣҳои муташаккилонаи трансмиллӣ, қочоқи ғайриқонунии маводи муҳаддир, дар доираи манфиатҳои худ даҳлат намудани кишварҳои бузург ба қорҳои дохилии давлатҳои дигар, ба вучуд омадани бухронҳои сиёсӣ ва мушкилоти иқтисодӣ иҷтимоӣ дар тамоми минтақаҳои олам, муҳочирати идоранашаванда, таҳдид ва ҳатарҳои доимии ҷиҳи дохилӣ ва ҷиҳи беруна, тамоюлҳои ҳавфноки сепаратистӣ, ҷудоандозӣ, маҳалгароӣ ва минтақавароӣ, авҷи муносибатҳои коррупсионӣ ва даҳҳо мушкилоти дигар ҳамчун проблемаҳои доғи рӯз густариш меёбанд, зарур аст, ки нисбат ба амниятӣ миллӣ ва таъмини беҳатарии он бештар таваҷҷуҳ зоҳир гардад. Дар таъмини амният ва беҳатарии ҷомеа ҳар як фард ва давлат масъулияти хоса дорад. Масъалаи масъулияти давлат ва шахрванд ҷиҳати ҳифзи амниятӣ миллӣ дар санадҳои меърию ҳуқуқӣ беҳуда ҳосияти расмӣ нагирифтааст. Тибқи муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, муқаддасоти Ватан, зарурати ҳифзи он аз ҷониби ҳар фарди кишвар маҳсус таъкид

гардида, аз ҷумла чунин омадааст: «Ҳифзи Ватан, ҳимояи манфиатҳои давлат, таҳкими истиқлолият, амният ва иқтисоди муқаддаси шаҳрванд аст» [1].

Дар шароити муосири рушди давлатдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон эҳтимолияти вуҷуд ёфтани таҳдидҳои дохилӣ ба амнияти миллии кишвар беш аз пеш аз худ дарак медиҳад. Хусусан, васеъ гардидани таъсири нуфузи ҷараёнҳои ифротгарой дар доираи арзишҳои динию мазҳабӣ, қавмию маҳалгарой ва ғайраҳо гувоҳи онанд. Воқеан, зуҳури чунин таҳдиду хатарҳо решаи амиқи иҷтимоию сиёсӣ дорад. Возеҳ аст, ки дар низоми навини олам, бахусус дар кишварҳои Шарқи мусулмонӣ ҷараёнҳои динию мазҳабии характери ифротгароёнаю иртиқоидошта нуфуз пайдо намуда, аз доираи кишварҳои алоҳида берун шуда, ҳосияти глобалӣ пайдо менамоянд. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин истисно нест.

Дар баробари таҳдиду хатарҳои зиёди дохилӣ, ки амнияти миллиро халалдор мекунанд, кам нестанд хатарҳои берунае, ки сабук рӯварӣ ба он ва ҷиддӣ ба назар нагирифтани онҳо метавонад пайомадҳои бисёр манфиеро барои кишвар ба бор оварад.

Яке аз таҳдид ва хатарҳои асосие, ки дар олами муосир ҳеҷ яке аз давлатҳои оламро бетараф гузошта наметавонад, ин шаклан, моҳиятан ва сифатан дар ҳолати мутафовит аз гузашта ривочу равнақ пайдо намудани мочароҳои сиёсӣ ва омезиш ёфтани онҳо бо терроризми байналхалқӣ ва экстремизми динӣ мебошад. Тайи солҳои охир, чи хеле ки таҷрибаҳо собит менамоянд, ҳар як мочароии сиёсӣ, ки дар дохили як давлат ва ё байни давлатҳо сар мезананд, бештар бо таъсири қудратҳои беруна сурат мегиранд. Зеро соир давлатҳои абарқудрат бо таъсир доштан ба давлатҳои дигар, пеш аз ҳама, манфиатҳои худро ҳимоя намуда, мақоми худро дар фазои геополитикӣ пурзӯр мегардонанд ва бо ин васила доираи манфиатҳои худро васеъ мегардонанд.

Ҳамин тариқ, омӯзиш, таҳлил ва натиҷагирии масъалаҳои сиёсии тамоюли инкишофи давлати муосири Тоҷикистон, ки марҳалаи ташаккули инкишофи системаи сиёсиро аз сар мегузаронад, аҳамияти муҳимми назариявӣ амалӣ дорад. Вобаста ба таҳлилу таҳқиқи масъалаи мавриди назар қайд намудан зарур аст, ки тамоюли асосии инкишофи давлати муосири Тоҷикистонро масъалаҳои демократикунонии системаи сиёсии ҷомеа, ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ва бунёди давлати иҷтимоӣ ташкил медиҳад. Рушди бонизоми давлати муосири Тоҷикистон дар ҳолате имконпазир аст, ки ҳар гуна таҳдиду хатарҳои мавҷуда ва эҳтимолиро ба назар гирифта, пайваста ҷиҳати ҳифзи манфиатҳои миллии ва таъмини амнияти субот ва расидан ба ҳадафҳои стратегӣ аз ҳамаи воситаҳои имкониятҳо истифода бурда шавад.

**Муқаррир: номзоди илмҳои сиёсатшиносӣ,
дотсент Сафарализода Х.Қ.**

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 39 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизбҳои сиёсӣ». //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1998. – № 22.
3. Гражданское общество. Бюллетень Национальной Ассоциации Политологов Таджикистана. -2001. Ноябрь. - №5. - С. 13.
4. Зокиров Г.Н. Системаи сиёсӣ: масъалаҳои рӯз ва дурнамои инкишоф / Г.Н. Зокиров. – Душанбе: Истеъдод, 2011. – 352 с.
5. Зокиров Г.Н. Истиқлолияти сиёсӣ / Г.Н. Зокиров. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 156 с.
6. Идиев Х.У. Трансформирующееся таҷикское общество / Х.У. Идиев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 230 с.
7. Ленин В. И. Полн. собр. соч. [Текст] / И.В. Ленин. – М., 1973. – Т. 20. – С. 37.
8. Муродова Н.С. Политические процессы переходного периода в Республике Таджикистан / Н.С. Муродова. – Душанбе, 2008. – 166 с.
9. Назаров М.А. Становление нового качества в развитии постсоветского общества / М.А. Назаров. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 106 с.
10. Олимов К. Построение национального государства / К. Олимов. – Душанбе, 2006. – 78 с.
11. Олимов К. Демократический процесс становится устойчивым // Политические партии Республики Таджикистан / К. Олимов. – Душанбе, 1998. – 98 с.
12. Расулов К., Гулахмедов М. Национальные и политические процессы независимости Таджикистана / К. Расулов, М. Гулахмедов. – Душанбе: Маориф, 2001. – 230 с.

13. Раҳмон Э. Истиклолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат / Э. Раҳмон. – Ҷилди 12. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 560 с.
14. Холов Х.Қ. Раванди демократикунони системаи сиёсии Тоҷикистони муосир / Х.Қ. Холов // Равандҳои ҷаҳони муосир ва ояндабинии иҷтимоӣ. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – С. 94-100.
15. Холов Х.Қ. Робитаи давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ / Х.Қ. Холов // Инсон ва озодиҳои ӯ дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ. – Душанбе: Пойтахт, 2018. – С. 141-145.
16. Шарипов, С.И. Таджикистан: демократизация политических отношений / С.И. Шарипов. – Душанбе, 2000. – 125 с.

ТАМОЮЛҲОИ АСОСИИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои алоқаманд ба ташаккули системаи сиёсӣ ва тамоюли рушди давлати муосири Тоҷикистон таҳқиқ шудаанд. Муаллиф раванди ташаккули давлати муосири Тоҷикистонро ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ дар ҳоли шаклгирию инкишофи системаи сиёсӣ қарордошта баррасӣ намуда, таъкид менамояд, ки ҷавҳари асосии руди давлати муосири Тоҷикистонро, пеш аз ҳама, рушди давлати миллӣ ташкил медиҳад. Бунёди тарҳи тоҷикистони давлатдорӣ миллӣ-демократӣ, ки ба хусусиятҳои миллӣ ва махсуси инкишофи иҷтимоӣ асос ёфтааст, ба вазифаҳои муҳими инкишофи истиклолияти сиёсии кишвар дохил мешавад. Инчунин, муаллиф таъкид менамояд, ки раванди ташаккул ва рушди давлати миллӣ тавассути роҳи воситаҳои мухталиф ба амал бароварда мешавад. Раванди рушди давлати муосири Тоҷикистон дар асоси ташаккули системаи сиёсӣ дар шароити давраи гузариш тавассути ба роҳ мондани ислоҳоти сиёсӣ сурат мегирад. Ҳамчунин, таъкид мешавад, ки ислоҳоти сиёсӣ ҳамчун унсурҳои фаъолияти ҷамъиятӣ-сиёсӣ буда, ба вазъияти сиёсӣ, иқтисодӣ, муҳофизатӣ ва дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, ки дар навбати худ, истиклолияти сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин мебахшанд, таъсири назарраси мерасонад. Ҳамин тариқ, муаллиф ба ҳулосае омада, таъкид менамояд, ки омӯзиш, таҳлил ва натиҷагирии масъалаҳои сиёсии тамоюли инкишофи давлати муосири Тоҷикистон, ки марҳалаи ташаккули инкишофи системаи сиёсиро аз сар мегузаронад, аҳамияти муҳими назариявӣ амалӣ дорад. Вобаста ба таҳлилу таҳқиқи масъалаи мавриди назар қайд намудан зарур аст, ки тамоюли асосии инкишофи давлати муосири Тоҷикистонро масъалаҳои демократикунони системаи сиёсии ҷомеа, ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ва бунёди давлати иҷтимоӣ ташкил медиҳанд.

Калидвожаҳо: системаи сиёсӣ, давлати миллӣ, ислоҳоти сиёсӣ, демократия, парламент, ҷомеаи шаҳрвандӣ, таъзияи ҳокимият, системаи ҳизбӣ, системаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье исследуются вопросы, связанные со становлением политической системы и тенденцией развития современного государства Таджикистан. Автор, рассматривая процесс становления современного государства Таджикистан как суверенного, демократического, правового, светского и социального государства, подчеркивает, что в процессе становления и развития политической системы сущность современного государства Таджикистан определяет его национальный характер. Становление таджикской модели национально-демократической государственности, основанной на национальных особенностях общественного развития, является одной из важных задач в развитии политической системы и независимости страны. Автор также подчеркивает, что процесс становления и развития национального государства осуществляется различными способами. Процесс становления современного государства Таджикистан основан на формировании политической системы в переходный период путем проведения политических реформ. Также подчеркивается, что политическая реформа, как элемент общественно-политической деятельности, оказывает значительное влияние на политическую, экономическую, оборонную и другие сферы общества, что, в свою очередь, укрепляет политическую независимость Республики Таджикистан. Таким образом, автор приходит к выводу, что изучение, анализ и полученные результаты политических вопросов, тенденций развития современного государства Таджикистан, переживающего период становления и развития политической системы, имеет большое теоретическое и практическое значение. В связи с исследованием и анализом данного вопроса следует отметить, что основными тенденциями развития современного государства Таджикистан являются демократизация политической системы, формирование гражданского общества и создание социального государства.

Ключевые слова: политическая система, национальное государство, политическая реформа, демократия, парламент, гражданское общество, разделение властей, партийная система, политическая система Республики Таджикистан.

MAIN TRENDS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN MODERN CONDITIONS

This article examines issues related to the formation of the political system and the development trends of the modern state of Tajikistan. The author considers the process of formation of the modern state of Tajikistan as a sovereign, democratic, legal, secular and social state in the process of formation and development of the political system, emphasizing that the core of the modern state of Tajikistan is the development of the nation-state. The establishment of the Tajik project of national-democratic statehood, based on the national and special features of social

development, is one of the important tasks in the development of political independence of the country. The author also emphasizes that the process of formation and development of the nation-state is carried out through various means.

The process of formation of a modern state of Tajikistan is based on the formation of a political system in the transition period through the implementation of political reforms. It is also emphasized that political reform as an element of socio - political activity has a significant impact on the political, economic, defense and other spheres of the political system, which in turn strengthens the political independence of the Republic of Tajikistan. Thus, the author comes to the conclusion that the study, analysis and the obtained results of political issues of the development trends of the modern state of Tajikistan, which is going through the period of formation and development of the political system, is of great theoretical and practical importance. In connection with the analysis and research of this issue, it should be noted that the main trends in the development of the modern state of Tajikistan are the democratization of the political system, the formation of civil society and the creation of a social state.

Keywords: political system, national state, political reform, democracy, parliament, civil society, separation of powers, party system, political system of the Republic of Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холов Хушбахт Кодирович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии фалсафа. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992)900-02-67-16

Сведения об авторе: *Холов Хушбахт Кодирович* – Таджикский национальный университет, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992)900-02-67-16

Information about the author: *Kholov Khushbakht Kodirovich* - Tajik National University, Senior Lecturer at the University Department of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992)900-02-67-16

УДК 321(575.3)

«ЛОИҲАИ ХУРОСОНИ БУЗУРГ» ВА ЗАМИНАҲОИ ГЕОФАРҶАНГӢ-ТАЪРИХИИ ОН

Назриев Карим
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Асли дунёи кунунӣ ҳосияти ғайригуманистиро касб кардааст, ки қаблан чунин буд ва ҳамин навъ мемонад, то неруи башардӯстонае ба қуллаи баландтарини иерархияи қудрати олам наояд, чунин аҳвол боқӣ хоҳад монд. Чунин ҳолат ҳар миллатеро водор мекунад дар бораи манфиатҳои ҳаётии худ биандешад. Барои боқӣ мондан ҳамчун як умумияти миллий ва сиёсӣ дар дунёи кунунӣ, ки қонуниятҳои асосии он осебрасонӣ ба дигарон, судбардорӣ аз дигарон бо сабаби вучуд доштан дар ин кураи арз аст, қудратҳои сиёсӣ ба ҳар коре новобаста аз табиаташ омодаанд. Олами муосир моҳиятан фазои гуманистӣ набуда, он танҳо шиори мунофиқонаи барандагони сиёсати ҷаҳонист. Дар асл асли табиати олами муосир истисмори дигарон тибқи қонуниятҳои дарвинизм маҳсуб мешавад. Он умумиятҳои, ки моҳияти қонуниятҳои дунёи муосирро дарк кардаанд, ба ибрат гирифтани шурӯъ карданд ва инро фаҳмиданд, ки ин чӣ дунёест. Ин қонуният нисбати мардуми қарнҳои маскунӣ паҳноӣ Хуросон, ки фарогири мардуми дорони айнияти ягона бо воҳидҳои сиёсии муҳталиф мебошанд, дахл дорад. Асри кунунӣ, ки даврони глобализавии муносибатҳои, марзҳои миллий ва давлати миллий аҳамияти қаблашро аз даст додаанд, дарки айният ва мансубият, *худшиносии фаромарзӣ* амри зарурист. Кишварҳои, ки каме айният доранд, дар бораи вазифаҳои имрӯза ва ҳадафҳои стратегияи вазифаҳои тактикӣ масъалагузорӣ менамоянд, ки ин як тамоюли ҷадид дар қарни глобализм маҳсуб мешавад.

Дар таърихи сиёсии ҷаҳонӣ нақши миллатҳои тоҷику форс дар ташкили империяҳо ва давлатҳо, инчунин тамаддунофарӣ хеле калон аст. Ин воқеияти объективист, ки аз ҷониби ягон субъект ва ҷониби ғараздор инкор карда намешавад. Континенти бузурги даврони бостон зери тасарруфи империяи форсҳо буд [15]. Бо гузашти вақт, ивазшавии бозигарон дар тахтаи раванди сиёсӣ, нуқтаҳои гардишӣ дар таърих ва омилҳои объективӣ субъективӣ фазои таъсир аз тахти тоҷику форс хориҷ

шуд. Дигар неруҳо муайянкунандаи тақдирӣ чомеаҳо ва умумиятҳои дигар гардиданд. Инони раванди сиёсӣ соҳиби нави худро дарёфт кард, ки пайомади ҳаракати он масири таърихро ба кулӣ тағйир меод. Ба хоҳири дигарбора такрор нашудани сикли таърихӣ умумияти калони иҷтимоӣ – тоҷиконро дар хушкӣҳои мухталиф ҷойгир карданд, то иқтидори қаблӣ ба вучуд наояд. Ин амал баъди фаноӣ давлати Сомониён оғоз гардида, пайдо шудани се кишвари форсизабон дар қарнҳои баъд дар саҳнаи таърихӣ шаҳодати он мебошад. Он неруҳо, ки бо принсипи «тақсим намову идора кун» чунин манзараи геополитикиро бо се кишвар дар ин ҳавза ва дар минтақаҳои дигари олам айнан ҳамин амалро рӯйи қор оварданд, давлатҳои империалистии марҳалаи нав мебошанд.

Кишварҳои ҳавзаи форсизабон ва мардумони он бояд ин арзишҳоро дарк намоянд, ки оё як миллат метавонад дар се воҳиди сиёсӣ бошад, пас масъалаи худмуайянкунии милли ва ба ҳар этнос додани давлати алоҳида ин як ривояти сиёсии империалистӣ маҳсуб мешавад, ки ҳадафи онҳо ягон хайрияти умумӣ башарият набуд. Модоме чунин аст, пас иллати тақсимоии конспирологӣ дар ҷӣ буд, ин як ҳақиқатест, ки донишмандон он бедордилонро ба андешидан меоварад. Дар вақту фазои муосир рисолати таъйиноти кишварҳои ҳавзаи форсизабон ва мардумони он дар ин аст, ки асли худро бишносанд ва дар ваҳдати ин ҳавза ба хоҳири ҳадафҳои оянда, ҳифзи арзишҳо ва нақш дар таърихи сиёсии олам мусоидат намоянд. Зарур аст аз шароити кунунӣ ба гузашта нигоҳ андозем, ки дар таърих ҷӣ аҳволро соҳиб будем ва ҷӣ иқтидори сиёсӣ доштем. Кашидани марзҳои сиёсии сунӣ дар рӯйи қалби Хуросону Мовароуннаҳр як умумияти бузурги соҳибтамаддунро пора намуда, алайҳи якдигар қарор доданд ва то кунун имконият намедиханд, то асли қазия ошкор шавад. Дар чунин як давари ҳассос зарур аст, ки мардумону ҳукуматҳои ҳавзаи кишварҳои форсизабонро сарчамъ намоем. Ин тақозои замон аст, агар ҷойгоҳу таъйиноти хешро дар олам бишносем.

Гуфтан зарур аст, ки таърихан мардуми маскунӣ сарзамини Эрони кунунӣ аз канораи дарёҳои Сир ва Аму ба он ҷо рафтанд. Ба ин хотир, Мовароуннаҳр ватани аввалини халқҳои ориёнтабор маҳсуб мешавад ва он аз ҷойгоҳи маҳсусе бархӯрдор аст. Дар робита бо қазияи мазкур Саид Нафисӣ чунин менависад: «Дар шимолу шарқи Эрони имрӯз сарзамини бисёр ҳосилхезе воқеъ аст, ки мо дилбастагии маҳсус ба он дорем. Бисёре аз уламои бузург ақида доранд, ки наҷоди ориёӣ дар он сарзамин, дар доманаи кӯҳҳои Ҳиндукуш дар канори рӯди Ҷайхун ва Сайхун нахустин рӯзҳои зиндагии хешро гузаронидаанд. Китоби осмони Эрони қадим, яъне Авасто кишварро нишон медиҳад, ки обу ҳавои он хулди замин буд ва аҷдоди мо нахуст дар он ҷо парвариш ёфтанд ва ба қаринае метавон ёфт, ки мурод ҳамон арзи мавҷуди эронӣ ва ҳамин хиттаи дилкаши савоҳили Ҷайхун ва Сайхун аст. Уламои таърих ақида доранд, ки мо эронӣ аз он ҷо омадаем ва Эрони имрӯз ба манзалаи хонаи дувуми мост» [3, с.161].

Тибқи назари А. Дугин, Эрон на танҳо мамалакат ва эронӣ на фақат халқият ҳастанд. Ин бузургтарин тамаддуни қадим ва муосир буда, дар муқолаи фарҳангҳои нақши фаъл дошта, моҳияти таърихи оламро ифода мекунад [2, с.3].

Аз ҷониби дигар, шиноҳи Эрон ва хусусан фаротар аз он Хуросони Бузург бисёр муҳим ба шумор меравад. Эрон танҳо як қисмати Хуросони Бузургро ташкил медиҳад. Ба ин хотир, қисмати шарқии Хуросони Бузург барои геополитикаи ватанӣ аз аҳамияти ҳолӣ нест. Қисмати ғарбӣ ва шарқии Хуросон, дар маҷмӯъ, шомилӣ Хуросони Бузург мегардад. «Шиноҳи минтақаи Шарқи Хуросон ё ба таъбире навоҳии атрофи рӯдҳои Ҷайхун ва Сайхун, ба иллати аҳамияти нақши ин ноҳия дар фарояндҳои муҳими фарҳангии ин силсила дар қарни савум ва чаҳоруми ҳиҷрӣ, қобили мулоҳиза мебошад» [9, с.159].

Дар таҳти тафаккури империалистӣ, ки маҳсули экспансияи кишварҳои капиталистӣ маҳсуб мешавад, хувияти хуросонӣ аз миён рафта, танҳо дар таҳти бозӣҳои сиёсӣ ба масъала муносибат мекунанд. Харитаи сиёсӣ, ки дар қалби Хуросони Бузург (Хуросон ва Мовароуннаҳр) кашида шуда, боиси пайдоиши се кишвари форсизабон гардид. Дар чунин ҳолат ҳамон хувияти хуросонӣ гум шуда, ҷойи онро фикри бегона ишғол кард. Беҳуда нест, ки дигар ин кишварҳои форсизабонро ҳамчавор гуфта, аз он хувияти гузашта ёдоварӣ намешавад. Ин дар ҳолате аст, ки дар шароити

муосир халқҳои дигар талош ба ин доранд, ки ба ҳолати ҳамгироӣ ва ваҳдат бирасанд. Вале дар паҳноии Хуросон масъалаи ваҳдат ва ҳамгироӣ ба ҳошия рафтааст. Ин умумиятро ҳамчун гуфтан кам аст, зиёда аз ин онҳо умумияти мутамаддини ҳамтабор, ҳамканор, ҳамзамбон, ҳамфарҳанг, ҳамдин дар замин махсуб мешаванд, ки бо иллати тақсмоти империалистҳо ва эҷоди фитнаҳои сиёсӣ онҳоро ба давлатҳои ҷаълӣ табдил доданд. Замоне ин иқтидорро шинохт намекунем, воқеан барои худ ва ҳамтаборони хеш зулми бузург кардаем. Баъзан сиёсатро баҳона беш оварда, забони тоҷикиро аз забони дарӣ ва забони форсӣ чудо карда, дур нигоҳ доштанӣ мешавем.

Яке гуфтӣ, ту эронӣ, дигар гуфтӣ ту тоҷикӣ,

Чудо аз асли худ мирад, касе моро чудо кардаст [10,с.334].

Аммо дар шароити навин сиёсат аз кишварҳои форсизабон тақозо дорад, ки дунболи ихтилофҳо нашавем ва ба ваҳдату ягонагӣ мушарраф бигардем. Зарур аст, ки равандҳои сиёсии байналхалқӣ ва минтақавиро хуб ташхис намуда, ҷойгоҳи худро дар он муайян намоем. Кишварҳои туркизабони Осиёи Миёна ба як ҳамгироӣ ва иттифок дар чорҷӯбаи Шӯрои туркӣ расиданд, вале кишварҳои форсизабон дар раванди мазкур қафо монданд. Аз ин хотир, ин масъалаи муҳим дар вақту фазои нав мебошад. Шӯрои туркӣ Осиёи Миёнаро «фазои ҳаётӣ»-и турктаборон дониста, худашонро халқҳои муқимии минтақаи мазкур меҳисобанд. Воқеан, ин як таҳдиди махсус дар шароити муосир мебошад. Аз он сабабе, ки миёни кишварҳои форсизабон ҳеҷ иқдومه намешавад, Шӯрои туркӣ дар муддати андак бесобиқа инкишоф ёфта, ба як қудрати нарм табдил ёфтааст.

Халқи форсизабони Осиёи Миёна ва Хуросон, ки аз замонҳои хеле қадим боз номи «тоҷик» ба онҳо дода шудааст, албатта, баробари ин ном пайдо нашудаанд, ё ин ки аз ягон ҷой наомадаанд, балки онҳо аҳолии ин сарзаминанд, ки баъд аз ислом ба онҳо номи «тоҷик» ва ба забонашон «забони форсӣ», ё ин ки «забони тоҷикӣ» дода шудааст ва ҷунони баъд аз исломият забони форсии қадим дар Мовароуннаҳру Хуросон ташкил шуд, баъд аз он ба ҳамаи форсизабонҳо паҳн шуд, калимаи тоҷик ҳам ба сифати як номи миллии аввалин бор ба халқҳои форсизабони Осиёи Миёна ва Хуросон кор фармуда шуда, минбаъд аз он ҳамаи халқҳои форсизабонро ба ин ном ном бурдан мумкин шуморида шудааст.

Инҳо ҳамон халқҳои Осиёи Миёна ва Хуросон буданд, ки чандин аср пеш аз ислом дар ин сарзаминҳо ба тариқи муқимӣ дар шаҳрҳо ва деҳаҳо ба хонаву ҷой зиндагӣ карда, ба зироат ва касбҳои дастӣ умргузаронӣ мекарданд ва онҳо ҳамон суғдиён буданд, ки дар шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр, дар канорҳо, водихо ва кӯҳҳои Зарафшон ва бохтариёну тахориён буданд, ки бо марказияти Тирмиз ва Ҳисори шодмони имрӯза дар канорҳои рости дарёи Омӯ зиндагонӣ мекарданд.

Дар асри XII-VI пеш аз милод сар то сари Осиёи Миёнаро комилан халқҳои эронӣ-бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, гурӯҳҳои саккоӣ ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин халқиятҳо ва қабл аз ҳама, бохтариҳо ва суғдиҳо дар марҳалаҳои аввали асри миёна халқи тоҷик ташаккул ёфт.

Тоҷикон халқияте ҳастанд, ки ба гурӯҳи калони шоҳаи ориёии оилаи қавмҳои ҳиндуаврупойи шомил мешаванд. Баъзе мардумшиносон онҳоро ҳамчун қисми шарқии бузургшумортарин халқи эронӣ-форсӣ, ки ба се гурӯҳи асосӣ тақсим шудаанд, муайян намудаанд. Тибқи таърифи Деникер, «...агар тақрибан ҳудудҳои Форси ҳозираро фаро гирифта, аз Астаробод ба ҷониби Язд гузаронем, дар қисмати шарқии он тоҷикон, дар ғарб аҷамиён (байни Техрону Исфаҳон), порсҳо ё форсҳо «байни Исфаҳону халиҷи Форс» дарёфт мекунем» [16].

«Форсӣ забонест, ки имрӯз бештари мардуми Эрон ва Афғонистону Тоҷикистон ва қисмати аз Ҳинду Туркистон ва Қафқозу Байнанаҳрайн бад-он забон сухан мегӯянд ва нома менависанду шеър месароянд... Таърихи забони Эрон то 700 сол пеш аз Масех равшан ва дар даст ҳаст ва аз ин пеш низ аз рӯйи огоҳӣҳои илмӣ дигар мебудем, ки дар сарзамини паҳновари Эрон мардум ба забоне, ки реша ва асли забони имрӯзаи мост, сухан меронанд» [1,с.33].

М. Баҳор бар он ақида буд, ки дар ғарби Эрон забони паҳлавӣ ва дар Хуросону дигар минтақаҳои шарқии Эрон дарӣ роиҷ буд. Забони дарӣ лаҳҷаи хоси мардуми

Хуросону Мовароуннаҳр ва Нимрӯзу Зобулистон будааст ва мардуми мавҷуди марказ ва шимолу чанубу ғарбии Эрон, ки то дере чузъе бо паҳлавӣ ва табарӣ сухан менамуданд, онон низ аз ин шеваи зебо пайравӣ карданд.

Забони дарӣ хосси мардуми Хуросону машриқи Эрон буда, дар дарбори Тайсафун ва миёнаи дарбориёну низоми мамлакати шаҳаншоҳӣ ҳам ин забон мутадавил будааст ва аз ин рӯ онро «дарӣ» гуфтанд, ки дар забони сосонӣ ба маънои дарбор аст [1,с.53].

Дарӣ андар Хуросон парвариш ёфт,
Ки будӣ то ба Чин шарқу шимолаш
Хуросони калон он рӯз мебуд,
Хуросони кунунӣ аз маҳолаш.
Араб бо форс буд ҳамсоя овард
Дариро форсӣ андар мақолаш.
Вагарна порсӣ буд он забоне
Ки бо Доро бишуд гоҳи заволаш
Дарӣ ин лаҳҷаи аҳли Хуросон
Ҳаметобид хуросо чамолаш...*Маҳмуди Афшор*

Ҳамин Хуросон, ки бархе онро чун кишваре ҷудогона дар рӯзгори куҳан таблиғ мекунанд, вожае аст порсик, яъне паҳлавии даврони Сосониён. Хур ба маънии хуршед аст ва осон ба маънии оён, яъне машриқ. Фахриддин Гургонӣ, ки дар садаи пеш достони «Вис ва Ромин»-ро аз паҳлавӣ ба шеъри порсии дарӣ бозгардонида, чунин сурудааст:

Забони паҳлавӣ ҳар к-ӯ шиносад,
Хуросон он бувад, к-аз вай хуросад.
Хуросад паҳлавӣ бошад хур ояд.
Ироку Порсро хур з-ӯ барояд.
Хуросонро бувад маънӣ хуроён,
Кучо аз вай хур ояд сӯи ёрон.

Хуросон ин машриқ буда, дар муқобили мағриб мебошад. Ҳамчунин, дар забони қадими форсӣ ба маънои ховарзамин аст. Хуросон ҷойи баромади офтоб мебошад. Ба ин маънӣ ҷойи нур аст. Мантиқан, Хуросон макони нур буда, сарзамини ҳикмат, фалсафа, сарзамини ҳақиқат мебошад. Он дар гузашта зидди зулмот ва Аҳриман буда, ҳоло ҳам чунин таъйинотро касб кардааст. Дар шароити навин Хуросон намунаи барҷастаи тавҳиди исломӣ буда, бо яқини илмӣ ва бидуни шакку шубҳа зидди таълимоти сатанистии муосир мебошад. Хуросон зидди Ғарб (Мағриб) аст. Албатта, ин зиддият ва муҳолифат бо ҷойгиршавии ҷуғрофӣ нест, балки бо маърифат ва таълимот мебошад. Хуросон алайҳи низоми нави ҷаҳонӣ (низомии шайтони олам) мебошад.

«Лоиҳаи Хуросони Бузург» дар заминаи ҳудуди Сомониён ташккул дода мешавад. Барҳақ, ҳудуди Сомониёни собиқ «фазои ҳаётӣ»-и Тоҷикистони муосир мебошад.

Саҳми Сомониён дар шаклгирии ҳудуди географии Тоҷикистони муосир кам нест [3,с.33]. Аз он чи ки дар ҳаёти Тоҷикистони кунунӣ ҳудудҳои гузаштаи Сомониҳо нест, ҷойи таассуф аст, вале бархе аз онҳоро дар ҳаёти давлати кунунӣ дорем. Иқдоми Сомониён ташаббуси охирин дар шаклгирии ҳудуди географии Тоҷикистони кунунӣ – халқи тоҷик буд [5].

Ҳангоми сухан гуфтан аз таърих, фарҳанг ва сарзаминҳои эронӣ бояд вожаи кишваргони Эронро ба қор бурд. Сарзаминҳое, ки дар рӯзгори на бас дур поре аз Эрони ягона буда ва имрӯз ҳамагӣ дорои фарҳанги эронӣ ҳастанд, сарзаминҳое миёни дарёи Мозандарон ва Хоразм ва рӯдхонаи Куро дар марзи апохтарӣ (шимолӣ) то дарёи Форс ва дарёи Уммон дар марзи нимрӯзӣ (ҷануб) ва доманаи кӯҳҳои Зоғрис ва Арвандрӯд дар марзҳои бохтарӣ ва кӯҳҳои бохтариҳои Помир ва обҳӯри Амударё (Ҷайхун) дар марзҳои ховарӣ.

«Порсиён қавме буданд, ки қаламравашон диёри ҷабал буд аз моҳот ва ғайра ва Озарбойҷон то мучовири Армения ва Билқон то Дарбанд, ки Бобулабвоб аст ва Рай, Табаристон, Масқат, Шоброн, Гургон ва Абаршаҳр, ки Нишобур аст ва Ҷироту Марв ва дигар вилоятҳои Хуросон, Сиистон, Кирмон, Форс ва Ахвон бо дигар сарзамини

ачамамон, ки дар ваќти ҳозир ба ин вилоятҳо пайваста аст. Ҳамаи ин вилоятҳо як мамлакат буд, подшоҳашон яке буд ва забонашон яке буд» [7,с.151].

Расми 1. «Хуросони Бузург» ва пахнои он

Афғонистон ҳамон Хуросони Бузург ва ё Ориёнои кабир аст, ки фақат ду қарн қабл аз рӯзгори мо тағйири ном кард – мисдоки қаламрави оли Сомон ё Бухорои Шариф ва Хоразми шуҳраи даҳр, ки бо табартақисми болшевикӣ аз ҳам пошид ва бо ҳукми доварони кӯртинаи он рӯзгор ном иваз карданд. ... Агарчи имрӯз мардуми Афғонистон ва Эрон дар ду воҳиди сиёсии ҷудогона зиндагӣ мекунанд, дар ҳақиқат, миллати ягонаанд ва дар ҷаҳон камтар ҷоеро метавон ёфт, ки миёни ду миллат ин ҳама ҳаммонандӣ бошад [11,с.8].

Тоҷику эронӣю афғон чаро?

Мо дар ин дунё, ки аз як модарем! Лоиқ Шералӣ.

Афғонистон, Эрон ва Тоҷикистон пайомади амалкарди империализм маҳсуб мешавад. Марзҳои сиёсӣ, ки ба дасти бегонагон, махсусан абаркудратҳои чун империалистҳои англис ва рус барои онҳо таъйин гардид, равобитаи соҳавии оҳоро суст кард. Тақсимбандии сиёсии марзҳо ва ҷудоии шаҳру устонҳо ва ноҳияҳои Мовароуннаҳр дар сарзамини аҷдодӣ ва меросии худ: Хуросони бузург баррасӣ намегардид.

Расми 2. «Хуросони Бузург». Ҳаммарзии кишварҳои форсизабон

... Ва ҳама тирабахтиҳо бар сари ин хитта аз қаламрави Ориёнои Бузург ба шумули Эрон ва Турон пас аз барҷида шудани хонадони Оли Сомон аз саҳнаи сиёсии ҷаҳон пеш омад. Ҳосибони муғул ва таҷовузгарони ҳамадаст ва ҳамранг бо онҳо

омаданд ва сӯхтанду куштанду бурданд ва хилагари басо маккор, яъне англис аз ҳар сӯроҳӣ, ки хост ба ин қаламрав, ба ин хонадон сар даровард, русҳо дар амри харобкунии амвол ва асқоди ин диёри пурганҷ низ чунин дастдарозӣ карданд ва таҷовузгарон бо эҷоди тавтеа (суикасди сиёсӣ) муддате ноил ба ҳукмронӣ ҳам шуданд ва ҳатто номи кишварро иваз намуданд ва ҳар қавмеро, ки ба рӯҳия ва тамоюли онҳо созгор буд, хоҳ шахрӣ бошад, хоҳ даҳрӣ, дар арки қудрат садрнишин намуданд. Ҳар чӣ англис дар Афғонистон эҷод кард, Русияи тазорӣ ва болшевикҳои рус дар Бухоро онро бо маҳорати том нухабрдорӣ намуда, таҳким бахшиданд ва равақ доданд [11,с.32].

Давлатҳои форсизабон меҳвари лоиҳаи «Хуросони Бузург»-ро ташкил медиҳанд. Гузаштаи таърихӣ, умумиятҳои фарҳангӣ, забонӣ, динӣ, ҳамҷаворӣ ин се кишварро ба ҳам мепайвандад. Тоҷикистон аз кишварҳои ҳамҷавори Осиёи Миёна дида, ба Афғонистон ва Эрон пайванди зиёд дорад. Тибқи таъкиди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон, «... ҳавза бо вучуди он, ки ҳанӯз ба ягон иттиҳоди муштраки сиёсӣ ё иқтисодӣ нарасидааст, аммо онро ҳамбастагии таърихӣ, динию фарҳангӣ ва дурнамои воқеии рушди миллӣ ба ҳам ҷазб мекунад» [8,с.94-95].

Ҳамзабонӣ ва фарҳанги муштраки Тоҷикистону Эрону Афғонистон яке аз неъматҳои бузурги таърих ба миллатҳои се кишвар аст. Ниёғони фарҳангӣ мо алорағми фосилаҳои маконӣ ва марзҳои сиёсӣ бо роҳи додугирифтӣ фарҳангӣ забону суннатҳои адабии худро на танҳо зиндаву пӯё нигоҳ доштанд, балки ин ганчинаи гаронбаҳои фарҳангиро аз асре ба асри дигар ғанитар ва пурбортар карданд. Ва имрӯз, ки садде дар ҳамкориҳои ҳамҷонибаи ҳар се халқи бародар вучуд надорад, барои ҷуброни давронҳои гузашта ҳамкориҳои кишварҳо ва халқҳои мо беш аз ҳар замони дигаре амиқтар, қавитар ва густурдатар мегарданд [6,с.110-111].

Хуросони Бузург дар заминаҳои ҳоли ва сунъӣ ташкил нашуда, ҷиҳатҳои муосидат карданд, то он шакл бигирад. Ба ин хотир, он инъикоскунандаи томият ва ё монолити сиёсӣ маҳсуб мешавад. Заминаҳои шаклгирии Хуросони Бузург шаҳодат медиҳад, ки он ба таври сунъӣ таҳриб шудааст ва дар шароити навин имкони пайвастан дорад. Нерӯҳои вучуд доранд, ки дар шаклгирии Хуросони Бузург манфиатдор нестанд ва ба ин хотир ҳамеша тафрикаи забонӣ, диниро ба миён меоранд. Таассуфовараш он аст, ки нухбаҳои Хуросонзамин иллатҳои ҳамин тафриқа ва душмансизиро намедонанд, зеро дар зери барномаи дигарон қарор гирифтанд. Ренесанси Хуросони Бузург дар шароити навин конфигуратсияи муносибатҳои байналхалқиро дигар мекунад. Тамоюли нав дар сиёсати байналхалқӣ ба вучуд меояд. Рисолати Хуросони Бузург маҳдуд намудани зулму ситам дар сиёсати ҷаҳонӣ ва шикастани неоимпериализм мебошад. Он фазои навро дар арсаи минтақа ва ҷаҳон ба вучуд меорад, зеро он Логоси Нур, иродаи Худо ва таҳвид дар ҷаҳон мебошад.

Ба хотири расидан ба чунин ҳадафҳои стратегӣ зарур аст, то доир тақарруб, на доир ба ихтилоф масъала биёварем. Инро бояд дарк намоем, ки тақдирсози тақдири худ бояд бошем. Дар ҳалли масоили дохилӣ ба даҳолати хоричӣ тақя накунем. Истиклолияти тафаккур ва тақя ба арзишҳои миллӣ ба ин қор муосидат мекунад. Арзишҳои миллии муштрак ба мисли забон, ҳат, дин, фарҳанг дар шаклгирии Хуросони Бузург амри зарурӣ мебошанд. Аз ин хотир, пайвастҳои воҳидҳои сиёсӣ дар паҳнои Хуросон бояд ба арзишҳои мазкур тақя намояд. Ҳамин тавр, ҷанба ва ё заминаҳои ташкилшавии Хуросони Бузург инҳоянд [14]:

1. Ҷанбаи забонӣ. Кишварҳои узви меҳвари Хуросони Бузургро омили забонӣ мепайвандад. Новобаста ба тақсимоти империалистӣ ва ташкилшавии се кишвари форсизабон, мардумони се кишвар, дар маҷмӯъ, «як миллат бо се давлат» маҳсуб мешаванд. Принсипи вестфалии «ба ҳар миллат давлати алоҳида» ғаразнок ба ҷашм мерасад. Забони тоҷикӣ, забони дарӣ ва забонӣ форсӣ аз забони форсии қадим сарчашма гирифта, то ба ин шароит расиданд. Бидуни ягон мушкилӣ мардумони кишварҳои форсизабон ҳамдигарро мефаҳманд. Ин ҷиҳат сирф ғарази империалистӣ аст, ки забони тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ аз ҳам фарқ доранд. Замоне десакраликунони арзишҳои миллӣ ба вучуд омад, ҳат дар ду кишвари форсизабон - Эрон ва Афғонистон ҳифз шуд, вале дар Тоҷикистон ду бор ба лотинӣ ва кириллӣ иваз шуд. Ҳоло ҳатти форсиро ҳамчун алифбои ниёгон дар Тоҷикистон меомӯзанд. Кӯшиш ба ҳарч дода

мешавад, ки ба арзишҳои миллӣ баргашта шавад, аммо ин танҳо як амали ирратсионалӣ мебошад. Гузаштагони форсу тоҷик, ба мисли Ибни Сино, Фирдавсӣ ва дигарон бо забони форсӣ ва хатти форсӣ беҳтарин китобхоро барои ҷаҳониён боқӣ гузоштанд. Ба ин хотир, дар шароити навин ҷанбаи забонӣ дар шаклгирии Хуросони Бузург бисёр муҳим аст. Ҷанбаи забонӣ айнияти забониро ба вучуд меоварад.

2. Ҷанбаи фарҳангӣ. Омили фарҳангӣ заминаи дигари шаклгирии Хуросони Бузург мебошад. Албатта, забон як ҷузъи фарҳанг аст, ки қаблан ишора шуд. Вале расму русум, психология, менталитети мардуми Хуросон шарқинена мебошад. Ин фарҳанг дар тӯли қарнҳо шакл гирифта, гузаштаи он ба тамаддуни ориёӣ мерасад. Интишори дини ислом ба Хуросон боиси такмил ёфтани тамаддун гардида, мустақкам шуд. Тамоми дастовардҳои илмӣ мутафаккирони форсу тоҷик, аз қабили Ибни Сино, Фирӯзӣ, Сухравардӣ дар заминаи таъсири таълимоти дини ислом ба вучуд омаданд. Албатта, давраи то Исломи аҳамияти калон дошта, баъдан фарҳанги форсӣ бо таъсири дини ислом рушд кард. Тавҳид ва ҳақиқат муҳимтарин ҷиҳатҳои фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ мебошанд. Густариши дини ислом тавассути мутфаккирони Хуросон ба вуқӯъ пайваستاаст. Ҷанбаи фарҳангӣ айнияти тамаддуни месозад. Марказҳои фарҳангии Хуросони Бузург Бухоро, Самарқанд, Тирмиз, Нишопур, Ҳирот, Исфрон, Балх, Шероз ва амсоли инҳо мебошанд. Маҳз фарҳанг ва тамаддуни Хуросон дар ин макони муқаддас шакл гирифтааст. Логоси Хуросон дар пояи тавҳид, ҳикмат ва ирфон бунёд шудааст.

3. Ҷанбаи динӣ. Дар гузашта мардуми Хуросон дар дини зардуштӣ буда, Аҳурамаздоро мепарастиданд. Баъди омадани ислом ба минтақа мардум дини исломро қабул намуда, мусулмон шуданд. Омили динӣ дар ваҳдати мардуми Хуросон аҳамият ва саҳми калон дорад. Барои ихтилофангезӣ мардуми Хуросонро ба шиа ва суннӣ тақсим мекунад, то тафриқа ба вучуд биоваранд. Корбурди ратсионалӣ аз дини ислом ҳамеша ваҳдат месозад.

4. Ҷанбаи сарҳадӣ. Кишварҳои форсизабон ҳаммарз мебошанд. Тоҷикистон бо Афғонистон ва Афғонистон бо Эрон ҳамсарҳад мебошад. Ҳамсарҳад гуфтани ин се кишвар мантақан дуруст нест, зеро онҳо бадани Хуросони Бузург мебошанд. Дар шароити навин зарур аст, ки ин кишварҳо ба тарҳи ҳамгирӣ биёянд ва формати нави муносибатхоро шакл бидиҳанд. Минтақаи бераводид, омаду рафт, сохтани роҳҳо, ки ин кишвархоро мепайвандад, падидаи муҳим ба шумор меравад. Вобаста ба ҳолати беамниятӣ дар Афғонистон зарур аст, ки сипари геополитикиро тавассути Хуросони Бузург шакл диҳем. Зеро дар ҷанги Афғонистон абарқудратҳо манфиатдор ҳастанд ва ин монеа барои ташкили Хуросони Бузург мебошад. Миёни Афғонистон, Эрон ва Тоҷикистон танҳо марзи империалистӣ вучуд дорад. Танҳо дарки аҳамиятҳо, арзишҳо ва расидан ба ваҳдат марзхоро убуру мекунад [13].

Марзҳо бояд дар андеша, таълимот вучуд надошта бошанд. Агар марзхоро аз андешаҳо бардорем, Хуросони Бузург таҳаққуқ пайдо намудааст. Зеро Хуросони Бузург ин ваҳдати андеша ва дар умум тавҳид мебошад. Худшиносии фаромарзӣ барои мардумони Хуросони Бузург дар шароити муосир бисёр муҳим мебошад. Бояд рисолати худро дар дунёи кунунӣ муайян намуд.

Дар вақту фазои нав бояд дар бораи ҳамбастагӣ ва муттаҳидии халқҳои ҳавзаи форсизабон масъалагузорӣ намоем. Иқдомҳои сиёсӣ бояд ҳамтарафа гузошта шуда, тартиби ҳамбастагии халқову давлатҳо ва шакли ҳамгирӣ миёни воҳидҳои сиёсӣ муайяну мушаххас гардад. «Лоихаи Хуросони Бузург» василаи муносиби татбиқ намудани чунин ҳадафҳои ҳаёти маҳсуб мегардад [4,с.150]. Тақозои манфиатҳо ва арзишҳои тарафайн аст, шӯроҳои мухталифи соҳавӣ дар бахшҳои гуногун дошта бошем. Ҳамгироиро дарвоқеъ амалӣ намуда, робитахоро таҳким бахшем. Робитаҳои илмӣ бо марказҳои илмӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ, дипломатӣ бояд амалишавии «Лоихаи Хуросони Бузург»-ро зудҳаракат намоем. Пайомадҳои татбиқшавии лоихаи мазкур боиси пайдоши шароити сифатан нав дар ҳаёти халқҳои форсизабон ва минтақа мегардад.

**Муқарриз: номзоди илмҳои таърих,
дотсент Шарипов Амриддин**

АДАБИЁТ

1. Баҳор М. Сабкшиносӣ / М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
2. Дугин А.Г. Ноомахия: разум войны. Иранские логотипы. Легкая война и культура ожидания / А.Г. Дугин. — М.: Академический проект, 2016. – 479 с.
3. Зокиров Г.Н. Минтақаи кӯҳистон (таҳқиқоти геополитикӣ), / Г.Н. Зокиров. – Душанбе, 2016. – 152 с.
4. Назриев К.К. Лоихаи «Хуросони Бузург» тарҳи геополитикӣ барои фардо: зарурат ва аҳамияти он // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои рӯзмарраи инкишофи давлати муосир» (ш. Душанбе, 25-26-уми январи соли 2018). – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2018. – С. 150-165.
5. Назриев К. Қ. Минтақаи кӯҳистон // Насими терай. 7. 04. 2017.
6. Сайидзода Зафар Шералӣ (Саидов Зафар Шералиевич). Фаъолияти байналмилалӣ Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон: бозгашти давлати миллии тоҷикон ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ: Монография / З.Ш. Саидов. – Душанбе: ЧДММ «Контраст», 2016. – 216 с.
7. Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. – Душанбе: Деваштич, 2009. - 478 с.
8. Тоҷикистон – 20. Бахшида ба 20-умин солгарди истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2011. - 372 с.
9. Ҳиравӣ Ҷавод. Эрон дар замони Сомониён / Ҷ. Ҳиравӣ – Душанбе, 1998. – 159 с.
10. Шералӣ Л. Куллиёт. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1. Ашъор / Лоик Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
11. Шукурзода М. Размоварони Ҳиндукуш. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
12. Шакурӣ М. Хуросон аст ин ҷо / маънавиёт, забон ва эҳёи миллии тоҷикон // М. Шакурӣ. Душанбе, 1997. - Ҷопи аввал, ҷопи дувум, 2009. – 417 с.
13. Nazriev Karim. The Great Khorasan: the main aspects of its formation [electronic resource]. URL: <https://www.geopolitica.ru/en/article/great-khorasan-main-aspects-its-formation> (date of the application:30.01.2021)
14. Nazriev Karim. Il grande khorasan: gli aspetti principali della sua formazione [electronic resource]. URL: <https://www.geopolitica.ru/it/article/il-grande-khorasan-gli-aspetti-principali-della-sua-formazione>(date of the application: 01.02.2021)
15. Nazriev Karim. Great Khorasan: a geopolitical model within the framework of multipolarity [electronic resource]. URL: <https://www.geopolitica.ru/en/article/great-khorasan-geopolitical-model-within-framework-multipolarity>(date of the application:28.12.2020)
16. Joseph Deniker. The Races of Man: An Outline of Anthropology and Ethnography [electronic resource]. URL: https://books.google.ru/books?id=S9YKAAAIAAJ&hl=ru&source=gbs_navlinks_s(date of the application:17.02.2021)

«ЛОИХАИ ХУРОСОНИ БУЗУРГ» ВА ЗАМИНАҲОИ ГЕОФАРҲАНҒИ-ТАЪРИХИИ ОН

Дар мақола вазъи кунунии геополитикии олам мавриди таҳлили махсус қарор гирифта, муаллиф ба таҳқиқи ҳалли мушкилот мепардозад. Дар мақолаи мазкур дар бораи анатомияи дунёи кунунӣ ва нақши неруҳои пешбари олам сухан меравад. Шакл гирифтани муносибатҳои дегуманистӣ натиҷаи амалқарди акторҳои олам дар ҷаҳон аст, ки ҳадафи онҳо баҳри хайрияти башарият нест. Бояд ҳамин ҳолатро Кишварҳои ҳавзаи форсизабон эҳсос намоянд ва дар бораи худшиносии фаромарзӣ иқдом бигиранд. Бояд ин чихат дарк карда шавад, ки шаклгирии се воҳиди сиёсӣ дар заминаи як умумияти одамон асрори дунёи империалистӣ ва падидаи худмуайянкунии миллиро муайян менамояд. Зарур аст, ки доир ба ин масъала муносибати ратсионалӣ карда бошем, тақсмоти империалистро бартараф карда, иштибоҳоти сиёсиро ислоҳ намоем. Бо тақозои замон зарурат пеш меояд, то робитаи миёни кишварҳои форсизабонро таҳким бахшида, дар шакли интегратсия сарчамъ бигардем. Барои расидан ба ин ҳадафи рӯзмарра ва стратегӣ «Лоихаи Хуросони Бузург» кумак менамояд. Он имкон медиҳад, ки паҳноии Хуросону Мовароуннахри куҳан ба як ваҳдат биояд ва ин барои манфиати тарафайн созгор аст. Дар шароити муосир ин лоиха метавонад ба сифати сипари геополитикӣ ва василаи зидди низоми навини олам хизмат намояд. Дар мақола муаллиф талош ба ин намудааст, ки муобрамияти ташаккул ва татбиқи «Лоихаи Хуросони Бузург»-ро барои кишварҳои форсизабон нишон диҳад. Хусусан, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон лоихаи мазкур бисёр муфид буда, татбиқи он боиси он мегардад, ки истиқлолияти сиёсии Тоҷикистон таҳким бахшида шавад. Мақолаи мазкур барои сиёсатшиносон, геополитикҳо ва мутахассисони сиёсати байналхалқӣ бисёр муфид мебошад. Масъала таҳқиқоти минбаъдари тақозо дорад.

Калидвожаҳо: «Лоихаи Хуросони Бузург», ваҳдат, тақсмоти империалистӣ, худшиносии фаромарзӣ, форсизабон, сипари геополитикӣ, низоми нави олам, иштибоҳоти сиёсӣ, манфиати тарафайн, ҳамгирой.

«ПРОЕКТ ВЕЛИКИЙ ХОРОСАН» И ЕГО ГЕОКУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

В статье проводится специальный анализ текущей геополитической ситуации в мире, и автор акцентирует внимание на решении проблем. В этой статье обсуждается анатомия современного мира и роль ведущих мировых сил. Формирование дегуманистических отношений - это результат действий мировых акторов, цель которых не на благо человечества. Страны, говорящие на персидском языке, должны это почувствовать и принять меры по трансграничному самосознанию. Следует понимать, что образование трех политических единиц на основе простого народа определяет загадки империалистического мира и феномен национального самоопределения. Нам необходимо рационально подойти к этому вопросу, устранить

империалистические разногласия и исправить политические ошибки. Учитывая требования времени, необходимо укреплять связи между персоязычными странами и объединяться в форме интеграции. Проект «Большой Хорасан» поможет достичь этой повседневной и стратегической цели. Он позволяет территориям древнего Хорасана и Трансоксианы объединиться, и это отвечает обоюдным интересам. В современных условиях этот проект может служить геополитическим щитом и инструментом против нового мирового порядка. В статье автор пытается показать актуальность формирования и реализации «Великого Хорасанского проекта» для персоязычных стран. В частности, этот проект очень полезен для Республики Таджикистан, и его реализация усилит политическую независимость Таджикистана. Эта статья очень полезна для политологов, геополитиков и экспертов в области международной политики. Проблема требует дальнейшего изучения.

Ключевые слова: проект «Великий Хорасан», единство, империалистическое разделение, трансграничное самопознание, персидский язык, геополитический щит, новый мировой порядок, политические ошибки, взаимная выгода, интеграция.

PROJECT "GREAT KHORASAN" AND ITS GEOCULTURAL AND HISTORICAL BASES

The article provides a special analysis of the current geopolitical situation in the world, and the author focuses on solving problems. This article discusses the anatomy of the modern world and the role of the world's leading powers. The formation of dehumanistic relations is the result of the actions of world actors, whose purpose is not for the good of humanity. Persian-speaking countries should feel this and take measures for cross-border self-awareness. It should be understood that the formation of three political units based on the common people determines the mysteries of the imperialist world and the phenomenon of national self-determination. We need to rationally approach this issue, eliminate imperialist differences and correct political mistakes. Taking into account the requirements of the time, it is necessary to strengthen ties between the Persian-speaking countries and unite in the form of integration. The Big Khorasan project will help achieve this daily and strategic goal. It allows the territories of ancient Khorasan and Transoxiana to unite, and this is in mutual interests. In modern conditions, this project can serve as a geopolitical shield and an instrument against the new world order. In the article, the author tries to show the relevance of the formation and implementation of the "Great Khorasan Project" for Persian-speaking countries. In particular, this project is very useful for the Republic of Tajikistan, and its implementation will strengthen the political independence of Tajikistan. This article is very useful for political scientists, geopoliticians, and international politics experts. The problem requires further study.

Keywords: "Project Great Khorasan", unity, imperialist division, transnational self-knowledge, Persian-speaking states, geopolitical shield, new world order, political mistakes, integration.

Маълумот доир ба муаллиф: *Назриев Карим Курбомадович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** +(992)988-01-53-11

Сведения об авторе: *Назриев Карим Курбомадович* - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** +(992) 988-01-53-11

Information about the author: *Nazriyev Karim Kurbomadovich* - Competitor of the Department of Political Science Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17. **Phone:** +(992) 988-01-53-11

УДК: 378.14(075)

ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ ИТТИҲОДИЯҲОИ ЧАМЪИЯТИИ ЧАВОНОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Раҷабализода Самандар Раҷабалӣ
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Иштироки ҷавонон дар ҳаёти ҷамъиятиву сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нуқтаи назари инкишоф ва болоравии нақши онҳо дар таҳкими истиқлолияти кишвар диққати махсусро талаб менамояд. Омӯзиш ва баррасии ҳамаарафаи иштироки ҷавонон дар бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ дар шароити Тоҷикистон муҳим аст, зеро зиёда аз 60 фисади аҳолиро маҳз насли наврас ташкил менамояд. Ин нуқтаро ба инобат гирифта, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вохӯрӣ бо намояндагони ҷавонони кишвар, оид ба нақши ҷавонон чунин иброз намудааст: “Дар раванди рушди ҳар як давлат ва мустаҳкам намудани мавқеи байналхалқии он ҷавонон ба сифати қувваи пешбар ва бунёдкор нақши муҳим доранд. Мо ба масъалаи ҷавонон, ки такаюҳи

ояндаи миллат ва давлат ба ҳисоб мераванд, диққати муҳим зоҳир менамоем, зеро Тоҷикистон ба қатори ҳамон давлатҳое шомил аст, ки миқдори зиёди аҳолиро ҷавонони то синни 24-сола ташкил медиҳанд” [14,с.6].

Таъмин намудани ҳамгирии ҷавонон ба сохтори ҷомеа дар доираи сиёсати давлатии ҷавонон таъмин карда мешавад, ки ғояҳои асосӣ ва муқаррароти он дар Стратегияи сиёсати давлатии ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020 нишон дода шудаанд. Ҳамчун бахши муҳими стратегияи сиёсати давлатӣ, сиёсати ҷавонон ба шаҳрвандони ҷавони ҷумҳурӣ аз синни 14 то 30-сола равона карда шудааст. Қайд намудан зарур аст, ки аксарияти аҳолии кишварро ҷавонон ташкил менамоянд, ки синну соли миёнаи онҳо 24-солро ташкил менамояд, ки дар шароити муосир захираи меҳнати ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад.

Дар доираи сиёсати давлатии ҷавонон ба ҳалли як қатор масъалаҳо, ба монанди бо қор таъмин намудани ҷавонон, ҷалби ҷавонон ба амалияи иҷтимоӣ ва шиносии онҳо бо имкониятҳои эҳтимолии рушд, рушди фаъолияти созандагии ҷавонон, ҳамгирии ҷавонон ба ҳаёти ҷомеа, дастгирии фаъолнокии ҷавонон ва дастовардҳои онҳо дар соҳаҳои мухталиф, дастгирии маъҷубон ва ҳамтунандагони муассисаҳои таълимӣ, кӯдакони یتим, дастгирии муҳоҷирон, оилаҳои ҷавон диққати махсус равона карда мешавад.

Дар ин самт, яке аз масъалаҳои муҳим фаъолияти созмонҳои ҷавонон ба ҳисоб меравад, ки ба дарки дигаргунӣ дар ҳаёти ҷавонон ва ошкор намудани дурнамои рушди ҷомеа мусоидат менамояд. Иштироки ҷавонон дар фаъолияти иттиҳодияҳо ва созмонҳои ҷамъиятӣ ба ташаккули ҳавасмандии мусбӣ меҳнатӣ ва сатҳи баланди фаъолнокӣ, инчунин азхудкунии таҷрибаи иҷтимоӣ ва нақшҳо дар шароити ҷомеаи тағйирпазир ва ташаккули иқтисодӣ иттилоотӣ мусоидат менамояд.

Фаъолияти давлат мувофиқ ба амалияи байналхалқӣ дар ҷалби ҷавонон ва созмону иттиҳодияҳои ҷавонон дар иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ дар сатҳи миллий, минтақавӣ ва байналхалқӣ зоҳир мегардад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки доираи созмону ташкилотҳои ҷавонон гуногун буда, онҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа амал менамоянд. Дар ин самт метавон созмонҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ, экологӣ, иҷтимоиву фарҳангии ҷавононро махсусан қайд намуд.

Имрӯз дар Тоҷикистон ду низоми ташкилотӣ – низоми давлатӣ ва низоми ҳаракатҳои ҷамъиятии ҷавонон амал менамоянд, ки масъалаҳои мухталифи фаъолияти ҷавононро дар ҳаёти ҷамъиятиву сиёсӣ таҷассум менамоянд.

Мувофиқи омили Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза, дар Тоҷикистон зиёда аз 2800 созмони ҷамъиятӣ фаъолият доранд, ки 11 ғисади онро созмону ташкилотҳои ҷавонон ташкил менамоянд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон иттиҳодияҳои ҷавонон дорои хусусияти худ буда, бо таркиби субъективӣ, шаклҳои мухталифи фаъолият, мақсад ва вазифаҳои оинномавӣ аз якдигар фарқ мекунанд. Ташаккул ва инкишофи иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон ҳамчун яке аз институтҳои муҳими ҷомеаи шаҳрвандӣ, пеш аз ҳама, бо қонуниятҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ муайян карда мешавад. Дар аксарияти ҳолатҳо чунин қонуниятҳо мутеи қонунгузор нестанд.

Аз ин хотир зарур аст, ки диққати асосӣ ба қонунгузори байналхалқӣ ва миллий равона карда шавад, зеро маҳз дар доираи онҳо хусусияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон муайян гардида, мавқеи ҳуқуқи худро ба даст меоранд.

Як қатор меъёрҳои ҳуқуқиро бо мақсади ошкор намудани моҳият ва табиати ҳуқуқи иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон баррасӣ ва таҳлил намуда, пеш аз ҳама, ба меъёрҳои қонунгузори байналхалқӣ рӯй овардан зарур аст. Дар ин самт аҳамияти муҳимро Эъломияи умумии ҳуқуқи башар ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ касб менамоянд. Масалан, дар Эъломияи умумии ҳуқуқи башар муқаррар карда шудааст, ки ҳар як инсон ба маҷлис ва иттиҳодияҳои осоишта ҳуқуқ дорад ва ҳеҷ нафар ба таври маҷбурӣ ба он ё он иттиҳодия ворид карда намешавад [4]. Дар Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ муқаррар гардидааст, ки ҳар як инсон ба озодии иттиҳод бо дигарон озод буда, ҳуқуқ дорад иттифоқҳо бунёд намояд ва барои ҳимояи манфиатҳои худ ба чунин иттифоқҳо аъзо шавад. Мавриди истифода қарор додани шудани ин ҳуқуқ, ба ғайр аз ҳолатҳое, ки дар қонунгузори

муайян шудаанд ва дар ҷомеаи демократӣ барои манфиати амнияти давлатӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи саломатӣ ва маънавияти аҳоли ё ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои одамони дигар заруранд, маҳдуд карда намешавад [11, 32].

Ҳамин тариқ, метавон чунин хулоса намуд, ки ҳуқуқи инсон ба муттаҳидшавӣ, инчунин кафолат ва озодии ин ҳуқуқ дар меъёрҳои бунёдӣ ва муҳимми байналхалқӣ баён гардидаанд. Ин муқаррарот, бешубҳа ба иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон ҳамчун яке аз шаклҳои иттиҳодияҳои одамон ва яке аз институтҳои муҳимми ҷомеаи шахрвандӣ, ки дар ҷомеаи демократӣ ҷой дорад, мутааллиқ мебошад.

Илова бар ин, қайд намудан зарур аст, ки барои муайян намудани мавқеи ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон дар кишвар, ҳуҷҷатҳои, ки аз тарафи Ассамблеяи байнипарлумонии кишварҳои узви ИДМ қабул карда шудаанд, аҳамияти муҳим доранд. Дар ин самт метавон чунин меъёрҳои ҳуқуқӣ, ба монанди “Дар бораи тарбияи кӯдакон ва ҷавонон”, “Дар бораи кафолатҳои асосии ҳуқуқи кӯдак дар давлат”-ро махсусан таъкид намуд. Инчунин дар ин самт, метавон Қарори Ассамблеяи байнипарлумонии кишварҳои узви ИДМ-ро қайд намуд, ки дар он асосҳои умумии сиёсати давлатии ҷавонон дар кишварҳои аъзои ИДМ тасдиқ карда шудаанд. Қайд намудан зарур аст, ки тамоми қонунҳо ва қарорҳои, ки дар доираи Ассамблеяи байнипарлумонии кишварҳои узви ИДМ қабул карда шудаанд, хусусияти тавсиявӣ дошта, вазифа ва самтҳои умумии рушди сиёсати ҷавононро барои тамоми кишварҳои аъзо дар бар мегиранд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ аз тарафи Ассамблеяи байнипарлумонии кишварҳои узви ИДМ бо зарурати бартараф намудани камбудҳои мавҷуда дар қонунгузори миллии давлатҳои аъзо қабул карда шудаанд. Мақсади асосии қабули ин меъёрҳо дар он зоҳир мегардад, ки қонунгузори миллии давлатҳои аъзоро ба қадри имкон ба самтҳои муносири рушди сиёсати давлат нисбат ба ҷавонон мувофиқ намояд. Аммо, меъёрҳои қабулшуда танҳо самтҳои умумии танзими ҳуқуқии сиёсати давлатии ҷавононро муқаррар намудаанд. Аз ҳамин хотир, меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки дар давлатҳои аъзои ИДМ, аз он ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, қабул карда шудаанд, аз муқаррароти меъёрҳои мазкур тафовут доранд.

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ ва меъёрҳои, ки аз тарафи Ассамблеяи байнипарлумонии кишварҳои узви ИДМ қабул карда шудаанд, ҳамчун ҳуҷҷатҳои тавсиявӣ дар қабули меъёрҳои ҳуқуқии танзими сиёсати ҷавонон дар кишвар мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Институти иттиҳодияи ҷамъиятии ҷавонон ба таври пурра дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда шудааст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ”, мафҳуми “иттиҳодияи ҷамъиятии ҷавонон”-ро пешниҳод накардааст. Лекин, таснифоти ин мафҳум дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон” пешниҳод карда шудааст. Мувофиқи ин қонун, иттиҳоди ҷамъиятии ҷавонон — ташкилоти ихтиёрӣ буда, бо ташаббуси ҷавонон, ки дар асоси умумияти манфиат барои ҳалли мақсаду вазифаҳои ягона ва ҳифзи иҷтимоӣ муттаҳид мегарданд, таъсис дода мешаванд [10, с.47].

Дар моддаи 23-юми қонуни мазкур қайд карда шудааст, ки барои татбиқи сиёсати давлатии ҷавонон ва таъмини кафолат ба ҷавонон, имконияти таъсиси муассисаҳои иҷтимоӣ муқаррар гардидааст. Мувофиқи ин модда ба вазифаҳои муассисаҳои иҷтимоии ҷавон чанбаҳои зерин ворид карда мешаванд:

- ба ҷавонон дастрас кардани иттилоот дар бораи ҳуқуқ ва имкониятҳо;
- маслиҳат ба ноболигон, ҷавонон, падару модарони онҳо, расонидани кумаки ҳуқуқӣ, психологӣ, омӯзишӣ ва наркологӣ;
- дастгирии иҷтимоии оилаҳои ҷавон;
- кумак ба ҷавононе, ки ба таъбири тӯлонӣ эҳтиёҷ доранд, гирифтори иллати ҷисмонӣ, рӯҳӣ мебошанд ё рафтори онҳо барои ҷамъият хавфнок буда, ба шароити алоҳидаи таълиму тарбия муҳтоҷанд ва муносибати махсуси омӯзгориро талаб мекунанд, инчунин шахсоне, ки муҳлати тарбияву таҳсили онҳо дар муассисаҳои давлатии кӯдакон ба охир расидааст ё ноболиғоне, ки бепарастор мондаанд;

- фаъолияти иҷтимоӣ дар муассисаҳои таҳсилоти махсус дар байни ноболиғони қонуншиканӣ карда;

- кумак ба мутобиқати ҷавононе, ки баробари тамои қардани муҳлати адои ҷазо аз ҷойҳои маҳрумӣ аз озодӣ озод шудаанд;

- дигар фаъолият оид ба дастгирии иҷтимоии ҷавонон ва фароҳам овардани шароити мусоиди инкишофи онҳо мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон [10,с.44].

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки дар шароити имрӯза дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои ҳуқуқии ташаққул ва инкишофи иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон таъмин карда шудааст. Мувофиқи тағйирёбии шароити ҳаёт ва фаъолияти ҷавонон, дар самти амалӣ намудани сиёсати давлатии ҷавонон зарурат пеш меояд, ки ин заминаҳои ҳуқуқӣ тақмил дода шаванд.

Метавон қайд намуд, ки дар шароити имрӯза созмонҳои ҷамъиятии ҷавонон метавонанд бо ташаббусҳои худ дар сатҳҳои сохторҳои давлатӣ баромад намоянд. Гарчанде, дар шароити имрӯза аксарияти созмонҳо дар сатҳи маҳаллӣ фаъолият доранд, дар вобастагӣ аз масъалаҳои ҷойдошта, ба намояндагони сохторҳои давлатӣ фаъолона ҳамкорӣ менамоянд.

Мақоми созмони ҷавонон аз рӯйи доираи фаъолияти он муайян карда мешавад. Дар ин самт метавон созмонҳои байналхалқӣ, ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ, ноҳиявӣ ва шаҳриро ҷудо намуд. Яке аз созмонҳои муҳимим ҷавонон, ки дар сатҳи ҷумҳуриявӣ фаъолият менамояд ин “Насли ҷавони Тоҷикистон” аст, ки фаъолияти он ба ҳимояи саломатии наврасон ва ҷавонон равона карда шудааст. Ин созмони ҷавонон дар якҷоягӣ бо созмонҳои байналхалқӣ лоиҳаҳои мухталифро амалӣ менамояд, ки ба ҳал намудани масъалаҳои ҷавонон равона карда шудаанд.

Фаъолияти созмони минтақавии ҷавонон -“Ташаббуси рушди ҷавонон”, маркази ҷавонон “Неруи ҷавонон” ва дигар созмонҳои ҷавонони минтақавӣ ва шаҳриву ноҳиявӣ амал менамоянд, ки фаъолияти онҳо ба бунёди шароит барои баланд намудани фаъолнокии иҷтимоии ҷавонон, тағйир додани қолабҳои мавҷуда ва баланд намудани неру дар ҳалли масъалаҳои мухталиф равона карда шудааст.

Дар фаъолияти созмонҳои ҷавонон дар шароити кишвар нақши Форуми ҷумҳуриявии иттиҳодияи созмонҳои ҷавонон бузург аст, ки дар доираи он иштироки ҷавонон дар равандҳои ҷаҳонӣ, миллӣ ва маҳаллии рушди боустувори ҷомеа ва давлат мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

Вазифаҳои асосии Иттиҳодияи созмонҳои ҷавонони Тоҷикистон дар таъмини иштироки созмонҳои ҷавонон дар рушди ҷомеа ва давлат, дар бунёди шароити мусоид барои рушд ва устувории созмонҳои ҷавонон ва ҷалби фаъоли онҳо ба қорқард ва амалӣ намудани барномаҳои соҳавии сиёсати давлатии ҷавонон, дар тақмили заминаи меъёриву ҳуқуқӣ, дар ҷалби мақомоти давлатӣ, махсусан мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ тариқи созмонҳои ҷамъиятӣ зоҳир мегардад. Қайд намудан зарур аст, ки форуми мазкур идомаи ташаббусҳо дар самти устуворӣ ва рушди равандҳои идоракунии демократии ҷомеа аст, ки ба рушди имкониятҳои тамоми институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ мусоидат менамояд.

Дар шароити Тоҷикистон чунин созмонҳои ғайриҳуқуматии ҷавонон, ба монанди “Ҷавонони ташаббускори Тоҷикистон”, “Насли ҷавони Тоҷикистон”, “Ассотсиатсияи миллии волонтерони Тоҷикистон”, “Ҳамсол ба Ҳамсол”, “Сайёраи умедҳо”, “Мумтоз”, “Сафинаи рушд” фаъолият менамоянд. Амалияи ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки созмон ва иттиҳодияҳои ҷавонон неруи бузургро дар амалӣ намудани сиёсати ҷавонон, махсусан дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа ташкил медиҳанд ва аз ин рӯ, истифодаи дониш ва биниши онҳо барои амалӣ намудани бомуваффақияти як қатор вазифаҳо ба мақсад мувофиқ аст.

Дар доираи шароитҳои байналхалқӣ аксарияти созмон ва ташкилотҳои ҷавонони ҷумҳурӣ бо субъектҳои хориҷӣ ҳамкорӣ менамоянд. Ҳамкорихо асосан бо ҷалби шарикони хориҷӣ барои иштирок дар лоиҳаҳои муштарақ бо мақсади ба даст овардани маблағгузории хориҷӣ ва имконияти иштирок дар лоиҳаҳои беруна алоқаманд мебошанд. Қайд намудан зарур аст, ки қариб ҳар як созмони ҷавонон дар кишвар

дорои шарикӣ хориҷӣ аст, ки кумаки молиявӣ мерасонад ва ба созмону ташкилоти ҷавонон дар сатҳи байналхалқӣ, на дар сатҳи давлатӣ озодихоӣ васеи фаъолиятро пешниҳод менамоянд.

Онҳо дар доираи сиёсати “қувваи нарм” фаъолият менамоянд, ки барои он истифодаи намунаҳои рамзии фарҳангӣ, дастгириҳои иқтисодӣ, ки ҷолибияти институтҳои ғарбӣ ва таъсири шарикони хориҷиро ба ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ таъмин менамоянд, хос мебошад. Лекин, ба ин нигоҳ накарда, албатта, ҳамкориҳои созмон ва иттиҳодияҳои ҷавонон бо шарикони хориҷӣ дорои як қатор оқибатҳои манфӣ низ мебошад, аз ин хотир зарур аст, ки чунин ҳамкориҳо аз тарафи мақомоти дахлдор доимо назорат карда шавад.

Нақши иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар амалӣ намудани сиёсати давлатии ҷавонон тариқи фаъолгардии ҷомеаи шаҳрвандӣ, аз он ҷумла, таъмини иштироки ҷавонон дар ислоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии кишвар бузург аст. Дар алоқамандӣ бо ин, дар соҳаи тарбияи шаҳрвандии ҷавонон бояд диққати муҳим ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ равона карда шавад, лекин амалияи ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки ба пешбурди ин фаъолияти муҳим диққати зарурӣ равона карда намешавад.

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки дар шароити муосир аҳамияти муҳимро таъминоти ҳуқуқӣ ва рушди минбаъдаи ҷомеаи шаҳрвандӣ касб менамояд. Унсурҳои муҳимми ҷомеаи шаҳрвандӣ шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷавонон ба ҳисоб меравад, ки тариқи онҳо талабот ва манфиати шаҳрвандон қонеъ гардонидани мешавад. Аз ин хотир, чунин мешуморем, ки ба мустақкам намудани мавқеи ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон бояд диққати махсус равона карда шавад.

Қайд намудан зарур аст, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои конститутсиониро, ки мақоми ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавононро муайян менамоянд, бунёд намудааст. Гарчанде мафҳуми “ҷавонон” дар Қонуни асосии ҷумҳурӣ ҷой надорад, инчунин бандҳои алоҳида ҳамчун муқаррароти алоҳидаи танзими мақоми иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон, нақш ва мақоми онҳо дар низоми институтҳои сиёсӣ вучуд надоранд, метавон қайд намуд, ки далели муттаҳидгардидани шаҳрвандон дар як қатор меъёрҳои қонуни асосӣ нишон дода шудааст.

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки мақоми ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият доранд, табиат ва моҳияти конститутсиониву ҳуқуқӣ дошта, дар конститутсияи кишвар, ҳуқуқи инсон ба муттаҳидгардиро муқаррар намудааст, аҳамияти муҳимми сиёсӣ ва ҳуқуқиро доро мебошад. Лекин, чунин мешуморем, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавононро танзим менамоянд, ниёз ба такмил доранд.

Яке аз масъалаҳои асосӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар шароити муосир дар назди мақомоти мухталифи давлатӣ миқдори зиёди сохторҳои ҷавонон бунёд карда шудаанд, ки аз якдигар танҳо бо тарҳи механизми ҳамкорӣ бо давлат тафовут дошта, вазифа ва салоҳиятҳои ягоноро доро мебошанд. Чунин ҳодиса, аз як тараф, самти мусбӣ аст, зеро имконият медиҳад, ки принсипи плюрализми афкор, ки дар Конститутсия муқаррар гардидааст, риоя карда шавад. Лекин, аз тарафи дигар, чунин вазъият ҳам дар дохили сохторҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳам аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳамроҳангсозии сатҳи олиро талаб менамояд.

Ҳамин тариқ, қайд намудан зарур аст, ки дар шароити имрӯза дар Тоҷикистон заминаҳои ҳуқуқӣ барои фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон таъмин карда шуда, дар асоси он созмонҳои гуногуни ҷавонон дар самти амалӣ намудани сиёсати ҷавонон саҳми назаррас мегузоранд.

**Муқарриз: номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
дотсент Саъдизода Дж.**

АДАБИЁТ

1. Асадуллоев Р. Ҷавонон ояндаи миллат / Р.Асадуллоев // Саҳми олимони ҷавон дар инкишофи илм. - Душанбе, 1999.-С.64-67.
2. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -2007. -№ 5.

3. Ашуров С. Некоторые пути укрепления кадровой основы государственной молодежной политики в условиях Таджикистана / С.Ашуров // Сборник докладов третьей конференции молодых ученых Таджикистана. – Душанбе, 2001. 60 с.
4. Всеобщая декларация прав человека от 10.12.1948 г. // Сборник международных договоров СССР. -1993. - Вып. XL-VI.
5. Государственная программа “Патриотическое воспитание молодежи на 2006-2010 годы”. – Душанбе, 2005. 34 с.
6. Зикриёев Ф. Фарҳанг ва корҳои тарбиявии насли наврас дар Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон / Ф.Зикриёев // Фарҳанг ва санъати Тоҷикистони соҳибистиклол. - Душанбе: Эҷод, 2006. -С. 100-114.
7. Икромов Г. Сиёсати давлатии ҷавонон ва пешомадҳои он / Г.Икромов // Саҳми олимони ҷавон дар инкишофи илм.-Душанбе, 1999.-С. 67-70.
8. Канунников К.С. Концепции европейской государственной молодежной политики: тенденции и основные направления / К.С. Канунников // Молодой ученый. – 2011. – Т. 2. – № 12. – С. 19–22.
9. Каримов О. Политическое состояние Таджикистана в 90-е XX в. и в начале XXI в / О.Каримов. - Худжанд, 2007. 264с.
10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон” // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -2004. -№ 7.
11. Международный пакт «О гражданских и политических правах» от 16.12.1966 г. // Бюллетень Верховного Суда РФ. 1994. № 12.
12. Миралиев К.А. Омори сиёсати давлатии ҷавонон / К.А.Миралиев // Бюллетен, № 1-2005, -Душанбе, 2006. -80с.
13. Рахимов И. Формирование государственной молодежной политики в Республике Таджикистан / И.Рахимов. - Душанбе, 2002. -254 с.
14. Эмомали Рахмон. Молодёжь - созидатель будущего общества. -Душанбе: Деваштич, 2008-С. 138-139.
15. Тонкачева Е. Неправительственные организации: правовые подходы, международный опыт / Е.Тонкачева. – Минск: изд-во Медисонт, 2006. -364с.

ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ ИТТИҲОДИЯҲОИ ҶАМЪИЯТИИ ҶАВОНОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур заминаҳои ҳуқуқии фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъияти дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки имрӯз дар Тоҷикистон ду низоми ташкилотӣ – низоми давлатӣ ва низоми ҳаракатҳои ҷамъиятии ҷавонон амал менамоянд, ки масъалаҳои мухталифи фаъолияти ҷавононро дар ҳаёти ҷамъиятиву сиёсӣ таҷассум менамоянд. Дар ошкор намудани моҳият ва табиати фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон заминаҳои ҳуқуқии қонунгузори байналхалқӣ нақши муайян доранд, ки дар ин самт метавон Эълумияи умумии ҳуқуқи башар ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсиро маҳсусан қайд намуд. Ҳуқуқи инсон ба муттаҳидшавӣ, инчунин кафолат ва озодии ин ҳуқуқ дар меъёрҳои бунёдӣ ва муҳими байналхалқӣ баён гардидаанд. Ин муқаррарот, бешубҳа ба иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон ҳамчун яке аз шаклҳои иттиҳодияҳои одамон ва яке аз институтҳои муҳими ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки дар ҷомеаи демократӣ ҷой дорад, мутааллиқ мебошад. Институти иттиҳодияи ҷамъиятии ҷавонон ба таври пурра дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда шудааст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъияти”, мафҳуми “иттиҳодияи ҷамъиятии ҷавонон”-ро пешниҳод накардааст. Лекин, мафҳуми он дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷавонон ва сиёсати давлатии ҷавонон” пешниҳод карда шудааст. Имрӯз дар Тоҷикистон заминаҳои ҳуқуқӣ барои фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон таъмин карда шуда, дар асоси он созмонҳои гуногуни ҷавонон дар самти амалӣ намудани сиёсати ҷавонон саҳми назаррас мегузоранд.

Калидвожаҳо: ҷавонон, сиёсати ҷавонон, иттиҳодияҳои ҷамъияти, сиёсати давлатӣ, заминаҳои ҳуқуқӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон, ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҳуҷҷатҳои тавсиявӣ, тарбияи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются правовые основы деятельности общественных объединений в современных условиях. Автор отмечает, что в современной ситуации в Таджикистане существуют две организационные системы - государственная система и система общественных движений молодежи, которые отражают различные вопросы активности молодежи в общественной и политической жизни. Нормативно-правовая база международного права играет значительную роль в раскрытии сущности и характера деятельности молодежных общественных объединений, в этой связи можно выделить Всеобщую декларацию прав человека и Международный пакт о гражданских и политических правах. Право человека на объединение с другими людьми, а также гарантия и свобода этого права закреплены в фундаментальных и важных международных нормах. Это положение, несомненно, применимо к молодежным НПО как к одной из форм человеческих объединений и к одному из важнейших институтов гражданского общества, имеющим место в демократическом обществе. Создание молодежного общественного объединения полностью регулируется законодательством Республики Таджикистан. Закон Республики Таджикистан «Об общественных объединениях» не дает классификации понятия «общественное молодежное объединение». Однако

классификация этого понятия предусмотрена в Законе Республики Таджикистан «О молодежи и государственной молодежной политике». В современных условиях в Таджикистане создана правовая база для деятельности молодежных общественных объединений, на основе которой различные молодежные организации вносят весомый вклад в реализацию молодежной политики.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, общественные объединения, государственная политика, правовая база, молодежные общественные объединения, гражданское общество, рекомендательные документы, политико-правовое образование.

LEGAL BASIS FOR THE ACTIVITIES OF YOUTH PUBLIC ASSOCIATIONS IN MODERN CONDITIONS

The article examines the legal foundations of the activities of public associations in modern conditions. The author notes that in the current situation in Tajikistan there are two organizational systems - the state system and the system of youth social movements, which reflect various issues of youth activity in public and political life. The legal framework of international law plays a significant role in disclosing the essence and nature of the activities of youth public associations, in this regard, the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights can be distinguished. The human right to associate with other people, as well as the guarantee and freedom of this right, are enshrined in fundamental and important international norms. This provision is undoubtedly applicable to youth NGOs as one of the forms of human associations and to one of the most important institutions of civil society that takes place in a democratic society. The creation of a youth public association is fully regulated by the legislation of the Republic of Tajikistan. The Law of the Republic of Tajikistan "On Public Associations" does not provide a classification of the concept of "public youth association". However, the classification of this concept is provided for in the Law of the Republic of Tajikistan "On youth and state youth policy". In today's conditions in Tajikistan, a legal basis has been created for the activities of youth public associations, on the basis of which various youth organizations make a significant contribution to the implementation of youth policy.

Keywords: youth, youth policy, public associations, state policy, legal framework, youth public associations, civil society, recommendatory documents, political and legal education.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҷабализода Самандар Раҷабалӣ* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, ассистенти кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айни, 67

Сведения об авторах: *Раджабаллизода Самандар Раджабали* - ассистент кафедры политологии и международных отношений Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айни 67

Information about author: *Rajabalizoda Samandar Rajabali* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, assistant of the Department of Political Science and International Relations. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini street 67

УДК 342(575.3)

СТРАТЕГИЯҲО, МЕТОДҲО ВА АМСИЛАҲОИ МУҚОВИМАТ БА КОРРУПСИЯ ДАР МАҚОМОТИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ

Ҳасанов Ш.К.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Барои баргарафсозии робитаҳои мутақобили коррупсионӣ дар ҷомеаи давлат бояд сиёсати пайгириҳои зиддикоррупсионии фарогири коркард ва амалисозии тадбирҳои гуногунҷанба ва муттасили давлат ва ҷомеаро оид ба барҳам додани (ба ҳадди ақал расонидан) сабаб ва шароити бавучудоранда ва тағзиякунандаи коррупсия дар ҳамаи соҳаҳои зиндагӣ таҳия намояд. Бо дарназардошти он, ки бидуни муқовимати доимӣ ба коррупсия падидаи мазкур дорои хосияти густаришбӣ ва мунофиқӣ мебошад, бинобар ин, зарур аст, ки вазифаи зиддикоррупсионӣ, бо мурури замон, ҳамчун яке аз вазифаҳои асосии давлат доништа шавад. Дар ин ҷо сухан дар бораи эҷоди механизми меравад, ки коҳишдиҳии миқёси коррупсияро дар муҳлати кӯтоҳ имконпазир созад, инчунин сиёсати зиддикоррупсиониро ҳамчун мақоми доимоамалкунандаи вазифаи узвии давлат таҳия ва баргузор намояд. Дар ин ҳол самаранокии ин вазифа ба дараҷаи қобили мулоҳиза ба он вобаста хоҳад буд, ки сохторҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ то чӣ ҳадд дар он фаъолона иштирок хоҳад намуд.

Дар як қатор санадҳои ҳуқуқи байналмилалии СММ, Бонки умумичаҳонӣ, Сандуқи байналмилалии асър, СБС, ТБМ, АТР, ТДА, ОЭСР, Иттиҳоди Аврупо ва дигар созмонҳои байналмилалӣ қайд мегардад, ки коррупсия падидае мебошад, ки дар замони муосир аз марзҳои миллӣ фаротар рафта, беш аз пеш, ҷомеаҳо ва системаҳои иқтисодиро фаро мегирад. Гузашта аз он, дар ҷараёни раванди ҷаҳонишавии иқтисодӣ ҷаҳон байналмилалӣ кори коррупсия сурат мегирад, бинобар ин ҳамкориҳои байналмилалӣ барои муқовимат ба коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ аз аҳамият бархӯрдор мебошад. Амалияи ҳуқуқшиносӣ ва воситаҳои ахбори омма ҳамеша далелҳои шаҳодатдиҳандаи мубрамияти проблемаи мазкурро сабаб мекунад ва он нишон медиҳад, ки коррупсия ҳамзамон бо шустушӯӣ даромадҳои ғайриқонунӣ ва ҷинояткориҳои муташаккил бештар ҷанбаи байналмилалӣ касб менамояд. Назар ба суҳбатҳои директори Институт оид ба масъалаҳои идоракунӣ Д. Кауфман, маблағи 1 триллион доллар дар як сол – ин рақам тахминӣ, тасавури умумиро дар бораи он медиҳад, ки дар саросари ҷаҳон дар кишварҳои ҳам сарватманд ва ҳам дар ҳоли рушд ҳамасола чӣ қадар ришва дода мешавад [6].

Ба ақидаи Ч. Хеллман ва Д. Кауфманн [6,с.111-112], коррупсияро аз мавқеҳои мавзӯии гуногун баррасӣ кардан мувофиқи мақсад аст. Масалан, аз дидгоҳи назарияҳои сиёсӣ (маъмурӣ) дар кишварҳои дорои иқтисодӣ гузариш ду шакли он: коррупсияи маъмурӣ ва ба истилоҳ «ғасб»-и давлатро фарқ мекунад. « Ғасб»-и давлат амалиёти шахсонӣ алоҳида, гурӯҳҳо ё ширкатҳо бо мақсади таъсиррасонӣ ба қонунҳо, қоидаҳо, фармонҳои сиёсати давлатӣ барои ба худ таъмин намудани афзалиятҳои муайяни зиддиҳуқуқи вогузор намудани неъматҳои шахсӣ ба мансабдорони давлатӣ мебошад.

Коррупсия метавонад ба коррупсияи сиёсӣ - марбут бо қабули қонунҳо ва маъмурӣ - вобаста ба татбиқи онҳо тақсим шавад. Механизмҳои коррупсия бар он эҷод мегардад, ки қонунгузoron (омилҳои интихобкунандагон) ва дафтрасолoron, хизматчиёни давлатӣ (омилҳои роҳбарони созмонҳо) мебошанд. Аввалӣ интихоби афзалиятҳои ба ноилшавии натиҷаи муайян равонашударо таъин менамояд. Азбаски назорат наметавонад саросарӣ бошад, омилҳо имкони дар ҳудуди муайян беназорат амал карданро доранд ва дар сурати будани ҳавасмандии муайян, дар навбати аввал, манфиатҳои худро қонеъ мегардонанд. Охирӣ, дар сурати ғасодзада будани омилҳои ришвагиранда имконпазир аст. Механизми тасвиршуда дар шароити коррупсияи сиёсӣ ва маъмурӣ амал мекунад. Стратегияи системавӣ таваҷҷуҳро ба барҳамдиҳии сабабҳои бавучудоварандаи коррупсия, вале на ба ифодаҳои берунии проблемаи мазкур равона мекунад. Чун қоида, стратегияҳо оид ба барҳамдиҳии сабабҳои системавӣ яқсон мебошанд. Тасавури оид ба муҳтавои онро метавон аз «стратегияи ягонаи бисёрҷаҳади мубориза бо коррупсия» тахияшуда аз тарафи қормандони Бонки Умумичаҳонӣ, ки дар поён иқтибос мешавад, ба даст овард.[3,с.6-12]. Гурӯҳи созмонҳои Бонки Умумичаҳонӣ донори пешбари ҷаҳон оид ба пуштибонии тадбирҳои мустаҳкамкунии системаҳои идоракунӣ бахши давлатӣ ва мубориза бо коррупсия мебошад. Дар соли молиявии 2008 ҳаҷми захираҳои ҷудонамудаи Бонк барои баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ бахши давлатӣ ва таъмини волоияти қонун маблағи 4,7 млрд доллари ИМА-ро ташкил намуд, ки аз он 4,4 млрд барои баланд бардоштани самаранокии идоракунӣ ва 304 млн доллари ИМА барои таъмини волоияти қонун равона шуда буд. Маблағи мазкур 18,8% ҳаҷми маблағҳои умумии қарзии вогузоршуда аз тарафи бонкҳо ташкил мекунад[10].

Лоихаҳо ва барномаҳои аз тарафи Бонки Умумичаҳонӣ амалишаванда ба болоравии «шаффофият»-и идоракунӣ маблағҳои давлатӣ; густариши захираи билқувва ва имконоти мақомоти маҳаллӣ ва марказии ҳокимият бо мақсади боз ҳам самаранок расонидани хизматрасониҳо ва танзими фаъолияти иқтисодӣ; мубориза бо коррупсия ҳангоми ташкили харидҳо; мусоидат барои иштироки ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар назорат аз болои фаъолияти мақомоти давлатӣ бо мақсади баланд бардоштани ҳисоботдиҳии онҳо дар миқёси кишвар ва лоихаҳои алоҳида; ҳаллу фасли проблемаҳои идоракунӣ бесамар ва коррупсия дар соҳаҳои рушди инфрасохторҳо, тандурустӣ, таҳсилот, азхудкунӣ захираҳои табиӣ нигаронида шудаанд. Бонки Умумичаҳонӣ ҳамшарикии глобалиро барои мубориза бо коррупсия ва расонидани ёрӣ

ба кишварҳо барои баргардонидани дорониҳои дуздидашуда, барои таҳқиқоти густардаи таҳлилии ва ташхисӣ ба мақсадҳои баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ ва мубориза бо коррупсия эҷод кардааст.

Стратегияи ягонаи серҳадафи мубориза бо коррупсия аз ҷаҳор фасл иборат мебошад: яқум, асосҳои ниҳодӣ; дувум, ниҳодӣ кардани ҳокимияти судии мустақил ва самаранок; сеюм, тавсеа бахшидан ба соҳаи амали назорати парламентӣ; чорум, таъмин намудани мустақилияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ.

Ба андешаи К.И. Головинский ва С.А. Пархоменко, ҳамаи тадбирҳои гуногуни стратегияҳои зиддикоррупсиониро бояд ба се намуд тақсим намуд: яқум, системаи стратегияи барҳамдиҳии сабабҳо; дувум, «стратегияи чанг», сеюм, стратегияи «ғайрифазолии бошууроно». Дар ҳақиқат стратегияи зиддикоррупсионӣ гоҳе маҷмӯи ҳар се намудхоро ҳам дар бар мегирад, аммо дар ҳар сурат ин ё он оғоз афзалият хоҳад дошт [3,с.6-12].

Стратегияи барҳамдиҳии сабабҳои коррупсия аз инҳо иборат мебошад: яқум, масъулияти сиёсии намояндагони мақомоти ҳокимият (рақобати сиёсӣ, шаффофият дар маблағгузориҳои хизматҳои, шаффофияти расмиёти овоздиҳии интихобкунандагон, қоидаҳои танзимкунандаи масъалаи низои манфиатҳо дар хизмати давлатӣ); дувум, тавсеаи имконоти иштироки ҷомеаи шаҳрвандӣ (кафолати озодии иттилоот, таҳкими нақши ВАО); сеюм бахши хусусии рақобатнок (тағйири сохтори инҳисорот бо мақсади баланд бардоштани оғозҳои рақобатӣ, коҳиш додани монеаҳои воридшавӣ ба бозор, шаффофияти идоракунии корпоративӣ, афзоиш додани ҳуқуқҳои ассотсиатсияҳои тижоратӣ); чорум, идоракунии бахши давлатӣ (истихдом ба хизмати давлатӣ дар асоси хизматҳои пешин, ғайримутамаказии давлат, баланд бардоштани шаффофияти раванди бучетӣ, баланд бардоштани шаффофият дар маъмурияти андозситонӣ).

Бартариҳои ошқори стратегияи барҳамдиҳии сабабҳои коррупсия дар системавӣ будани он аст. Амалияи коррупсионӣ дар кишвар, бо дигар меъёрҳои иҷтимоии устувори бесамар (падохт накардан, муомилаи поёпой (бартерӣ), худдорӣ кардан аз пардохти андозҳо) ба таври узвӣ даромехта шуда буданд. Дар ин ҳолат ба амалияҳои зиддикоррупсионӣ фақат муборизаи системавӣ муқовимат карда метавонад, ки ҳамаи амалияҳои иҷтимоии амиқкунандаи коррупсияро мешиканад. Системавӣ будан ба ин стратегия, инчунин захираи билқувваи дигаргунсозӣҳои тамоми давлат ва муносибатҳои он бо ҷомеаи шаҳрвандиро хоҳад бахшид.

Дар тафовут аз «стратегияи чанг», ки фасодзада хотима меёбад, стратегияи бартарифсозии шароит на он қадар ба фасодзада, балки ба барҳамдиҳии ангеҳо барои содиқкунии ҷинойтҳои коррупсионӣ равона шудааст. Дар бобати амалисозӣ ҳам стратегияи мазкур аз як силсила бартарихо бархӯрдор мебошад. Азбаски он ҷазои саҳт додани фасодзадаҳои гунаҳкорро пешбинӣ намекунад, ягона монеаи сари роҳи амалисозии барнома адолат ё беҳаракатии дафтарсолорӣ, аммо на коршиканӣ, ки дар ҳолати истифодаи калонмиқёси «стратегияи чанг» эҳтимол хоҳад дошт. Ба норасоии стратегияи бартарифкунии шароит метавон пешгӯинашавандагии натиҷаи босамарро мансуб донист. Давомнокии раванди амалисозӣ танҳо норасоиро бештар месозад. Асоси методологии стратегияи системавии бартарифсозии шароит созандагӣ аст, яъне эътиқоди сирфан маърифатнокунӣ дар ҳокимияти хирад, имкониятҳои густардаи муҳандисии иҷтимоӣ, қобилияти инсон дар бобати ҳалли масъалаҳои худ, ҳатто проблемаҳои иҷтимоии мураккабтарин ва дар таърих ва фарҳанг решадошта мебошанд. Стратегияи бартарифсозии сабабҳо дар худ захираи билқувваи мутобиқшавии доимӣ ба коррупсияи таҳаввулбандаро нухуфта дорад, ки ба ӯ имкони худбозтавлитро фароҳам месозад. Системавӣ будани стратегия имкони нуқсонҳои ҳамаи барномаро дар робита бо таназзул дар қитъаҳои алоҳида ба вучуд меоварад. Стратегияи «чанг» аз мубориза бо зухуроти берунии коррупсия (ҳолатҳои додани ришва ба мансабдорони мушаххас), бо коррупсияи қаблан вучуддошта, бо фасодзадагони мушаххас иборат мебошад. Аз ин таъриф метавон якҷанд вижагиҳои ин стратегияро ошқор намуд. Тасавури бештар дақиқ оид ба стратегияи чангро метавон аз омӯзиши таърихи коррупсия дар Хитой ба даст овард. Оғози он ба декабри соли 1951 рост меояд, вақте ки дар саросари кишвар барномаи «се зидди» (зиддикоррупсия,

зиддидафтарсолорӣ, зиддиисрофкорӣ) ба даст гирифта шуда буд. Дар шаҳр ва деҳот ҳазорон одамон барои иштирок дар робитаҳои коррупсионӣ ба қатл маҳкум мешаванд. Судҳои махсуси халқӣ таъсис мешаванд, ки сирфан ба баррасии парвандаҳои оид ба коррупсия машғул мешаванд. Ҳукумат аз ҳар як шахс талаб мекунад, дар бораи ҳолатҳои ба ӯ маълумбудаи коррупсия ба мақомоти давлатӣ хабар диҳад. Маъракаи расман ирони соли 1952 хотима меёбад. Натиҷаҳои иқдомот ҳайратангез буд. Шумораи ҳолатҳои сабтгардидаи коррупсия аз 500000 дар соли 1950 то 290000 ба ҳисоби миёна дар давраи аз соли 1951 то 1965 коҳиш меёбад. Коррупсия дар ин давра ба қадре паст мешавад, ки имкон медиҳад Хитой «кишвари давлати боинтизом номида шавад, ки бо ченакҳои Осиёи Ҷанубӣ фавқулода рост меояд».

Баъд аз Инқилоби фарҳангӣ, ки соли 1966 оғоз гардид, коррупсия дубора дар макази таваҷҷуҳи ҳамагон қарор гирифт. Соли 1982 Кумитаи Марказии ҳизби коммунист маъракаи нави зидди коррупсияро оғоз намуд. Баргузори он бо он сабаб мушкил гардид, ки дар муқоиса бо давраи шиддатнокӣ пешгузашта коррупсияи ниҳонӣ якбора афзоиш намуд. Ин, пеш аз ҳама, ба он вобаста буд, ки мансабдорон дар ширкатҳо «антитела»-и зидди коррупсияро таҳия намуда, эътилофҳои устуворе ташаққул доданд, ки якдигарро «мепӯшониданд». Давлат ба ин бо таҷдиди созмондиҳии мақомоти назораткунанда ва қабули қонунҳои махсуси такмилдиҳандаи кодекси ҷиноятӣ ва пешбини ҷазоҳои саҳттар барои воридшавӣ ба робитаҳои коррупсионӣ муқовимат намуд. Натиҷаҳои маъракаи чандон назаррас набуданд.

Ба бартарихи «стратегияи ҷанг» бояд эътирофи мавҷудияти коррупсия ҳамчун проблемаи муҳимро мансуб донист. Яқин аст, ки дар ҷомеаҳои, ки дар онҳо мавзӯи коррупсия аз лиҳози маъмурӣ ва фарҳангӣ мамнуъ аст, ба гумон аст, ки мубориза бо коррупсия имконпазир бошад. Давлат, дақиқан мавқеи муайянро дар робита бо коррупсия ишғол менамояд, ки он иродаи сиёсӣ ва омодагии ҳокимиятро ба ислоҳоти ҷаҳлонаи ҷомеа (бигзор ҳатто бо ёрии методикаҳои хеле вижа) намоиш медиҳад ва ин аз инқори проблемаи дидаи созандатар аст. «Стратегияи ҷанг» ба зудӣ натиҷаи назаррас медиҳад. Ҷорабинҳои ҷазодихӣ аз рӯи моҳияти худ давлатӣ мебошанд, зеро натиҷаи онҳо ба шумораи зиёди одамон дахл мекунад, ба осонӣ андозагирӣ мешавад, ба осонӣ метавон ба мақсадҳои оғаҳии сиёсӣ истифода намуд, он ба зудӣ ба таваҷҷуҳи аҳли ҷомеа мерасад ва ба муддати тӯлонӣ дар хотир нақш мебандад. Камбудии «стратегияи ҷанг» бо коррупсия аз инҳо иборат: яқин, ҷанбаи ҷазодихӣ дорад, ки дар саҳт шудани назорати давлатӣ ифода мешавад ва он ба сифати яке аз сабабҳои шуқӯфии коррупсия дар кишварҳои дар ҳоли рушд баромад мекунад; дувум, ҷараҳи ҷазодихӣ боиси хароҷоти қалон мегарданд; сеюм, ҷанбаи даврӣ доштани решақанқунии коррупсия; чорум, истифодаи «стратегияи ҷанг» риояи шароитро талаб мекунад, ки он гоҳе бо усули демократӣ номувофиқ аст, яъне дар ҷорқӯбаҳои ниҳодӣ, ки дар қонституқсияи давлатҳои демократӣ нухуфта аст, намеқунҷад; панҷум, ташаққули шабақаҳои устувори коррупсионӣ, худсозмонёбии коррупсия метавонад муборизаи минбаъда бо онро хеле муракқабтар созад. Неруи сиёсии дар сари қудрат будаи стратегияи ҷангро метавонад барои баробар қардани ҳисобҳо бо муқолифони сиёсии худ истифода намояд; ба эҳтимоли қавӣ, муқовимати назаррас ва ҳатто қоршиқаниро ҳам аз тарафи иҷроқунандагон ва ҳам аз тарафи фасодзадагон ба вучуд меоварад; ба стратегияи ҷанг эҳтимолияти баланди истифодаи он барои тақлиди муқовимат ба коррупсия ҳос мебошад, он натиҷаи босуръат ва ҳатто қӯтоҳмуддат дода, ин стратегия метавонад механизми сафарбарқунии пуштиқонии ташақбусқорони стратегия бошад. Дар дурнамои дарозмуддат ин вижагии стратегия ба нобоварии қамъиятӣ нисбат ба ҳама гуна қӯшишҳои ислоҳоти зиддикоррупсионӣ боис хоҳад шуд.

Мусаллам аст, ки тазоқури муоширати бевосита, аслан ҳеҷ гуна натиҷаи амалӣ намедиҳад, агар эҳсоси ногувори иштирокқорони то ҳадде қодир ба шарму ҳаёбуда аз риёқорони оммавӣ ба ҳисоб гирифта нашавад. Муҳимтарин афзори муқовимат ба коррупсия ҷаёлияти воситаҳои ақбори оммавӣ мебошад. Ба туфайли ВАО мо на танҳо аз ҳуқуқвайронқуниҳои коррупсионӣ оғоҳ мешавем, балки метавонем натиҷаҳои қошқозии шақсонии фасодзадаро бубинем. Қунонқи, дар Хитой тақрибаи намоиши филмҳо дар бораи ҳаёти мансабқорони фасодзадаро истифода меқунанд. Дар наворҳо

манзараҳои додану гирифтани ришва, рафтори ғайриахлоқӣ ва суиистифодаи мавқеи хизматӣ сабт шудаанд. Ба андешаи мақомоти маҳаллӣ, филм бояд мансабдорони музофотиро муътақид намояд, ки ин гуна ҷиноятҳо нафратоваранд ва ҷазо барои онҳо ногузир мебошад. Интишорот, иттилооти густарда ба воситаи васоити иртиботи оммавӣ (ВАО), нашрияҳои якдафъаинаи маърифатӣ ва матбуоти даврӣ муфид мебошанд. Дар аксарияти кишварҳо воситаҳои ахбори омма барои мақомоти ҳокимият афзори маъмулӣ мебошанд. Аммо, то замоне ки онҳо сирфан ба мақсадҳои прагматикӣ ва таблиғотӣ истифода мешаванд, чун қоида, сатҳи боварии шаҳрвандон ба онҳо ночиз боқӣ мемонад. Бо мақсади дарҳам шикастани тамоюлоти манфӣ дар идроки коррупсия дар шуури оммавии шаҳрвандон лозим аст, ки ғавран, силсилаи намоишҳои якунимсоатаро дар вақти муносиб созмон дода, дар онҳо рӯзноманигорони боистеъдод ва ҳуқуқшиносони соҳибназарро ҷалб намоем. Ҳар як намоишро ба ин ё он ҳолати зиндагии рӯзмарраи ҳамроҳ бо зухуроти коррупсионӣ бахшида, бо баррасии муфассали амалҳои мушаххаси шаҳрванд, ӯ бояд бо тамаъкорон, ришвахорон ва ҳазинадуздон муқовимат намояд. Дар ин гуна намоишҳо, инчунин бояд арбобони маъруфи санъат ва илм даъват шаванд, ки дар миёни мардум обрӯ ва шухрат доранд ва қодиранд, ки ба аҳоли мавқеи ахлоқии зиддикоррупсионии худро расонанд. Воситаҳои телевизион ва радио бояд силсилаҳои томи намоишҳоро дар бораи фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва судӣ дар соҳаи мубориза бо коррупсия роҳандозӣ намоянд. Кормандони ғаврӣ, муфаттишон, прокурорҳо ва судьяҳое, ки сарфи назар аз фишорҳо ва таҳдидҳо вазифаи касбӣ ва шаҳрвандии худро иҷро кардаанд, чеҳраҳои асосии ин намоишҳо бояд бошанд. Маҳз, ҳамин гуна мисолҳо дар шуури аҳли ҷомеа бояд тимсоли коррупсионери сардӯшидор ва болопӯши судягӣ дартандоштаро безътибор созад, ки амалан, фаъолияти фидокоронаи ҳазорон кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, судяҳо ва прокурорҳоро зери суол бурда буд.

Бо мақсади таъмини шаффофияти иттилоотии ҳокимияти давлатӣ созмонҳои ҷамъиятӣ метавонанд мустақилона таҳлили вазъияти зиддикоррупсиониро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ роҳандозӣ намоянд. Масалан, ҳамакнун дар баъзе кишварҳо мониторинги ҷамъиятии фаъолияти судҳо ва умуман системаи ҳифзи ҳуқуқ мубрамияти ғавқулода касб намудааст. Ба ғайр аз ин, созмонҳои ҷамъиятӣ метавонанд мониторинги ҳолатҳои коррупсиониро дар соҳаҳои таҳсилот, тандурустӣ, хоҷагии манзилӣ ва ғайра бо сифат ва салоҳият ташкил диҳанд. Ин ҳама, аз як тараф, имкон медиҳад, ки ба ҷабҳаи амалиёти зиддикоррупсионӣ ҳамаи неруҳои коршоями босалоҳияти ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷалб карда шуда, ташаббуси ҷамъиятӣ фаъл гардонида шавад ва аз сӯйи дигар дар атрофи коррупционерҳо манбаъҳои хатари ғошшавӣ ва ба ҷавобгарӣ кашида шудан дар доираи қонун эҷод карда шавад.

Ҳамин тавр, барои муқовимати бомуваффақият ба коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ бояд як силсила талабот ба системаи меъёрҳои этикӣ дар ҷомеа тасвир гардад, ки амалисозии он ҷанбаи возеҳан зиддикоррупсионӣ хоҳад дошт: аввалан, системаи меъёрҳои этикӣ бояд худкифо ва ҳамгаро бошад, агар дар он нуқтаҳои билқувваи заъф вуҷуд дошта бошанд, он гоҳ зарур аст, ки воситаҳои нави баланд бардоштани ҳисоботдиҳии сохторҳои идоракунии ҷорӣ карда шаванд; сониян, системаи меъёрҳои этикӣ ба дастгирии сиёсӣ ва роҳбарӣ барои болоравии боварӣ дар ҷомеа зарурат дорад; солисан, системаи меъёрҳои этикӣ ба мубориза бо оқибатҳои нобарорӣ ва шикастҳои бавучудоянда аз омилҳои чун: назорати суст аз болои меъёрҳои рафтор ё иҷрои нодурусти дастурот; бетаваҷҷуҳӣ ё бесалоҳиятии роҳбарият; инҳисоргароӣ ба монополизми ваколатҳо оид ба қабули қарорҳо; номувофиқатии иттилоот оид ба усули маблағгузорӣ ва идоракунии; фаъолияти заифи амалӣ; сиёсати кадрӣ суст; номувофиқатӣ дар қори сохторҳои зерсохторӣ; сустии ҳаёти шахсӣ ва системаи нодурусти омӯзишии он.

Аз дидгоҳи муносибатҳои мубодилаи амсилаҳои амалияи коррупсионӣ метавон чунин намудро ба назар гирифт: аввалан, хизматчиҳои давлатӣ субъекти соҳибкорӣ, сониян, сиёсатмадор аст; солисан, ӯ фарди ҳалқунандаи ҳамаи мушкilotи хусусии бо тичорат ва сиёсат робитанадошта мебошад. Аммо таҳлили ҳамкориҳои дастгоҳи дафтрасолорӣ имкон медиҳад хулоса барорем, ки аслан, ҳамаи ин амсилаҳо сохтори

сеузвии «роҳбар-омил-мизоч»-ро доранд. Коррупсия ҳамон вақт имконпазир мегардад, ки се навъи омилҳои иқтисодӣ вучуд дошта бошанд: ваколатдор, ваколатдиханда ва шахси сеғум, ки даромад ва талафоти ӯ ба ваколатдор вобастагӣ дорад. Ваколатдор ба ҳамон андоза ба коррупсия мубтало аст, ки метавонад аз ваколатдиханда пинҳон дошта бошад. Ӯ фасодзада мегардад, замоне ки манфиатҳои ваколатдихандаро қурбони манфиатҳои худ месозад ва дар ин ҳол қонуншиканӣ мекунад.

Ба андешаи В.В. Радаев[9;5], се амсилаи амалияи коррупсионӣ мавҷуд аст: аввалан, инҳисорӣ, вақте ки пешниҳоди неъматҳо дар дасти як фард зери назорати ягонаи дафтарсолорӣ қарор дорад; сониян, танзимнашаванда, вақте ки сохтори дафтарсолорӣ нисбатан мустақил аз якдигар буда, дар соҳаҳои зертобӣ амал мекунад; солисан, рақобатӣ, вақте ки неъматҳои ҷамъиятӣ аз тарафи беш аз як сохтори дафтарсолорӣ таъмин карда мешавад. Дар шаҳрҳои калон (бо шумули пойтахтҳо), ки дар он ҷо миқдори зиёди сохторҳои дафтарсолорӣ воқеъ мебошанд, имкониятҳои ташаккули амсилаи рақобатӣ хеле бештар аст.

Шаклҳои зуҳуроти коррупсияро дар ҷомеаи кунунӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода, метавон коррупсияро ба маънои васеъ дар робита бо вайронкунии уҳдадорихои худ аз тарафи шахсони мансабдор барои подоши моддӣ ва ба маънои маҳдуд онро тавассути ришвахорӣ ва соҳибқорӣ мансабдорон муайян намуд. Коррупсия дар замони муосир «шаклҳои ваҳшӣ», ба мисли тамаъҷӯии муташаккилона надорад. Дар робита бо ин, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон имконоти билкувваи коррупсияро муайян кардан мумкин аст: яқум, бозори хизматрасониҳои дафтарсолорӣ; дувум, шабакаи уҳдадорихои мутақобила ва «иқтисоди илтифотҳо»; сеғум, коррупсия ҳамчун афзори давлат. Бинобар ин, зуҳуроти коррупсия дар соҳаи иқтисодиёт бо шумули амалиёти воқеъ дар соҳаи иқтисоди ниҳонӣ, вале зиддиҳукукинабуда хеле «васеъ» мебошад. Аз рӯйи ҷанбаи робитаҳои мутақобила миёни тичорат ва ҳокимият, инчунин миёни ҷомеа ва ҳокимият метавон ҷаҳор намуди коррупсияро фарқ намуд: аввалан, маишӣ (намуди бештар маъмули коррупсия дар робитаҳои рӯзмарраи байни шаҳрвандон ва сохторҳои дахлдори давлатӣ); сониян, «қонунгузорӣ» (бо фаъолияти лоббистӣ марбутбуда); солисан, «ичозатдиханда» (бо ичозатдихии ин ё он намуди соҳибқорӣ вобастабуда); робеан, тамаъқорӣ (вақте ки ба таври сунъӣ мушқилӣ ба вучуд оварда мешавад ва баъдан барои ҳалли он ришва ситонда мешавад).

Ба ақидаи С.С. Сулакшин, С.В. Максимов, И.Р. Аҳметзянова, коррупсияро бояд ба «нарм» ва «саҳт» ҷудо намуд [11,с.79-80]. Коррупсияи классикӣ «саҳт» (ришвахорӣ, порадиҳии тичоратӣ) ҳамзамон бо мураккабшавии робитаҳои ҷамъиятӣ пурра ниҳодӣ мегардад ва бо механизмҳои нави дуруғниҳодии коррупсионӣ такмил меёбад, ки онҳо дар ҳар як фосолаи таърихӣ замон ба шароити нави иртибототи ҷамъиятӣ-шаҳсӣ мутобиқ мегардад. Тақсим кардани коррупсия ба «саҳт» (классикӣ) ва «нарм» мумкин аст имкони онро фароҳам намояд, ки механизмҳои иловагии ҳифозат аз намудҳои нисбатан нави коррупсия ва назорати намудҳои кӯхнаи он таҳия карда шавад; гузариш аз маҳалгарой ба минтақагарой ва ҷудоихоҳиро метавон бо рушд ва мубаддалшавии коррупсияи иқтисодӣ ба сиёсӣ тавзеҳ намуд, ин имкон медиҳад, ки огоҳии хатар барои ҳуди давлат бамавқеъ ва саривақт ошқор карда шавад.

Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ, тичорати озод ва демократия коррупсия ба намудҳои ибтидоии ришвахорӣ ва суиистифодаҳо, ки дар Кодекси ҷиноятии ҚТ оварда шудааст, маҳдуд намегардад. Ҷунин амалҳои коррупсионӣ, аз қабилӣ лоббизм, ошнобозӣ, сарпарастӣ, амалияи густарда доранд, ки онҳоро метавон бо дарназардошти меъёри тафриқавии арзёбии ғайриқонунӣ будани рафтори хизматчиёни давлатӣ ҳамчун коррупсия тасниф намуд. Дар ин қарина шаклҳои бештар маъмули коррупсия дар дастгоҳи давлатӣ аз ин қарор аст: яқум, пардохтҳои маҳфӣ ба мақсадҳои сиёсӣ; дувум, пардохтҳо барои интиҳобот ба ивази мансабҳои давлатии баъдӣ; сеғум, ба таври қавмӣ баргузор намудани хусусигардонӣ, саҳомигардонӣ, музоядаҳои гаравӣ, вогузор намудани имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ; чорум, баъди истеъфо билофосила ба вазифаи раёсати бонкҳо ва корпоратсияҳо гузаштани шахсони мансабдори давлатӣ, тавъам намудани хизмати давлатӣ бо фаъолияти тичоратӣ. Феҳрасти мукаммали намудҳои фаъолияти коррупсиониро тартиб додан, эҳтимолан имконнопазир аст. Дар адабиёти

илмии муосир бисёр шаклҳои амалияи коррупсионӣ мавҷуданд: рибохорӣ, ошнобозӣ, непотизм, пуштибонӣ, лоббизм, тақсими ғайриқонунии фондҳои ҷамъиятӣ, азхудкунии ғайриқонунии захираҳои ҷамъиятӣ ба мақсадҳои шахсӣ, пуштибонии ғайриқонунӣ ва маблағгузори сохторҳои сиёсӣ, тамаъҷӯӣ, воғузурсозии қарзҳои имтиёзнок, фармоишҳо ва ғайра. Ба таври мисол, тахти мафҳуми фаворитизм ё ошнобозӣ таъйин кардани хизматрасониҳо ва пешниҳод кардани захираҳо ба хешовандон, ошноҳо, аз рӯи мансубият ба ҳизб, авлод, дину мазаб, фирқа ва дигар гурӯҳҳои тарҷеҳӣ, ки ба сифати фаъолияти давлатӣ ба таври манфӣ таъсир намуда, ба тақсими бесамар ва ноодилонаи захираҳои ҷамъиятӣ дар миёни онҳое, ки ба мансаби давлатӣ иддаои махсус доранд, боис мегардад. Непотизм системаи ҳокимияти мебошад, ки ба хешовандӣ асос ёфтааст ва кронизм бошад системаи ҳокимияти мебошад, ки ба дӯстони қарин асос ёфтааст. Непотизм – ошнобозӣ (шакли фаворитизм аст, вақте ки роҳбар ба мансабҳо пешниҳод кардани хешовандон ва наздикони худро тарҷеҳ медиҳад). Қавм — ин шакли мустаҳкамтарин ва ҳазорсолаҳо ҳукмронбудаи яқдилӣ, ҳамгирии хушутабории хунии афрод мебошад, ки ба таври анъанавӣ аз замони ҷомеаи ибтидоӣ арзи вучуд кардааст. Ҳамзамон, ин шакли хатарноктарини маҷбурияти баргузидагон, ки оғози пайвандгари одамон на ҳислатҳои шахсӣ ва қурбу эътибор, балки робитаҳои тасодуфии биологӣ, хешовандӣ, ошнобозӣ, ҳамдиёрӣ ва ғайра мебошад. Дар натиҷа миллат заиф гардида, ба бисёр авлод, қабила, ҷузъҳо тақсим мешавад, ҷудой, нобаробарӣ ва беадолатӣ ба вучуд омада, этносро ба худнобудшавӣ меоварад [1].

Якҷанд таснифоти амсилаҳои коррупсия мавҷуд мебошад. Масалан, аз рӯи як тасниф амсилаҳои осиеӣ, африқоӣ ва амрикоӣ лотиниро ҷудо мекунад.

Дар ҳолати амсилаи *осиеӣ* коррупсия на танҳо маъмулӣ, балки зухуроти иҷтимоии аз лиҳози фарҳангӣ мақбул ва иқтисодӣ мебошад, ки бо амалқарди давлат иртибот дорад.

Амсилаи *африқоӣ* далолат мекунад, ки ба гурӯҳи қавмҳои иқтисодии байни худ гуфтушунидкарда «ҳокимият фурухта мешавад» ва бо воситаҳои сиёсӣ эътимоднокии мавҷудияти онҳоро таъмин мекунад. Дар кишварҳои африқоӣ мансабдор, аксаран, аз ҳисоби пули ҷамъовардаи хешу табори зодгоҳи худ таҳсил мекунад. Баъди мансабдор шудан, ӯ худро уҳдадор месозад, ки ба ҳамаи ҳамдеҳагони ба шаҳромадаи худ кумак расонад. Агар ӯ мансабдори олирутба шавад, он гоҳ дастгоҳи зердастони худро аз ҳисоби ҳамдеҳагонаш ташкил медиҳад.

Амсилаи *амрикоӣ лотинӣ* коррупсия бо он тавсиф мешавад, ки бо саҳлангории давлат бахшҳои ниҳонӣ ва ҷиноятзадаи иқтисодиёт густариш ёфта, аз лиҳози иқтидор бо иқтисодиёти давлатӣ қобили муқоиса мегарданд. Мафия давлат дар давлатро эҷод мекунад. Дар робита бо бесуботии сиёсӣ дар рафти мубориза бо коррупсия диктатура барқарор гардида, баъд аз он мумкин аст гузариш ба амсилаи африқоӣ сурат гирад. Аз рӯи таснифи дигар амсилаҳои томгарой, фармонфармой, олигархӣ ва либералии коррупсияро ҷудо мекунад.

Кишварҳои осиеӣи Корея ва махсусан, Индонезия ва Таиланд бо миқёсҳои назарраси коррупсия, аз ҷумла хешутаборӣ, аз андозбандӣ пинҳон кардани даромаду дороиҳо фарқ мекунад. Ҳангоми дар Кореяи Ҷанубӣ, Малайзия, Таиланд ва Индонезия ташаккул ёфтани сохторҳои иқтисодӣ бисёр «қачравихо»-и бо анъанаҳои ошнобозӣ ва фаворитизми дар робитаҳои қавмӣ, хешутаборӣ ва ғайрирасмӣ иртиботдошта ба миён омаданд, ки ба қонунҳои иқтисоди муосири бозорӣ мутобиқат надоштанд. Дар зимн, масъалаҳои ҷудо шудани ҳокимият аз моликият ва шаффофияти зарурӣ барои тижорат ҳалношуда боқӣ монданд. Анъанаҳои дар кишвар ханӯз ҳам нашъунамодоштаи ошнобозӣ, маҳалгаройӣ, фаворитизми аз лиҳози иқтисодӣ беасос, ки ба бесарусомонии кадрӣ ривҷдиҳанда, бесалоҳиятӣ ва коррупсия, тавре ки таҳлил нишон медиҳад, метавонанд тамоми талошҳои давлатро ҷиҳати замонавизатсияи иқтисодиёт бенатиҷа созанд. Азбаски чунин зухуроте аз қабилҳои таҳфифҳои калон ҳангоми бастанӣ қарордодҳо, таъйин намудани хешовандон ба мансабҳои калидӣ, хариди имтиёзнокӣ моликияти шахсӣ, дастрасӣ ба арзи хориҷӣ ва дигар далелҳои монанд вучуд доранд, назорат аз болои соҳаҳои тижорат барои истифодаи онҳо ба

мақсадҳои коррупсионӣ замина пайдо мекунад. Тақсими чунин неъматҳо дар миёни як гурӯҳи хурди баргузидагон ва аъзои оилаи онҳо, ки аз онҳо боздехро дар шакли ришваҳо ва дигар «сипосгузориҳо» интизор хоҳанд дошт. Коррупсия дар доираи оила вусъате ба мисли ришваҳои тиҷоратӣ ва системаҳои сарпарастӣ надорад.

Ба мансаб гумоштани хешовандон ва дӯстон дар ҷомеаи мо амали номақбул пазируфта намешавад ва непотизм чандон зарарнок ҳисоб намешавад. Дар бисёр кишварҳо непотизм расман мамнуъ аст. Чунончи, дар ИМА раёсат оид ба одоби ҳукумати мавҷуд аст. Экспертҳои он маҷмӯаи қоидаҳо барои ҳамаи хизматчиёни давлатиро таҳия мекунанд, инчунин риояи оро пайгирӣ мекунанд. Дар ИМА аз болои кронизм муҳофизат мекунанд, вақте ки дар шахсони мансабдорони олирутба робитаҳои дӯстона вучуд дошта бошанд. Чунончи, масалан, агар бозрасро ба ширкат барои бозрасӣ фиристанд ва раиси он ширкат шарикдарси бозрас бошад, ӯ бояд дар ин маврид иттилоъ диҳад. Ба ақидаи Хиллари Клинтон, «ҳоли ҳозир мо фарҳанги пасти коррупсия, кронизм, бесалоҳиятӣ дорем. Ман пешгӯӣ мекунам, ки ин маъмурият (ҳукумати Х.Ш.) яке аз бадтарин дар таърихи кишвари мо боқӣ хоҳад монд» [2].

Дар кишварҳои дигар ҳам, ҳамеша бар зидди неопотизм мубориза мебаранд. Масалан, марти соли 2005 вазири молияи Исроил Б. Нетаняху қоидаҳои нави қабул ба корро дар ширкатҳои давлатӣ ба имзо расонд. Акнун муассиса ҳақ надорад шахсеро чун хизматчи ба кор гирад, агар дар он ҷо хешованди ӯ дар мансаби баланд бошад ё дастмузди калон дарёфт намояд. Дар Хитой ба фарзандони мансабдорони баландпоя соҳибкорӣ қардан мамнуъ аст. Аъзои оилаи кормандони роҳбарикунанда ҳақ надоранд муомила бо амволи ғайриманқул бикунанд, дар соҳаи оғаҳиҳои бозаргонӣ машғули кор шаванд, соҳиби идораҳои адвокатӣ бошанд, инчунин дискотека, клуби шабона, караоке-бар кушоянд. Дар Лаҳистон ҳамаи хизматчиёни давлатӣ уҳдадоранд, ки ба сардорони худ хабар диҳанд, агар аъзои хонаводаи онҳо ба соҳибкорӣ машғул бошанд. Барои кӯшиши пинҳон доштани ин қабил иттилоот мансабдорон бояд ҷарима пардозанд ё аз мансаби худ маҳрум шаванд. Зимнан, дар сурати сабуқдӯш шудан, ба онҳо гирифтани ҳада аз шахсоне, ки онҳо ҳангоми кор дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ мусоидат карда буданд, мамнуъ мебошад.

Коррупсияро дар шакли порахӯрӣ метавон ҳамчун вазифаи мусбат дар ҷомеа баррасӣ намуд, ки раванди қабули қарори идоракунии бидуни вайронкунии қонунро суръат мебахшад. Аз мавқеи иҷтимоӣ иқтисодӣ дар ин ҳолат коррупсияро метавон ҳамчун механизми ивазкунии захираҳои замони, захираҳои пулӣ ва ғайра баррасӣ намуд. Дар айни ҳол, ҳангоми порахӯрӣ барои амали чунин механизми мутобиқ ба чунин коррупсия асосе нест, ба андешаи мо, онро ҳамчун ғайриамалқарди зараровар барои манфиатҳои давлат ва ҷомеа баррасӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад. Муаллифони алоҳида ду нави коррупсияро ҷудо мекунанд: «мутамаддин» ва «сиёсӣ». Коррупсияи мутамаддин аз он иборат аст, ки дар аксарияти давлатҳо коррупсияро бо додани иҷозати расмӣ қонунӣ намудаанд. Ҳар гуна ширкате, ки мехоҳад дар хориҷа қарордод имзо кунад, маблағи алоҳидаи махсус барои ришва ҷудо мекунад ва онро ба хароҷоти ҷорӣ шомил месозад. Коррупсияи сиёсӣ чунин шакли коррупсия аст, ки иштирокчиёни асосии он сиёсатмадорони маъруфи дорои мансабҳои баланди системаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебошанд. Масалан, дар Фаронса вакилони сатҳҳои гуногун ҳамсарони худро ба маошҳои баланд таъмин мекунанд, дар зимн, осоре аз ғаъолияти онҳо, маъмулан боқӣ намемонад.

Дар анъанаҳои иҷтимоӣ ҳуқуқӣ проблемаи зухуроти возеҳ ва ғайривозеҳи коррупсия махсусан ҷолиб аст. Барои коррупсия муҳити мусоид дар амалияи ватанӣ ҳимоя ё ба истилоҳ, «рекети дафтурсолорӣ» ҳангоми бақайдгирии оинномаҳо ва дигар ҳуҷжатҳои таъсисӣ, ки дар ташкилот роҳандозӣ мегардад, иҷозатномадиҳии намудҳои алоҳидаи ғаъолият, барасмиятдориҳои санадҳои гумрукӣ ба ҳисоб меравад. Ришва гирифтани сохторҳои ҳокимият, мақомоти давлатии идоракуниро беобрӯ месозад, эътибори онҳоро аз байн мебарад, тасаввуротро оид ба порахӯрии ҳамагонӣ ва имконияти ҳалли ҳамаи масъалаҳо фақат бо роҳи додани пора ба шахсони мансабдорро ба вучуд меоварад. Ришвахорӣ иборат аз ҷинояти ғаразноки хизматӣ мебошад, ки шахси мансабдор онро содир намуда, аз шахсон ва муассисаҳои дигар подоши моддӣ

ошкоро ғайриқонуниро барои рафтори хизмати худ ё дар робита бо мансаби ишғолкардааш ба даст меоварад. Ғайр аз ин, гирифтани ришва гоҳо бо мусоҳилакорӣ, балки мусоидати бевоситаи фаъолияти гурӯҳҳои муташаккили ҷиноӣ, содиркунии дуздӣ, қочоқ, гардиши ғайриқонунии аслиҳа ва маводи нашъаовар, ҷиноятҳои соҳаи андозсупорӣ, мамониат кардан ба фаъолияти соҳибқорӣ қонунӣ ва дигар ҷиноятҳо марбут мебошад, ки хатари ҷамъиятии онро дучанд месозад.

Чунин амалҳои шахси мансабдорро суиистифода аз ваколатҳои мансабӣ ҳисоб бояд кард, ки бо мақсади ба даст овардани манфиати молумулкӣ бидуни ба моликияти худ ё дигар ашхос ба таври қонунӣ гардонидани молу мулкӣ бегона содир карда шудаанд. Суиистифодаи ваколатҳои мансабӣ, вақте содир мегардад, ки шахси мансабдор дидаю доништа, хоҳ бо роҳи амал ва хоҳ бо роҳи беамалӣ, бошуурона, уҳдадорӣҳои худро иҷро намекунад (масалан, барои ҷиноят мусоҳилакорӣ мекунад). Манфиатдори шахсӣ метавонад дар кӯшиши ба даст овардани ғайриқонунии мансабӣ манфиатдорӣ ба даст овардани ғайримолумулкидошта вобаста ба ангеҷаҳо, аз қабилӣ мансабталошӣ, пуштибонӣ, қасос, ҳасодат, авлодпарастӣ, хоҳиши шоиста ҷилва додани воқеият, пинҳон кардани бесалоҳиятии худ, ба уҳда нагирифтани масъулият барои қорҳои хато ва норасоӣҳо, ба даст овардани хизматрасонии мутақобила, умед бастан ба дастгирӣ дар ҳалли ин ё он масъала ва ғайра ифода ёбад.

Дар замони муосир камбудии муайяни қорҳои ҷанбаи муқоисавӣ-методологидошта дар соҳаи стратегияҳои зиддикоррупсионӣ вучуд дорад. Ин далел, бешубҳа дар арзёбии самаранокии барномаҳои зиддикоррупсионӣ бо сабаби маҳдудияти дидгоҳи таҳиягарони он манфӣ таъсир хоҳад расонд. Дар адабиёти муосир стратегияҳои сингапурӣ ва шведии мубориза бо коррупсияро фарқ мекунад. Стратегияи сингапурии мубориза бо коррупсия бо ҷиддият ва пайгирии худ фарқ мекунад, он ба «мантӣ дар назорат аз болои коррупсия», «кӯшишҳои решақан кардани коррупсия бо талошҳои ҳади ақалсозӣ ё аз байн бурдани шароити ангеҷасоз ва имқонияти мутамоил сохтани шахс ба содиркунии амалҳои коррупсионӣ» асос ёфтааст.

Сингапур дар замони ба даст овардани истиқлолият дар соли 1965 давлати дорони дараҷаи баланди коррупсия буд. Услуби қоҳишдиҳии он ба як қисми тадбирҳои амудӣ мурағаб шуда буд, ки онҳо аз танзим ва дастурисозии амалиёти мансабдорон, содасозии расмиёти дафтрасолорӣ, назорати ҷиддӣ аз болои риояи стандартҳои ахлоқӣ иборат буданд. Идораи мухтор оид ба тафтишоти ҳолатҳои коррупсия, ки шахрвандон метавонистанд бо шикоят аз болои хизматчиёни давлатӣ ва талаби ҷаброни зарарҳо муқаррар намоянд, ҳақиқат асосӣ дар муқовимат ба коррупсия гардид. Ҳамзамон бо ин, тадбирҳои қонунгузорӣ саҳттар ва мустақилияти судҳо баланд бардошта шуд (пардохти маоши баланд ва додани мақоми имтиёзнок барои судьяҳо), муқозоти иқтисодӣ барои додани ришва ё худдорӣ аз иштирок дар тафтишоти зиддикоррупсионӣ қорӣ гардида, инчунин амалҳои ҷиддӣ, то ҳади сабуқдӯш кардани қорҳои гумрук ва дигар ҳадамоти давлатӣ амалӣ карда шуданд. Тадбирҳои зикргардида ҳамроҳ бо озодкунии иқтисодиёт аз назорат, баланд бардоштани маоши хизмати мансабдорон ва омода намудани кадрҳои ихтисосноки маъмурӣ роҳандозӣ шуданд. Айни замон Сингапур кишварест, ки оид ба набудани коррупсия, озодии иқтисодиёт ва пешрафти иқтисодӣ дар ҳақ мақоми пешбарро қасб намудааст.

То миёнаи асри XIX дар Шветсия коррупсия нашъунамо дошт. Яке аз пайомадҳои замонависозии кишвар маҷмуаи қорабиниҳои ба барҳамдиҳии манфиатпарастӣ (меркантилизм) равонашуда ба ҳисоб мерафт. Аз ҳамон замон ба баъд танзими давлатӣ бештар ба хоҷаҳои хонаводагӣ дахл дошт, на ба фаъолияти ширкатҳо. Фаъолияти иқтисодӣ на ба мамнуият ва иҷозатҳо, балки ба ҳавасмандӣҳо (тавассути ихтисори андозҳо, қорӣ намудани имтиёзҳо ва қумақпардохтҳо) асос ёфта буд. Дастрасии озод ба санадҳои дохилии давлатӣ фароҳам оварда шуда, системаи судии мустақил ва самаранок таъсис гардид. Ҳамзамон, парламент ва ҳукумати Шветсия барои маъмурони давлатӣ стандартҳои баланди ахлоқӣ муқаррар намуданд ва ба татбиқи онҳо муваффақ гардиданд. Баъди гузаштани якҷанд сол ростқорӣ дар миёни дафтрасолорон меъёри иҷтимоӣ гардид. Дастрасии маъмурони баландпоя дар ибтидо аз музди қори қоргарон 12-15 маротиба зиёд карда шуд ва бо мурури замон ин тафовут

то ду баробар коҳиш ёфт. Имрӯз Шветсия дар миёни давлатҳои ҷаҳон яке аз поинтарин сатҳи коррупсияро дорад.

**Муқарриз: доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор Сафарзода А.И.**

АДАБИЁТ

1. Амрекулов Н. К концепции устойчивого развития гражданского сектора Казахстана ^ <www.ca-c.org^oigpa1/12-1997/z1_03_ашгеки1ou.зЫт1>.
2. Вербин А. Не подмажешь, не поедешь// Советская Россия. 7 марта, 2003 года.
3. Головщинский К.И. Сравнительный анализ стратегий по борьбе с коррупцией / К.И. Головщинский, С.А. Пархоменко // Следователь. - 2007. -№11.- С.6-12.
4. Гусев В.Б. Модель экономического механизма самоорганизации антикоррупционной деятельности // Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России. Материалы Всероссийской научной конференции (Москва, 6 июня 2007 г.) — М., Научный эксперт, 2007. — С.509-514.
5. Кузьминов Я.И. Механизмы коррупции и их особенное проявление в государственном аппарате//Административное право: теория и практика.- М., 2002.- С.22- 29.
6. Леденева А. Блат и рынок: трансформация блата в постсоветском обществе//формальная экономика: Россия и мир. - М.: Логос, 1999. - С. 111-112.
7. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года с. 6-7.
8. Полномочия подразделений органов внутренних дел (полиции) в противодействии коррупции: Учеб.–практ. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям "Юриспруденция", "Правоохранительная деятельность"/ Под ред. Трунцевского Ю. В., Эриашвили Н. Д. – 2–е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, Закон и право, 2015. – 135 с. – Режим доступа: <http://znanium.com/catalog.php?bookinfo=536171>
9. Радаев В.В. Формирование новых российских рынков- Трансакционные издержки (нормы контроля и деловая этика) / В.В. Радаев. - М.: Центр политических технологий, 1998.
10. Сайт Всемирного банка
11. Сулакшин С.С. Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России. Монография в 2-х томах. Т. 1 / С.С.Сулакшин, С.В.Максимов, И.Р. Ахметзянова [и др.]. -М.: Научный эксперт, 2008. - С.79-80.
12. Формирование антикоррупционного поведения среди молодежи [Текст]: конференция / Дума Ханты–Мансийского автономного округа – Югры (Пятый созыв). – 2015. – 156 с
13. Халиков А. Н. Оперативно-розыскная деятельность по борьбе с коррупционными преступлениями, совершаемыми должностными лицами органов власти: монография. – 2- е изд., испр. и доп. / А. Н. Халиков. – М.: РИОР: ИНФРА-М, 2012. – 342 с. – Режим доступа: <http://znanium.com/bookread2.php?book=348898>
14. Юсупов, Артур Леонидович. Дисциплинарная ответственность за нарушения законодательства о противодействии коррупции [Текст]: автореферат диссертации ... кандидата юридических наук: 12.00.14 : защищена 06.10.2014 / А. Л. Юсупов ; науч. рук. А. Ю. Соколов, 2014.- 26 с
15. Яблоков И.П. Расследование организованной преступной деятельности / И.П. Яблоков. -М.: Юристъ, 2002. - С. 12-13.

СТРАТЕГИЯҲО, МЕТОДҲО ВА АМСИЛАҲОИ МУҚОВИМАТ БА КОРРУПСИЯ ДАР МАҚОМОТИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ

Дар мақола дар бораи стратегияҳо, методҳо ва амсилаҳои муқовимат ба коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ сухан меравад. Барои бартарафсозии робитаҳои мутақобили коррупсионӣ дар ҷомеа давлат бояд сиёсати пайгирионаи зиддикоррупсионии фарогири коркард ва амалсозии тадбирҳои гуногунҷанба ва муттасили давлат ва ҷомеаро оид ба барҳам додани (ба ҳадди ақал расонидан) сабаб ва шароити бавучудоранда ва тағзиякунандаи коррупсия дар ҳамаи соҳаҳои зиндагӣ таҳия намояд. Бо дарназардошти он, ки бидуни муқовимати доимӣ ба коррупсия падидаи мазкур дорои хосияти густаришбӣ ва мунофиқӣ мебошад, бинобар ин, зарур аст, ки вазифаи зиддикоррупсионӣ, бо мурури замон, ҳамчун яке аз вазифаҳои асосии давлат доништа шавад. Дар ин ҷо сухан дар бораи эҷоди механизми меравад, ки коҳишдиҳии микёси коррупсияро дар муҳлати кӯтоҳ имконпазир созад, инчунин сиёсати зиддикоррупсиониро ҳамчун мақоми доимоамалкунандаи вазифаи узвии давлат таҳия ва баргузор намояд. Ришвахорӣ иборат аз ҷинояти ғаразноки хизматӣ мебошад, ки шахси мансабдор онро содир намуда, аз шахсон ва муассисаҳои дигар подоши моддии ошкоро ғайриқонуниро барои рафтори хизматии худ ё дар робита бо мансаби ишғолкардааш ба даст меоварад. Ғайр аз ин, гирифтани ришва гоҳо бо мусоҳилакорӣ, балки мусоидати бевоситаи фаъолияти гурӯҳҳои муташаққили ҷиноӣ, содиркунии дуздӣ, қочоқ, гардиши ғайриқонунии аслиҳа ва маводи нашъаовар, ҷиноятҳои соҳаи андозсупорӣ, мамониат қардан ба фаъолияти соҳибқоронӣ қонунӣ ва дигар ҷиноятҳо марбут мебошад, ки хатари ҷамъиятии онро дучанд месозад.

Калидвожаҳо: қонуният, коррупсия, давлат, иҷтимоиёт, ҳокимият, тичорат, иқтисодиёти пинҳонӣ, ришва, коррупсияи ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ, коррупсияи ғайридоимӣ (алоҳида), коррупсияи сиёсӣ, коррупсияи маишӣ, коррупсияи тичоратӣ, коррупсияи ҳокимияти олий, коррупсияи ғайримутамарказ (хориҷӣ), иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва амният.

СТРАТЕГИИ, МЕТОДЫ И МЕХАНИЗМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В ОРГАНАХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

В статье речь идет о стратегиях, методах и механизмах противодействия коррупции в органах государственной власти. Для устранения коррупционных связей в обществе государство должно разработать последовательную антикоррупционную политику, включающую процесс разработки и реализации различных мер, направленных на консолидацию государства и общества по искоренению (минимальному доведению) причин и условий возникновения коррупции и дегенерации во всех сферах жизни. С учетом того, что без постоянного противодействия коррупции это явление имеет характерные и символические особенности, поэтому необходимо с течением времени осознать антикоррупционную функцию как одну из основных задач государства. Здесь речь идет о создании механизма, позволяющего сократить масштаб коррупции в короткие сроки, а также разработать и провести антикоррупционную политику в качестве постоянно действующего органа государственной службы. Взятничество - это эгоистичное должностное преступление, совершаемое должностным лицом, которое получает незаконную материальную компенсацию от отдельных лиц и других учреждений за свое служебное поведение или в связи со своим положением. Кроме того, взяточничество иногда является опосредованным, но напрямую способствует деятельности организованных преступных групп, кражам, контрабанде, торговле оружием и наркотиками, налоговым преступлениям, воспрепятствованию законной предпринимательской деятельности и другим преступлениям.

Ключевые слова: законодательство, государство, коррупция, социальное положение, бизнес, политическая коррупция, государственная коррупция, зарубежная коррупция, коррупция права и государственной безопасности, коррупция в сфере государственного управления, арламентская коррупция, коррупция на предприятиях.

STRATEGIES, METHODS AND MECHANISMS FOR COMBATING CORRUPTION IN PUBLIC AUTHORITIES

The article deals with strategies, methods and phenomena for combating corruption in public authorities. To eliminate corruption links in society, the state must develop a consistent anti-corruption policy that includes the development and implementation of various measures aimed at consolidating the state and society to eliminate (and bring to a minimum) the causes and conditions of corruption and degeneration in all spheres of life. Taking into account the fact that this phenomenon has characteristic and symbolic features without constant counteraction to corruption, it is therefore necessary to realize the anti-corruption function as one of the main tasks of the state over time. Here we are talking about creating a mechanism to reduce the scale of corruption in a short time, as well as to develop and implement an anti-corruption policy as a permanent public service body. Bribery is a selfish white-collar crime committed by an official who receives illegal financial compensation from individuals and other institutions for his or her official conduct or position. In addition, bribery is sometimes indirect, but directly contributes to the activities of organized crime groups, theft, smuggling, arms and drug trafficking, tax crimes, obstruction of legitimate business activities and other crimes.

Keywords: legislation, state, corruption, social status, business, political corruption, state corruption, foreign corruption, corruption of law and state security, corruption in public administration, parliamentary corruption, corruption in enterprises.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳасанов Шарифхуҷа Қозиевич* – Донишгоҳи давлатии Данғара, номзади илмҳои қуқуқ, докторант. **Суроға:** 735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Данғара, кӯчаи Шарифов, 3. E-mail: sharifhasanov@mail.ru. Телефон: 918-25-89-89; 907-44-29-99

Сведения об авторе: *Хасанов Шарифхуджа Козиевич* – Дангаринский государственный университет, кандидат юридических наук, докторант. **Адрес:** 735320, Республика Таджикистан, Дангара, улица Шарифова, 3. E-mail: sharifhasanov@mail.ru. Телефон: 918-25-89-89; 907-44-29-99

Information about the author: *Khasanov Sharifkhudzha Kozievich* – Dangara State University, candidate of law, doctoral candidate. **Address:** 735320, Republic of Tajikistan, Dangara, Sharifova street, 3. E-mail: sharifhasanov@mail.ru. Phone: 918-25-89-89; 907-44-29-99

*Саидзода Дилшод Саид***Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав**

Таҳлили рушди низомҳои идоракунии давлатӣ нишон медиҳад, ки новобаста аз беҳамтоӣ ва беназирии сохтори ҳукуматҳои миллӣ, самтҳои умумии рушди идоракунии давлатӣ мавҷуданд. Ҳанӯз дар қонуни Вагнер қайд гардида буд, ки рушди иқтисодиёт ба тағйирёбии талаботҳо ба хизматрасониҳои давлат оварда мерасонад. Маҳз умумияти рушди иҷтимоиву иқтисодӣ, гузариш аз ҷомеаи аграрӣ ба ҷомеаи саноатӣ хусусиятҳои рушди низомии идоракунии давлатиро муайян мекунад.

Тафовут дар доираи тағйиротҳо дар талаботҳо боиси хусусиятҳои гуногуни рушди низомҳои идоракунии давлатӣ гардидааст. Чунин тағйиротҳо, пеш аз ҳама, ба ҷанбаи иқтисодии фаъолияти давлат алоқаманд мебошанд. Дар ҳар як давлат талабот ба амалӣ намудани вазифаҳои асосии иқтисодии давлат ба таври мухталиф ба роҳ монда шуда, ба таври гуногун тағйир ёфтааст. Илова бар ин, тафовут дар сохтори иқтисодиёт, суръати рушди соҳаҳои он низ мушоҳида карда мешавад. Ҳамаи ин ҷанбаҳо бевосита сохтори низомии идоракунии давлатӣ ва талабот ба тағйирёбии онро муайян намудааст [8,с.36].

Дар чунин ҳолат дар ҳар як кишвар фаҳмиши муайяни вазифаҳои асосии давлат, ки зарурати иҷроиши онҳо дар сохтори низомии идоракунии давлатӣ таҷассум гардидааст, ташаккул ёфтааст. Симои низомии муосири идоракунии давлатӣ, аз бисёр ҷиҳат аз он тағйиротҳо, ки дар гузашта ҷой доштанд, бармеояд. Зеро дар ҷомеа миқдори зиёди талаботҳо пайдо шуданд, ки боиси тағйироти низомии идоракунии давлатӣ гардиданд. Аз бисёр ҷиҳат ин тағйироту дигаргуниҳо дар чунин соҳаҳои даҳлати давлатӣ, ба монанди бартараф намудани нобаробарӣ ва пешниҳоди неъматҳои ҷамъиятӣ зоҳир мегардиданд. Ҳамин тариқ, қарори қабулшуда оид ба ҷавоби мусбӣ ба талаботи ҷомеа дар самти баланд намудани ҳифзи иҷтимоӣ минбаъд ба зарурати мавҷудияти дастгирии ҷиддии иҷтимоиро муайян менамояд. Дар ҳолате, ки давлат боре дар соҳаи алоҳида инҳисорот бунёд менамояд, пас рушди ин соҳа дар асоси муносибатҳои бозоргонӣ муддати тӯлонӣ ғайриимкон мегардад [14,с.139].

Ҳар як тағйироти ҷиддии сохтори низомии идоракунии давлатӣ натиҷаи пайдо гардидани талаботҳо дар ин тағйиротҳо мебошад. Лекин, пас аз гузариш ба ҳолати дигар, пас аз тағйироту дигаргуниҳо дигар ба ҳолати пешина баргаштан номумкин аст. Таҳлили вазифаҳои идоракунии давлат нишон медиҳад, ки тағйироту дигаргуниҳо одатан хусусияти бебозгашт дошта, таъсири онҳо ба таври доимӣ ҷамъ гардида, модеризатсияи ҷиддии идоракунии давлатиро бе пароканда намудани тамоми низом ғайриимкон мегардонанд. Ҳамин тариқ, метавон оид ба аҳамияти принципи вобастагӣ аз роҳу восита барои тамоми низомии идоракунии давлатӣ сухан ронд [12,с.83].

Дар шароити имрӯза тағйиротҳои мушаххаси иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсӣ шароити нави муносибатҳои ташкили идоракунии давлатиро талаб менамояд. Аз ин хотир, дар тамоми кишварҳо раванди ислоҳоти низомии идоракунии давлатӣ ва ворид намудани технологияҳои нави иттилоотӣ дар фаъолияти идоракунии идома дорад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ин самт як қатор муваффақиятҳо ба даст оварда шудаанд, гарчанде натиҷаҳои бадастомада гуногун буда, мувофиқи кишварҳои алоҳида аз ҳам фарқ менамоянд.

Ташаккул ва инкишофи низомии идоракунии давлатӣ аз як қатор омилҳо, ба монанди сатҳи рушди ҷомеа, вазъияти фарҳанги сиёсӣ, анъанаҳои сиёсӣ, шаклҳои ҳукмронии дин, вазъияти мушаххаси таърихӣ, ҳатто шароити худудиву ҷуғрофии кишвар вобаста аст. Албатта, байни низомҳои идоракунии давлатии аврупоӣ ва шарқӣ тафовути назаррас мушоҳида карда мешавад, ки бе шубҳа ба рушди минбаъдаи низомии идоракунии ин кишварҳо таъсири назаррас мерасонад [7,с.143].

Ҳатто дар кишварҳое, ки дорои шакли ягонаи сохтори давлатӣ мебошанд, дар низоми ҳокимият ва идоракунии онҳо тафовут мушоҳида карда мешавад. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки дар ҳаёти воқеӣ низоми умумии идоракунии давлатӣ, на дар тарзи меъёрӣ, на дар тарзи амалнамоӣ чой надорад. Навъи мушаххаси низоми идоракунии давлатӣ, асосан, аз рӯи хусусиятҳои режими сиёсӣ, инчунин дигар хусусиятҳои сохтори давлатӣ муайян карда мешаванд.

Хусусияти умумии низомҳои идоракунии давлатӣ, сохтори онҳо ба ҳисоб меравад. Таҳлили назариявии унсурҳои сохтории низом ва ташкил намудани он хусусиятҳои сифатии дохилӣ ва аломатҳои низоми унсурҳоро ошкор менамоянд. Дар шароити имрӯза хусусиятҳои рушди низоми идоракунии давлатӣ аз тарзи муносибати байни субъект ва объекти идоракунӣ вобаста аст.

Дар ҳама гуна таснифот, идоракунии давлатӣ бе мавҷудияти таъсиррасонӣ – субъект ва идорашаванда – объект ғайриимкон аст. Зарур аст, ки ин таъсири роҳбарикунанда, ки дар ин ҷо он мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба амал меояд, ба объекти идорашаванда расад ва ба рафтори одамон таъсир расонад. Дар акси ҳол, наметавон гуфт, ки идоракунии давлатӣ амалӣ шуда истодааст: тамоми низоми он ба зернизомҳои ба ҳам алоқаманд чудо мешавад, ки ҳар яке назорати худро дар доираи давлат амалӣ мекунад. Аз ин рӯ, маълум аст, ки барои фаъолияти самараноки идоракунии давлатӣ, таъмини низом ва яқпорчагии он, робитаҳои мустақими амудӣ заруранд, ки ягонагии низоми идоракунии давлатиро кафолат медиҳанд.

Мавҷудияти чунин пайвандҳо ба мустақилияти ҷузъҳои поёнии идоракунии давлатӣ, барқарор кардани муносибатҳои уфуқӣ байни онҳо муҳолифат намекунад. Ғайр аз ин, муносибатҳои уфуқӣ муносибатҳои амуди роҳбар мекунанд ва дар навбати худ, хусусияти низоми идоракунии давлатро таъмин менамоянд. Барои идоракунии самараноки давлатӣ ҳамкориҳои субъект ва объекти идоракунӣ зарур аст, ки тавассути пайвандҳои мустақим ва алоқаҳои ҷавобӣ байни онҳо амалӣ карда мешавад. Пайвасти мустақим маъноӣ таъсири субъект (мақомоти давлатӣ, шахси мансабдор) ба объектро дорад, яъне, ба рафтори субъект равона карда мешавад. Алоқаҳои ҷавобӣ воқуниши объектро ба қарорҳои идоракунӣ ва амалҳои субъект нишон медиҳанд ва дар ниҳоят сифати идоракуниро муайян мекунанд.

Субъекти бартаридошта дар низоми идоракунӣ қувваи пешбарандаи раванди идоракунӣ, омилӣ муайянкунандаи он мебошад. Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки сохтори субъект ва навъи муносибати байни унсурҳои он таҳкими ҳокимияти давлатиро таъмин мекунад. Мақомоти олии ҳокимият ба мақомоти марказии идоракунӣ мувофиқ аст; тақсимоати функционалии ҳокимияти давлатӣ ба шохҳои он дар марказҳои дахлдор барои қабули қарорҳои идоракунӣ дар сатҳи олӣ ва минтақавӣ такрор карда мешавад; сохтори иерархии субъекти назорат сохтори иерархии қудратро такрор мекунад ва ғ. [6,с.39].

Алоқаҳои бевосита метавонанд амудӣ ва уфуқӣ бошанд. Вобаста аз вақти таъсиррасонӣ, онҳо метавонанд доимӣ, муваққатӣ ё лаҳзавӣ бошанд (масалан, агар сарвари давлат дар вазъияти бӯхронӣ ягон чораи фавқулода андешад). Дар низоми хуб ташкилшудаи идоракунӣ, таъсири мустақим метавонад нарм ё қомилан ноаён бошад ва, чун қоида, маҳз ҳамин аст, ки натиҷаҳои бехтарин медиҳад. Дар ҳолатҳои бӯхронӣ, чунин таъсиррасонӣ метавонад то ба шакли истифодаи қувва бирасад.

Робитаҳои амудӣ маъноӣ пайравии баъзе мақомот ба дастурҳои мақомотҳои дигар мебошад: ҳукумати маҳаллӣ ва худидоракунӣ - ба ҳукумати минтақавӣ ва ҳукумати минтақавӣ - ба ҳукумати кишвар. Ин пайвастиҳои тобей мебошанд. Мутамарказии идоракунии давлатӣ ҳамеша ба робитаҳои амудӣ асос меёбад. Алоқаҳои амудӣ боло ва поён мешаванд, онҳо байни роҳбар ва гурӯҳ, байни роҳбарони сатҳҳои гуногун амалӣ карда мешаванд. Мавҷудияти алоқаҳои мустақими амудӣ ба мустақилияти объекти идоракунӣ муҳолифат намекунад [1,с.326].

Алоқаҳои уфуқӣ бо ҳамкориҳои мақомоти идоракунии мустақил ва баробарҳуқуқ дар доираи қонунгузори амалкунанда тасниф карда мешавад. Онҳо дар дохили як воҳид, байни воҳидҳо, байни мудирон, байни қорамандон амалӣ карда мешаванд. Ин

алоқаҳо ҳамоҳангсозӣ ва ҳамкорӣ мебошанд, ки барои амалӣ намудани ҳадафҳои идоракунии давлатӣ равона шудаанд ва метавонанд унсури тобеиятро дар бар гиранд.

Алоқаҳои амудӣ аз алоқаҳои уфуқӣ бартарӣ доранд, зеро ба ҳокимияти давлатӣ хусусияти мутамарказӣ ва тамаркуз хос аст. Ин тамоюл бо муҳолифати мақомоти ҳудудии идоракунӣ рӯ ба рӯ мешавад. Пайвастагиҳои низомии субъектҳои идоракунӣ динамикӣ мебошанд; онҳо дар шакли зиддиятҳои ошкоро амалӣ мешаванд, ки дар доираи меъёрҳои конституционӣ танзим ва ҳал карда мешаванд [2,с.62].

Таъсири бевоситаи идоракунӣ тағйир додани рафтори объектро дар самти барои субъект зарурӣ дар бар мегирад. Аммо, бояд гуфт, ки объект на ҳамеша чунин муносибат мекунад: он метавонад на танҳо саркашӣ кунад, балки ба қарорҳо ва амалҳои ҷойдошта ғайриқонуна муқобилат кунад. Ин вазъ тағйири табиати алоқаҳои бевоситаро талаб менамояд: субъект, агар амали ӯ ба Конститутсия муҳолиф накунад, метавонад маҷбуркунии қонуниро истифода наояд. Низомии идоракунии давлатӣ устувориро ба даст меорад, агар алоқаҳои бевосита бо алоқаҳои ҷавобӣ пурра карда шаванд. Вобаста аз ҷойи пайдоиш ва татбиқи он, ду намуди алоқаи ҷавобиро ҷудо кардан мумкин аст: объективӣ ва субъективӣ.

Алоқаи ҷавобии объективӣ ақсуламали дарки таъсиррасонии идоракуниро аз ҷониби низомии идорашаванда инъикос мекунад: ихтилоф, дастгирӣ, муҳолифат. Иттилоот дар низомии озоди идоракунии давлатӣ аз субъект ба мақомоти давлатӣ ё шахсони мансабдор, ба марказҳои дахлдори таҳлилӣ ворид мешавад, ки онро интиҳоб, таҳлил ва ҷамъбаст мекунанд, ҳулосаҳои мувофиқро барои қабули қарорҳои нави идоракунӣ пешниҳод мекунанд. Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки алоқаҳои бевосита ва ҷавобӣ хусусияти даврагиро доро мебошанд.

Алоқаҳои ҷавобии субъективӣ имкон медиҳанд, ки маълумотро дар бораи ақсуламалҳо ва амалҳои сатҳи поёнӣ ба қарорҳо ва амалҳои сатҳи баландтар ба даст оварда, онро баррасӣ намоем.

Ба алоқаи ҷавобӣ субъекти назорат, таҳлил ва баҳодиҳии иҷроии вазифаҳои функционалии шахсони мансабдор дохил мешаванд. Ин алоқаҳо дар назардошти тақсимои ҳокимияти давлатӣ ба қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ ва инчунин дар кишварҳои дорои ҳукумати ғайримутамарказ нақши махсус доранд. Бояд дар назар дошт, ки мустақилияти мутлақӣ зернизомҳо, муҳолифати манфиатҳо ва салоҳияти сохторҳои дастгоҳи давлатӣ ба якдигар метавонад боиси қатъ гардидани алоқаҳо, номутаносибӣ дар амали унсурҳои сохтори низомии идоракунӣ, тақрори вазифаҳои онҳо гардад.

Дар низомии авторитарии идоракунии давлатӣ субъект дар шакли институти иерархигардонидашуда бо ҳокими олий – инфиродӣ ё элитаи маҳдуд (ҳизб, олигархия) пешниҳод карда шудааст. Субъекти авторитарӣ худро тавассути шакли амудии ҳокимият, ки танҳо аз боло ба поён ва асосан дар асоси маҷмӯи методҳои маҷбуркунии ва фишороварии ҷисмонӣ ба объекти ҳокимият зохир мегардад, амалӣ менамояд. Дар зоҳиршавии ниҳонии худ (тоталитаризм), субъекти авторитарӣ мустақилияти нисбии объекти идорашаванда ва имконияти ғайриқонуна (субъективизм)-ро дар ҳама гуна шакл рад менамояд.

Дар низомии авторитарии идоракунии давлатӣ таъсири истисноии яктарафаи субъекти ҳукмрон ба объекти идорашаванда (ҷомеа, одамон, ташкилотҳои он) эътироф мегардад. Проблемаи алоқаи ҷавобӣ дарвоқеъ, ихтиёран бартараф карда мешавад. Аз ҷиҳати таърихӣ-типологӣ, низомии авторитарии идоракунии давлатӣ як шакли анъанавӣ ё шакли авторитарӣ-бюрократии ҳокимият мебошад.

Дар идоракунии авторитарӣ ҳокимият дар давлат ба як шахс ё гурӯҳи муайян (шахрвандӣ ё ҳарбиён) тааллуқ дорад, ки сиёсати таъмини манфиат ва имтиёзҳои худро бидуни даҳлат ба танзими соҳаҳои муайяни низомии иҷтимоӣ пеш мебарад. Ҳукуматдорон дар амалӣ намудани таъсири яктарафа ба ҷомеа ва роҳ наодани сохторҳои ҷамъиятӣ ба қабули қарорҳои муҳимми сиёсӣ саъю кӯшиш менамоянд.

Дар аксарияти режимҳои авторитарӣ ҳанӯз тавофутгузориҳои дақиқи элитаи сиёсӣ ва маъмуриӣ вучуд надорад. Аз ин хотир навъи сиёсӣ ва маъмурии ғайриқонуна аз ҷониби як гурӯҳ амалӣ карда мешавад. Дар натиҷа, ғайриқонуна сиёсӣ аксар вақт бо методҳои

маъмурӣ ба амал оварда мешавад, ки ин, одатан, ба паст гардидани самаранокии фаъолияти режими сиёсӣ, афзоиши шумораи таъйиноти сиёсӣ барои нақшҳои маъмурӣ, коррупсия ва паст шудани чандирии фаъолияти идоракунии оварда мерасонад.

Идоракунии авторитариву бюрократӣ ба неруи ҳарбӣ ва дастгоҳи бартаридоштаи бюрократия таъя менамояд. Сарвари чунин идоракуниро, чун қоида, як нафар ба уҳда дорад, ки ба ифода намудани хоҳиши “тамоми халқ” даъво дорад, ки дорои дастгирии ҷиддии қувваҳои мусаллаҳ ва дастгоҳи бюрократӣ мебошад.

Бюрократия – ҳукмронии идора, дар оғоз ҳамчун ҳокимият, таъсири роҳбарон ва мансабдорони дастгоҳи ҳукумати фаҳмида мешуд. Баъдтар бошад, ин мафҳум барои ифода намудани табақаи хизматчиён дар созмонҳои бузург, ки дар соҳаҳои гуногуни ҷомеа ташаккул ёфта буданд, истифода карда мешуд. Ҳамчун унсури зарурии идоракунии ва маъмурият, бюрократия ба табақаи махсуси иҷтимоӣ мубаддал гардид, ки ба он чунин хусусиятҳо, ба монанди иерархия, тақсимои меҳнат ва масъулияти уҳдадориро дар амали намудани вазифаҳои расмӣ хос аст, ки доштани маълумоти махсусро талаб менамояд.

Ба бюрократия самтҳои мубаддалгардӣ ба табақаи болоӣ ва обрӯманд хос аст, ки аз қисми зиёди аъзоёни созмон вобаста нест, ки боиси пайдо гардидани сатҳи баланди расмият ва авторитаризм мегардад. Илова бар ин, қоида ва вазифаҳои созмон ба мақсади мустақкам ва нигоҳ доштани он тобеъ карда мешаванд. Чунин ҳолат, пеш аз ҳама, хоси системаҳои авторитарӣ мебошад. Дар давлати демократӣ бошад, кӯшиш карда мешавад, ки шаклҳои назорат ва идоракунии коркард гарданд, ки ба бартараф намудан ё маҳдуд намудани хусусиятҳои манфии бюрократия равона карда шаванд [9,с.54].

Дар доираи илми муосир асосан ду навъи бюрократия ҷудо карда мешавад:

- бюрократияи анъанавӣ ҳамчун навъи якуми таърихии бюрократия, дар асоси анъанаҳои осӣғӣ пайдо шудааст, ки дар он таъягоҳи асоси режими иҷтимоӣ боварӣ ба мақоми анъанаҳо ҳисобида мешуд, ки иҷроиши онҳо барои тамоми аъзоёни ҷомеа, аз он ҷумла худи ҳокимият ҳатмӣ ҳисобида мешуд;

- бюрократияи ратсионаливу легалӣ, ки дар натиҷаи гузариш аз ҷомеаи анъанавӣ ба ҷомеаи саноатӣ пайдо шудааст [9,с.288].

Бюрократияи ратсионалии муосир ҳамон шакли иҷтимоӣ ҳисобида мешавад, ки ҳукмронии он дар фарқият аз навъҳои пешинаи идоракунии на ба баромад ва мавқеи моликияти, балки ба дониш ва истифодаи қонунҳо, дарки вазифаи институтҳо ва мақомотҳои ҳокимиятӣ таъя менамояд. Имрӯз, нафаре рад карда наметавонад, ки бюрократияи ратсионалӣ ташаккулёфта яке аз кашфҳои муҳими иҷтимоии тамаддуни муосир ба ҳисоб меравад. Вазифаи бюрократӣ барои тамоми навъҳои низоми сиёсӣ зарур аст, зеро ҷомеае мавҷуд нест, ки тавонад бидуни дастгоҳи идоракунии арзи ҳастӣ намояд.

Ба таҷассуми манфиатҳои умумии ҷомеа кӯшиш намуда, бюрократия дар амалия манфиатҳои худро коркард менамояд. Дорои имкониятҳои амалӣ намудани ин манфиатҳо бо ёрии назорати ҳаррӯзаии пешбурди корҳои давлатӣ буда, бюрократия хуб ташкилкардашуда метавонад мустақилият ва ҳокимиятиро дар ҷомеа ба даст орад. Дар чунин маънӣ бюрократияи давлатӣ, ки низоми муносибатҳои ҳокимиятиро ба мерос гирифтааст, метавонад яке аз таҳдидҳои асосиро ба ҷомеаи шаҳрвандӣ ба миён орад, зеро иштироки оммаи мардумро дар ҳаёти сиёсӣ маҳдуд менамояд. Чунин шароитро ба назар гирифта, қисми зиёди муҳаққиқон бюрократияро ҳамчун «бадии зарурӣ» баррасӣ намудаанд, зеро бе он идоракунии самаранок ғайриимкон аст. Лекин, маҳз он имкониятҳои оммаи мардумро дар амал намудан дар низоми сиёсӣ маҳдуд намуда, бегонашавии сиёсиро ба миён меорад.

Сиёсати чунин режим характери нимпӯшида дошта, демагогияи иҷтимоӣ ба он бегона нест. Он мавҷудияти якҷанд ҳизби сиёсиро, ки ба режим содиқанд ва барои ҳокимият байни худ рақобат мекунанд, роҳ медиҳад, аммо иштироки сиёсии аксари шаҳрвандонро маҳдуд мекунад.

Режими сиёсӣ шакли идоракунии авторитарӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он ҳокимияти давлатӣ ё бо тариқи ошкоро ба ҳарбиён тааллуқ дорад, ё расман ба

маъмурияти шахрвандӣ тааллуқ дорад, лекин, моҳиятан ба сиёсати давлатӣ ва идоракунии давлатӣ ҳарбиён машғуланд. Дар шароити режими ҳарбӣ идоракунии маъмурӣ ба дасти ҳарбиён мегузарад, ки ба раванди сиёсӣ ва низоми идоракунии давлатӣ хусусиятҳои махсуси хосси ҳарбиёнро ворид менамояд.

Низоми идоракунии авторитарӣ бештар дар кишварҳои ҷаҳони сеюм паҳн гардидааст, ки амру фармонҳои президентӣ сарчашмаи асосии қонунгузори давлат ба ҳисоб мераванд. Масалан, вақте ки дар Покистон ва Бангладеш низоми ҳарбӣ қарор дошт, раванди қонунгузорӣ тариқи амру фармонҳои президентӣ, ҳатто тағйирот ба конституция бо чунин роҳ амалӣ мегардиданд [15,с.39].

Ҳамин тариқ, метавон авторитаризмро ҳамчун режими сиёсӣ баррасӣ намуд, ки дар он ҳокимият ба як нафар ё гурӯҳи муайян тааллуқ дошта, ҳуқуқи номаҳдуд дорад ва намегузарад дар ҷомаа оппозитсия пайдо шавад. Дар доираи низоми идоракунии авторитарӣ, аз бисёр ҷиҳат ба сохторҳо ва методҳои зӯрӣ ва зӯрварона таъқарда мешавад.

Ба ҷанбаҳои мусбии авторитаризм ҳамчун низоми идоракунии давлатӣ сатҳи нисбатан баланди қобилият дар ҳолатҳои шиддатнок хос аст, ки дар самтҳои зерин зоҳир мегардад:

-таъмини устувории сиёсӣ ва режим ҷамъиятӣ;

-сафарбар намудани захираҳо ба ҳалли вазифаҳои муайян, масалан, гузаронидани ислоҳоти ҷамъияташамъиятӣ;

- бартараф намудани муҳолифати оппозитсияи сиёсӣ.

Ба ҷанбаҳои манфии низоми идоракунии авторитарӣ дохил мешаванд:

-вобастагии пурраи сиёсат аз мавқеи роҳбарии давлат ё гурӯҳи олии роҳбарон, ки дар раванди идоракунии бевосита иштирок менамоянд;

- мавҷуд набудани имконияти бартараф намудани мочароҷӯиву худсарии мақомоти идоракунии давлатӣ аз ҷониби оммаи мардум;

-маҳдуд будани фаъолияти институтҳои ифодакунандаи манфиатҳои сиёсии ҷамъиятӣ.

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки хусусияти низоми идоракунии аз режими сиёсии мавҷуда вобаста буда, хусусиятҳои онро касб менамояд. Дар шароити имрӯза, дар аксарияти кишварҳо низоми идоракунии демократӣ ба роҳ монда шудааст.

**Муқарриз: номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
дотсент Ойев Х.**

АДАБИЁТ

1. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: / Г.В. Атаманчук. -М.: «Омега-Л», 2010. -525 с.
2. Балабанова, А.В. Управление экономическим ростом: модели и стратегии / А.В. Балабанова. -М.: «РАП», 2004. -240 с.
3. Василенко И. А. Государственное и муниципальное управление / И.А.Василенко. -М.: «Гардарики», 2005. - 320 с.
4. Ветрова Е.А. Основы государственного и муниципального управления / Е.А. Ветрова. - Тамбов, 2015. -168 с.
5. Граждан В.Д. Теория управления / В.Д. Граждан. -М.: «Гардарики», 2006. 416 с.
6. Козырев М.С. О теоретических проблемах государственного и муниципального управления / М.С.Козырев // Социальная политика и социология. -2015. -Т. 14. № 1 (107). -С. 34-40.
7. Лобанов В.В. Модернизация государственного управления: проблемы и решения / В.В Лобанов // Вопросы государственного и муниципального управления. -2010. -№ 2. -С. 136-145.
8. Лугвин С.Б. Переход к новой модели государственного управления в постиндустриальном обществе / С.Б. Лугвин // Проблемы теории и практики управления. -2004. - № 4. -С.34-99.
9. Макаренко В.П. Вера, власть и бюрократия / В.П.Макаренко. -М., 1989. 228с.
10. Малышева, М.А. Теория и методы современного государственного управления / М.А. Малышева. -СПб, 2011. -280 с.
11. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность / Л. Мизес. -М., 1993. - 254с.
12. Пушкарева Г.В. Государственная бюрократия как объект исследования / Г.В. Пушкарева // Общественные науки и современность. -1997. - № 5. -С.77-86.
13. Рой, О.М. Система государственного и муниципального управления / О.М. Рой. -СПб, 2009. -367 с.
14. Шабров О.Ф. Государственное управление в России: проблемы эффективности / О.Ф. Шабров // Социально-гуманитарные знания. 2005, №2. -С. 137-149. 10

ХУСУСИЯТҲОИ РУШДИ НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои рушди низоми идоракунии давлатӣ дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки умумияти рушди иҷтимоиву иқтисодӣ, гузариш аз ҷомеаи аграрӣ ба ҷомеаи саноатӣ хусусиятҳои рушди низоми идоракунии давлатиро муайян мекунад. Тавофут дар доираи тағйиротҳо дар талаботҳо боиси хусусиятҳои гуногуни рушди низоми идоракунии давлатӣ гардидааст. Чунин тағйиротҳо, пеш аз ҳама, ба ҷанбаи иқтисодии фаъолияти давлат алоқаманд мебошанд. Дар ҳар як давлат талабот ба амалӣ намудани вазифаҳои асосии иқтисодии давлат ба таври мухталиф ба роҳ монда шуда, ба таври гуногун тағйир ёфтааст. Ҳар як тағйироти ҷиддии сохтори низоми идоракунии давлатӣ натиҷаи пайдо гардидани талаботҳо дар ин тағйиротҳо мебошад. Лекин, пас аз гузариш ба ҳолати дигар, пас аз тағйироту дигаргунӣҳо дигар ба ҳолати пешина баргаштан номумкин аст. Таҳлили вазифаҳои идоракунии давлат нишон медиҳад, ки тағйироту дигаргунӣҳо одатан хусусияти бебозгашт дошта, таъсири онҳо ба таври доимӣ модернизатсияи ҷиддии идоракунии давлатиро бе пароканда намудани тамоми низоми ғайриимкон мегардонанд. Ташаккул ва инкишофи низоми идоракунии давлатӣ аз як қатор омилҳо, ба монанди сатҳи рушди ҷомеа, вазъияти фарҳанги сиёсӣ, анъанаҳои сиёсӣ, шаклҳои ҳукмронии дин, вазъияти мушаххаси таърихӣ, ҳатто шароити худудиву ҷуғрофии кишвар вобаста аст. Хусусияти умумии низоми идоракунии давлатӣ, сохтори онҳо ба ҳисоб меравад. Таҳлили назариявии унсурҳои сохтори низоми ва ташкил намудани он хусусиятҳои сифатии дохилӣ ва аломатҳои низоми унсурҳоро ошкор менамоянд. Дар шароити муосир хусусиятҳои рушди низоми идоракунии давлатӣ аз тарзи муносибати байни субъект ва объекти идоракунии вобаста аст.

Калидвожаҳо: идоракунии давлатӣ, низоми идоракунии давлатӣ, муносибатҳои амудӣ, муносибатҳои уфукӣ, сохтори идоракунии давлатӣ, субъекти идоракунии давлатӣ, объекти идоракунии давлатӣ.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются особенности развития государственного управления в современных условиях. Автор отмечает, что общность социально-экономического развития, переход от аграрного общества к индустриальному обществу определяет особенности развития системы государственного управления. Различия в объеме изменений требований привели к разным особенностям развития систем государственного управления. Подобные изменения связаны, прежде всего, с экономической стороной деятельности государства. В каждой стране требования к реализации основных экономических задач государства разные и менялись по-разному. Любые существенные структурные изменения в системе государственного управления являются результатом появления требований к этим изменениям. Однако после перехода в другое состояние вернуться в предыдущее состояние после изменений невозможно. Анализ функций государственного управления показывает, что изменения обычно необратимы, их последствия постоянно накапливаются, что делает невозможным серьезную модернизацию государственного управления без разрушения всей системы. Становление и развитие государственного управления зависит от ряда факторов, таких как уровень развития общества, состояние политической культуры, политических традиций, форм религиозного господства, конкретной исторической ситуации и даже территориальных и географических условий страны. Общей чертой систем государственного управления является их структура. Теоретический анализ структурных элементов системы и ее организации раскрывает внутренние качественные характеристики и системные характеристики элементов. В современных условиях специфика развития государственного управления зависит от взаимоотношений субъекта и объекта управления.

Ключевые слова: управления, государственное управление, система государственного управления, вертикальные отношения, горизонтальные отношения, структура управления, субъект управления, объект управления.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE STATE ADMINISTRATION SYSTEM IN MODERN CONDITIONS

The article examines the features of the development of public administration in modern conditions. The author notes that the commonality of socio-economic development, the transition from an agrarian society to an industrial society determines the features of the development of the public administration system. Differences in the scope of changes in requirements led to different features of the development of public administration systems. Such changes are associated primarily with the economic side of the state's activities. In each country, the requirements for the implementation of the main economic tasks of the state are different and have changed in different ways. Any significant structural changes in the public administration system are the result of the emergence of requirements for these changes. However, after changing to another state, it is impossible to return to the previous state after changes. Analysis of public administration functions shows that changes are usually irreversible, their consequences are constantly accumulating, which makes it impossible to seriously modernize public administration without destroying the entire system. The formation and development of public administration depends on a number of factors, such as the level of development of society, the state of political culture, political traditions, forms of religious domination, the specific historical situation and even the territorial and geographical conditions of the country. A common feature of

public administration systems is their structure. A theoretical analysis of the structural elements of the system and its organization reveals the internal qualitative characteristics and system characteristics of the elements. In modern conditions, the specifics of the development of public administration depends on the relationship between the subject and the object of management.

Keywords: management, public administration, public administration system, vertical relations, horizontal relations, management structure, subject of management, object of management.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Дилшод Саид - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, ассистенти кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67

Сведения об авторе: Саидзода Дилшод Саид - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, ассистент кафедры политологии и международных отношений. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г.Бохтар, улица Аини 67

Information about author: Saidzoda Dilshod Said - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, assistant of the Department of Political Science and International Relations. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, Aini str. 67

УДК 323.22/28

СИЁСАТИ ФАРҲАНГӢ: МОҲИЯТ ВА МУНДАРИЧАИ ОН

Сулаймонзода М.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сиёсат ҳамчун соҳаи фаъолият, пеш аз ҳама, ба ташаккули системаи сиёсии ҷомеа, таҳкими нақши давлат ва татбиқи сиёсати давлатӣ равона карда шудааст. Ғайр аз ин, иштироки кишрҳои гуногуни ҷомеа дар ҳаёти сиёсӣ, рушди фарҳанги сиёсии одамон, мазмун ва сатҳҳои он, шароит ва воситаҳои ташаккул, танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ, мавқеи шахс дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ, масъалаҳои рушди демократия ва демократикунонии ҷомеа низ ифодагари паҳлуҳои гуногуни сиёсат мебошанд. Инчунин, фаъолияти сиёсии хизбу ҳаракатҳо ва иттиҳодияҳои гуногун, муборизаҳои сиёсӣ ва идеологӣ низ унсурҳои муҳимтарини сиёсат мебошанд. Маҳз ҳамин мураккабии сиёсат тавачҷуҳи доимии мутахассисон ва оммаи васеъро ифода менамояд. Дар ниҳоят одамон дарк мекунад, ки зиндагии онҳо ба таври муайян аз қарорҳо ва амалҳои сиёсатмадорон вобаста аст. Одамон вобаста ба шароити таърихӣ дар раванди идоракунии давлатҳо, хизбҳо, ҳаракатҳо ва равандҳои сиёсӣ қарор мегиранд ва дар сиёсат нақши ҳалкунанда мебозанд. Сатҳи фарҳанги сиёсии одамон фаъолияти бошууроноии тафаккур ва амал, ташаббус ва соҳибкорӣ, ки аз ҷониби ҳар як субъект дастгирӣ карда мешавад, ба мундариҷа ва шаклҳои падидаҳои сиёсӣ дар ҳар як марҳилаи рушди таърихӣ ҷомеа таъсири назаррас мерасонад.

Сиёсат аз рӯйи табиати худ падидаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ буда, риояи тағйирнопазирро ба таносуби ҳадафҳо (тактикӣ ва стратегӣ) ва воситаҳои барои расидан ба онҳоро пешбинӣ мекунад. Дар ин замина, масъалаи таносуби сиёсат ва ахлоқ, ки меъёрҳои мувофиқи кудратро муқаррар менамояд, аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад.

Масъалаи сиёсат, аллахусус дар соҳаи маънавӣ ва дар сатҳи шуури ҷамъиятӣ асосан бо масъалаи усулҳои татбиқи он алоқаманд аст. Маҳз тавассути усулҳо моҳияти иҷтимоии давлат ифода меёбад. Аммо усулҳо танҳо як шакли зуҳури мундариҷаи фаъолияти институтҳои ҳокимият, ҳадафҳо, вазифаҳо ва принципҳои онҳо мебошанд.

Интиҳоби усулҳо аз системаи сиёсӣ вобаста аст, ки он бояд ба дараҷаи назаррас ба вазъи афкори ҷамъиятӣ ва хусусиятҳои вазъият мувофиқат кунад. «Зеро мебинем, ки одамон бо роҳҳои гуногун амал карда, барои расидан ба ҳадафе, ки ҳар яке дар назди худ мегузорад, фаъолият мекунад: яке боэҳтиёт, дигаре бо ҳамла; яке бо зӯрӣ, дигаре бо санъат; яке бо сабру таҳаммул, дигаре баръакс ва ҳар як роҳи ӯ метавонад ба сӯйи мақсад бирасад ... Аммо ин аз он вобаста аст, ки як роҳи амал бо хусусиятҳои хосси

замон рост меояд ва дигаре мувофиқат намекунад. Аз ин рӯ, чунин мешавад, ки ду нафар, бо роҳҳои гуногун амал карда, баробар ба муваффақият ноил мегарданд ва чунин мешавад, ки ду нафар ба як тарз амал мекунанд, аммо танҳо яке аз онҳо ба ҳадаф мерасад» [15,с.75].

Ҳамин тариқ, сиёсат дар ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маънавий) омезиши илм ва санъат, андеша ва амал мебошад. Он бо назардошти анъанаҳо, воқеият, қувва ва воситаҳои мавҷуда, талаботҳои мардуми худ ва ризоияти байналмилалӣ таҳия ва амалӣ карда мешавад.

Вобаста аз соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ, ки объекти таъсири сиёсат, метавон дар бораи сиёсати иқтисодӣ, иҷтимоӣ, техникӣ ва инчунин дар бораи сиёсати фарҳангӣ сӯҳан гуфт. Дар адабиёти муосир якҷанд сатҳҳои тадқиқоти сиёсати фарҳангӣ мавҷуданд, аммо ҳеҷ кадоме аз онҳо наметавонанд иддао кунанд, ки ин мафҳум бо тамоми робитаҳо ва ҷанбаҳои он ҳамчониба мутобиқат мекунад.

Таъсири сиёсат ба фарҳанг дар самтҳои гуногун сурат мегирад. Одатан, татбиқи ин раванд ба ду меъёр асос ёфтааст. Меъёри аввалро ба таври шартӣ метавон назариявӣ номид. Тавассути ин роҳ фалсафа ба ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ дохил карда мешавад. Маҳз чунин меъёр метавонад ҳадафи ҳаёти инсонро бетарафона ва васеъ дарк намуда, роҳи бехтарини ҳаётро муайян кунанд. Ба андешаи Б.Ратсел, «фалсафа таҳминҳои одамони аҷоибӣ аз ҳаёт ҷудошуда нест, балки оқибат ва сабаби табиати ҷамъиятӣ, ки дар вай ин ё он системаи фалсафӣ рушд мекунад» [22,с.304].

Меъёри дууми таъсири сиёсат ба фарҳанг, ки одатан онро меъёри амалӣ меноманд, хусусиятҳои сиёсати ҷорӣ амалкунанда, ташкилӣ ва идоракуниро дар бар мегирад. Чунин ҳолат замоне дида мешавад, ки агар фарҳанг объекти сиёсат қарор гирифта бошад. Ин меъёр ба сиёсати фарҳангии давлат (ва дигар субъектҳо) дар робита бо фарҳанг ишора мекунад [12,с.18].

Меъёрҳои мазкур таҳия, тасдиқ ва асосҳои назариявӣ методологияи сиёсати фарҳангиро дар бар мегиранд. Дар ин ҷо нуқтаи муҳим он аст, ки оё меъёрҳои ваҳдати миллӣ, давомнокӣ ва анъанаҳо тасдиқ карда мешаванд, ё ҳуқуқ ба асолати фарҳангӣ ё ҳамгироии фарҳангҳо асоснок аст? Зеро равишҳо ба ташкили соҳаи иҷтимоии ҷомеа аз ин вобастагӣ доранд. Роҳҳои асоснок кардани мафҳумҳои рушди фарҳанг метавонанд зиёд бошанд: сатҳи фалсафӣ ва ҷаҳонбинӣ, таърихӣ-фарҳангӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ғайра. Дар ҳар сурат, он ҳам ба табиати рушди назариявӣ ва бунёдии сиёсати фарҳангӣ ва тарроҳии иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ки ҳатто дар нусхаҳои амалии он пешниҳод шудааст, таъсир мерасонад.

Дар баробари ин, ҳуди фарҳанг ба давлат ва сиёсат таъсир мерасонад. Самтҳои асосии таъсири фарҳангро ба ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ фарқ кардан мумкин аст. Таваҷҷуҳ ба сиёсати фарҳангӣ ва таърифи он бо зарурати методологияи таҳлили падидаҳои сиёсати фарҳангӣ торафт васеътар шуда истодааст. Пеш аз ҳама, зарурати таъхирнопазири муайян кардани сиёсати фарҳангӣ ҳамчун мафҳуми ибтидоӣ ба миён омадааст, ки имкон медиҳад таҳияи концепсияҳои амалӣ барои таҳлили падидаҳои сиёсати фарҳангӣ дар сатҳҳои гуногуни ҷомеа бошад.

Сиёсати фарҳангӣ ин як низомӣ мураккаби ҳамкориҳои ҳокимияти давлатӣ, ҷомеа ва фарҳанг мебошад. Ин система бо бисёрвазифагӣ, мураккабӣ, гуногунҷанбагӣ ва табиати бисёрмақсад ҳосиятҳои гуногуни раднопазирии пайвандҳои таркибии ҷомеаро ифода менамояд. Ин пайвандҳои гуногун ва унсурҳои таркибӣ, дар навбати худ, ҳам дар байни худ ва ҳам бо муҳити беруна робитаҳои зиёде доранд. Ин аст, ки айни замон шуури ҷамъиятӣ фаҳмиши алоқамандии тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, танзими мутақобилаи онҳо, аз ҷумла муносибати фарҳангро бо тамоми дигар соҳаҳои шуури ҷамъиятӣ ва мавҷудият талаб мекунад.

Сиёсати фарҳангӣ дар се сатҳ: идеология, технология ва ташкили ин гуна сиёсат зоҳир мегардад.

Дар сатҳи идеология раванди муайянкунии воқеияти сиёсӣ ба василаи фаъолияти фарҳангӣ, аз ҷумла сиёсат дар соҳаи фарҳанг, таҳияи стратегия ва тактика дар ин замина мебошад. Сатҳи дуюм бо усулҳо, шаклҳо ва механизмҳои татбиқи ҳадафҳои аз ҷиҳати идеологӣ ва аз ҷиҳати сиёсӣ таҳияшуда мебошад, ки воқеан мазмуни сиёсати

фарҳангиро ташкил медиҳанд. Сатҳи сеюм раванди ноил шудан ба ин ҳадафҳо бо кумаки муайяни ташкилӣ, кадрӣ, молиявӣ ва ғайраҳоро муайян мекунад.

Давлат дар сиёсати фарҳангии худ на танҳо аз манфиатҳои шахрвандон, балки аз ҳисоби манфиатҳои худ низ пеш меравад. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки табиати ҳуди қудрат ва муносибати онро бо арзишҳои фарҳангӣ пайгирӣ намоем. Қудрат на танҳо дар заминаи фарҳанг амалӣ мешавад, балки ба шакли он меафзояд ва дар айни замон муқовимати эҷодиёти фарҳангӣ ва таърихро рӯ ба рӯ мекунад. Дар соҳаи сиёсат танҳо як зухуроти қудрат вучуд дорад, ки сарчашмаҳои амиқтар дорад. Ҳуди қудрат ҳамчун як падидаи фарҳангии марбут ба фаъолияти субъект дар якҷоягӣ бо дигар одамон ва муқовимати доимии нерӯҳои муҳолифин ба назар мерасад. Ҳамин тариқ, фарҳанг ба як майдони тасдиқ ва ҳамзамон муҳолифат бо қудрат монанд аст. Дарки ин вазъият ба мо имкон медиҳад, ки муносибати фарҳанг ва қудрат, зиддиятҳо ва ваҳдати онҳоро барқарор намоем [6,с.3].

Қудрат, пеш аз ҳама, дар баргаришти иқтисодӣ ифода меёбад ва ба мавқеи фарҳангӣ низ таъсири амиқ мерасонад. Гузашта аз ин, касе, ки афкори ҷамъиятиро назорат мекунад, дар ҳақиқат одамонро идора менамояд. Марҳилаи дуҷоми амалисозии ҳокимият бо ташкилот алоқаманд аст. Ниҳоят, таҳкурсии сеюми қудрат, яъне марҳилаи сеюми он, ба захираҳо дахл дорад ва нақши ҳалқунандаро на моликият, балки ихтиёрдорӣ воқеии захираҳо мебозад. Мувофиқи ин се асос, мо се шакли асосии зиддият дар интиҳоби воситаҳо ва татбиқи сиёсати фарҳангиро мушоҳида менамоем: зиддиятҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, зиддиятҳои ташкилии иҷтимоӣ, зиддиятҳо дар идоракунии захираҳо [9,с.12].

Дар мундариҷаи сиёсати фарҳангӣ, баъзан сиёсатро воситаи тасдиқи фазилат, меъёрҳои ахлоқӣ ва ғайра мебинанд. Агар мо онро ба маънои васеъ баррасӣ кунем, пас дар асл он фазои ҳаётан муҳими фарҳангиро ташкил медиҳад, ки дар он одамон зиндагӣ, амал ва эҷод мекунанд. Дар шароити демократияи рушдёфта сиёсат наметавонад фарҳангро сарфи назар кунад. Фарҳанг ҳаёти иҷтимоӣ ва муносибатҳои дар он танзимшавандаро бо мундариҷаи маъноӣ ва арзишӣ пур мекунад.

Сарфи назар аз анъанаҳои муқарраршуда дар омӯзиши масъалаҳои мураккаб ё ғайримутаким бо хусусият ва шаклҳои зухури фарҳангӣ, ки дар рушди бисёр илмҳои ҷамъиятӣ ва гуманитарӣ ҷамъ оварда шудаанд, зарурати самти махсусе, ки ба омӯзиши сиёсати фарҳангӣ ҳамчун як объекти мураккаби таҳқиқот равона карда шудааст, аён аст. Аз ин рӯ, ба андешаи мо, ба таҷрибаи кишварҳои аз ҷиҳати фарҳангӣ рушдёфта муроҷиат кардан мувофиқи мақсад аст. Зеро бо ҳама фарқиятҳои байни анъанаҳои миллӣ ва фарҳангӣ, ки дар усулҳои ташаккули ҳадафҳо ва усулҳои татбиқи сиёсати фарҳангӣ инъикос ёфтаанд, дар бисёр кишварҳои Аврупо танзими ҳаёти фарҳангии ҷомеа ба принсипҳо асос ёфтааст.

Дар баъзе мавридҳо ибораи «сиёсати фарҳангӣ» бо ибораи «сиёсати санъат» ҳаммаъно доништа шудааст. Дар бисёре аз кишварҳои Аврупо иштироки давлат дар санъат ҷузъи асосии сиёсати фарҳангӣ ҳисобида мешавад. Бо мурури замон фаҳмиши истилоҳи «фарҳанг» васеътар шуд ва ҳамзамон нақши фарҳанг дар ҷомеа баланд гардид. Ин ба ҷараёни ҳодисаҳо дар арсаи сиёсӣ таъсир расонид. Дар бисёр кишварҳо кӯшиши муайян кардани нақши ҳукумат дар робита бо фарҳанг ва санъат дида мешавад. Самтҳои татбиқи «сиёсат» дар заминаи таҳлили сиёсӣ мавзӯи баҳсҳои ҳам кишварҳои пешрафта ва ҳам дар ҳоли рушд аст. Доираи ин муҳокимаҳо бо шарҳҳои гуногуни мафҳуми "фарҳанг" муайян карда мешавад.

Шакли мукамалтари сиёсати фарҳангӣ аз ҷониби профессори илмҳои иқтисодии Австралия Дэвид Тросби мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Кӯшиши алоқаманд намудани сиёсати фарҳангӣ бо ҳокимият масъалаи марказии таҳқиқоти ӯро ташкил медиҳад. Дар асоси пешниҳоди ЮНЕСКО дар бораи баррасии фарҳанг ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи рушди инсонӣ, Д.Тросби [23,с.3] пешниҳод мекунад, ки ҳангоми муайян кардани мафҳумҳо аз доираи манфиатҳои сиёсати фарҳангӣ берун баромадан зарур аст. Аммо дар маҷмӯъ, аз нуқтаи назари антропология, фарҳангро ҳамчун маҷмӯи арзишҳо, эътиқод, ахлоқ ва урфу одатҳои, ки одамонро ба гурӯҳҳои гуногун муайян ва муттаҳид мекунад, муайян кардан мумкин аст.

Сиёсати фарҳангӣ ҳарду чанбаи тафсири фарҳангро фаро мегирад. Аз як тараф, роҳбарони дастгоҳи давлатӣ меқӯшанд, ки худшиносии гурӯҳиро ба даст оранд - на он қадар намояндагони ҳокимият, балки ҳамчун шахсоне, ки ба ҳавасманд кардани хоҳишҳои инсонӣ, ки метавонанд дар фаъолияти гурӯҳӣ зоҳир шаванд. Ҳукуматҳои дигар мустақиман ба фарҳанг тавассути танзим ва ё дастгирии фаъолиятҳои махсуси фарҳангӣ (ба монанди санъат) таъсир мерасонанд.

Албатта, ин ду чанбаи фарҳанг наметавонанд дар робита бо ҳам мустақил бошанд, аммо оқибатҳои ҳамкориҳои онҳо дар арсаи сиёсӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Аз ин рӯ, метавон ба назар гирифт, ки сиёсати фарҳангӣ аз ҳисоби ҷузъи васеи антропология амалҳои ҳукуматро дар бар мегирад ва аз ҳисоби ҷузъи махсуси иқтисодӣ, ки истеҳсолот ва истеъмоли фарҳангиро дар назар дорад, ташаққулу меёбад.

Муҳаққиқи белгиягӣ Э.Гросян ҳадафҳои сиёсати фарҳангӣ ва фарҳангро дар асоси меъёрҳои амалӣ муайян мекунад, ки аз ҷониби маъмурони воломақоми мақомоти фарҳангии кишварҳои алоҳида ташаққулу дода шудаанд. Ӯ инчунин мафҳуми мавзӯро ба таърифи сиёсати фарҳангӣ ворид мекунад ва ҳамзамон қайд мекунад: «Шахсе, ки дар идоракунии фарҳанг дар сатҳи давлатӣ иштирок мекунад, доимо бо чунин савол рӯ ба рӯ мешавад: Ҳадафҳои сиёсати фарҳангиро чӣ гуна муайян кардан мумкин аст? Ин савол душвор аст, зеро равишҳои барои муайян кардани ҳадафҳо ва мавзӯҳои сиёсӣ-фарҳангӣ дар ҳар як кишвар, минтақа ва ҷомеаҳо гуногун мебошанд» [24,с.3]. Шаклҳои зоҳиршавии сиёсати фарҳангии Аврупо дар солҳои 70-уми асри XX дар ҷараёни муҳофизати ҷамъиятӣ ва сиёсӣ, ки таҳти шиори "Демократия" бештар ҷараён доштанд, таҳия карда шудаанд. Дар амал, онҳо танҳо дар солҳои 80-ум, дар давраи рушди иқтисодӣ татбиқ карда шуданд.

Комилан аён аст, ки муҳофизатҳо ва ихтилофҳо дар атрофи мафҳумҳои сиёсати фарҳангӣ на танҳо дар натиҷаи маъноҳои гуногуни мафҳуми «фарҳанг», балки ҳангоми муайян кардани ҳудуди ин падида ба миён меоянд. Дар зимн бояд гуфт, ки мундариҷаи бисёр мафҳумҳо бо ҳам зид нестанд, ки ин бо мавҷудияти арзишҳои бо ҳам умумиятдоштаи ҷомеаҳо шарҳ дода мешавад. Ҳатто бо дарназардошти фарқияти назарраси васеътарин равиши дарки фарҳанг ва муносибат ба фарҳанг ҳамчун самт ва шакли махсуси амалияи иҷтимоӣ, метавон гуфт, ки дар нашрияҳои хориҷии таҳлилшуда сиёсати фарҳангӣ, пеш аз ҳама, ҳаёти ҷомеа ҳамчун танзими давлатии соҳаи фарҳанг баррасӣ мешавад. Таърифҳои мавҷудаи сиёсати фарҳангӣ, ба монанди иштирок дар соҳаи фарҳанг, танзими равандҳои фарҳангӣ тавассути системаи хусусияти иқтисодӣ, масалан, имтиёзҳои андозбандӣ [4,с.10] ҳамчун танзими мақсадноки рушди иҷтимоӣ фарҳангӣ [2,с.3] ҳамчун барномаи ҳамаҷонибаи ҳукумат оид ба дастгирии санъат [21,с.3] ҳамчун идоракунии фарҳанг тавассути шабакаи мақомоти маъмурӣ, банақшаگیرӣ ва молиявӣ бо роҳбарии мақомоти марказии идоракунӣ хусусияти қорӣ доранд ва таърифҳои илмӣ нестанд [16,с.57-59]. Далел ин аст, ки маблағгузори фарҳанг танҳо яке аз шаклҳои дастгирии рушди фарҳанг аст, ки ба ташаққулу равишҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ таъсир мерасонад.

Чизи асосӣ ин аст, ки дар адабиёти хориҷӣ мафҳуми «сиёсати фарҳангӣ» одатан бо хусусиятҳои дастгирии ҷамъиятӣ ва давлатӣ ба соҳаи фарҳанг алоқаманд аст, аммо аз сабаби он, ки барномаҳои ин дастгирӣ ва механизмҳои татбиқи онҳо таърихан беназиранд, ин мафҳум бештар ошкоро тавсиф карда мешавад. Масалан, дар Фаронса мафҳуми "сиёсати фарҳангӣ" ҳамчун иштироки давлат ва ҳукумат, ташкилотҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ дар муайян кардани дурнамо ва ҳалли масъалаҳои рушди фарҳангӣ фаҳмида мешавад [3,с.3]; дар Италия ҳамчун ҳамкориҳои муассасаҳои давлатӣ, ташкилотҳои мустақили ҷамъиятӣ, соҳибкориҳои хусусӣ бо мақсади ҳалли мушкилоти фарҳанги миллӣ [21,с.5]; дар Шветсия ҳамчун системаи чораҳои қонунгузорӣ ва молиявӣ, ки рушди фарҳангиро дар кишвар дар ҳама табақаҳои ҷомеа ва дар соҳаҳои гуногуни фарҳанг ҳамоҳанг мекунад [14,с.3].

Дар сатҳи ин тавсифҳои сиёсати фарҳангӣ, ба андешаи мо, ду нуктаи бунёдиро ҷудо кардан мумкин аст: яқум, консепсия ва барнома ҳамчун системаи арзишҳо; дуҷум, ҳадафҳои субъекти сиёсати фарҳангӣ ва механизмҳои татбиқи онҳо. Мавҷудияти ин

чузъҳо имкон медиҳад, ки дар бораи сиёсати фарҳангӣ ба таври дуруст андешаронӣ намоем.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки сиёсати фарҳангӣ дар давлатҳои ғарбӣ маҷмӯи амалҳои огоҳона ва мақсаднокро дар назар дорад, ки барои расидан ба ҳадафҳои муайяни фарҳангӣ тавассути истифодаи тамоми захираҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ амалӣ карда мешавад. Ин таъриф субъектҳои асосии сиёсати фарҳангӣ, давлат ва ҷомеаеро муайян мекунад. Онро баъзан раванди бошуурона тавсиф менамоянд, ки ба принципҳо ва ҳадафҳо, ки фаъолият ва тартиби татбиқи онҳоро муайян мекунад, асос ёфтааст. Ҳамин тариқ, мазмуни мафҳуми «сиёсати фарҳангӣ» чузъҳои зеринро дар бар мегирад: ҳадафҳо ё вазифаҳои афзалиятноки сиёсати фарҳангӣ; салоҳияти субъектҳои сиёсати фарҳангӣ; фарҳанг ва ҳаёти фарҳангӣ ҳамчун объектҳои танзим; механизмҳои татбиқи сиёсати фарҳангӣ (иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, маъмурӣ ва ташкилӣ, таблиғотӣ ва иттилоотӣ ва ғ.).

Дар мамлақати мо мафҳуми «сиёсати фарҳангӣ» дар адабиёти илмию оммавӣ торафт бештар истифода мешавад. Имрӯзҳо зарурати таҳлили ҳамаҷониба барои ба низом даровардани ақидаҳои ташаккулёфта дар бораи мафҳуми "сиёсати фарҳангӣ" вучуд дорад. Зеро ихтилофи назарҳо на танҳо дар истилоҳот, балки дар гуногунӣ ва фароҳии биниши концептуалӣ дар бораи имкониятҳои танзими оқилонаи соҳаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва худтанзимкунии он дида мешаванд. Аз ин сабаб, сиёсати фарҳангӣ баъзан бо сиёсати дар соҳаи фарҳанг татбиқшаванда баробар карда мешавад, баъзан онро "сиёсати иҷтимоӣ дар соҳаи фарҳанг", сипас "фаъолияти сиёсӣ дар соҳаи санъат", инчунин "сиёсати давлатӣ дар соҳаи фарҳанги бадеӣ" муайян мекунад, ки онро бисёр тадқиқотчиён ҳамчун номувофиқати истилоҳот тавсиф дода мешавад [8; 10].

Дар адабиёти илмӣ замони муосир дар омӯзиши сиёсати фарҳангӣ ва пеш аз ҳама моҳияти он, равишҳои мухталиф барои ошкор кардани гуногунрангии он истифода шудааст. Ҳамин тавр, дар асоси бархӯрдҳои фалсафӣ ва сиёсӣ, баъзе муаллифон сиёсати фарҳангиро ҳамчун фаъолияти эҷодии сохторҳои қудратӣ, ки ба азхудкунии ҷаҳони маънавӣ, ба танзим даровардани истеҳсол, нигоҳдорӣ, тақсим ва истеъмоли арзишҳои маънавӣ нигаронида шудаанд, тавзеҳ додаанд [20, с.27].

Дар робита бо ин, як қатор муҳаққиқон чунин мешуморанд, ки сиёсати фарҳангиро бояд ҳамчун фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки бо истеҳсоли ниёзҳои маънавии одамон алоқаманданд, муаррифӣ намуд [20, с.27]. Тавре дида мешавад, баъзе олимони фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятиро фарқ мекунад, самти сиёсати фарҳангиро аз ҳам ҷудо мекунад ва нишон медиҳанд, ки он бояд барои қонеъ кардани ниёзҳои маънавӣ хидмат кунад, ки албатта, аз арзишҳои маънавӣ фарқ мекунад. Ҳамин тариқ, сиёсати фарҳангӣ, тибқи ин нуқтаи назар, бояд арзишҳоро барои қонеъ кардани ниёзҳои маънавии одамон эҷод кунад ва маҳз ниёзҳо арзишҳоро ба вучуд меоранд.

А.И. Арнолдov [1, с.23] чунин мешуморад, ки мафҳуми «сиёсати фарҳангӣ»-ро ба ду маъно: васеъ ва маҳдуд истифода бурдан мумкин аст. Дар ҳолати аввал, суҳан дар бораи як баҳши васеи сиёсати давлатӣ ва ҷамъиятӣ, махсусан равиши идеологии он дар соҳаҳои гуногуни фарҳанг, санъат ва маориф меравад. Ба маънои маҳдуд бошад, "сиёсати фарҳангӣ" хусусияти бештар мушаххас дорад, аз ҷумла масъалаҳои сирф прагматикӣ ва махсуси марбут ба рушди барномавии мушкilotи сохтмони фарҳангӣ, пешгуи он ва ғайраро дар бар мегирад. Ҷ сиёсати фарҳангиро аз мавқеи концепсияи динамикӣ баррасӣ мекунад, ки таҳаввулоти дохилии фарҳанг, тағйироти таърихӣ ва сифатии онро инъикос мекунад, вақте ки баъзе соҳаҳои он сифатан тағйир меёбанд ва дигарҳо бетағйир мемонанд. Мо бо мавқеи муаллиф розӣ ҳастем ва сиёсати фарҳангӣ як падидаест, ки дар рушди доимии таҳаввулоти таърихӣ қарор дорад.

Э.А. Орлова [17; 18] сиёсати фарҳангиро ҳамчун лоиҳаи иҷтимоӣ муаррифӣ менамояд. Чунин шакли баррасии масъала фаъолияти идеологии давлатро ба хотир меоварад. Ин равиш ҷолиб аст, зеро маҳз лоиҳаҳои иҷтимоию фарҳангӣ таҳияи ҳалли мушкilotи муайяншудаи дорoi аҳамияти иҷтимоиро бо назардошти арзиши таърихӣ, табақабандии фарҳангӣ, хусусиятҳои ҳудудии маҳалҳои аҳолинишин, ки он ҷо бояд ҳалли онҳоро амалӣ кунанд, ифода мекунад. Ба андешаи муаллиф, ин равиш бо

тағйирёбии равандҳои иҷтимоию фарҳангӣ вобаста аст, ки тавассути навсозии ҷомеа ифода ёфтаанд ва он таҳияи стратегия, тактика ва татбиқи сиёсати фарҳангиро талаб мекунад. Сиёсати фарҳангӣ дар фаҳмиши худ танзими мақсадноки ҳаёти иҷтимоӣ-фарҳангӣ тавассути нигоҳ доштани равандҳои муқарраршудаи муфиди иҷтимоӣ мебошад. Дар таърифи пешниҳоднамудаи Э.А. Орлова ҷорабиниҳое дар назар дошта мешаванд, ки ба таҳияи ҳадафҳо ва стратегияҳои умумичамбъиятӣ ва маҳаллӣ равона карда шудаанд. Инчунин, онҳо ба истифодаи фаъоли неруи мавҷудаи фарҳангии кишвар нигаронида шудаанд. Бо ин фаҳмиш, тарроҳии иҷтимоӣ-фарҳангӣ пайванди созандае мегардад, ки дурнамо, барнома ё нақшаҳои фарҳангиро бо тағйироти воқеии ҷомеа ва фарҳанг мепайвандад. Он гузариш аз таҳлили ҳолати воқеӣ ва пешгӯиҳои меъёрӣ, банақшагирии тағйироти иҷтимоиву фарҳангӣ ва таҳияи усулҳои татбиқи мушаххаси онҳоро таъмин мекунад [7,с.4].

Дар сатҳи ғояҳои илмӣ муосир дар бораи моҳияти сиёсати фарҳангӣ ду равиширо мушоҳида кардан мумкин аст: ҷаҳонӣ ва маҳаллӣ. Яқум, муайян кардани ҳадафҳо ва вазифаҳои афзалиятнокро дар робита бо тамоюлҳои асосии рушди умумӣ пешбинӣ мекунад; дуюм, аз омӯхтани нишондодҳои асосии самтҳои иҷтимоию фарҳангии ҷомеа, таҳияи системаи афзалиятҳои ҳаёти иҷтимоӣ, меъёрҳои иҷтимоию фарҳангии ҳамкориҳои давлат, минтақавӣ, шаҳрӣ, идоравӣ, чамбъиятӣ ва шахс иборат аст.

Ҳамзамон, ҳадафҳои фаъолияти ва стратегияи дастгирии иҷтимоӣ таҳия карда мешаванд, фаъолияти гурӯҳҳои асосии иҷтимоӣ ва касбӣ назорат карда мешаванд, дастурҳои асосии сиёсати миллӣ, динӣ ва идеология баён карда мешаванд, принципҳои сиёсати фарҳангии шаҳрӣ бо нишондодҳои сиёсати иҷтимоӣ, иқтисодӣ, илмӣ ва маориф, аз ҷумла ҷанбаҳои дигари мувофиқ муайян карда мешаванд, ки дар асоси он татбиқи амалии ҳамаи ҳадафҳои гузошташуда бояд сурат гирад.

Тақрибан дар ҳамин маъно В.С. Жидков ва В.Б. Соколов қайд намудаанд, ки «сиёсати фарҳангӣ фаъолияти маҳаллии ин ё он шӯба нест, балки фаъолияти якҷояи ҳамаи сохторҳои марбут ба фарҳанг барои татбиқи як қатор масъалаҳои маънавии бо ҳам алоқаманд, сиёсати фарҳангии умумимиллист" [11,с.580]. Ба ғайр аз ин, муаллифон чунин мешуморанд, ки «сиёсати фарҳангӣ як навъи хосси фаъолияти аст. Ҳамзамон, онҳо илова мекунанд, ки "сиёсати фарҳангӣ муборизаест байни манфиатҳои субъектҳои гуногуни ҳаёти фарҳангӣ, ки дар ин раванд тақсмоти захираҳои молиявӣ, моддӣ, кадрӣ ва иттилоотӣ нақши муҳимтаринро мебозанд» [11,с.580]. Дар ин самт, нақши асосиро давлатҳо ва мақомоти давлатӣ мебозанд, ки имкониятҳои бештари таъсиррасонӣ ба сиёсати фарҳангиро доранд.

Усули аслии барои фаҳмидани сиёсати фарҳангӣ аз ҷониби В.Розин ва И.Жежко пешниҳод карда мешавад. Онҳо тафовути категорияҳои зерини сиёсати фарҳангиро, ки дар робита бо идоракунии равандҳои фарҳангӣ истифода мешаванд, пешниҳод мекунанд: сиёсати фарҳангӣ, сиёсати иҷтимоӣ, аз ҷумла, тавассути соҳаи фарҳанг, сиёсати фарҳангӣ, ҳамчун яке аз бахшҳои сиёсати иҷтимоӣ. Ҳамин тариқ, дар доираи сиёсати фарҳангӣ онҳо пешниҳод мекунанд, ки усулҳои идоракунии рушди соҳаи фарҳанг дар сатҳи институтсионалӣ амалӣ карда шаванд [19]. Ба назари онҳо, сиёсати иҷтимоие, ки тавассути фарҳанг гузаронида мешавад, дар татбиқи он аз рӯйи ҳама намудҳои захираҳои ҷомеа асос меёбад, аз ҷумла захираҳои фарҳанг, ё иқтидори фарҳангии ҷомеа.

Сиёсати фарҳангии давлат манфиатҳои ҳокимияти мавҷударо дар соҳаи фарҳанг ва истифодаи неруи танзимкунандаи фарҳангро ба манфиати объекти ин сиёсат таъмин менамояд. Гузашта аз ин, муҳаққиқон дар бораи масъалаи пайвастании донишҳои фундаменталӣ ва таҳияи методологияи сиёсати фарҳангии муосир сухан ронда, қайд мекунанд, ки вазъи кунунӣ надонистани худӣ мушкилот аст ва бинобар ин роҳнамо оид ба сиёсати фарҳангӣ ҳанӯз ба талабот ҷавобгӯ нест. Иваз кардани усули татбиқи сиёсати фарҳангӣ барномарезие мебошад, ки амалҳои мушаххасро дар бар мегирад ва наметавонад таҳаввулоти методологияи сиёсати фарҳангиро иваз кунад. Мусаллам аст, ки методологияи сиёсати фарҳангӣ бояд тамоми самтҳои имконпазири фаъолиятро, хусусан соҳаҳои марбут ба вазифаҳои муҳофизатӣ ва эҷодии фарҳангро инъикос кунад.

Дар тадқиқоти И.И. Горлова сиёсати фарҳангӣ ба ду қисми муҳимтарин тақсим карда шудааст: якум, мувофиқати рушди фарҳанг ба табиати он, қонунҳои асосии ҷаҳонӣ ва ҳалли вазифаҳои дар наздаш истода; дуюм, муносибати концепсияи рушд ва идоракунии фарҳанг бо концепсияи ташаккули ҷомеаи нав, соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавии он [5].

Мушкилоти назариявӣ ва методологии сиёсати фарҳангӣ низ аз он сабаб ба амал омадааст, ки дар ҷараёни ислоҳот идеяи муттаҳидкунандаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ҳанӯз таҳия нашудааст. Сарфи назар аз озодиҳои созида ва созишҳои дар соҳаи фарҳанг, бартарии механизмҳои озоди бозорӣ боиси дигаргуншавии равандҳои асосии рушди иҷтимоӣ мегардад, ки ин маҳсусан дар соҳаи маориф ва васоити ахбори омма зоҳир мешавад. Бухрони афзояндаи механизмҳои таҷдиди арзишҳои фарҳангӣ дар нобуд шудани дастурҳои қаблӣ шахс дар бораи худшиносӣ ва худмуайянкунӣ зоҳир мешавад, ки бо табақабандии иҷтимоӣ дар ҷомеа шиддат мегирад. Дар чунин шароит фаҳмиши асосҳои маъноӣ ташаккулбанди эҳёи Тоҷикистон маҳсусан муҳим аст. Дар концепсияи «сиёсати фарҳангӣ»-и О.И. Карпунин, пеш аз ҳама, аҳамияти ҷаҳонӣ давлатро дар таҷдиди ҳуқуқҳои фарҳангии шахс, муайян ва ба назар гирифтани ҷанбаи фарҳангӣ дар ҳама лоиҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва техникаӣ сармоягузори мекунад. Ба гуфтаи ӯ, «Сиёсати фарҳангии давлат ҷаҳонӣ хосси давлатест, ки ба амалӣ намудани ҳуқуқи ҳар як шаҳрванди озод барои иштироки озодона дар ҳаёти фарҳангии ҷомеа, муайян ва ба назар гирифтани ҷанбаи фарҳангӣ дар ҳама лоиҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва техникаӣ, ҳифз ва гавҳаридани ҳувиёти фарҳангии халқҳо дар рушди фарҳанг равона карда шудааст» [13, с.16].

Пас, баъзе олимони ватанӣ, инчунин олимони хориҷӣ, падидаи сиёсати фарҳангиро танҳо бо масъалаҳои иқтисодӣ маҳдуд мекунанд. Онҳо сиёсати фарҳангиро асосан дар робита бо маблағгузори, танзими равандҳои фарҳангӣ тавассути системаи имтиёзҳои андоз, ҳамчун ҳамгироии мақсадноки давлатӣ ба рушди иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа ва дар ниҳоят, ҳамчун барномаи ҳамҷонибаи давлатӣ оид ба дастгирии фарҳанг ва санъат тавсиф мекунанд.

Дар асарҳои гурӯҳи дигари олимон, сиёсати фарҳангӣ ҳамчун тартиби таҳияи ҳадафҳои фарҳангӣ ва ташкили механизми таҷдиди онҳо тавсиф дода шудааст.

Дар солҳои 90-ум масъалаҳои сиёсати фарҳангӣ дар сохторҳои гуногуни давлатӣ, инчунин дар конфронсҳо ва симпозиумҳо муҳокима мешуданд, ки дар натиҷа асарҳои зиёди илмӣ, нашрияҳо, маҷмӯаҳо, мақолаҳо дар ин масъала пайдо шуданд. Аксарияти муҳаққиқон ва амалкунандагон масъалаи мувофиқати сиёсати фарҳангӣ миллиро мусбат баррасӣ мекунанд, ки дар бораи афзалиятҳои он дар ҷомеаи тағйирёбанда нуқтаи назари гуногун мавҷуд аст.

Равишҳои мундариҷаи сиёсати фарҳангиро, ки дар адабиёти илмӣ мавҷуданд, таҳлил карда, қайд кардан мумкин аст, ки аксарияти олимони сиёсати фарҳангиро ҳамчун усули кори одамон, сохторҳои давлатӣ ва иҷтимоӣ мебинанд, ки ба таъмини рушди соҳаи ҳаёти маънавӣ равона шудааст.

Ҳамин тавр, сиёсати фарҳангӣ дорои сохтори нисбатан мураккаб буда, он вазифаҳои муайянеро иҷро мекунад, ки дар доираи муносибатҳои ҷамъиятӣ ба вай воғузур карда шудаанд. Мустақилияти нисбии сиёсати фарҳангӣ ва робитаи ногузасти он бо соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки тағйирот ва навсозӣ боиси тағйирёбии тамоми системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мегардад.

Табиист, ки раванди эҳёи фарҳангӣ ҳеҷ гоҳ яқсон ва бетағйир буда наметавонад, аммо дар ҳарду ҳолат бо таҷрибаи мусбати дар ҷомеа мавҷудбуда ва ҳам бо тағйироти куллии иҷтимоӣ ва маънавӣ фарқ мекунад ва ин навъ системаи таҷдидҳои давлатӣ ба ҳавасмандгардонии ҳаёти маънавӣ ҷомеа нигаронида шудаанд. Ин як раванди мураккаб ва гуногунҷабҳаест, ки ба муҳимтарин арзишҳои ҳаёти ҷомеа бархӯрд карда, на танҳо дар шуури ҷамъиятӣ, балки дар шуури инфиродӣ низ таъсир боқӣ мегузорад.

Сиёсати фарҳангӣ рушди фарҳангро таъмин мекунад, вайроншавии анъанаҳо, меъёрҳои фарҳангӣ ва ахлоқиро истисно мекунад, хусусияти гуногунҷанбаи раванди фарҳангиро бо нақши танзимкунандаи давлат ба назар мегирад, манфиатҳо, ҳувиёти фарҳангии халқҳои кишварро дар доираи фазои ягонаи фарҳангӣ муттаҳид мекунад,

демократия ва ошкорбаёниро тақвият медиҳад, ки бо дастрасии умумии арзишҳо ва имтиёзҳои фарҳангӣ ба даст оварда шудаанд, таъбири шахрвандонро нисбат ба фарҳанг аз рӯи пайдоиши иҷтимоӣ, ҷойи истиқомат ва ғ. бартараф мекунад.

Сиёсати фарҳангӣ шахс, талабот ва манфиатҳои ӯро дар маркази диққат қарор медиҳад, ба татбиқи пурраи моҳияти умумиаш мусоидат мекунад. Ҳалли чунин мушкилот бо таъҷиб илм, арзёбии воқеии воқеаҳо, касбият ва салоҳияти онҳое, ки онро таҳия ва татбиқ мекунанд, таъмин карда мешавад.

Сиёсати фарҳангӣ бояд ба ноил шудан ба рушди ҳамоҳангии кишвар дар асоси ташкили дурусти илмӣ ва идоракунии ҷомеа, тавассути ҳамоҳангсозӣ ва танзими он, ба рафъи нобаробарии рушди фарҳангии шахс ва ҷомеа, коҳиш додани сатҳи бетафовутӣ ба фарҳанг ва худфаъолияти фарҳангии омма мусоидат намояд. Он бояд манфиатҳои ҳар як фард ва тамоми мардумро ифода кунад, ҳуқуқи инсон ба рушди озод, мустақилона ва таносуби дурусти манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии ҷомеаро таъмин намояд.

Сиёсати фарҳангӣ бояд аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба ҳамоҳангсозии муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳам дар дохили кишвар ва ҳам дар хориҷи он нигаронида шавад. Сиёсати фарҳангӣ инчунин дар ҷомеа татбиқи назорати иҷтимоиро аз рӯи риояи талаботҳои фарҳангӣ ва мувофиқати самт, суръат ва афзалиятҳои рушди иҷтимоӣ фарҳангии кишварро ба манфиатҳои ҳаётан муҳимми ҷомеа ва ҳадафҳои давлат таъмин намояд.

Сиёсати фарҳангӣ, ба андешаи мо, бояд инчунин ба масоили асосии ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд нигаронида шуда бошад, аз ҷумла масъалаҳои симои миллат, ҳувияти он, гуногунрангӣ, ҳамоҳангии иҷтимоӣ, навоарӣ ва эҷодкорӣ, ҳифзи фарҳанги миллий ва ғ. Сиёсати фарҳангӣ як раванди динамикӣ мебошад, ки ҳадафи ҷудонашавандаи рушди фарҳанг ва рушди умумии иҷтимоиро инъикос менамояд. Ҳамин тариқ, таҳлили мазмуну мундариҷаи сиёсати фарҳангӣ номуайянии мавқеҳои гуногун ва гуногунрангии нуктаи назарро дар ин масъала нишон медиҳад.

**Муқаррир: номзоди илмҳои сиёсатшиносӣ,
дотсент Сафарализода Х.Қ.**

АДАБИЁТ

1. Арнольд А.И. Введение в культурологию – М., 1993. – 349 с.
2. Брун-Цеховой Б.Н., Захарян А.А. Консервативные тенденции и демократические альтернативы в культурной политике ФРГ // Культура и искусство за рубежом. Вып. 6. – М., 1988. – С.3-12.
3. Васильева Т.В. Политическая стратегия ФКП в сфере национальной культуры // Культура и искусство за рубежом. Вып. 4. – М., 1988. – С.3-13.
4. Голомидов В.И. Некоторые аспекты организации социально- культурной деятельности во Франции // Культура и искусство за рубежом. Вып. 4. – М., 1988. – С.7-15.
5. Горлова И.И. Культурная политика в условиях переходного периода: федеральный и региональный аспект: дис. ... д-ра культ. наук: 24.00.01 / И.И. Горлова. – М., 1997. – 391 с.
6. Губман Б.Л. Культура и власть. – Тверь, 1999. – 280 с.
7. Дридзе Т.М., Орлова Э.А. Основы социокультурного проектирования. – М.: РИК, 1995. – 150 с.
8. Ерасов Б.С. Социальная культурология. В 2 ч. Ч.1. – М.: Аспект-Пресс, 1994. – 544 с.
9. Жидков В.С. Культурная политика и театр. – М.: ИздАТ, 1995. – 320 с.
10. Жидков В.Н. На подступах к сомыслению проблемы // Культурная политика в современном обществе. – М.: НИИ искусствознания, 1993. – С.35-59.
11. Жидков В.С., Соколов В.Б. Культурная политика России. – М.: Издательский сервис, 2001. – 592 с.
12. Журавлев В.В. Политика и культура // Культура, политика, молодежь. Вып. 2. – М.: Наука, 1996. – С.8-18.
13. Карпунин О.И. Культурная политика государства в условиях реформирования общества: автореф. дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.08 / О.И. Карпунин. – М., 1997. – 41 с.
14. Лютикова Г.В. Организация культурной жизни в Швеции // Культура и искусство за рубежом. Вып. 3. – М., 1988. – С.3-14.
15. Макиавелли Н. Государь. – М.: Планета, 1990. – 80 с.
16. Ориентиры культурной политики за рубежом (научно-аналитический обзор литературы за 1980-1991 гг.) // Ориентиры культурной политики. – М.: ГИВЦ МК, 1993. – С.57-59.
17. Орлова Э.А. Культурная политика в контексте модернизационных процессов // Теоретические основания культурной политики – М.: РИК, 1993. – С.47-75.
18. Орлова Э.А. Проблемно ориентированное социокультурное проектирование. Теория и методология // Теоретические основания культурной политики – М.: РИК, 1993. – С.96-122.

19. Розин В., Жежко И. Культура и культурная политика // Теоретические основания культурной политики. – М.: РИК, 1993. – С.39-46.
20. Уледов А.К. Духовное обновление общества. – М.: Мысль, 1980. – 333 с.
21. Хлопина О.В. Новая культурная политика в странах Западной Европы и в США // Культура и искусство за рубежом. Вып. 12. – М., 1990. – С.3-9.
22. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали. – К.: Port-Royal, 1996. – 368 с.
23. Тросби Д. Культурная политика и экономика // *Economiks of Artists and Aris Policy*. Подборка статей. - Helsinki Nykypaino, 1998. - P.3. (Trosby D. Cultura Policy and the Economy // *Economiks of Artists and Aris Policy*. Selection of Papers. - Helsinki Nykypaino, 1998. - P.3.)
24. Грожан Э. Культурная демократия. Способы и средства. - Страсбург: Coimcil of Europe, 1991. - C.3.(Grosjean E. Cultural Democracy. Ways and Means. – Strasbourg: Coimcil of Europe, 1991. - P.3.)

СИЁСАТИ ФАРҲАНГӢ: МОҲИЯТ ВА МУНДАРИЧАИ ОН

Дар шароити давлатдорӣ миллӣ эҳёи фарҳанг, ҳифзи арзишҳои миллӣ ва дар маҷмӯъ, пешбурди сиёсати фарҳангӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини ҳаёти ҷамъиятӣ ва қафилӣ рушди минбаъдаи давлату миллат ба шумор меравад. Махсусан дар шароити вусъатёбии равандҳои ҷаҳонишавӣ, таъсири фарҳангҳои бегона ва зерӣ хавфу хатар қарор гирифтани фарҳанги миллӣ ҳифзи арзишҳои миллиро зарур мегардонад. Дар ҷунин шароит самаранокии сиёсати фарҳангӣ ва ҳифзи фарҳанги миллӣ аз дарки вазъият ва коркарди концепсияҳои рушди фарҳанг вобаста мебошад. Махсусан қабули стратегияҳои рушди фарҳанг ва ҳифзи арзишҳои миллӣ зарурати давраи замони аҷод аст. Ҳарчанд Ҷумҳурии Тоҷикистон 30 сол қабл истиқлолияти сиёсӣ ба даст оварда бошад ҳам, то ҳанӯз дар илмҳои сиёсии ватанӣ масъалаи сиёсати фарҳангии давлат ба таври зарурӣ омӯхта нашудааст. Аз ин рӯ, дар навбати аввал муайян намудани моҳият ва хусусиятҳои сиёсати фарҳангӣ, баррасӣ намудани ҷанбаҳои назариявии ин масъала зарур дониста мешавад. Дар мақолаи мазкур дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ моҳияти сиёсати фарҳангӣ ва мундариҷаи он нишон дода шудааст. Омӯзиши масъалаи нишон дод, ки сиёсати фарҳангӣ вобаста ба замони ва мақоми дар шаклҳои гуногун зоҳир мешавад. Пеш аз ҳама, дар қадом марҳилаи рушд қарор доштани ҷомеа, хусусиятҳои фарҳанги миллӣ, сатҳу сифати барномаҳои давлатӣ ва татбиқи стратегияҳои миллии соҳаи фарҳанг муайянкунандаи хусусиятҳои сиёсати фарҳангӣ мебошанд. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар омӯзиши моҳият, мундариҷа ва унсурҳои таркибии сиёсати фарҳангӣ аҳамияти илмию назариявӣ доранд.

Калидвожаҳо: сиёсати фарҳангӣ, фарҳанги миллӣ, давлатдорӣ миллӣ, субъектҳои сиёсати фарҳангӣ, татбиқи сиёсати фарҳангӣ.

КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА: СУЩНОСТЬ И ЕЕ СОДЕРЖАНИЕ

В условиях национальной государственности возрождение культуры, защита национальных ценностей и в целом продвижение культурной политики являются одним из важнейших вопросов общественной жизни и гарантиями дальнейшего развития государства и нации. Особенно, в условиях усиливающейся глобализационных процессов, влияния чужих культур и проявления угроз национальной культуры необходимо защищать национальные ценности. В таких условиях эффективность культурной политики и защиты национальной культуры зависит от понимания ситуации и разработки концепций культурного развития. В частности, принятие стратегии развития культуры и защиты национальных ценностей являются необходимостью времени. Несмотря на то, что Республика Таджикистан обрела политическую независимость 30 лет назад, вопрос культурной политики государства не стал объектом отдельных исследований. Поэтому, прежде всего, необходимо определить сущность и особенности культурной политики, рассмотреть теоретические аспекты этого вопроса. В данной статье на основе анализа научной литературы показаны сущность и содержание культурной политики. Исследование проблемы показало, что культурная политика проявляется в разных формах в зависимости от времени и места. Прежде всего, стадия развития общества, особенности национальной культуры, уровень и качество государственных программ и реализация национальных стратегий в области культуры являются показателями специфики культурной политики. Результаты исследования имеют научное и теоретическое значение при изучении сущности, содержания и структурных элементов культурной политики.

Ключевые слова: культурная политика, национальная культура, национальная государственность, субъекты культурной политики, реализация культурной политики.

CULTURAL POLICY: ESSENCE AND ITS CONTENT

In the conditions of national statehood, the revival of culture, the protection of national values and, in general, the promotion of cultural policy is one of the most important issues of public life and a guarantee of the further development of the state and the nation. Especially in the context of the growing globalization processes, the influence of foreign cultures and the manifestation of threats to national culture, it is necessary to protect national values. In such conditions, the effectiveness of cultural policy and the protection of national culture depends on understanding the situation and developing concepts of cultural development. In particular, the adoption of a strategy for the development of culture and the protection of national values is a necessity of the time. Despite the fact that the Republic of Tajikistan gained political independence 30 years ago, the issue of the state's cultural policy has not become the object of separate studies. Therefore, first of all, it is necessary to determine the essence and characteristics of cultural policy, to consider

the theoretical aspects of this issue. This article, based on the analysis of scientific literature, shows the essence and content of cultural policy. The study of the problem showed that cultural policy manifests itself in different forms depending on the time and place. First of all, the stage of development of society, the peculiarities of national culture, the level and quality of state programs and the implementation of national strategies in the field of culture are indicators of the specifics of cultural policy. The research results are of scientific and theoretical importance in the study of the essence, content and structural elements of cultural policy.

Keywords: cultural policy, national culture, national statehood, subjects of cultural policy, implementation of cultural policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сулаймонзода Масъуд Мумин* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти (PhD) кафедраи равандроӣ сиёсӣ дар Тоҷикистон. **Суроға:** 737025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **988-16-98-98**

Сведения об авторе: *Сулаймонзода Масъуд Мумин* – Таджикский национальный университет, докторант (PhD) кафедры политических процессов в Таджикистане. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **988-16-98-98**

Information about the author: *Sulaimonzoda Masud Mumin* - Tajik National University, doctoral student (PhD) of the Department of Political Processes in Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel.: **988-16-98-98**

ИҚТИСОД - ЭКОНОМИКА

<i>Хушвахтзода К.Х., Гоибназарзода С.М.</i> Сущность рынка труда и особенности его классификации.....	5
<i>Давлатзода Д.А., Сахибов Е.Н.</i> Основные формы и системы государственной поддержки устойчивого развития сферы туризма в условиях рынка.....	16
<i>Зияева М.Д.</i> Современный подход к теории предпринимательства.....	23
<i>Сухорукова И.В., Чистякова Н.А.</i> Экономико-математическая модель оценки факторов экологического риска.....	30
<i>Каримов Б.Х.</i> Особенности отражения скидок в бухгалтерском учете предприятия продавца.....	38
<i>Гоибназарзода С.М.</i> Мобильность рынка труда в условиях глобализации.....	44
<i>Солеҳзода (Солиев) А.А., Саидов Қ.Т.</i> Чанбаҳои назариявӣ ва тамоюли асосии ҳаракати байналмилалӣ сармоя.....	53
<i>Бобиев И.А., Расулов Д.Т., Мирзоев Б.Ф.</i> Чанбаҳои методии сиёсати баҳисобгирӣ бо мақсадҳои баҳисобгирӣ ва ҳисоботи сегментӣ дар холдингҳои саноатӣ.....	62
<i>Давлатов Д.С.</i> Таҷрибаи давлатҳои хориҷа оид ба танзими низоми андозбандӣ.....	70
<i>Бобиев И.А.</i> Таҷрибаи байналмилалӣ ташаккулёбӣ ва пешниҳоди ҳисоботи сегментӣ дар низоми баҳисобгирӣ муҳосибии корхона.....	78
<i>Ғаюров Ғ.Ҳ., Нуралиева Д.К.</i> Таҳқиқи чанбаҳои назариявии бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар шароити муосир.....	86
ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Имомова Н.М.</i> Международно-правовые основы деятельности всемирной таможенной организации.....	92
<i>Мамадамонов У.М.</i> Международно-правовые обязательства государств по праву Всемирной торговой организации (ВТО).....	98
<i>Эльназаров Д.Х.</i> Роль Организации объединенных наций (ООН) в формировании международно-правовых основ защиты прав человека.....	105
<i>Салимов Б.А.</i> Понятие и значение цифровой информации в криминалистике.....	111
<i>Хомушов И.И.</i> Заминаҳои иҷтимоии муқаррар кардани ҷавобгарии ҷиноятӣ барои шикори ғайриқонунӣ.....	117
<i>Мирзохоҷаев И.Ҳ.</i> Преюдицисия маъмурӣ: мафҳум, аломатҳо ва аҳамияти он дар ҳуқуқи ҷиноӣ.....	125
<i>Асрорзода З.</i> Табиати ҳуқуқи амалиётҳои бонкӣ ва кредити бонкӣ.....	131
<i>Султонова Д.Ш.</i> Баъзе масъалаҳо оид ба шартҳои муҳими шартномаи иштирок дар сохтмони ҳиссагӣ.....	138
<i>Алиев Ф. Ш.</i> Нақши қонунгузорӣ дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон.....	144
<i>Азимова З.М.</i> Масъалаҳои мубрами меъёрҳои корпоративӣ ва намудҳои онҳо.....	152

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

<i>Сафарализода Х.Қ.</i> Умумият ва махсусияти хавфу хатар ва таҳдид: масъалаҳои назариявӣ	159
<i>Холиқов Ф.А.</i> Таҳдидҳои иттилоотӣ ва шаклҳои зоҳиршавии онҳо.....	173
<i>Холов Х.Қ.</i> Тамоюлҳои асосии ташаккул ва инкишофи системаи сиёсии ҷумҳурии тоҷикистон дар шароити муосир.....	183
<i>Назриев Карим</i> Лоихаи Хуросони Бузург» ва заминаҳои геофарҳангӣ-таърихии он.....	191
<i>Раҷабализода Самандар Раҷабалӣ</i> Заминаҳои ҳуқуқии фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии ҷавонон дар шароити муосир.....	199
<i>Хасанов Ш.К.</i> Стратегияҳо, методҳо ва амсилаҳои муқовимат ба коррупсия дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ.....	205
<i>Саидзода Дилшод Саид</i> Хусусиятҳои рушди низоми идоракунии давлатӣ дар шароити муосир.....	216
<i>Сулаймонзода М.М.</i> Сиёсати фарҳангӣ: моҳият ва мундариҷаи он.....	222

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

1. Соблюдение «Публикационной этики научных журналов Таджикского национального университета»;
2. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman для текстов на русском и английском языках, Times New Roman Tj для текстов на таджикском языке, размер (кегель) 14 (таблицы 12), поля 2,5 см, межстрочный интервал 1,5 строки;
3. Объем статьи: не менее 15 и не более 30 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
4. Индекс УДК (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
5. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
6. Фамилия И.О. автора(ов)
7. Название организации, где работает(ют) автор(ы);
8. Основной текст статьи (не менее 10 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
9. Список литературы не менее 15 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора(ов).
10. Список использованной литературы составить в двух вариантах: 1) на языке оригинала (таджикский, русский, английский) и 2) перевод всей использованной литературы на русский язык (для журнала «Вестник ТНУ. Серия естественных наук» список литературы перевести на английский язык)
11. Ссылка на предыдущие публикации научных журналов Таджикского национального университета по теме исследования приветствуется.
12. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводится на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме от 150 до 200 слов, ключевые слова 7-10 терминов;
13. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
14. Заявление автора(ов) об оригинальности статьи и согласие на издание;
15. Статьи аспиранта/докторанта Ph.D/соискателя принимается к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя/научного консультанта;
16. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
17. Информация об авторе(ах) на трех языках (таджикский, русский и английский);
18. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [3, с.24], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – страница;
19. Нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки и перевести их оглавление/название на русском и английском языках;
20. Представить справку об антиплагиате (статьи на русском и английском языках).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Выходит 10 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук**

2021. №1.

Над номером работали:

Ответственный редактор: М.К.Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А.Назарова
Редактор таджикского языка: Ш.Абдуллоева
Редактор русского языка: О.Ашмарин
Редактор английского языка: М.Асадова

Издательский центр

Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: (+992 37) 227-74-41

Отпечатано в типографии ТНУ
734025, г.Душанбе, ул.Айни, 32.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 31,25 усл. п.л. 31,25.
Подписано в печать 22.02.2021